

**ТҶҲЧӢ МИРОВ,
СУННАТУЛЛОҲИ ДАВЛАТЗОДА**

АДАБИЁТИ ТОҶИК

Китоби дарсӣ барои синфи 9

**Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон
тавсия кардааст**

**Душанбе
«Маориф»
2014**

ББК

Тўйчй Миров, Суннатуллоҳи Давлатзода. Адабиёти тоҷик.
Китоби дарсй барои синфи 9. Душанбе, «Маориф», соли 2014,
352 саҳифа.

Ҷадвали истифодаи иҷоравии китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол таҳсил	Охири сол таҳсил
1					
2					
3					
4					
5					

ISBN 978-99947-1-238-0

© «Маориф», 2014

ШОГИРДИ АЗИЗ!

Китобе, ки холо дар даст дорӣ, гулбоғи адаб аст. Ба он ворид шав, раста-раста гулгаштҳо ва гулҳои тару тозаро мебинӣ.

Аз растаи гулгаштҳо шитобон магзар, бо андешаву фаросат таваққуф намо, пас по гузор. Ҳаргиз аз ин гулистон дасти холӣ, бе гулдаста набаро! Дастаи гуле барои рӯзгори ояндаат гир! Вай дар шоҳроҳи ҳаёт бароят ҳамчун машъал раҳнамо, рӯҳбардору мададгор хоҳад гашт.

Китобатро хор мадор! Ифлос макун, варақояшро надаррон! Зеро вай дӯсти чонӣ, дӯсти беминнати туст. Бесабаб нест, ки Абдурахмони Ҷомӣ китобро аз ҳамаи сарвату дорой боло гузоштааст. Сухани Ҷомии бузургро дар хотир дор ва ҳаргиз фаромӯш накун:

*Хуштар зи китоб дар ҷаҳон ёре нест,
Дар гамкадаи замона гамхоре нест!
Ҳар лаҳза аз ӯ ба гӯшаи танҳои
Сад роҳат ҳасту ҳаргиз озоре нест.*

Хонандаи азиз, дар синфи VIII бо ҳаёту зиндагии бузургони адаб устод Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Умари Хайём, Низомии Ганҷавӣ ва дигарон шинос шудӣ, асарҳои ҷовидонаи онҳоро омӯхтӣ. Акнун, дар синфи IX бо ҳаёту эҷодиёти пурбаракати адибони соҳибистеъдоди асрҳои XIII-XVI шинос мешавӣ.

Осори ҷовидонаи Саъдии Шерозӣ, Мавлоно Ҷалололдини Балхӣ (Румӣ), Хусрави Деҳлавӣ, Сайфи Фарғонӣ, Шамсуддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Убайди Зоконӣ, Ибни Ямин, Муҳаммад Авфии Бухороӣ, Зиёвуддини Нахшабӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Камолиддини Биноӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ бароят дари ганҷинаи маърифатро мекушояд. Аз ин рӯ, ин ганҷи хирад, ин хазинаи хираду маърифатро дақиқназарона омӯз, то ки дар зиндагӣ мавқеъ ёбӣ ва ба халқу ватан содиқона хизмат кунӣ, худшиносу ҳудогоҳ шавӣ, то санъати волои суҳангустариро омӯзӣ. Ба ин воҳита аз рӯзгори аҷдод, орзуву омоли онон беҳтар ва бештар огоҳ гардӣ.

Биёмӯз, то соҳибхунара шавӣ ва фарзанди арзандаи аҷдоди худ бошӣ!

АДАБИЁТИ АСРҲОИ XIII-XIV

ҲАЁТИ СИЁСӢ

Асрҳои XIII ва XIV дар таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ, Эрон, Осиёи Хурд як давраи ноором ва фалокатбор маҳсуб мешуд. Саркардаи муғулон Чингизхон (1155-1227) қабилаҳои парокандаи муғулро ба ҳам муттаҳид намуд ва дар нимаи аввали асри XIII нахуст Хитойро гирифт ва сипас ба Осиёи Марказӣ ҳуҷум кард. Чингизхон дар таърихи башарият хунхортарин, чаллодтарин ва ғосибтарин сарлашкар гузаштааст. Ӯ бо лашкараш соли 1219 ба сарзамини бихиштосои Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳамла кард. Дар китобҳои таърихӣ ҳамон аср таърихнигорон дар бораи ҳуҷуми барқосои ин қотили гузаро маълумот додаанд. Ҳамдуллоҳи Муставфӣ дар «Таърихи гузида» овардааст: «Харобӣ ва қатли оми муғулҳо чунон аст, ки агар ҳазор сол пас фоҷиае рух надиҳад ҳам, ҷаҳон ба ҳолати пеш аз он бар нахоҳад гашт».

Қатли ом дар шаҳрҳои сараҳолии Самарқанд, Бухоро, Тирмиз, Балх, Марв, Нисо, Нишопур, Сабзавор, Рай, Қазвин, Ҳамадон, Гурганҷ, Хоразм ва кишварҳои Русия, Қафқоз, Сурия, Ҳиндустон поён пазируфт. Кору рафтори чингизиёно Атомалик Чувайнӣ, Ёкути Ҳамавӣ дар асарҳои худ воқеӣ ба қалам додаанд.

Амалиёти ваҳшиёнаи Чингизро Темури ланг (1336-1405) давом дод. Темур ҳам аз қабилаи муғулии барлос ба дунё омада, бо қотиливу хунхорӣ худ машҳури дунё гардид ва номаш дар таърих бо хати сиёҳ сабт ёфт. Нахуст Темур сарвари дуздону авбошон гардид ва раиятро мекушту молу сарват ҷамъ мекард. Ӯ дар яке аз ин задухӯрдҳо дар Сиистон аз дасту по захм бардошт. Дастӣ хунхораш сиҳат ёфту пояш ланг гардид ва ҳамин тавр халқ калимаи «ланг»-ро ба номаш лоиқ донистанд ва пасон ин саркардаи хунхор бо номи Темури ланг машҳур гардид. Чунонки таърихнигорон овардаанд, Темури ланг дар баъзе мавридҳо аз Чингиз ҳам гузаронд ва дар ҳаққи фарзанди инсон ваҳшониятҳои бемисл нишон дод. Нахуст ваҳшониятро аз Сиистон оғоз кард. Ӯ шаҳрро ба харобазор табдил дод ва мардумро ба қатл расонд.

Академик Б. Ғафуров асарҳои таърихӣ гузаштагон ва ҳамасронашро омӯхта, дар бораи ваҳшонияти Темур дар китоби «Тоҷикон» маълумоти пурариш додааст.

Дар бораи ин ду ҷаллод ҷӣ дар ҳамон замон ва ҷӣ дар асрҳои пасин асарҳои зиёди илмӣ ва адабӣ иншо шудаанд, ки дар бештарашон симои ин ду сарлашкар воқеӣ ба қалам дода шудааст.

Аз рафтору кирдори онҳо ҳашму ғазабӣ раъият барафрӯхт. Мардони мардона барои ҳифзи диёр, истиқлоли кишвар, саодати мардум ба по хестанд. Намунаи беҳамтои ин муқовиматҳо қаҳрамонию ҷонфидоии мардуми Хучанд бо сарвари қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик мебошад. Темурмалик барои истиқлоли диёр бо чингизӣни хунхор муборизаи шадид бурд, қаҳрамони бемисл нишон дод ва оқибат дар роҳи озодӣ ҳалок гардид. Дар ин бора устод Айни асари пурарзише бо номи «Қаҳрамони халқи тоҷик - Темурмалик»-ро эҷод кард, ки шумо дар синфи V онро мутолиа кардед ва аз мазмуни он огоҳед.

Оташи муборизаҳои озодихоҳӣ тамоман хомӯш нагардид. Дар асрҳои XIII ва XIV шӯришҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон, Эрону Ироқ гоҳ-гоҳ сар мезаданд. Аммо ҷӣ метавон кард, ки ҷаллодон – Чингизу Темур дасти тавонону лашкари ҷаррори бешумор доштанд.

ҲАЁТИ ИЛМӢ ВА МАДАНИӢ

Бо сабабҳои маълум, яъне истило ва куштори лашкари Чингизӣну Темуриён водиҳои зархезу ҳосилхези Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, боғу бӯстон, кишту зироати мардум зарари калоне дид. Шаҳрҳои деҳаҳои сернуфузу обод ба ҳок яқсон гардиданд. Масоҷиду мадорис оташ гирифт. Аҳли илму адаб ба кишварҳои дигар ҷилои ватан карданд. Як қисм дар ватан монда, дар куштор ва қатли оми аҳолии шаҳрҳо ҷон ба Ҳақ супориданд. Файласуф ва шоири тавоно Шайх Аттори Нишопурӣ аз дасти муғулон ба қатл расид. Азбаски Чингизӣ аз аҳли савод набуданд, пас аз ғатҳи Мовароуннаҳру Хуросон, Эрону Ҳиндустон ва дигар кишварҳо барои ободии кишвар ва ривочу равнақи илму фарҳанг нақӯшиданд, саъю талош наварзиданд. Барои онҳо фарқ надошт, ки ин шахс олим аст ё золим. Бо вучуди ин дар охириҳои салтанати Темур Мовароуннаҳр, аз ҷумла шаҳрҳои Самарқанд, Шаҳри Сабз, Бухоро обод гардид. Темур барои обод кардани ин шаҳрҳо садҳо шаҳру деҳоти дигарро вайрону валангор карда, аҳли ҳунарро овард ва дар Самарқанд масоҷиду мадорис ва кушкҳои осмонбӯс бунёд кард.

Ҳаёти илмӣ дар ин асрҳо бештар дар Эрон, Туркия, Ҳинд ва баъдтар дар Самарқанду Бухоро ҳам ривоч ёфт. Махсусан илми таърихнигорӣ хеле пеш рафт. Темури Ланг ба ҳар кишваре, ки лашкар мекашид, таърихнигорон ва дигар намояндагони илму адаб ҳамболаш буданд.

Онҳо хоҳу ноҳоҳ музаффариятҳои Темур, куштор, қатлу горати ин сарлашқари мутаассибро мадҳу ситоиш мекарданд. Яке аз ҳамин гуна таърихнигорон Низомуддини Шомӣ буд. ӯ дар асари худ «Зафарномаи Темурӣ» хунхориву ҷаллодии Темурро васфу ситоиш кардааст. Низомуддин пас аз марги Темур соли 1404 вафот кардааст. Инчунин, асарҳои таърихии Рашидуддини Фазлуллоҳ «Ҷомеъуттаворих», Атомалики Ҷувайнӣ «Таърихи ҷаҳонкушой», Ҳамдуллоҳи Муставфӣ «Таърихи гузида», Шаҳобуддин Вассофи Шерозӣ «Таърихи Вассоф» ва ғайра нигошта шудаанд. Таърихнигорон низ аз назари худ ба ҳодисоту воқеоти ин асрҳо ва ин ду хонадони хунрези ҷаллод баҳо додаанд.

Дар ин асрҳо илмҳои риёзиёт, фалсафа, нучум, ҳандаса ва тиб ривоч ёфтанд. Асарҳои Насриддини Тӯсӣ, Ҳоҷа Афзалуддини Кошонӣ, Қутбуддини Шерозӣ, Шамсуддин Муҳаммади Омулӣ, Абулқодири Мароғӣ, Начмиддини Самарқандӣ, Ибни Нафиси Қаршигӣ ва дигарон ҷароғи илму ирфонро дар ин асрҳо фурӯзон нигоҳ дошанд. Вале бо камолӣ боварӣ метавон гуфт, ки дар пешрафти илму адаби ин асрҳо хизмати Насриддини Тӯсӣ хеле зиёд аст. ӯ дар Шероз мактаби хешро ташкил ва сарварӣ намуд. Уламои илмҳои дақиқ кулли илмҳоро тақсимбандӣ намудаанд. Аз ҷумла Насриддини Тӯсӣ дар асари худ «Ақсомулҳикмат» илми ҳикматро ба 45 бахш қисмат намудааст. Асарҳои дигари ӯ оид ба илмҳои калом, фалсафа, нучум, ахлоқ, адаб буда, аз дониши васеи ин олими забардаст гувоҳӣ медиҳанд.

Дар илми мусиқӣ ва ба меъёр овардани 12 мақом хизмати олимони мусиқишинос: Сайфуддини Балхӣ, Яҳё ибни Аҳмади Кошӣ, Шамсуддини Омулӣ, Абулқодири Мароғиро ёд кардан шоиста мебошад.

Илмҳои сегонаи адаб низ дар ин асрҳо хеле пеш рафтанд. Бахусус асарҳои Насриддини Тӯсӣ, Сирочуддини Хоразмӣ, Ҷалолоддини Хатиби Қазвинӣ, Саъдуддини Тафтозонӣ ва Шамси Қайси Розӣ пурмуҳтаво буда, бисёр масъалаҳои муҳимро ҳаллу фасл намудаанд. Танҳо ёд кардани «Алмуҷам»-и Шамси Қайси Розӣ кофист. Шамси Қайс асарҳои арӯзиёни пешин ва

илми қофияву санъатҳои адабиरो омӯхта, мизони ягонаи илми онҳоро аниқ гардонд ва ба як маром овард. Аҳамияти муҳими ин асар боз дар он аст, ки бисёр шеърҳои шоирони бузурги пешин танҳо дар асари ӯ боқӣ мондаанд. Инчунин Шамси Қайси Розӣ илми қофия, санъатҳои бадеӣ ва арӯзро аз нигоҳи мантиқӣ ҳаллу баррасӣ намудааст.

Илми ахлоқ низ дар ин асрҳо пойдор монд. Бахусус «Ахлоқи Носирӣ»-и Насриддини Тӯсӣ, «Захоирулмулк»-и Сайидалии Ҳамадониро метавон ёд кард.

Илми фарҳангшиносӣ низ ранги тоза гирифт. Асари Абунасири Фароҳӣ «Нисоб-ус-сибён» барои шогирдони макотибу мадорис иншо шуда, дар омӯхтани арӯз, қофия ва санъатҳои бадеӣ ба толибилмон кумаки хуби амалӣ расонид. Луғатномаҳои «Сурухуллуғат»-и Ҷавҳори Форобӣ, «Мухтасаруссаҳоф»-и Зайнуддини Розӣ, «Шарафномаи мунирӣ»-и Иброҳим Қавоми Фарруҳӣ ва ғайра иншо шудаанд.

ВАЗЪИ ҲАЁТИ АДАБӢ ДАР ИН АСРҲО

Вазъи адабӣ дар асри XIII ва ибтидои асри XIV чандон хуб набуд. Бисёр шоирону мутафаккирон: Начмуддини Самарқандӣ, Рашидуддини Камол, Аттори Нишопурӣ, Исмоили Исфahонӣ аз дасти сарбозони Чингиз ба қатл расиданд. Қисми дигарашон, мисли Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ) ба Туркия, Сайфи Фарғонӣ, Носири Бухорӣ, Бадри Чочӣ, Авфии Бухорӣ ба Ҳинд ва шаҳрҳои Эрон раҳти сафар бастанд. Аз ҳамин нигоҳ доираҳои адабӣ дар Ҳинду Эрон ва Туркия густариш ёфтанд ва адибони омада ин маҳфилҳоро гарм намуданд. Саъдии Шерозӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳасани Деҳлавӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Сайфи Фарғонӣ, Низории Кӯхистонӣ, Убайди Зоконӣ, Хочуи Кирмонӣ, Салмони Совачӣ, Ибни Ямини Фарюмадӣ, Камоли Хучандӣ ва Ҳофизии Шерозӣ дар инкишофи таҳаввули адабиёти асрҳои XIII ва XIV хизмати боарзише кардаанд.

Албатта, шоироне, ки вораи ватан шуда, ғарибиро ихтиёр намуда буданд, лаҳзае бе ёди диёри азизашон набуданд. Ғарибӣ дарди ҷонкоҳе буд, ки ҳамеша азияташон меод. Онҳо дар шеърҳояшон ёди ватан, ёди ёру дӯст мекарданд. Масалан, Носири Бухорӣ дар як ғазал ёди Бухоро карда, аз боди сабо хоҳиш мекунад, ки салому паёми варо ба зодгоҳаш Бухоро расонад ва бигӯӣ,

ки дар ғамаш зору нолонам. Дар ин маврид хешро ба Мачнуну Бухороро ба Лайлӣ, худро ба Фарҳоди Кӯҳкану Бухороро ба Ширин ташбеҳ кардааст.

*Саломӣ ман бирасон, эй сабо, Бухороро,
Бигӯ таҳийяти Мачнун диёри Лайлоро.
Зи Кӯҳкан хабаре сӯи қасри Ширин бар,
Ки дил гирифта ба кӯҳ он ғариби танҳоро.*

Ҳамин тавр, шоири ширинбаён Камоли Хучандӣ рӯзгори хешро дар ғарибӣ, дар шаҳри Табрези Эрон гузаронид. Ҳодисаҳои мудҳиш имкон надоданд, ки шоир ба ватан баргардад. Вале ҳамеша ёдаш ба ватан буду дар шеърҳои ӯ ёди ватан мекард.

Асосан, эҷодиёти адибоне, ки дар боло ёд шудаанд, мазмуну мундариҷаи ғоявии адабиёти ин асрҳоро ташкил медиҳанд. Воқеан, нависанда инъикоскунандаи ҳодисоту воқеоти замони худ аст. Ӯ ҳаргиз ба ҳодисот бетараф шуда наметавонад. Аз ҳамин нуқтаи назар, дар эҷодиёти адибон, пеш аз ҳама, мавзӯи ватан, ғарибӣ, зулму ваҳшонияти Чингизхону Темуриён мақоми босазо доранд ва бо сад алам дарди хешро дар асарҳои ӯ ибраз намудаанд. Дар ин мавзӯи Авҳадии Мароғӣ садои эътирозашро нисбати золимон баланд намуда, ононро ба адлу дод ҳидоят кардааст:

*Зулмати зулм тира дорад роҳ,
Адл бояд ҷаноҳу қалби сипоҳ.
Хонаи золимон на дер, ки зуд
Ба фазиҳат хароб хоҳад буд.
Мардро зулм бехкан бошад,
Адлу додаш ҳисори тан бошад.*

Дар адабиёти асри XIII мавзӯҳои ирфонӣ мақоми хосса пайдо кард. Акнун намояндагони ҷараёни тасаввуф нисбати асрҳои пешин амиқтар ба адабиёти бадеӣ рӯ оварданд. Албатта, ин падидаи нав дар адабиёт набуд, балки ҳанӯз чеҳраҳои шинохтаи ин ҷараён Абдуллоҳи Ансорӣ, Абусаиди Абулхайр, Саноиӣ Ғазнавӣ, Аҳмади Ҷомӣ ва Шайх Аттори Нишопурӣ дар мавзӯи тасаввуф асарҳои пураризиш офарида буданд. Онҳо андешаҳои ирфонии хешро бо либоси бадеият ораста, барои таблиғ дар байни хоссу ом паҳн намудаанд. Ана ҳамин равиҷ дар ин аср боз қувват пайдо кард ва дар эҷодиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ) ва пай-

равони ӯ вусъат ёфт, ки дар ин бора хангоми омӯхтани эҷодиёти Мавлоно бештар таваққуф хоҳем кард.

НАМУД, ШАКЛ, НАВЪ ВА ЖАНРҲОИ АДАБӢ

Дар асрҳои XIII ва XIV, яъне дар як давраи пурошӯбу фоҷиабор то андозае шамъи фарҳангу адаб фурӯзон буд ва дар жанрҳои гуногуни адабӣ нависандагон асар эҷод кардаанд.

Дар ин давра баъзе жанрҳои адабӣ нисбати асрҳои пешин мақоми хешро аз даст дода, теъдоди дигари навъҳои адабӣ ғановати бештар касб намудаанд.

Қасида. Жанри қасида таърихи кӯҳан дорад ва дар асрҳои XIII ва XIV низ мавриди истифодаи адибон қарор дошт. Вале он шукӯҳу камолоте, ки дар асрҳои пешин дошт, аз даст дод. Сабаби ин, пеш аз ҳама, дар он буд, ки вазъи замон, яъне ҳаёти сиёсӣ ноором, муташанниҷ буд. Мулк вайронӣ адибон сарсонӣ саргардон ва дар ғами ҷон буданд. Ғайр аз ин, дар кишвар мадҳшаванда, яъне харидорони қасида хеле кам буданд.

Дигар онҳоро мадҳ кардан намехостанд. Баъзе адибоне, ки қасида гуфтаанд, ба хотири девонҳои худ ин анъанаро давом доданд. Ба ҳар ҳол қасидаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ, иҷтимоӣ дар эҷодиёти адибони пешқадам Амир Хусрав, Ҳасани Дехлавӣ, Авҳадии Мароғӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Саъдии Шерозӣ, Сайфи Фарғонӣ бештар ба назар мерасанд. Мавзӯи қасидаҳои онҳо бештар панду андарз, мазаммати золимон, таърифу тавсифи илм ва ашхоси хунарманду хунарпарвар, насиҳати шоҳону ҳокимон, таблиғи онон ба доду диҳиш ва амсоли ин буд.

Ғазал. Ин шакли шеърӣ дар адабиёти асрҳои XIII ва XIV мақоми хоса дошт. Аз нигоҳи банду баст чун асрҳои пешин бетағйир монд. Вале дар мазмуну мундариҷаи ғоявӣ андак тағйирот ворид гардид. Бештар мавзӯҳои ирфонӣ ба ғазал ворид гардид. Таваҷҷуҳи намоёндагони ин ҷараён ба ғазал зиёд буд ва андешаҳои ирфонии хешро бештар дар ғазал ифшо карданд.

Ғайр аз ин, ғазалҳое низ эҷод шудаанд, ки бевосита дар бораи зиндагии қаҳрамони лирикӣ мебошанд. Ҳамин тавр, ғазалҳои ҳасбиҳои арзи вучуд намуданд. Чунончи, ба ин ғазали Ҳочуи Кирмонӣ таваҷҷуҳ намоед:

*Хуррам он рӯз, ки аз хиттаи Кирмон биравам,
Дилу чон дода зи даст, аз пайи чонон биравам.
Бо чунин дард надонам, ки чӣ дармон созам,
Магар ин, к-аз пайи он мояи дармон биравам.
Бояд ин қофила дар роҳ ба киштии гузарад,
Чу мани дилишуда бо дидаи гирён биравам ...
Ҳамчу Ҳочу гарам аз ганҷ насибе надиҳанд,
Рахт барбандаму з-ин манзили вайрон биравам.*

Рубой. Рубой ҳам мисли ғазал дар ҳамин давра мақоми хешро аз даст надод. Он ҳаваскор ва он шавқманде, ки ба шеърӯ шоирӣ мепардохт, нахуст аз эҷоди рубой кори хешро оғоз мекард, зеро ин жанри шеъри кӯтоҳ ва барои баёни андеша осонтар ва сабуктар менамуд. Дигар, дар байни халқи тоҷик аз қадимулайём сурудани рубой ба ҳукми анъана даромада буд ва имрӯз ҳам давом дорад.

Аз тарафи дигар, барои ифшои ҳолатҳои рӯҳӣ, вазъи зиндагӣ, баёни афкори иҷтимоию сиёсӣ рубой созгортар маҳсуб мешуд. Сайфи Исфарангӣ дар рубоисарой таъби баланду қалами расо доштааст:

*Ранги шафақ аз акси рухи зарди ман аст,
Боди саҳарӣ аз нафаси сарди ман аст.
Дар чашии хушат, ки чони ман куштаи ӯст,
Он сурхши хуни дили пурдарди ман аст.*

Сирочуддини Қумрӣ дар аҳди муғул рӯзгори нохуш дошт. Ин шоири хушзавқ дар сурудани рубой таъби болидае дошт. Ба таъби болидаи ӯ рубоии зер мисолест равшан:

*Эй абри баҳор, хор парвардаи туст,
В-эи хор, даруни гунча хункардаи туст.
Гул сархушу лола масту нарғис махмур,
Эй боди сабо, ин ҳама овардаи туст.*

Ҳамин тавр, дар эҷодиёти адибони асрҳои XIII ва XIV жанрҳои мухаммас, қитъа, тарҷеъбанд, таркиббанд ба назар расиданд ва мавриди истифода қарор доштанд. Бахусус жанри дoston ё маснавӣ инкишоф ёфт. Дoston аз нигоҳи сохт ва устухонбандӣ

чун асрҳои пешин ҳамон тавр монда бошад ҳам, вале аз лиҳози мазмун ва мундариҷаи ғоявӣ тағйир ёфт. Мисоли барҷастаи ин «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ) шуда метавонад. «Маснавии маънавӣ» аз нигоҳи шакл, яъне қофиябандӣ (аа, бб, вв ва ғайра) бетағйир мондааст. Аммо аз нигоҳи мазмун ва мухтаво фарқ дорад.

Анъанаи дostonсароӣ дар ин асрҳо давом кард. Дар пайравии «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ «Хамса»-ҳои дигар иншо шуданд. Амир Хусрави Деҳлавӣ ба Низомии Ганҷавӣ пайравӣ намуфта, «Хамса» офарид. Агар «Хамса»-и Низомӣ аз панҷ достони мустақил иборат бошад, Амир Хусрав се «Хамса» офарид ва миқдори дostonҳоро се маротиба зиёд намуд. Яъне, ба ҷойи панҷ дoston 15 дoston эҷод кард. Дар ин давра дostonҳои ахлоқӣ, ҳамосӣ ва ишқӣ низ ба майдон омаданд. Масалан, Соҳиби Шерозӣ дар бораи қахрамонию диловарии Қутбуддини Мубориз дostonе офарид. Дар он муборизаҳои мардуми тоҷику форсро ба муқобили истилогарони муғул, турку ғузҳо ва афғонҳо, ки ҳамеша барои забти Эрон омода буданд, мавзӯи дostonи хеш «Дафтари дилкушо» қарор дод. Дар фасли охири дoston муаллиф Абулқосим Фирдавсро ситоиш намуда, аҷнабиёни истилогар, аз ҷумла муғулҳоро ба зери тозиёнаи танкид мегирад. Дostonҳои «Ҷоми Ҷам»-и Авҳадии Мароғӣ, «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ, «Фирокнома» ва «Ҷамшеду Хуршед»-и Салмони Совачӣ, «Сухбатнома»-и Ҳайдари Шерозӣ асарҳои ишқӣ ва ахлоқӣ буда, дар ин асрҳо эҷод шудаанд.

НАСР ВА МАВЗӢЮ МУҲТАВОИ ОН

Дар асрҳои XIII ва XIV насри бадеӣ мақоми хешро аз даст надод. Вале бояд ёдовар шуд, ки дар асарҳои насрии ин давра забони арабӣ нуфузи зиёд пайдо кард, ки ин як хусусияти насри маснӯъ буда, махсули эҷоди адибони ҳамин давр аст. Маҳз «Калила ва Димна»-ро Абулмаолии Насруллоҳ бо ҳамин сабқ тахрир кард. Дар он калимоту ибороти забони арабӣ фаровон истифода шудаанд.

«Тӯтинома»-и Зиёи Нахшабӣ, «Ҷомеъ-ул-хикоеъ»-и Муҳаммади Авфии Бухорӣ, «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Ахлоқ-ул-ашроф», «Сад панд», «Рисолаи дилкушо», «Ришнома»-и Убайди Зоконӣ бо насри сода иншо гардидаанд. Мавзӯи асарҳои ёдшу-

да панду андарз буда, масъалаҳои муҳимми тарбиявиро дар бар мегиранд. Ҳикоеҳои дилнишин ва рангини адибон барои тарбияи худшиносӣ, ифтихори миллӣ, ҳисси ватандӯстии хонандагон аҳамияти бузург дорад. Гузашта аз ин, асарҳои нигоҳдори умри абадии забони адабӣ ҳастанд. Инчунин, ба воситаи чунин асарҳои забони мо рушду камол ёфт ва аз тундбодӣ ҳар гуна ҳаводиси рӯзгор бегазанд монд, ки мову шумо бо ин забон ҳарф мезанем. Аз ин нигоҳ хизмати адибони ин асрҳои басо арзишманд аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Назари шумо нисбат ба қору кирдори Чингиз ва чингизӣён
2. Оё онҳоро истилоғар гуфтан равост?
3. Теури Ланг аз кадом ҷиҳат ба Чингиз монандӣ дошт?
4. Онҳо бо якдигар чӣ муносибати ҳешутаборӣ доштанд?
5. Ҳаёти иқтисодӣ ва маданӣ чӣ гуна буд?
6. Чингизӣён кадом адибонро ба қатл расонданд ва чаро?
7. Дар бораи доираи адабии ин асрҳои маълумот диҳед.
8. Дар бораи навҳои адабӣ маълумот диҳед.
9. Чаро жанри қасида тараққӣ накард?
10. Мавзӯи ғазал, рубоӣ ва қитъа аз чӣ иборат аст?
11. Дар ғазалиёти адибон кадом мавзӯҳои бештар мавқеъ доштанд?
12. Рубоӣ ва қитъа бештар дар кадом мавзӯҳои суруда мешуданд?
13. Дар бораи анъанаи ҳамсасароӣ дар ин асрҳои маълумот диҳед.
14. Дар кадом мавзӯҳои бештар асарҳои насрӣ иншо шудаанд?

ТЕСТҲО

- 1) Дар адабиёти тоҷик чанд баҳри солим мавҷуд аст?
  - а) 2-то.
  - б) 5-то.
  - в) 7-то.
- 2) Муаллифи қасидаи «Шикоят аз пирӣ» кист?
  - а) Фаррухи Сиистонӣ.
  - б) Устод Рӯдакӣ.
  - в) Унсурӣ Балхӣ.
- 3) Мунозираи «Араб ва Аҷам»-ро кадом адиб иншо кардааст?
  - а) Носири Хусрав.
  - б) Умари Хайём.
  - в) Асадии Ғусӣ.

РҶҶҶҶҶ АДАБИҶҶҶ ИЛМҶҶҶ ВА МЕТОДҶҶҶ

1. Б. Ҷафуров, Тоҷикон, Душанбе, Ирфон, 1983
2. С.Айнӣ, Чингизи асри XX, Қаҳрамони халқи тоҷик- Темурмалик
3. Х. Мирзозода, Таърихи адабиёти тоҷик, қисми II, Душанбе, 1989
4. С. Саъдиев, Адабиёти тоҷик дар асрҳои XIII ва XIV, Душанбе, 1983.

САЪДИИ ШЕРОЗӢ

(1184 – 1292)

*Дар шеър се тан паямбаронанд,
Ҳарчанд «ло набия баъдӣ»,
Авсофу қасидаву газалро
Фирдавсию Анварию Саъдӣ.*

РӮЗГОРИ САЪДИ

Чорбоғи боҳашамате дар канори шаҳри Шероз қомат афрохта. Гирдогирдашро девори баланд ихота карда. Аз пешорӯйи Шероз дарвозаи дутабақаи хушсохти устодони гулдасти Нишопур бо сад арзандагӣ истода. Чорбоғ ҳам ободу дарахтони боровараш гувоҳи онанд, ки умри 30-40-сола дорад. Чун ба он ворид мегардед, нахуст пеши назаратон роҳрави хушсохти мраммарин намоеъ мегардад ва шуморо истикбол мегирад ва аз ду тарафи он гулгаштҳои ранг ба ранг, ки аз анвои гулҳои гуногун ораста шудаанд, чун арӯсони зебои рангинқабо бо камоли меҳр ояндагонро пазирой мекунад. Хиёбони гулрез шуморо ба сӯйи сарҳавз раҳнамун месозад. Гирдогирди сарҳавзро бед, мачнунбедҳо, дарахтони сарву шамшод чун ангуштарин печондаанд. Рада-рада дарахтони зардолу, себ, шафтолу, анчиру анор, тут, хурмо, себу нашпотӣ бо сари ҳам меҳмонро қабул менамоянд. Дар зеру болои дарахтон парандагон, мурғони хушхон нағмасароӣ мекунанд. Товусҳои хушхиром бо як ҷаҳон шоистагӣ парҳои хешро кушода болу пар мезананд. Ҳамаи ин бозори мурғонро пеши назар меоварад ва аз тамошои ин манзара хузуру ҳаловат метавон бурд.

Марди миёнарӯ, миёнқад, ки риши мошу биринчаш ӯро хеле зеб меод, мурғонро дон мепошид. Пас аз анҷоми кораш боз ба сарҳавз, болои кат қадам ниҳод ва боз товусқалам ба даст гирифт ва омодаи нигоштан гардид.

Ин мард шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ, яке аз адибони адабиёти классикии тоҷикӣ буд.

Ӯ соли 1184 дар шаҳри Шероз дар оилаи амалдори дарбори Саъд ибни Зангӣ ба дунё омадааст. Таҳсили ибтидоиро дар

Шероз гирифта, соҳиби хатту савод мегардад. Падар мебинад, ки шавқу рағбати фарзанд ба хондану илмомӯзӣ хеле зиёд аст, барои Муслиҳиддини ҷавон тамоми шароитро муҳайё мегардонад.

*Агар дар вучудам нишастӣ мағас,
Парешон шудӣ хотири чанд кас.*

Аммо дар ҳамин айём падари Саъдӣ вафот мекунад ва аз марги бемаҳали падар нолон мегардад ва бо дард мегӯяд:

*Маро бошад аз дарди тифлон хабар,
Ки дар тифлӣ аз сар бирафтам падар.*

Пас аз ин аҳволи хонавода куллан тағйир ёфта, бори зиндагӣ ба сари бародари бузурги Саъдӣ меафтад. Ӯ хонданро тарк намуда, барои пайдо кардани кути лоямути аҳли хонадон дукон мекушояду ба савдо мепардозад. Саъдии хурдсол бошад, ба умеди таҳсилро давом додан, роҳи пойтахти хулафои араб – шаҳри Бағдодро пеш мегирад. Ҳамин тавр, дар мадрасаи «Низомия» пеши донишмандони бузург таҳсилро оғоз намуд. Мадрасаи «Низомия» номдор буд. Аз тамоми кишварҳои исломӣ толибилмон меомаданд ва аз донишмандони риштаҳои гуногуни илму фан дониш мегирифтанд. Дар мадрасаи «Низомия» китобхонаи бузурге бо дастгирии вазири хирадманд ва соҳибмақоми Салчуқиён Низомулмулки Тӯсӣ (1017 – 1092) бунёд шуда буд, ки дар он китобҳои зиёд ба забонҳои арабӣ, форсӣ, лотинӣ, туркӣ, ибрӣ, санскрит, чинӣ ва ғайра гулчин шуда буданд. Бунёдгузори мадраса ҳам Низомулмулки Тӯсӣ будааст. Сарчашмаҳои таълимӣ ва фарҳангӣ ёд кардаанд, бештари баҳс, ҷамъомад ва анҷумани уламову удабо, толибилмону омӯзгорон дар китобхона ва сахнаву толорҳои мадраса баргузор мегардиданд.

Дар баҳсу талошҳои уламо толибилмон иштирок мекарданд ва ғайз мебардоштанд.

Саъдӣ ҳам кӯлвори маърифати хешро аз шунидаву дидааш пурбор кард ва чанд соли тӯлонӣ аз ин гулистон гули маънӣ бичид. Ӯ яке аз шогирдони пешқадами мадраса маҳсуб мешуд ва барои ҳамин идрорпулӣ (маош ё мукофотпулӣ) мегирифт.

Дар солҳои пасин дар баҳсу мунозираи уламо на ҳамчун толибилм ё ҳамчун шогирд иштирок мекард, балки ҳамрадифи эшон буд. Суол мешуниду посух меод ва хеш ҳам масъалае ба

муҳокима мегузошт ва посухи ононро мешуниду радду бадал мекард. Ҳамин тавр, уламо ки борҳо донишу фазилати Саъдиро диданд, эҳсос карданд ва ба ӯ фотиҳаи хатми мадраса доданд.

САФАР КАРДАН - ҶАҶОН ДИДАН

Нахуст дар он замон ба Бағдод аз Мовароуннаҳру Хуросон гурезаҳо бисёр меомаданд. Ва аз омад-омади чингизиёни хунхор ба мардуми Бағдоду дигар шаҳру деҳот хабари талх меоварданд. Медонистанд, ки имрӯз ё фардо қадами шуму номубораки чингизиён ба ин ҷо низ хоҳад расид.

Сабаби дувуми ҷомаи сафар пӯшидани шайхи бузургвор ва ғарибири ихтиёр кардани ӯ дар оғози «Бӯстон» чунин омада:

*Дар ақсои олам бигаштам басе,
Ба сар бурдам айём бо ҳар касе.
Таматтуъ зи ҳар гӯшае ёфтам,
Зи ҳар хирмане хӯшае ёфтам.
Чу покони Шерози покиниҳод
Надидам, ки раҳмат бар ин хок бод!*

Ҳамин тавр, ба муроди дарёфт намудани «хӯшае аз ҳар гӯшае» озими роҳ гардид. Ибораи «хӯшае аз ҳар гӯшае» бори маънӣ дорад ва адиби бузург аз санъати мачозу киноя бамаврид истифода бурдааст. Гӯша – ин кишварҳо, давлатҳо, шаҳру деҳоти дидааш ва хирман ҳам ҳамин маъниро дорад. Хӯша бошад, ҳикоёте, ривоёте, қиссае, саргузаште ё панду андарзҳои шундааш мебошад.

Саъдӣ, чунонки сарчашмаҳо ёд кардаанд, беш аз сӣ соли рӯзгори чавониашро дар ақсои олам гузаронидааст.

Нахуст Маккаву Мадинаро зиёрат кард ва пасон ба Миср, Фаластин, Андалус, Озарбойҷон, Арманистон, Осиёи Хурд, Моваруннаҳру Хуросон, Кошғар, Ҳиндустон саёҳат кард. Ӯ ба Балху Бухоро, Самарқанду Бомиён, Вахшонзамин сафар кард. Дар ин кишварҳою шаҳрҳо бо аҳли зиё сухбатҳо намуд. Аз сухани ноб, аз абёти тару тоза ҳадашон бикард ва аз онон низ хӯша чид. Саъдӣ дар ин сафари тӯлониаш бо дуздону авбошон низ ҳамрозу ҳамкоса гардид, бо мусавиёну насронииён сухан дарёфт, розу ниёзи габрону зардуштииёро шунид, валвалаю симои қаландаронаро хуб тамошо кард ва бо оҳанги онон биразид ва барояшон ғазалҳои ошиқонаву орифона бигуфт.

Ў чун Синдбоди дарёгард укёнусу бахрҳои мухталифи дунёро, мисли укёнуси Ҳинд, Атлантик, бахрҳои Сурх, Миёназамин, Сиёх, Каспий, Уммон ва ғайраро бо киштиҳои бодбонӣ, бо роҳнамоии маллоҳону сайёҳон гузашт, ки пасон ҳикояту саргузаштҳои хотирмони гашту гузорҳо дар «Гулистон» ва «Бӯстон» хеле ба чо сабт ёфтаанд. Метавонем бо камоли боварӣ бигӯем, ки Саъдӣ дар тӯли ҳаёти хеш, дар тӯли сафарҳои баҳрубарияш се қитъаи олам: Осиё, Аврупо ва Африқоро гоҳ пиёдаву гоҳ савора давр зад ва кӯлвори хешро аз хӯшаҳо пурбор карду пасон роҳи ватан, роҳи Шерозро пеш гирифт. Чун ба Шероз по гузошт, шаҳрро обод диду мардумро осуда, шукрона кард, ки диёраш аз хуношомии чингизиён осеб надидааст, балки боз ободтар гардидааст. Бинобар ин, нависанда шоҳ Атобаки Саъди Зангино ситоиш мекунад:

*Забоноваре, к-андар ин амну дод
Сипосат нагӯяд, забонаш мабод!
Ба аҳди ту мебинам ороми халқ,
Пас аз ту надонам саранҷоми халқ.*

РӯЗҲОИ ВОПАСИНИ ҲАЁТИ ШАЙХ САЪДӢ

Саъдӣ баъди бозгашт аз сафарҳои тӯлонӣ кунҷи узлатро ихтиёр кард. Акнун он кӯлвори пурбор, он хӯшаҳои чилодори овардаи хешро чун шаддаҳои марҷон пайвасту пайванд менамуд. Адиб лаҳзае ором набуд. Эҷод мекарду бо дӯстон, бо шогирдону мухлисонаш розу ниёз дошт. Меҳмонон аз дуру наздик ба суроғаш меомаданд. Шоҳаншаҳи Мултони Ҳинд яке аз наздиконашро ба Шероз фиристод, то хоҳишу илтимоси шоҳи Мултонро бигӯяд, Саъдиро бо хеш ба Ҳинд бибарад, вале Саъдӣ илтимоси шоҳро напазируфт ва қадам аз Шероз берун наниҳод.

Аз ҳар кунҷу канори дунё аз амирон, ҳокимон, адибон, олимон ва дигар ашхоси гуногунрутба ва гуногунтабақа номаҳои сершумор ва ҳадяҳои фоҳира меомаданд. Онон дар номаҳои худ ба Саъдӣ, ба пайғомбари сухан арзи сипос намуда, аз Худои мутаол вақти хушу арзи сипос намуда, умри бедарди Саъдиро хоҳон буданд.

Ҳамин тавр, Саъдӣ гӯё бо дуои бузургони давр, мардонии роҳи сидку вафо умри дарози бобаракат дид. Ў соли 1292

дар бӯстонсарои худ аз дунё чашм пӯшид, ки имрӯз ҳам турба-ти шоири бузург ба ҷост. Имрӯз Шероз ва марқади Шайх Саъдӣ зиёратгоҳи мардуми олам аст. Аз тамоми гӯшаву канори дунё габру мусулмон, яҳудиву насоро ба зиёраташ меоянд ва ҳар кадо-ме ба расму оини худ ба рӯҳи поки Шайх Саъдии бузургвор дуруд мефиристанд. Оре, Саъдӣ тамоми умр ҳам дар суҳан ва ҳам дар амал хизмати халқхоро кард. Ӯ дороияшро ба дармондагон, бе-чорагон қисмат намуд. Барои ҳамин дар байни хоссу ом некном монд. Саъдӣ гуё пайғамбарона байти зеро дар ҳаққи хеш гуфта бошад:

*Зиндаву ҷовид монд ҳар кӣ накуном зист,
К-аз ақибаи зикри хайр зинда кунад номро.*

МЕРОСИ АДАБӢ

Саъдии Шерозӣ умри пурбаракат дидааст. Дар таърихи халқамон кам бузургро медонем, ки аз сад сол зиёд умр дида бошад. Саъдӣ 108 сол умр дид.

Саъдии Шерозӣ дар таърихи адабиёти тоҷику форс яке аз адибони сермаҳсул маҳсуб мешавад. Ӯ ҳам ба назм ва ҳам ба наср асарҳои сершумору пурмаънӣ иншо кардааст. Ба хоҳири асарҳои бузургаш дар замони зиндагиаш обрӯ, шуҳрат, мақому манзалат пайдо кард. Саъдӣ асархояшро ба ду забон нигоштааст: ба забони модариаш – форсӣ-тоҷикӣ ва ба забони арабӣ. Аммо бештари офаридаҳои ба забони модариаш иншо шудаанд.

Пас аз 35 соли вафоти Саъдӣ яке аз шогирдонаш – Алӣ ибни Аҳмад ибни Абубакри Бесутун куллиёти Саъдиро мураттаб сохт, ки он ба тариқи зайл тартиб ёфтааст. (Нигаред ба нақша).

Дар асарҳои пасин ҳар хаттоте, ки асарҳои Саъдиро рӯбардор ё хаттотӣ мекард, ба ҳамин нусхаи Бесутун таъя менамуд.

ҚАСОИДИ САЪДӢ

Жанри қасида дар эҷодиёти Шайх Саъдӣ мақоми босазо дорад. Қасидаҳои адиб аз нигоҳи шакл, яъне устухонбандӣ, мисли қасидаҳои асарҳои пешанд. Танҳо тафовут дар мазмун ва ғояи онҳо ба назар мерасад. Асосан, қасидаҳои Саъдӣ ҷанбаи тарбиявӣ ахлоқӣ доранд. Адиб мадҳу ситоиши шоҳон ва ҳокимонро ҳадафи ҳеш қарор намодааст. Баръакс, адибони хушомадгӯ, тамаъкорро ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифтааст. Масалан, байти хушомадгӯёнаи Зоҳири Фарёби-

*Нух курсии фалак ниҳад андеша зерӣ пой,
То бӯса бар рикоби Қизиларслон диҳад.*

–ро холисона мазаммат намудааст:

*Чӣ ҳоҷат, ки нух курсии осмон
Ниҳӣ зерӣ пойи Қизиларслон!
Магӯ: Пойи иззат бар афлок неҳ!
Бигӯ: Рӯйи ихлос бар хок неҳ!*

Дуруст аст, ки Саъдӣ дар ҳаққи шоҳони дудмони Атобакон чанд қасидае гуфтааст, вале дар ин қасоид ононро панд додааст. Аз ин нигоҳ, қасидаҳои Саъдӣ аз қасидаҳои Унсурӣ, Фаррухӣ, Анварӣ ва дигар қасидасароёни мадҳох фарқ доранд.

Мураттиби куллиёти Саъдӣ Бесутун ҳикояте меорад, ки басе пандомӯз аст. Ӯ чунин нигоштааст: дар замони подшоҳии

Абоқохон (набераи Чингизхон, писари Ҳалоку), ки пойтахташ шаҳри Табреш буд, Саъдӣ дар бозгашти сафари Ҳичоз ба он ҷо ворид шуд. Ӯ дар роҳе Шамсуддин Муҳаммади Соҳибдеворон ва бародари ӯ Алоуддинро дид, ки бо подшоҳ (Абоқохон) савора меоянд. Саъдӣ хост, ки дар гӯшае пинҳон шавад, то онҳо гузашта раванд. Аммо муяссар нашуд. Соҳибдеворон ва бародараш, ҳамин ки Саъдиरो диданд, филҳол худро аз асп партофта, ба пойи ӯ афтоданд.

Подшоҳ ин ҳолро дида, аз наздикони худ пурсон шуд: Ин кӣ бошад, ки онҳо ўро ин қадар ҳурмат карданд? Маро, ки подшоҳи рӯйи заминам, Шамсуддин ҳеч гоҳ ин қадар ҳурмат накардааст.

Баъд аз ин мулоқоти Саъдӣ бародарон боз ба пеши подшоҳ омаданд. Подшоҳ аз худӣ онҳо кӣ будани меҳмони олиқадрро пурсид. Онҳо «падари маънавии мост» гӯён як қадар аз аҳволи Саъдӣ баён намуданд. Подшоҳ толиби мулоқоти Саъдӣ шуда, ба бародарон фармуд, ки Шайхро ба ҳучрааш оранд.

Шамсуддин ва Алоуддин ба манзили Саъдӣ рафта, ўро ба ҳузури подшоҳ даъват карданд. Шайх қабул накард. Онҳо қариб як ҳафта ба пеши ӯ меомаданд. Дар ҳар бор Саъдӣ «Ин балоро аз сари ман дафъ кунед, ягон узр гӯед, ман намеравам» – мегуфт. Оқибат аз хотири онҳо гузашта натавониста, ба мулоқоти подшоҳ рафт. Чун суҳбати эшон поён ёфт, подшоҳ дар анҷоми суҳбат аз Саъдӣ илтимос кард, ки ўро (яъне Абоқохонро) насихат кунад. Саъдӣ ин байтро хонд:

*Шаҳе, ки поси раийят нигоҳ медорад,
Ҳалол бод хирочаи, ки музди чўпонист.
В-агар на рои ҳалқ аст, заҳри мораи бод,
Ки ҳар чӣ мехӯрад, аз чизии мусулмонист.*

Абоқохон: «Ман чўпони халқам ё не?»- гуфта аз Саъдӣ пурсид.

– Агар чўпони халқ бошӣ, байти аввал дар ҳаққи туст ва агар набошӣ, байти дувум,- гуфт ӯ ва ҷавоби дигар надод.

Саъдӣ дар иншои қасида баъзан қисматҳои анъанавии онро риоя накардааст. Масалан, қисмати талаб дида намешавад. Ба ҷойи он мамдўхро панд медиҳад. Ё қисмати тағаззул ҳам дар қасоиди Саъдӣ бисёр мухтасар аст. Баъзе қасидаҳои адиб тағаззул

бештар доранд ва ҳамон қисмат мадҳу ситоиши зебоиҳои табиат, фасли баҳор, Наврӯзи Аҷаманд, ки сар то по дар қасида васф шудаанд. Ин навъ қасидаҳоро баҳория низ гӯянд. Инак, як пора аз қасидаи «Баҳория» ё «Алами давлати Наврӯз»:

*Алами давлати Наврӯз ба саҳро бархост,
Заҳмати лашқари сармо зи сари мо бархост.
Ба арӯсони чаман баст сабо ҳар гуҳаре,
Ки ба гаввосии абр аз дили дарё бархост.
То рабояд кулаҳи қоқуми барф аз сари кӯҳ,
Язаки тобиши Хуришед ба яҷмо бархост.
Табақи бог пур аз нуқлу раёҳин карданд,
Шукри онро, ки замин аз таби сармо бархост.
Мавсими нағмаи чанг аст, ки дар базми сабуҳ
Булбулонро зи чаман нолаву гавго бархост...
Ҳар дилеро ҳаваси рӯи гуле дар сар шуд,
На ки ин валвала аз булбули танҳо бархост.
Гӯиё пардаи маъшуқ барафтод аз пеи,
Қалами офият аз ошиқи шайдо бархост.*

Қасидаи боло сар то по тавсифи зебоиҳои табиати афсункор, оғози баҳори нозанин, фаро расидани Наврӯзи Аҷам аст. Шоир дар байти аввал аз хусну чамоли арӯси сол – Наврӯз мужда мерасонад, шод аст. Аз он бозгӯӣ дорад, ки Наврӯз парчами давлаташро ба дашту даман, боғу саҳро барафрохтааст ва инсонро зери парчамаш ҳидоят менамояд ва мегӯяд, ки зери ин парчам, зери ин дирафш Наврӯзи Аҷамро хуш истиқбол гиред ва аз давлати Наврӯз баҳра бардоред. Ибораи «давлати Наврӯз» хеле сермаъност. Дар он санъатҳои киноя, ташбех, маҷоз, истиора ва талмех басо устокорона истифода шудаанд. Дар мисраи дуҷуми байт раҳти сафар барбастанӣ фасли зимистон ва сардиҳои он ёд шудааст. Дар ин маврид шоир аз санъати тазоду муқобала бамаврид истифода бурдааст. Яъне, мисраи якуму дуҷум ба ҳам муқобиланд.

Қасидаи «Бозгашт» ё «Саъдӣ инак ба қадам рафту ба сар боз омад» аз навъи қасидаҳои ҳасбиҳолист. Саъдӣ дар ин қасида аз ранҷу озорҳои дар ғарибӣ дидааш, аз сафарҳои тӯлонӣ, аз суҳбату панду андарзҳои шунидааш қисса мекунад, ӯ аз ҳамдиёрон, аз мардуми Шероз узр меҷаҳад, ки муддати зиёд ёдашон накард, дар ҳаққашон бевафой намуд. Саъдӣ мардона "гуноҳаш"-ро гуфт ва

боз аз пайвандон, аз ёру дӯстон ва ҳамдиёрон илтичо менамояд,
ки аз "гуноҳаш" гузаранд:

*Чурмнок аст, маломат мақунедаш, ки карим
Бар гунаҳгор нагирад, чу зи дар боз омад.*

Умуман «Бозгашт» қасидаи хонданист ва бисёр бо дарду
алам иншо шудааст. Ба ҳамин хотир чанд пораашро меорем ва
таҳлил хоҳем кард:

- 1. Саъдӣ инак ба қадам рафту ба сар боз омад.
Муфтии миллати асҳоби назар боз омад.*
- 2. Фитнаи шоҳиди савдозадаи боди баҳор,
Ошиқи нагмаи мургони саҳар боз омад.*
- 3. Солҳо рафт, магар ақду сукун омӯзад,
То чӣ омӯхт, к-аз он шефтатар боз омад.*
- 4. То бидонӣ, ки ба дил нуқтаи побарҷо буд,
Ки чу парғор бигардиду ба сар боз омад.*
- 5. Ваҳ, ки чун ташнаи дидори азизон мебуд,
Гӯиё оби ҳаёташ ба чигар боз омад.*
- 6. Хоки Шероз ҳамеша гули хушбӯй диҳад,
Лочарам булбули хушгӯй дигар боз омад.*
- 7. Пойи девонагияш бурду сари шавқ овард,
Манзилат бин, ки ба по рафту ба сар боз омад.*
- 8. Майлаш аз Шом ба Шероз ба Хусрав монист,
Ки ба андешаи Ширин ба Шакар боз омад.*
- 9. Чурмнок аст, маломат мақунедаш, ки карим
Ба гунаҳгор нагирад, чу зи дар боз омад.*
- 10. Чӣ ситам, к-ӯ накашид аз шаби дайчури фироқ,
То бад-ин рӯз, ки шабҳои қамар боз омад.*
- 11. Булаҷаб буд, ки рӯзе ба муроде бирасид,
Фалаки хиракуш аз ҷавр магар боз омад?*
- 12. Духтари бикри замираш ба ятимӣ пас аз ин
Ҷаври бегона набинад, ки падар боз омад...*
- 13. Чу мусаллам нашудаи мулки ҳунар, чора надид,
Ба гадоӣ ба дари аҳли ҳунар боз омад.*

Саъдӣ дар байти аввал таъкид менамояд, ки қаҳрамони
лирикӣ, яъне шоир «ба қадам рафту ба сар боз омад». Дар ин ҷо

мафхумҳои қадам ва сар бори маънӣ ба дӯш доранд. Қадам мондану гаштугузор кардан мумкин. Ин узвест, ки ба сар тобеъ аст. Аммо инсон дар баъзе мавридҳо бе андешаи амиқ қадам мегузораду ба ҷойгоҳе меравад ва ба сар чандон эътибор намедихад. Яъне сар, ки мағзи сар он ҷост, махзани ақлу хиради инсон аст. Аз ҳамин нуктаи назар, Саъдӣ ба сафар баромаданаширо ба қадам ва бозгашташиро ба сар шабеҳ намудааст, ки дар ин ҷо санъатҳои киноя, маҷоз ва ихом басо бамаврид истифода шудаанд. Ҳамин тавр, ба ватан омаданаширо камоли ақлу хирад ва дилбастагӣ доништааст. Мисраи дувуми ҳамин байт бошад, мисраи аввалро қувват медиҳад. Яъне, шоир шукрона дорад, ки ба диёр бозгаштааст. Дар байтҳои пасин андешаҳои ватандӯстона, пазмони ёру диёр буданаширо ифшо кардааст. Қахрамони лирикӣ дар байти 4 ҳешро ба паргор монанд карда, шукронаи он дорад, ки ҷаҳонгардӣ карду боз ба зодгоҳ омад. Шукрона аз он дорад, ки дар ғарибӣ ранҷу озори зиёд дида бошад ҳам, боз ба назди пайвандон, ба Шероз, ба ватан қадам гузошт.

Саъдӣ дар ин қасида ба як масъалаи муҳимми дигар ишорат бинмудааст. Ин ҳам бошад масъалаи худшиносӣ, ифтихори миллӣ ва меҳру садоқати бепоён нисбати ватан, марзу бум, халқи диёр, ёру дӯст аст, ки монанди як хати сурх, мисли як оташи сӯзони амиқ мегузарад. Аз қасидаи «Бозгашт» нидои шодию фараҳ бармеояд, ки онро қахрамони лирикӣ басо самимӣ ба қалам додааст.

САЪДӢ – ПАӢМБАРӢ ҒАЗАЛ

Мусаллам аст, ки то Саъдӣ, яъне то асри XIII жанри ғазал дар адабиёти мо буд. Ин анъанотро Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ давом дод ва боз бо навоариҳои худ ғазалро болу пари тоза бахшид ва шуҳрати онро ба арш расонд. Ба ҳамин хотир, ҳанӯз дар асри XV азамати Саъдиरो дар ин ҷода бузургон эътироф карда, ўро паямбари ғазал гуфтаанд. Имрӯз ҳам ин андеша дар байни хоссу ом, донишмандону хунармандони дунё дигар нашудааст:

Мавзӯи ишқ дар ғазалиёти Саъдӣ мақоми аввал дорад. Вожаи ишқ маъноӣ васеъ дорад: ишқи илоҳӣ, яъне ишқи Худо, ишқи заминӣ, яъне ишқи табиӣ байни марду зан, духтару писар ва ишқи инсон. Шайх Саъдӣ дар ғазалиёташ аз ҳамин нигоҳ ишқро ситудааст ва ғазалҳои оламгир эҷод кардааст.

Саъдӣ на танҳо аз китоб ва устодонаш илму дониш омӯхтааст, балки таҷрибаи зиндагӣ, мушоҳидаҳои ҳаёт, одамон дар рушду камолоти маънавии ӯ сарчашмаи муҳим гардидаанд. Аз ин ҷост, ки образи инсон ва маънавиёти ӯ дар эҷодиёти шоир дар пояи олий меистад. Худи шоир инсони комил, инсони ҳақиқӣ аст ва ӯ ҳам инсони комилро мадҳу ситоиш кардааст.

Ба ақидаи Саъдӣ, инсон гавҳари ноёб аст. Бояд инсонҳо бо якдигар дӯст, бародар, ғамхор бошанд.

Саъдӣ сифатҳои асосии инсонро тавсиф карда ҷавонмардӣ, фазлу эҳсон доштани одамро таъкид менамояд.

Агар инсон ин сифатҳоро надошта бошад, ӯ ба ақидаи шоир, ба мисли нақши девор аст. Чамъ намудани молу сарват хунар нест. Агар инсон шахсеро некӣ кунад, дили ӯро ба даст орад, ҳамон вақт хунараманд, оқил ва инсони ҳақиқӣ мешавад:

*Ҷавонмардо лутф аст одамийат,
Ҳамин нақши ҳаюлоӣ мапиндор!
Чу инсонро набошад фазлу эҳсон,
Чӣ фарқ аз одамӣ то нақши девор?!
Ба даст овардани дунё хунар нест,
Якero, гар тавонӣ, дил ба даст ор!*

Худи шоир бо ин сифатҳои нек орошта буд. Ӯ мақсади зиндагии хешро дар хизмати халқ медонист ва аз дигар инсонҳои ҷомеа низ инро талаб мекард:

*Ибодат ба ҷуз хидмати халқ нест,
Ба тасбеҳу сачҷодаву¹ далқ нест.*

Саъдӣ ба ахлоқу одоби табақаҳои ҷамъият баҳо дода, аз ҳамаи гурӯҳҳои ҷамъият: бечорагон, дарвешон ва оммаи меҳнаткашро беҳтару накутар ҳисоб мекунад. Шоир ҳақиқатгӯӣ, ҳақиқатчӯӣ ва ҳақшиносии онҳоро бо як ҳиссиёти баланд тасвир менамояд.

Саъдӣ саъю талош намудааст, ки беҳтарин, шевотарин каломи сеҳрофаринро дар ҳаққи онон бигӯяд.

*Ки ҳаққониву ҳақгӯяндӯ ҳақчӯяндӯ ҳақ бошад,
Ҳар он маънӣ, ки ояд дар дили донои дарвешон.*

Саъдӣ зебоии инсонро ҳам дар зоҳир ва ҳам дар ботин мебинад.

Аз мисоли боло равшан гардид, ки дарвешон ҳам бо зохири худ (хулқони гардолуд) ва ҳам бо ботини хеш (поквичдонӣ, хоксорӣ, накукорӣ, инсондӯстӣ ва ғайра) аз табақаи болои ҷамъиятӣ болотар меистанд.

Шайх Саъдӣ дар ғазали «Бигзор, то бигирям» симои ботинии инсонро хеле ҷозибу форам ба қалам додааст. Ин ғазал ифшоғари ғаму андуҳи инсонҳост:

- 1. Бигзор, то бигирям чун абр дар баҳорон,
К-аз санг нола хезад рӯзи видои ёрон.*
- 2. Бо сорбон бигӯед аҳволи оби чашмам,
То бар шутур набандад маҳмил ба рӯзи борон.*
- 3. Ҳар к-ӯ шароби фурқат рӯзе чашида бошад,
Донад, ки сахт бошад қатъи умеди ёрон.*
- 4. Бигзоштанд моро дар дида оби ҳасрат,
Гирён чу дар қиёмат чашми гуноҳкорон.*
- 5. Эй субҳи шабнишинон, чонам ба тоқат омад,
Азбаски дер мондӣ чун шоми рӯзадорон.*
- 6. Саъдӣ, ба рӯзгорон меҳре нишаста бар дил,
Берун наметавон кард, илло ба рӯзгорон!*
- 7. Чандон қунам ҳикоят, шарҳ ин қадар кифоят,
Боқӣ наметавон гуфт, илло ба гамгусорон!*

Шоир гиристанро ба боридани борони баҳорӣ, борони найсон шабех намудааст. Шоир таъкид менамояд, ки аз рафтани азизон, ҳатто аз санг низ нола хезад. Дуруст аст, ки аз санг ҳаргиз нола намехезад. Шоир дар ин маврид аз санъатҳои ташхис, киноя ва муболиға истифода бурдааст. Дар ғазал суханони шоирона, тавсифи воқеъбинона бамаврид омадаанд. Як лаҳзаи зиндагии инсон, ки басе нохушу дардомез аст, воқеъ ба қалам дода шудааст. Дигар, Саъдӣ солҳои зиёд сафар карда, ғарибию мусофириро дид, бори ҳузнангезу дардомези онро бар дӯш дошту аз саргузаронид. Ҳамаи ин ба шоир имкон дод, ки чунин ғазали дардомезу шӯрангезро эҷод кунад.

Мавзӯи ишқу муҳаббати инсонӣ дар ғазалиёти Саъдӣ мақоми воло дорад. Гузаштагон ва имрӯзиён Саъдиरो сарояндаи ишқи пок гуфтаанд, ки ин бесабаб нест. Асрҳост, ки қалби ошиқон аз сурудаҳои ошиқнавозу ҷонбахши Саъдӣ ғизои маънавӣ мегиранд. Шоири дунёдида дар ғазали «Қимати гул» маҳбубашро бисёр самимӣ васф намудааст:

*Қимати гул биравад, чун ту ба гулзор оӣ,
В-оби ҳайвон бичакад, чун ту ба гуфтор оӣ.
Ин ҳама чилваи товусу хиромидани кабк
Бори дигар накунад, гар ту ба рафтор оӣ.
Чанд бор, охират, эй дил, ба насихат гуфтам,
Дида бардӯз, мабодо, ки гирифтор оӣ.*

Дар байти аввал маҳбубаи қаҳрамони лирикӣ чунон зебову раъност, ки ӯ ба гулзор қадам мениҳад, гулзор зеби хешро аз даст медиҳад, қимати гул паст мешавад ва шармандавор аз ҷамоли ёри қаҳрамони лирикӣ сарафканда мешавад. Дар мисраи дуюм оби ҳайвон ҳамчун талмеҳ истифода шудааст. Оби ҳайвон ҳамчун кинояву рамз омадааст ва касе, ки аз он қатрае нӯш кунад, умри ҷовидонӣ меёфтааст. Шоир ҳамин оби ҳаётбахшро ёд карда гуфтани мехоҳад, ки агар ту ба гулзор оиву ба гуфтор, ин мисли чакидани оби ҳаёт дар гулзор аст.

Дар байти дувум бошад, маҳбубаашро чунон воло тасвир кардааст, ки дар назди хиромидани ёраш чилва кардани товусу хиромидани кабк ҳеч аст, қимату арзиш надорад. Ва агар товусу кабк хиромидани туро бинанд, дигар онҳо чилва накунанд, ба рафтор наоянд. Саъдӣ дар тасвири чунин лаҳзаҳо аз санъати тазоду муқобала, тавсифу ташбеҳ истифода бурдааст.

Дар байти сеюм қаҳрамони лирикӣ ба дилаш эътироз, шиква мекунад, ки борҳо насихатат кардам, ки ба ин роҳ марав, чашм пӯшон, то гирифтораи нашавӣ. Аммо чӣ метавон кард, дил дил аст ва шоир ба ишқаш гирифтор шудааст ва маҳбубаашро дӯст медорад.

*Дӯст дорам, ки касат дӯст надорад чун ман,
Ҳайф бошад, ки ту дар хотири агёр оӣ.*

Дар ҳамин мавзӯ ғазали «Эй сорбон» бисёр ҷолибу хушоянд аст. Барои намуна чанд байт аз ин шоҳғазал:

*Эй сорбон, оҳиста рон, к-оромӣ ҷонам меравад,
В-он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам меравад.
Ман мондаам маҳчур аз ӯ, бечораву ранчур аз ӯ,
Гӯйӣ, ки неше дур аз ӯ дар устухонам меравад.
Бо ин ҳама бедоди ӯ в-ин аҳди бибунёди ӯ,*

*Дар сина дорам ёди ӯ, то бар забонам меравад.
Маҳмил бидор, эй сорбон, тундӣ макун бо корвон,
К-аз шиқи он сарви равон гӯйӣ равонам меравад.
Дар рафтани чон аз бадан гӯянд ҳар навъе сухан,
Ман худ ба чашими хештан дидам, ки чонам меравад.
Саъдӣ, фиғон аз дасти мо лоиқ набуд, эй бевафо,
Тоқат намеорам чафо, кор аз фиғонам меравад.*

Мавзӯи дӯстӣ мақоми шоистае дорад. Ин мавзӯъ монанди як хати сурх аз байни асарҳои назмӣ ва насрии Саъдӣ мегузарад. Ситоиши дӯсти чонӣ, рафиқи меҳрубон дар ғазалиёти шоир пурдомана аст. Ғазали «Моро бихишт суҳбати ёрони ҳамдам аст» маҳз дар ҳамин мавзӯъ суруда шудааст:

- 1. Моро бихишт суҳбати ёрони ҳамдам аст,
Дидори ёри номутаносиб чаҳаннам аст.*
- 2. Ҳар дам, ки дар ҳузури азизе бароварӣ,
Дарёб, к-аз ҳаёти чаҳон ҳосил он дам аст.*
- 3. Гар хуни тоза меравад аз реиҳои дил,
Дидори дӯстон, ки бубинанд, марҳам аст.*
- 4. Дунё хуш асту мол азиз асту тан шариф,
Лекин рафиқ бар ҳама чизе муқаддам аст.*
- 5. Мумсик барои мол ҳамасола тангдил,
Саъдӣ ба рӯи дӯст ҳамарӯза хуррам аст.*

Асоси байти нахусти ғазалро санъати тазоду муқобала ташкил додааст. Дар мисраи якум суҳбати ёрон, дӯстони мушфику меҳрубонро ба бихишт ва дидори ёрони номувофику номуносибро ба чаҳаннам шабеҳ намудааст. Дар байт бихишту чаҳаннам ва ёрони ҳамдам, ҳаммаром ва мувофиқро ба ёрони номутаносиб муқобил гузоштааст, ки басо гуворо баромадааст.

Дар байти дувум Саъдӣ таъкид менамояд, ки агар дар суҳбати ёри мувофиқ, оқилу фозил бошӣ, бидон, ки ширинии ҳаёти ту ҳамон лаҳзаҳо ҳастанд. Боз ҳамин фикр дар байти сеюм идома меёбад. Шоир меғӯяд, ки ғамгину дилреш шуда бошӣ, ҳамон вақт ҳам дидори дӯстон, суҳбати онон барои дили реш-реш марҳам шуда метавонад. Асоси ин байтро ҳам санъати тазоду муқобала ташкил намудааст.

Дар байти чорум қахрамони лирикӣ гӯшрас менамояд, ки барои инсон аз ҳама чиз арзишмандтар бояд дӯст бошад. Дунёву давлат, молу сарват бе дӯст, бе рафиқи меҳрубон чизе нест. Ниҳоят, дар мақтаи ғазал Саъдӣ таъкид кардааст, ки агар шахси мумсик барои молу сарваташ ҳамеша тангдил, ғамгин бошад, ман доимо аз дидори дӯстони шариф шоду хуррамам. Хулоса, шоир дӯстиро ситоиш карда, касонеро, ки дӯст доранд ва эшон рафиқони ҷонианд, саодатманд мешуморад ва мақсаду мароми зиндагиро дар ҳамин мебинад, дар ҳамин меҷӯяд ва инсонҳои покдилу покрӯзгорро ба ин ҷониб ҳидоят менамояд.

«БҶҢСТОН»

Саъдӣ пас аз сафари тӯлонӣ, пас аз дидану шуниданҳо ба диёр омад ва ба иншои «БҶҢстон» оғоз кард. Ҳамин тавр ӯ «БҶҢстон»-ро дар тӯли як сол (соли 1257) ба анҷом расонд. Дар ин бора дар оғози «БҶҢстон» Шайх Саъдӣ чунин мегӯяд:

*Ба рӯзи ҳумоюну соли саид,
Ба таърихи фаррух миёни ду ид.
Зи шашсад фузун буд панҷоҳу панҷ,
Ки нур гашт ин номбардор ганҷ.*

Соли 655-и ҳичрӣ баробар аст ба 1257 мелодӣ. «БҶҢстон» ба вазни «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар баҳри мутақориби мусамманни маҳзуф ва мақсур иншо шудааст. Ҳар байти он аз ҳашт рукни фаълун, фаълун, фаълун, фаъл таркиб ёфтааст.

*Раият чу беханду султон дарахт,
Дарахт, эй писар, бошад аз бех сахт.
Фаълун, фаълун, фаълун фаъл*

Асар аз чаҳор ҳазор байт иборат буда, аз даҳ фасл таркиб ёфтааст. Саъдӣ дар оғози асар бобҳои асарашро ба тариқи назм ёд кардааст:

*Чу ин кохи давлат бипардохтам,
Бар ӯ даҳ дар аз маърифат сохтам.*

*Яке боби адл асту тадбири рой,
Нигаҳбони халқу тарси Худой.
Дувум боби эҳсон ниҳодам асос,
Ки муҳсин кунад фазли Ҳақро сипос.
Севум боби ишқ асту мастию шӯр,
На ишқе, ки банданд бар худ ба зӯр.
Чаҳорум-тавозуъ, ризо – панҷумин,
Шашум -зикри марди қаноатгузин.
Ба ҳафтум дар аз олами тарбият,
Ба ҳаштум дар аз шукр бар офият.
Нуҳум боби тавба-ст боби савоб,
Даҳум дар муноҷоту хатми китоб.*

Баъд аз ин Саъдӣ ба хонандагон мурочиат намуда, дар бораи моҳияти «Бӯстон», аҳамияти асар байтҳои пурқимат меорад:

*Ҳамоно, ки дар Порс ишиои ман
Чу мушк аст беқимат андар Хутан.
Гул овард Саъдӣ суи бӯстон,
Ба шӯҳӣ чу филфил ба Ҳиндустон.*

Шоир дар байти аввал камоли хоксориро ба ҷо оварда, таъкид менамояд, ки асари ман дар диёри Порс, диёри фозилону доноён чандон арзишу қимат надорад. Ин монанди он аст, ки дар Хутан, дар сарзамине, ки мушку анбар мерӯяд, мушк беқадр аст. Дар байти дигар боз ҳамин маъниро ёд мекунад, ки ман гул ба бӯстон овардам, яъне киноя аз гул фикру андешаҳои тоза, аҳамиятнок, панду андарзҳои оқилона аст. Пас, ҳамин маънии болоро дар мисраи охир боз ҳам қудрат бахшида, гӯшзад менамояд, ки ин мисли он аст, ки филфил, яъне мурч ба Ҳиндустон баранд. Мурч дар кишвари Ҳинд маъмул аст ва қимату арзиши зиёд надорад.

Ниҳоят, пас аз ин гуфтор Саъдӣ ба асли мақсад гузашта, ба шоҳони замони худ рӯ меорад ва ононро панду насихат медиҳад. Бахусус Абубакр ибни Саъди Зангӣ (1231 – 1260)- ро ки «Бӯстон»-ро ба ӯ бахшида буд, ситоиш мекунад. Зеро дар замони ҳукмронии ӯ Шероз аз куштору хунрезии чингизиён раҳо ёфта буд. Дигар, дар замони ҳукмронии ӯ халқ осуда ва кишвар хеле обод гардид. Саъдӣ ба Абубакр мурочиат намуда чунин мегӯяд:

*Ҳама вақт мардум зи чаври замон
Биноланду аз гардиши осмон.
Дар айёми адли ту, эй шахрёр!
Надорад шикоят кас аз рӯзгор.
Ҳам аз бахти фархундафарҷоми туст,
Ки таърихи Саъдӣ дар айёми туст,
Ки то дар фалак Моҳу Хуришед ҳаст,
Дар ин дафтараат зикри ҷовид ҳаст...*

Баъд аз ин ситоишҳо Саъдӣ мамдӯҳи худро панди судманд медихад. Ҳамаи ин бо боби нахусти «Бӯстон», ки дар «Адли ҷаҳондорӣи шоҳон» аст пайванди ногустастанӣ дорад. Шайх Саъдӣ дар ин боб подшоҳро сутуни давлат гуфта, вучуд асоси кишварро дар раият дида, мақоми ононро равшан намудааст. Адиб дар ин маврид шоҳро ба ҷӯпону раияти кишварро ба рама, подшоҳро ба дарахту раиятро ба решаи дарахт ташбеҳ намуда, оқилонаву фозилона аз номи подшоҳони одилу адолатпарвари гузашта фикрашро тақвият медиҳад:

*Шунидам, ки дар вақти назъи равон
Ба Ҳурмуз чунин гуфт Нӯшервон,
Ки хотирнигаҳдори дарвеш бош!
На дар банди осоиши хеш бош!
Наёсояд андар диёри ту кас,
Ки осоиши хеш хоҳиш бас.
Наёяд ба наздики доно писанд,
Шубон хуфтаву гург дар гӯсфанд.
Бирав, поси дарвешӣ муҳтоҷ дор,
Ки шоҳ аз раийят бувад тоҷдор!
Раийят чу беҳанду султон дарахт,
Дарахт, эй писар, бошад аз беҳ сахт.
Мақун, то тавонӣ, дили халқ реш!
Агар меқунӣ, меканӣ беҳи хеш.*

Саъдӣ пас аз баёни масъалаи адолатпарварӣ ё масоили дигаре барои тасдиқи фикраш аз ҳаёти шоҳони пешин ва дигар мардуми табақоти ҷомеа ҳикоятҳои воқеӣ ва ҳикоятҳои тамсилӣ меорад. Ин тарзу усул, ин устухонбандӣ ба тамоми бобҳои «Бӯстон» мутааллиқанд. Ба ин восита шоир ҳадафи хешро беҳтару хубтар ифода мекунад ва тир ба нишон амиқтар мерасад.

Саъдӣ дар ҳамин боб ҳамчун марди сиёсатмадор ва ҷомеашинос бисёр масъалаҳои сиёсиро ба миён мегузорад ва дар либоси бадеият ин масоилро ҳаллу фасл менамояд. Ин андешаҳо имрӯз ҳам дар миқёси байналхалқӣ аҳамияти бузург доранд. Масъалаи давлатдорӣ, муносибат бо кишварҳои хориҷӣ, масъалаи ҷангу сулҳ аз назари Саъдӣ басо равшану возеҳ дар ин фасли «Бӯстон» матраҳ шудаанд.

Саъдӣ таъкид менамояд, ки то тавонӣ кӯшиш ба харҷ деҳу пеши роҳи ҷангу хунрезиро бигир. Он вақт оромию тинҷии мулкоро метавон нигоҳ дошт ва мардум босаодат хоҳанд зист. Хулоса, аз куштору хунрезӣ сулҳ беҳтар:

*Агар тилзӯрию гар шерчанг,
Ба наздики ман сулҳ беҳтар, ки ҷанг.*

Дигар, Саъдӣ ба подшоҳон маслиҳат медиҳад, ки бо душманат сулҳу салоҳ қардӣ, осуда хешро напиндор, хушёр бош ва лашқаратро барои ҳифзи раияту кишвар омода кун, омода нигоҳ дор, ки мабодо шабоҳунат бизанад:

*Нагӯям, зи ҷанги бадандеш тарс,
Ки дар ҳолати сулҳ аз ӯ беи тарс!
Басо кас ба рӯз ояти сулҳ хонд,
Чу шаб шуд, сипаҳ бар сари хуфта ронд.
Гарат хеши душман шавад дӯстдор,
Зи талбисаш¹ эмин машав зинҳор,
Ки гардад дарунаш ба кини ту реш,
Чу ёд оядаш меҳри пайванди хеш.*

Саъдӣ боз ба шоҳон панд медиҳад, ки агар душман қавию пилтан бошад ва бидонӣ, ки муқовимату истодагарӣ натвонӣ қард ва сулҳро напазируфт, роҳи эҳсону саховатро баргузин ва ин тадбир ҳам шоиста бошад:

*Ҳама то барояд ба тадбир қор,
Мудорои душман беҳ аз қорзор².*

---

1 Талбис – шар, найранг

2 Қорзор – майдони набард, ҷанг, муҳориба

*Чу натвон адуро ба қувват шикаст,
Ба неъмат бибояд дари фитна баст.
Гар андеша дорӣ зи душман газанд,
Ба таъвизу эҳсон забонаш бубанд!*

Шоир лашкарро асоси давлат медонад. Бинобар ин, таъкид менамояд, ки барои нигоҳдории истиқлоли кишвар ва соҳибхитиёрии мамлакат ҳамеша лашкар бояд дар ҳолати омодагӣ бошад. Барои нигоҳ доштани он бояд сарбозон аз ҳар чихат таъмин бигарданду маоши шоиста бигиранд, то ки аҳлу аёли худро таъмин карда битавонанд. Агар ин амал роҳрав набошад, аскар дифои мулк насозад ва хешро дар рӯзҳои саҳти кишвар канор бигирад:

*Кунун дасти мардони чангӣ бибӯс,
На он гаҳ, ки душман фурӯ кӯфт кӯс.
Сипоҳӣ дар осудагӣ хуш бидор!
Ки дар ҳолати саҳтӣ ояд ба кор.
Сипоҳӣ, ки кораи набошад бабарг,
Чаро дил ниҳад рӯзи ҳайҷо ба марг?
Чу доранд ганҷ аз сипоҳӣ дарег,
Дарег оядаи даст бурдан ба тег.*

Саъдӣ ба шоҳон дар масъалаи интихоби сарлашкарон, сипаҳсолорон, сарҳангон маслиҳатҳои муфид медиҳад, ки ин пешниҳодҳо имрӯз ҳам дар лашкардорӣ ва дифои кишвар судманданд. Масалан, адиб ба подшоҳ мегӯяд, ки ба сарварӣ ашхоси чангдида, корозмуда ва далеру часурро бояд баргузид. Чунин ашхос аз ҷавонӣ илми ҳарб, шикор, гӯштингири, чавгонбозӣ, тирандозиро бояд омӯзанд. Ҳаргиз дар кори ҳарб ашхоси тарсончак, беғурдаро намон:

*Сипаҳро макун пеирав ҷуз касе,
Ки дар чангҳо буда бошад басе!
Ба хурдон мафармой кори дурушт,
Ки сандон нашоёд шикастан ба мушт!
Раийятнавозию сарлашкарӣ
На корест бозичаву сарсарӣ.
Наҳоҳӣ, ки зоеъ шавад рӯзгор,*

*Ба ноозмуда мафармой кор!
Натобад саги сайд рӯй аз паланг,
Зи рӯбах рамад шери нодидачанг.
Чу парварда бошад писар дар канор,
Битарсад, чу пеш оядаш корзор.
Ба гуштию нахчирю омоҷу гӯй
Диловар шавад марди пархошчӯй.
Ба гармоба парвардаву айшу ноз,
Битарсад, чу бинад дари чанг боз.*

Саъдӣ дар анҷоми ин фасл боз ба масъалаи додгустарӣ, раиятпарварӣ ва инсофу адолат бармегардад, боз таъкид бар он мекунад, ки агар ба душман зафар ёфтӣ, бандиёнро хор мадор, кишварро обод кун, раиятнавоз бош. То раият бидонанд, ки аз он шоҳи золим бартарӣ, каримтарӣ, то парӯ болат бишаванд ва дар ҳар кор мададгорат бошанд:

*Чу иқлими душман ба чангу ҳисор
Гирифтӣ, ба зиндонаш - андар супор!
Чу баркандӣ аз чанги душман диёр,
Раият басомонтар аз вай бидор!
Карам кун, на пархошу киноварӣ,
Ки олам ба зери нигин оварӣ!*

Шоири инсондӯсту хайрхоҳ дар поёни фасли охир боз шоҳонро ба сулҳу салоҳ ҳидоят менамояд. Онҳоро огоҳ мекунад, ки ғуруру худхоҳӣ, тундиву гарданкашӣ ҳисоли шоиства нестанд ва дар тариқи давлатдорӣ арзандагӣ надоранд. Онон бояд бо якдигар дӯст бошанд ва масъалаҳои давлатдориро бо роҳи ғуфтушунид, бо роҳи лутфу хушӣ ҳаллу фасл намоянд.

*Чу коре барояд ба лутфу хушӣ,
Чӣ ҳоҷат ба тундию гарданкашӣ.
Нахоҳӣ, ки бошад дилат дардманд,
Дили дардмандон баровар зи банд.
Дуои заифони уммедвор
Зи бозуи мардон беҳ ояд ба кор!*

Ҳамон тавре ки дар боло ишорат кардем, «Бӯстон» аз даҳ боб иборат аст ва мо дар ин ҷо танҳо як боби аввалро то андо-

зае таҳлил кардем. Аз таҳлили ин боб мусаллам гардид, ки Шайх Саъдии Шерозӣ марди ҷаҳондида ва сиёсатмадорест, ки бисёр андешаҳои қобили қабул ва муфид дар бораи ҷангу сулҳ, ҳимояти ватан аз бегонагон, нигоҳ доштани лашкар, таъйин кардани шахсонӣ лоиқу арзанда ба лашкар ва дигар масъалаҳои марбути онро бисёр саҳеҳ ва бо овардани далелу бурҳон нишон додаст, ки дар замони ҳозира аҳамияти бузург доранд ва роҳнамои ҳар як роҳбару сарвари кишвар шуда метавонанд.

«ГУЛИСТОН»

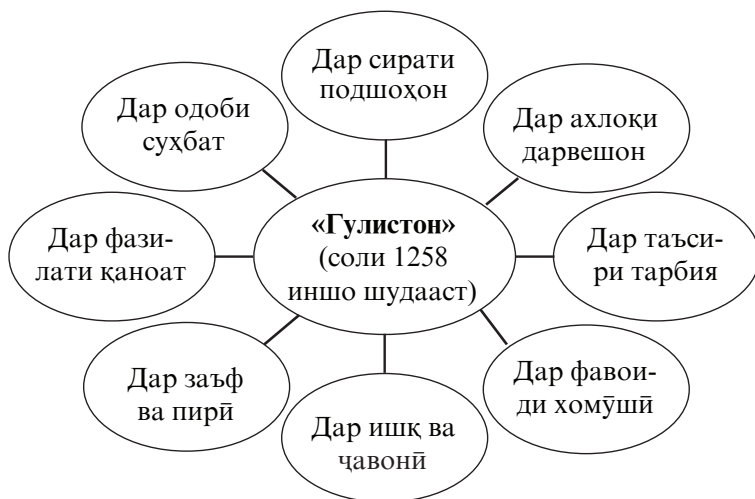
«Гулистон»-и Муслиҳиддин Саъдии Шерозиро метавон ба чорбоғи Ирам шабеҳ кард. Ҳангоме ки вориди он мегардед, пеши назаратон ҳашт гулгашт, ҳашт равзана ё ҳашт растаи гулзор намоен хоҳад гашт. Ин равзанаҳо бо гулҳои рангоранги худ аз ҳам фарқ доранд. Яке сурх, дигаре норинҷӣ, сеюм бунафш, чорумӣ лаълфом, панҷумӣ гулобӣ, шашумӣ нилобӣ ва амсоли ҳамин басо назаррабову диловез, чун арӯсонӣ чаман аз вазидани насими накҳатомез ҷавлон зада сабук мехироманд. Гулҳои ин гулзор ҳаргиз пажмурда, камрангу ҳазон намегарданд, ҳаргиз боди ҳазон баргҳояшонро нисори замини зарринқабо намегардонад. Ин гулистон барои ҷаҳор фасли сол яқсон мемонад. Накҳату бўйи гулҳои рангорангаш дар ин чор фасл ба ақсои олам паҳну парешон мегардад ва ба дардҳо дармону ба қалби мардуми сайёра сомон мебахшанд. Шайх Саъдӣ аз офариниши ин кохи адаб шод аст. Аз он шод аст, ки барои миллаташ, барои инсонҳои сайёра чунин гулбоғи тару тозаро ораста кардааст. Умри хешро зоеъ нагузаронидааст. Ва худ, ки марди оқилу фозил буд, пайғамбаронаву соҳирона ояндаи «Гулистон»-ро доништа, шоиставу арзанда гуфтааст:

*Ба ҷӣ қор оядат зи гул табақе
Аз «Гулистон»-и ман бибар варақе.
Гул ҳамин панҷ рӯзу шаш бошад
В-ин «Гулистон» ҳамеша хуш бошад.*

Оре, ҳақ ба ҷониби Саъдист. «Гулистон» беҳазону ҷовидон аст ва ҳамин тавр хоҳад монд.

Саъдӣ «Гулистон»-ро пас аз «Бӯстон» иншо кардааст. Ин шоҳасар аз тарафи ховаршиносон ва муҳаққиқони ватаниву хоричӣ яке аз бузургтарин асари давру замон эътироф шудааст ва ба забонҳои гуногуни дунё тарҷума гардидааст. Ба ганҷинаи фарҳангу адаби тамаддуни башарӣ ҳамчун ганҷи пурбаҳои ақлонӣ ворид гардидааст.

«Гулистон» соли 1258 эҷод шудааст. Чунонки дар боло зикр шуд, аз ҳашт равза ё боб иборат аст. Таваҷҷуҳ кунед ба нақша:

Гулистон асари насрист, вале бо пораҳои шеърӣ, китъаҳо, рубоӣёт ё байтҳои алоҳида ораста шудааст. Баъзан ҳикоеҳои назмӣ низ омадаанд, вале онҳо хеле каманд. Дар охири ҳикоеҳои пораҳои шеърӣ оварда шудаанд, ки онҳо фикри нависандаро ҷамъбасти менамоянд ё хулосаи ҳикоят мебошанд. Масалан, ҳикояи зеро бигирем:

«Яке аз мулуки (подшоҳ) беинсоф порсоеро пурсид:

– Аз ибодатҳо кадом фозилтар аст?

Гуфт:

– Туро хоби нимрӯз, то дар он як нафас халқро наёзорӣ!»

Саъдӣ «Гулистон»-ро бо дебочае оғоз кардааст. Дар он нависанда сабабу мақсади асарро баён кардааст. Ӯ бо камоли ифтихор аз натиҷаи сафари тӯлониаш (30 сол), аз дидаву шунидаҳои аз

холу ахволи халқҳои кишварҳои дунё ёдовар шудааст. Пасон таъкид менамояд, ки ҳамаи ин дурру гуҳар, ҳазонаи зару зевар набояд дар дил бимонаду онро ба гӯр бибарам. Зарур ва қарзи хеш медонам, то дари ҳазинаи суханро барои миллатам, барои мардуми кишварам, барои инсонҳои рӯйи замин бикшоям ва аз дурру гуҳари ноёб нисорашон бикунам. Алҳақ, бо камоли шоистагӣ ин амалро сомон дод. Дар ҳамин дебоча дар бораи мамдӯҳони хеш – шоҳони Форс - Атобакон, аз ҷумла Абубакр ибни Саъди Зангӣ гуфтани чанд ҷумларо муносиб донистааст.

Пас аз ин Саъдӣ таркиби фаслҳои «Гулистон-ро» ёд карда ва ин шоҳасарро бо овардани байти зер оғоз кардааст:

*Дар он муддат, ки моро вақт хуш буд,
Зи ҳичрат шайсаду панҷоху шайш буд.
Муроди мо насихат буду гуфтем,
Ҳаволат бо Худо кардему рафтем.*

Саъдӣ боби аввалро ба қору рафтор ва кирдори подшоҳон бахшидааст. Яъне «Сирати подшоҳон» ҳамин маъноии болоро дорад. Нависанда дар ҳамин фасл сирати подшоҳонро бо некию бадиашон ба воситаи ҳикоёти пандомӯз нишон додааст. Ин фасл давоми мантиқии боби нахустии «Бӯстон»-и нависанда мебошад. Агар он ҷо Саъдӣ дар бораи усули давлатдорӣ, интиҳоби ашхоси олирутба, нигоҳ доштани лашкару аскар сухан гуфта бошад, акнун дар «Гулистон» дар бораи чигунагии шоҳон: хайру саховат, некиву адолат, меҳрубониву шафқати подшоҳ нисбати раияти кишвар ҳикоёти рангин меорад. Ва мутавозӣ бар ин ҳисоли номубораки шоҳони бедодгар, золим, носипос, бераҳму шафқатро саҳт ба зери тозиёнаи танкид мегирад ва бо овардани ҳикоёти пандомӯз кирдори ношоистаи чунин шоҳонро маҳкум менамояд. Қаҳрамон ва персонажҳои ҳикоёти Саъдӣ подшоҳони асрҳои пешинанд, ки онҳо дар таърих ҳоҳ бо некӣ ё ҳоҳ бо бадиву бадкирдорӣ дар байни халқҳои олам шуҳрат ёфтаанд. Гузашта аз ин, баъзан ҳикоётро аз номи «подшоҳе», яъне бе ном овардааст. Масалан, боби нахуст бо чунин ҳикоят оғоз ёфтааст: «Подшоҳеро шумидам, ки ба куштани асире ишорат кард. Бечора дар ҳолати ноумедӣ маликро дашном додан гирифт: «Ҳар кӣ даст аз ҷон бишӯяд, ҳар ҷӣ дар дил дорад, бигӯяд».

*Вақти зарурат чу намонад гурез,
Даст бигирад сари шамиери тез.*

Малик пурсид:

– Чӣ мегӯяд?

Яке аз вузарои нелмаҳзар гуфт:

– Эй Худованд, ҳамегӯяд: «Валкозимин алгайз вал офина анниннос».

Маликро раҳмат омад ва аз сари хуни ӯ даргузашт. Вазири дигар, ки зидди ӯ буд, гуфт:

– Абнои чинси маро нашояд дар ҳазрати подшоҳон чуз ба ростӣ сухан гуфтан. Ин маликро дашном дод ва носазо гуфт.

Малик рӯй аз ин сухан дарҳам оварда гуфт:

– Маро он дурӯғи вай писандидатар омад аз ин рост, ки ту гуфтӣ, ки рӯйи он дар маслиҳате буд ва бинои ин бар хубсе (бадӣ) ва хирадмандон гуфтаанд: «Дурӯғи маслиҳатомез беҳ, ки ростии фитнаангез».

Саъдӣ дар ин ҳикоят подшоҳони хирадманду баинсофро ситоиш кардааст ва дар баробари ин таъкид менамояд, ки бояд шоҳ дар наздаш вазирони хирадманду баинсофро гирд оварад, ба мансаб лоиқ бигардонад ва амсоли вазири нахуст бошад. Аз ин нигоҳ ин панде буд барои шоҳони замонаш. Гузашта аз ин, Саъдӣ дар анҷоми ҳикояи мазкур боз ба насиҳати шоҳон гузашта, ононро ба инсофу адолат мехонад:

*Чаҳон, эй бародар, намонад ба кас,
Дил андар Чаҳонофарин банду бас.
Макун така бар мулки дунёву пушт,
Ки бисёр кас чун ту парварду кушт.
Чу оҳанги рафтан кунед чони пок,
Чи бар тахт мурдан, чи бар рӯйи хок!*

Пас аз ин дар «Гулистон» боз ҳикояте омадааст, ки корҳои ношоиста, чабру зулми шоҳон, ба дунёпарастӣ, чамъ намудани сарвату дорой машғул будан ва барои ин садҳо шаҳру деҳот ва кишварҳоро хароб намуданро саҳт нақуҳиш намудааст. Ин ҳикоят чанбаи воқеи дорад. Саъдӣ ҳикоят мекунад: «Яке аз мулуки (подшоҳ) Хуросон султон Маҳмуди Сабуктегинро ба хоб дид, ки ҷумлаи вучуди ӯ рехта буд ва хок шуда, магар чашмони ӯ, ки

хамчунон дар чашмхона ҳамегардид ва назаре ҳамекард. Соири хукамо (чамъи ҳокимон, донишмандон) аз таъбири он фурӯ монданд, магар дарвеше, ки ба ҷой овард ва гуфт:

– Ҳанӯз нигарон аст, ки мулкаш ба дигарон аст».

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ шоҳе муқтадир, мутаассиб ва сарватманд буд. Кишварҳои зиёд, аз ҷумла Ҳиндустонро ғорат кард, давлату дунё гирд овард, вале чунонки Саъдӣ мегуянд, оқибат зери хок шуд. Дар хок ҳам чашмаш ба давлату сарваташ нигарон, давлату сарваташ ба дигарон. Ба ин восита Саъдӣ ба подшоҳони замонаш рӯзгори Маҳмуд, қору рафтори ин подшоҳи ғоратгари дунёпарастро мисол оварда, маҳкуму мазаммат мекунад ва огоҳашон менамояд, ки ҳаргиз ба ин роҳ нараванд, набошад дар гӯр ҳам чашмашон ба ин давлату сарваташон нигарон мешавад, ҳатто дар гӯр ҳам осуда буда наметавонанд. Саъдӣ ба ин восита Чингизу чингизиёро, ки дар рӯзгораш буданду дар хиёнат чиноят, дар афзун намудани дороиву сарват аз Маҳмуди Ғазнавӣ гӯйӣ сабқат мебарданд, ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Чунонки дидем, дар ҳикояи «Чашмони Маҳмуд» фикри чамъбасти аз номи дарвешӣ бечорае оварда шудааст. Ин ба он маънист, ки агар шоҳ мисли султон Маҳмуд бошад, пас аз марг ҳам ноосуда аст, чазояшро мебинад. Ба ҳамин хотир қору рафтори ин шоҳи беинсоф барои шумо бояд панд бошад, бояд шумо дар назди халқ, дар назди Худо тавба кунед ва ба ин роҳе, ки султон Маҳмуд рафт, наравед.

Саъдии Шерозӣ асоси пойдорӣ ва шуқуфоии кишвар ва осудахолии раиятро дар симои подшоҳи одилу баинсоф ва хирадманд мебинад.

ӯ дар бисёр ҳикояташ таъкид мекунад, ки агар шоҳ ин роҳро нодида бигирад ва ба раият зулму тааддиро раво бинад, кишвар пойдор нахоҳад монд. Саъдӣ барои исботи фикри боло ҳикояте меорад, ки мазмуни он чунин аст: «Яке аз мулуки (подшоҳон) Аҷамро ҳикоят кунанд, ки дасти татовул (ҷабру ситам, хиёнат) ба моли раият дароз карда буд ва ҷабру азият оғоз карда, то ба ҷое ки халқ роҳи ғурбат гирифтанд. Чун раият кам шуд, иртифои вилоят нуқсон пазируфт ва хазина тикӣ монд ва душманон зӯр оварданд.

Боре ба маҷлиси ӯ китоби «Шоҳнома» мехонданд дар заволи мамлақати Заҳҳок ва аҳди Фаридун.

Вазир маликро пурсид:

– Ҳеч тавон донистан, ки Фаридун, ки ганчу мулку ҳашам надошт, чӣ гуна бар ӯ мамлакат муқаррар шуд? Гуфт:

– Ончунон, ки шунидӣ халқе бар ӯ ба таассуб гирд омаданд ва тақвият карданд, подшоҳӣ ёфт.

Гуфт: – Эй малик! Чун гирд омадани халқе мучиби подшоҳист, ту халқро парешон барои чӣ мекунӣ? Магар сари подшоҳӣ кардан надорӣ?

Малик гуфт: – Мучиби гирд омадани сипоҳу раият чӣ бошад?

Гуфт:

– Подшоҳро карам бояд, то бар ӯ гирд оянд, то дар паноҳи давлаташ эмин нишинанд ва туро ин ҳар ду нест».

Подшоҳ аз ин суҳанони талхи вазир ранчиду ӯро ба зиндон фиристод. Чанд муддате нагузашта, ба андак саъйи душманонаш ва дастгирии раияту лашкар подшоҳӣ аз дасташ бирафт.

Саъдӣ моҳияту мақсади ҳикояро ба ин тариқ чамъбаст намулдааст:

*Подшоҳе, к-ӯ раво дорад ситам бар зердаст,
Дӯстдораи рӯзи сахтӣ душмани зӯрвар аст.
Бо раийат сулҳ кун в-аз чанги хасм эмин нишин,
З-он ки шоҳаншоҳи одилро раийат лашкар аст.*

Ҳамин тавр, ибораи «сулҳ бо раият» маънои васеъ дорад. Агар зиндагии раият хуб бошаду аз ҳар гуна зулму тааддӣ золимон эмин, агар ҳуди шоҳу вазир баинсоф бошанду дар ҳаққи раият некиро раво бинанд ва чашми тамаъ аз моли онон бигиранд ва ниҳоят кори хеш ба муроди раият бикунанд, ҳамин аст «сулҳ бо раият»-и кишвар, ҳамин аст пойдорӣ мулк ва ниҳоят ҳамин аст ғолибияти Фаридун аз болои Заҳҳоки золиму хунхор. Агар ба чунин роҳ, ки гуфтем, гом назанад, золиму зулмпарвар бошад, барои хеш дунёву сарват чамъ кунад ва кишвару раиятро аз ҳокимону волиёни ситамкор, беинсоф, ҷаббор муҳофизат нанамояд, дар он сурат ин ду қувваи бузург – раият ва лашкар аз чунин подшоҳ рӯ бигардонанд ва мулк ба осонӣ аз дасташ биравад ва мисли Заҳҳок хокдаҳан бигардад. Хулосаи Саъдӣ чунин аст:

*Накунад ҷаврпеиша султонӣ,
Ки наояд зи гург ҷӯпонӣ.
Подшоҳе, ки тарҳи зулм афканд,
Пойдевори мулки хеш биканд.*

ГУМАНИЗМИ САЪДӢ

Инсондӯстӣ, башардӯстӣ монанди як хати сурх аз байни «Куллиёт»-и Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ мегузарад. Ин ғоя яке аз рукнҳои асоси осори бузургони қарнҳои пешин ва бахусус дини мубини ислом аст. Ҳанӯз дар ҳадисҳои Расули Ақрам (с) ин масъала ёд шуда буд. Масалан, дар ҳадисе омада, ки муъминон мисли аъзои як пайкаранд. Оре, ҳамин тавр ҳам буданд. Агар ин тавр намебуданд, ислом ин тавр ҷаҳонгир намешуд. Шайх Саъдӣ бошад, ҳамин ғояро инкишоф дода, пас аз 600 сол чунин гуфтаанд:

*Банӣ Одам аъзои як пайкаранд,
Ки дар офариниши зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту, к-аз меҳнати дигарон беғамӣ,
Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ.*

Агар ин ду гуфтаро дар қиёс бисанҷем, мусаллам хоҳад гашт, ки Шайхи бузургвор маънии ҳадисро боз ҳам пурдоманатар, ҷолибтар гардондаанд. Аз ҳамин нигоҳ сухани Саъдӣ тафсири ҳадис аст ва Шайх инсонҳои сайёраро ба аъзои пайкари як одам, ба як гавҳар шабеҳ намудааст. Ба андешаи Саъдӣ ва воқеан ҳар яке аз мо медонем, ки агар ягон ҷойи бадан (чашм, гӯш, даст, пой ва ғ.) дардманд бишавад ва дард бикунанд, тамоми узвҳои дигар низ бераҳат мешаванд ва гӯё ба дард меоянд. Оре, ҳамин аст гуманизми олии Саъдӣ ва аз ҳамин гуфтор маншаъ мегирад. Ба чунин ҳулоса омадани як инсон кори осон нест. Саъдӣ сафари тӯлонӣ кард, дунёро дид, бо мардуми табақаҳои гуногун вохӯрд, суҳбат кард, бо мардуми одӣ ҳамкӯса шуд, асир афтод, аз замонаю зимомдорон ранҷу озори зиёд дид ва боз бо чашми хеш дид, ки раият ва инсонҳои кишварҳои зиёди дунё дар ҷӣ ҳол буданд ва ҷӣ дарду алам доштанд. Беҳуда нест, ки Саъдӣ мегӯяд:

*Ман аз бенавоӣ наям рӯйзард,
Ғами бенавоӣ рухам зард кард.
Нахоҳад, ки бинад хирадманд реи,
На бар узви мардум, на бар узви хеи.*

*Яке аввал аз тандурустон манам,
Чу реше бубинам, биларзад танам.
Чу бинам, ки дарвеши мискин нахӯрд,
Ба ком -андарам луқма захр асту дурд.*

Воқеан, ғами бемуродон, дарвешон қалби адиби инсонпарварро ба дард овард. Зеро хешро як узви эшон маҳсуб медонист, ки мо дар боло гуфтем. Бинобар ин, сабаби рӯйзардии ӯ ғаму дарди ҳаёти нохуши дарвешон, хирадмандон ва бечорагон будааст.

Ба ҳамин гуна гуфтанҳои ошкор, ифшои дарду алами хеш шоир қаноат намекунад, балки болотар меравад ва шоҳони бедодгар, золимони зулмпарварро, ки дар чунин роҳ гом задаанд ё гом мезаданд, хушдор медихад, аз хашму ғазаби халқи бечора огоҳашон месозад: Ӯ мегӯяд, ки пашшаи бисёр пилро аз по меафтонанд. Мӯрчагон агар бо ҳам иттифоқ кунанд, шеро жаёро пӯст мекананд:

*Пашша чу пур шуд, бизанад пилро,
Бо ҳама сахтшо салобат, ки ӯст.
Мӯрчагонро чу фитад иттифоқ,
Шери жаёро бидаронанд пӯст.*

Дар ин ҷо Саъдӣ бо овардани тамсил чондорҳои хурди табиат - пашша ва мӯрча андешаро баён кардааст. Қаҳрамони лириқӣ гуфтан мехоҳад, ки агар пашшаю мӯрча қонашон ба хатар ояд, зулму бедодӣ бинанд, иттифоқ баста ҳатто фил ва подшоҳи ҳайвонот – шерро мағлуб хоҳанд кард. Дар ин маврид Саъдӣ аз санъати маҷозу киноя бамаврид истифода бурда, дар симои пашшаю мӯрча халқ, қувваю неруи раиятро нишон додааст.

Саъдӣ бо ин гуфтор қаноат накарда, пасон фикрашро ба он ҷабборон ошкор баён мекунад:

*Сари панҷаи нотавон барманеч,
Ки гар даст ёбад, барой ба ҳеч.
Набинӣ, ки чун бо ҳам оянд мӯр,
Зи шерони ҷангӣ бароранд шӯр?!*

Дар ҷойи дигар Саъдӣ ҳикояте овардааст ва дар он мардуми халқозор, шоҳону ҳокимони ҷабборро саҳт накуҳиш менамояд ва

хари боркашро аз онон болотар мегузорад: «Омилеро шунидам, ки хонаи раият ҳароб кардӣ, то хазинаи султон обод кунад. Беҳабар аз қавли ҳакимон, ки гуфтаанд: «Ҳар кӣ Худойро биозорад, то дили халқе ба даст орад, Худованди Таъоло ҳамон халқро бар ӯ гуморад, то димор аз рӯзгораш барорад»

*Оташи сӯзон накунад бо сипанд,
Он чи кунад дуди дили дардманд.*

Сари чумлаи ҳайвонот, гӯянд, ки шер аст ва камтарини чонварон хар. Ва ба иттифоқ хари борбар беҳ, ки шери мардумдар.

*Мискин хар агарчи бетамиз аст,
Чун бор ҳамебарад, азиз аст.
Говону харони борбардор
Беҳ з-одамиёни мардумозор.*

Оварданд, ки яке аз ситамдидагон бар ӯ бигзашт ва дар ҳолати табоҳи ӯ тааммул карду гуфт:

*Намонад ситамгори бадрӯзгор,
Бимонад бар ӯ лаънати пойдор.*

Ҳикоёти “Гулистон,-ро метавон ифшоғари дарди зиндагии инсонҳо номид. Лавҳаҳои ҳаёти воқеии инсонҳо бисёр одилонаю оқилона, бисёр табиию ҳақиқатнигорона ба қалам омадаанд. Чунин тасвирҳо, чунин нигоришоти воқеии пурмуҳтаво, ки маҳз эҷодиёти Саъдиро фаро гирифтаанд, ҳамин инсондӯстӣ – гуманизми олии ӯст.

Ба мо маълум аст, ки замони Саъдии Шерозӣ яке аз давраҳои пушоубтарини ҳаёти халқамон бо шумор меравад. Мамлакат аз дасти чингизиён ҳароб ва бисёр шаҳрҳои калон ба хок яксон гардида буданд. Дар ин давр истилогарони хоричӣ – муғулҳо ва истисморкунандагони дохилӣ – феодалони маҳаллӣ бо ҳам забон як карда, раиятро талаю тороч мекарданд. Андозҳои зиёд аз деҳқонон меситонданд.

Саъдӣ дар ҳамин замона зиндагӣ карда ва ин ҳодисаю воқеаҳои рӯйдодаистодаро бо чашмони худ дида, ҳаргиз дар ка-

нор истода наметавонист. Махсусан дар «Гулистон» ба воситаи ҳикоятҳои хурди пандомез ҳаёти иҷтимоӣ—сиёсии давраашро нағз нишон додааст. Аз ин сабаб, мо ин асарро на фақат асари ахлоқӣ, балки маҷмӯи ҳодисаю воқеаҳои ҳақиқии ҳаёти онрӯза ҳисоб карда метавонем.

Масалан, дар ҳикояти зер беадолатӣ, зулму золимии муғулҳоро нисбат ба деҳқонон хеле барҷаста нишон додааст:

«Султон шоҳи золим ва ҷафокор буд ва раият аз вай норизо. Боре Султон ба шикор мебарояд ва дар шикоргоҳ, иттифоқан, аз одамонаш чудо мешавад. Пас вай ба деҳае меояд ва аз пеши хонае гузашта мардеро мебинад, ки чорпои худро хобонда бо таёке зада истодааст. Султон аз ин кори деҳқон ҳайрон мешавад ва аз ӯ сабабашро мепурсад. Деҳқон дар ҷавоб мегӯяд: «Ман инро аз он сабаб занам, ки фақат устухонаш ба подшоҳ монад, то ин ки ӯ ҳайвонро аз аз ман бекор наситонад». Ба ғайр аз ин, марди деҳқон ба ӯ дар бораи беадолатии подшоҳи диёр, зулми ӯ бисёр гапҳо зад. Рӯзи дигар шоҳ ба пойтахти худ рафта, деҳқонро ҷег зада меорад. Деҳқон фаҳмид, ки он меҳмон шоҳи диёр будааст, метарсад, аммо мардонагиро аз даст навода, ба шоҳ хитоб карда чунин мегӯяд:

*На танҳо манат гуфтам, эй шаҳрёр,
Ки баргаштабахтию бадрӯзгор.
Чаро хаши бар ман гирифтнӣ бас,
Манат пеш гуфтам, ҳама халқ пас.
Туро чора аз зулм баргаштан аст,
На аз зулм бечорае қуштан аст.
Зи номехрубонӣ, ки дар даври туст,
Ҳама олам оворай ҷаври туст.
Аҷаб, к-аз манат бар дил омад дурушт,
Биқуш, гар тавонӣ ҳама халқ қушт.*

Махсусан, мисраъҳои:

*Зи номехрубонӣ, ки дар даври туст,
Ҳама олам оворай ҷаври туст,*

воқеаҳои соли 658 ҳичриро дар назар дорад. Яъне, дар ин ҷанг Салҷуқшоҳ дар ҳолати мастӣ намояндаи Ҳалокуро, ки ба-

рои гирифтани молу хироч дар Шероз меистод, кушт ва бо ҳамин кушокушӣ сар шуда, харобии мамлакат ба нуқтаи олии худ расид.

Эҷодиёти Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ хеле бой аст. Шоир орзу дошт, ки дар чамбият адолат барқарор карда шавад. Он вақт хурсандона ва хушбахтона зиндагӣ хоҳанд кард. Аз ин чихат ӯ ба муфтхӯрон ва ҳаромхӯрон хитоб карда чунин мегӯяд:

*Бихӯр, то тавонӣ, ба бозуи хеш ,
Ки саъят бувад дар тарозуи хеш.
Чу мардон бубар ранҷи роҳатрасон ,
Муҳаннас хӯрад дастранҷи касон.*

Ба ақидаи шоир меҳнат на танҳо воситаи ба вучуд овардани неъматҳои моддӣ, инчунин воситаи хуби тарбияи ҳусни зоҳирӣ ва ботинии инсон мебошад.

МАҚОМИ ПАНДУ АНДАРЗ ДАР «ГУЛИСТОН»

Муслиҳиддин Саъдии Шерозиро халқи тоҷик фарс ва умуман мардуми олам ҳамчун муаллими ахлоқ, устои панду андарз мешиносанд ва эътирофаш кардаанд. Албатта, чунин волоияту кадрдонӣ бесабаб нест. Гӯё малоик хоки ӯро бо панду андарз сирешта бошанд. Ҳар як соҳибдил, марди бомаърифат, чӣ дар замони гузашта ва чӣ имрӯз ҳам дар ҳар як нишаст, базму хурсандӣ, ҷойи сухангустарӣ аз гуфтори шакаррези Саъдӣ панде меорад, андарзи муносиб мегӯяд ва бо ин камоли дониш ва фаросату маънавияти хешро назди ҳозирин илқо мекунад, ки арзанда ва писанда бошад.

«Гулистон» ҳам ҳазинаи панд аст. Ин шоҳасар бо панд оғоз ёфта, бо панд анҷом пазируфтааст. Ва он танҳо аз ҳамин нигоҳ инсонро роҳнамои ва сухани нобро боргоҳ. Аз ин боргоҳ ҳар фард ба кадри фаросати хеш дурру гуҳар, зару зевар мегирад. Вале агар чун фард ба «Гулистон» ворид нагардад, чӣ донад, ки гулистон чӣ гуна гулҳои ранг ба рангу хушбӯӣ дорад:

*Забон дар даҳон, эй хирадманд, чист?
Калиди дари ганҷи соҳибҳунар.
Чу дар баста бошад, чӣ донад касе,
Ки чавҳарфурӯш аст ё тилавар?!*

Акнун, ки ба «Гулистон» ворид гардидӣ, мебинӣ, ки дар дебо-
чаи шоҳасараш Саъдӣ дар кадом маврид ба шахс сухан гуфтанро
лоиқ доништааст, то дар назди дӯсту душман шармандаю шарм-
сор нагардад:

*Агарчи пеши хирадманд хомушӣ адаб аст,
Ба вақти маслиҳат он беҳ, ки дар сухан кӯшӣ.*

Воқеан, Саъдӣ дуруст таъкид менамояд, ки хомӯшӣ адаби шо-
ишта аст ва бояд адаб ба ҷо орию дар нишастҳо, дар шабнишиниҳо,
дар суҳбату баҳсҳо хомӯширо ихтиёр кунӣ. Аммо ҳамеша ин тавр
рафтор қардан низ ба назари Саъдӣ писандида нест. Агар донишу
фаросат дошта бошӣ, агар таҳаммул бикунӣ, ки қодирӣ дар ҳалли
ин масоил ё мушқилот, хомӯш истоданат ҳам арзанда нест, балки
ба забон ою ҳарфи шоишта гӯӣ:

*Ду чиз тираи ақл аст: дам фуру бастан
Ба вақти гуфтани гуфтан ба вақти хомӯшӣ.*

Вале ин сухан маъноӣ онро надорад, ки ҳар вақт, ки хоҳӣ су-
хан гӯию, дар байни сухани гӯянда сухан оӣ. Ин амал аз рӯӣ
одоб нест. Вақте гӯянда суханашро тамом қард ва аҳли нишаст
хомӯш монданд, он лаҳза бояд сухан бигӯӣ. Ва ин рафтор яке аз
шартҳои шоиштаи адаб бошад.

Саъдӣ дар анҷоми «Гулистон» боз сари ҳамин масъала бар-
гашта, таъкид менамояд, «Барои соҳибдилон, ки рӯӣ сухан бар
эшон аст, пӯшида намонад, ки дурри маънӣ дар силки иборат қаш-
идаанд ва доруи талхи насихат ба шаҳди зарофат баромехта, то
табӣи малули эшон аз давлати қабул маҳрум намонад:

*Мо насихат ба ҷойи худ қардем,
Рӯзгоре дар ин ба сар бурдем.
Ғар наояд ба гӯши рағбати қас,
Бар расулон наём бошаду бас.*

Ҳамин тавр, Саъдӣ ба хонанда гӯшзад менамояд, ки ҳар
дурру гуҳаре буд, нисорат қардам. Гоҳ дар насихат сухани тал-
хат гуфтаму гоҳ сухани шаҳдрези бозарофат. Қабулашон фармо,
биёмӯз ва дар зиндагиат истифода бар, то ба мурод бирасӣ.

Дигар аз рукнҳои сухан гуфтан, панду андарз додан бо мулоимати, хушгуфторӣ ва билохира сухани лутфомез аст.

*Латаф мекун он ҷо, ки бинӣ ситез,
Набуррад қазӣ¹ нармро теги тез.
Ба ширинзабонию лутфу хушӣ
Тавонӣ, ки тиле ба мӯе кашӣ.*

Саъдӣ дар ин порча бамаврид аз санъати муболиға истифода бурдааст. Яъне, бо лутфу хушӣ метавон бо мӯе пили бузургчуссаро бикашӣ.

Ба ҳамин тариқ, Шайх Саъдӣ адаби суҳбатро ба ҳар як марди солимфикр зарур медонад. Зеро дар ҳалли бисёр масъалаҳои сиёсии додугирифтӣ байни давлатҳо, байни одамони ҷомеа силоҳ ҳамин аст ва сухани хубу лутфомез дар ҳар маврид тире ба нишон хоҳад буд. Саъдӣ ба ин масъала бештар аҳамият дода, ду боби «Гулистон» – бобҳои чор «Дар фавоидаи хомӯшӣ» ва ҳашт «Дар одоби суҳбат» ба ҳамин мавзӯ бахшидааст. Ба мазмуни ҳикоятаваҷҷуҳ кунед:

«Ҷолинуи аблаҳеро дид, ки даст дар гиребони донишмандаи зада беҳурмати мекунад. Гуфт:

– Агар ин доно мебуд, кори вай бо нодон ба ин ҷо намерасид:

*Ду оқилро набошад кину пайкор,
На доно ситезад бо сабукбор.
Агар нодон ба ваҳшат сахт гӯяд,
Хирадмандаш ба нармӣ дил бичӯяд.
Ду соҳибдил ниғаҳ доранд мӯе,
Ҷамедун саркаше в-озармҷӯе.
В-агар бар ҳарду ҷониб ҷоҳилонанд,
Агар занҷир бошад, бигилонанд.*

Дар ҳикояти боло ҳадафи муаллиф асосан дар байти охир басо возеҳ ва шоирона ба қалам дода шудааст. Умуман дар зиндагӣ кам иттифоқ афтадааст, ки гап ё маслиҳати ду аблаҳ, ду ҷохил, ду аҳмақ пухта, ба муроди дил расида бошанд.

Дар ҳикояти «Муаллими мағрибӣ» нависанда ҳамчун тарбиятгар ва педагог зоҳир шудааст. Биёед, нахуст ба мазмуни он шинос шавем.

---

1 Қазӣ – ҳукм, фармон

Муаллимеро дар диёри Мағриб дидам туршрӯй, талхгуфтор, бадхӯй, мардумозор, гадотабъ, нопарҳезкор, ки айши мусулмон ба дидани ӯ табаҳ гаштӣ ва хондани «Қуръон»-аш дили мардум сиёҳ кардӣ. Чамъе писарони покиза ва духтароне ба дасти чафои ӯ гирифтор; на захираи ханда ва на ёрои гуфтор. Гаҳ орази симини якеро тапонча задию гоҳ соки булуруни дигареро шиканча кардӣ. Алқисса, шунидам, ки тарфе аз хабоиси нафси ӯ маълум карданд ва бизаданду биронданд ва мактаби ӯро ба муслиҳе бидоданд: порсову салим, некмарди ҳалим, ки суҳан ҷуз ба ҳукми зарурат нагуфтӣ ва мучиби озори кас бар забонаш нарафтӣ. Кӯдаконро ҳайбати устоди нахустин аз сар бирафт ва муаллими дуюминро ахлоқи малакӣ диданду як-як дев шуданд, бо эътимоди ҳилми ӯ тарки илм доданд. Ағлаби авқот ба бозича фароҳам нишастандӣ ва лавҳ дуруст нокарда, дар сари ҳам шикастандӣ:

*Устоди муаллим чу бувад беозор,
Хирсак бозанд кӯдакон дар бозор.*

Баъд аз ду ҳафта бар он масҷид гузар кардам ва муаллими аввалинро дидам, ки дилхуш карда буданд ва ба ҷойи хеш оварда. Инсоф биранчидам ва лоҳавл (тавба кардам) гуфтам, ки дигарбора Иблисро муаллими малоика чаро карданд? Пирамарде зарифи ҷаҳондида гуфт:

*Подшоҳе писар ба мактаб дод,
Лавҳи симин-и бар канор ниҳод
Бар сари лавҳи ӯ навишта ба зар:
«Ҷаври устод беҳ, ки меҳри падар!»*

Аз мазмуни ҳикоя бармеояд, ки муаллими аввал зоҳири ноҳуб, амали номатлуб дошта, вале педагоги хуб будааст. Пеш аз ҳама, шогирдон аз устод тарсу ҳарос доштанд ва ба суханаш гӯш медоданду боадаб буданд ва вазифаро иҷро мекарданд, аммо муаллими дуум, ки ҳалиму меҳрубон буд, шогирдон сухани устодро нашонданд ва ба корҳои беҳуда машғул шуданд.

Чунин рафтори омӯзгор бачаҳоро ба кӯчаи сарбаста раҳнамо сохт. Боз волидайнӣ шогирдон маҷбур шуданд, ки муаллими авваларо ба мактаб оранд.

Ба воситаи ин ҳикоят Саъдӣ таъкид менамояд, ки интизом дар таълим суду самараи бештар дорад. Муаллим ҳам бояд босалобат ва сахтгир бошад, то ки кӯдакон дониш омӯзанд. Имрӯз ҳам андешаи Саъдӣ аҳамияти калони амалӣ дорад, имрӯз ҳам агар ба суҳанони устод шогирдон гӯш надиханду беҳурматӣ намоянд, дониши дуруст гирифта наметавонанд. Омӯзгор, пеш аз ҳама, бояд синфро идора кунад, шогирдон интизом дошта бошанд ва ба суҳани муаллим гӯш диҳанд. Вагарна саъю талоши омӯзгор беҳуда аст.

Саъдӣ дар ҳикояти дигар овардааст, ки шахси хирасаре буд, ки корҳои нолоиқ бикард ва мардумонро озор бидод. Насихаташ кардам, аз дидаю шунидаҳо барояш масал задам, аммо қабулаш наафтод ва амали хеш ҳамчунон идома бидод:

«Дидам, ки насихат намепазирад ва дами гарми ман дар оҳани сарди ӯ асар намекунад, тарки муносибат (насихат) кардаму рӯй аз мӯсохибат бигардондам ва қавли ҳукаморо кор бастам, ки гуфтаанд:

*Гарчи донӣ, ки нашнаванд, бигӯй
Ҳар чӣ донӣ зи некхоҳию панд!
Зуд бошад, ки хирасар бинӣ,
Ба ду пой уфтода андар банд.
Даст бар даст мезанад, ки дарег,
Нашунидам ҳадиси донишманд.*

Чун рӯзгоре бигзашт, амали ношоиста бикард, пушаймон бишуд ва кунчи зиндонро манзили абад ихтиёр бикард. Дигар пушаймонӣ судаш накард».

Саъдӣ ба ин восита гуфтан мехоҳад, ки инсон боақл бояд панди бузургонро бигирад ва аз амали ношоистаи хеш даст бишӯяд. Агар напазирад, ба ин ҳолат бирасад. Беҳуда нагуфтаанд: «Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ» бошад.

НИГОҲИ САЪДӢ БА ИЛМУ ҲУНАР

Саъдӣ, ки худ марди донишманд, бомаърифату ҳунарманд буд, нозукиҳои ин пешаҳоро аз дигарон беҳтару хубтар медонист. Ӯ зинаҳои камолотро ба осонӣ тай накарда, балки дар тӯли 30 сол донишу ҳунар омӯхт ва пасон имкон пайдо кард, то пасту

баландихои ин пешахоро бидонад, аз худ намояд ва дар «Гулистон» ёд кунад ва ба ояндагон барои омӯзиш пешкаш намояд.

Аз рӯзҳои нахусте, ки шогирд ба мактаб меравад, масъулияти донишомӯзии шогирдро ба омӯзгор ва ба волидайн сахт алоқаманд медонад:

*Чу хоҳӣ, ки номат бимонад ба ҷой,
Писарро хирадмандӣ омӯзу рой.
Хирадманду парҳезгораш бидор,
Агар дӯст дорӣ, ба нозаш мадор.
Биёмӯз фарзандро дастранҷ,
В-агар даст дорӣ чу Қорун ба ганҷ.*

Дар шеъри боло Саъдӣ ба волидайн чанд шарт мегузорад. Агар ин шартхоро ба ҷо оварад, оянда фарзандаш донишманду ҳунарманд хоҳад гашт. Аввал дониш омӯзад, он гоҳ хирадаш сайқал хоҳад ёфт. Дувум тарбият ёфта бошад, ройи нек, фазилатҳои хуби инсониро қабул бикунад. Аз ҳисоли бад ори бошад. Сеюм, меҳнат бикунад ва меҳнатдӯст бошад. Калимаи «дастранҷ» ҳамин маъноро дорад. Боз дар охир Саъдӣ таъкид менамояд, ки агар падар соҳиби ганчи Қорун бошад ҳам, писараш бояд бо меҳнати хеш дастранҷи рӯзгорашро ёбад. Дар ин маврид Саъдӣ аз санъати талмех, яъне ёдовар шудани шахсони асотирӣ ё таърихӣ бамаврид истифода бурдааст. Қорун гӯё як шахси дунёдору сарватманд гузашта будааст, ки калиди хазинаҳои ӯро ҳафт шутур мебардоштааст.

Саъдӣ дар тарбияи шогирд ва илму ҳунаромӯзии ӯ мақоми устод, тарбиятгарро басо арзишманд медонист ва ҳатто «Ҷабри устодро беҳ аз меҳри падар» ҳисоб кардааст.

Шоир боз таъкид кардааст, ки чун илму ҳунар аз устодон омӯхт ва соҳибҳунар гардид, набояд аз омӯзиш даст бикашад ва ҳешро алломаи замон шуморад, балки пайваста биомӯзад ва аз бузургони давр пурсад, донишашро сайқал диҳад:

*Битурс, ҳар чӣ надонӣ, ки зулли нурсидан
Далели роҳи ту бошад ба иззи доноӣ.*

Бале, танҳо ба ҳамин роҳ илму ҳунар шахсро дар байни хоссу ом соҳиббиззат ва соҳибэҳтиром мегардонад. Саъдӣ ҳақиқати воқеиро ба қалам дода, саъю талоши фарзандони мардуми

дехотро аз пайвандони шоҳону вазирон баргузидатар ҳисоб мекунад. Дар ин маврид ҳикоеи муносиборо овардааст:

«Ҳакиме писаронро панд ҳамедод, ки «Ҷонони падар, ҳунар омӯзед, ки мулку давлати дунё эътимодно нашоад ва симу зар дар сафар бар маҳал хатар аст. Ё дузд ба як бор бибарад, ё хоҷа ба тафорик бихӯрад. Аммо ҳунар чашмаи зоянда аст ва давлати поянда. Ва агар ҳунарманд аз давлат биафтад, ғам набошад, ки ҳунар дар айни худ давлат аст. Ҳар ҷо, ки равад кадр бинаду бар садр нишинад ва беҳунар луқма чинаду саҳтӣ бинад:

*Вақте афтод фитнае дар Шом,
Ҳар кас аз гӯшае фаро рафтанд.
Рустозодагони донишманд
Ба вазирии подшо рафтанд.
Писарони вазирӣ ноқисақл
Ба гадоӣ ба русто рафтанд.*

Саъдӣ дар камолоти ҳар ду пеша, такрор ва мавриди истифода қарор додани илму ҳунарро зарур медонад. Агар дар байни илму амал робита набошад, агар илм амалӣ нагардад, ин донишмандӣ нест. Балки олими беамал ба мисли чорпоест, ки болаш китоб гузоштаанду ин чорпо ин борро ба дӯш дорад:

«Ду кас ранҷи беҳуда бурданду саъйи бефоида карданд. Яке он, ки андӯхту нахӯрд ва дигар он, ки омӯхту амал накард:

*Илм чандон, ки беиштар хонӣ,
Чун амал дар ту нест, нодонӣ!
На муҳаққиқ бувад на донишманд,
Чорпое, бар ӯ китобе чанд.
Он тихимагзро чӣ илму хабар,
Ки бар ӯ ҳезум аст ё дафтар?*

«Якero гуфтанд: «Олими беамал ба чӣ монад?» Гуфт: «Ба занбӯри беасал».

«Ҳар кӣ илм хонду амал накард, бад-он монад, ки гов ронду тухм наҷфшонд».

Саъдӣ ашхосеро, ки аз номи падар ё гузаштагони хеш ифтихордоранд ё фахр мекунанд, саҳт накуҳиш кардааст.

«Аъробиеро дидам, ки писарро ҳамегуфт:

– Туро хоҳанд пурсид, ки амалат чист, нагӯянд падарат кист!»

Имрӯз ҳам сухани Саъдӣ аҳамияти калони амалӣ дорад. Бисёр ашхоси воломақом аз падар ифтихор намуда, донишу фаросат надоранд ва дар омӯхтани илму ҳунар саъю талош намеварзанд. Ба ҳамин гуна ашхос 800 сол пеш Саъдӣ панди судманд дода буд, ки падари хеш бошанд, бо саъю кӯшиш ва меҳнати ҳалол соҳиби нон ва ном шаванд.

ЗАБОН ВА ТАРЗИ БАЁНИ САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Дар асри XIII забони тоҷикӣ – форсӣ хеле мураккаб гардида буд. Дар кишварҳои форсигӯён насри маснӯъ доман густурда, ривочу раванқ дошт. Аз тарафи дигар, сабки ироқӣ низ дар шеъри Аҷам кайҳо болу пар мезад ва майдондорӣ мекард. Калимоту ибороти забони арабӣ дар назму наср мақоми воло пайдо кард. Вале дар баробари ҳамаи ин адибоне буданд, ки нисбат ба забони модарӣ эҳтироми зиёд доштанд ва асарҳои хешро бо забони содаи оммафаҳм эҷод карда, ба ин восита муносибати хешро ба гузаштагон баён менамуданд. Яке аз ҳамин гуна адибон Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ буд. Ӯ дар ғазалиёт, қасидаҳо, рубоӣ ва қитъаоташ бо як ҳисси баланд, бо як тарзи баёни шоирона ҳусни ёру зебоӣҳои диёрро чунон васф кардаст, ки аз ин тасвиrot ҷаҳон – ҷаҳон лаззат мебаред ва дар баробари ин, ба ин восита қалби инсон ба ҳаёт гармтар ва назари инсон нисбат ба оламу одам фарохтар мегардад. Ба ин ғазал, ки «Бӯйи Наврӯз» ном дорад, таваҷҷуҳ кунед:

*Баромад боди субҳу бӯйи Наврӯз,
Ба коми дӯстону бахти пирӯз.
Муборак бодат ин солу ҳама сол,
Ҳумоюн бодат ин рӯзу ҳама рӯз!
Чу отаи дар дарахт афканд гулнор,
Дигар манқал манех, отаи маяфрӯз.
Баҳоре хуррам аст, эй гул, кучойӣ?
Ки бинӣ булбулонро нолаву сӯз.
Ҷаҳон бе мо басте будасту бошад,
Бародар, ҷуз нақуномӣ маяндӯз.
Нақуй кун, ки давлат бинӣ аз бахт,
Мабар фармони бадгӯйи бадомӯз.*

Пас аз кироати ғазал кас гумон мекунад, ки онро имрӯз ягон шоири бузурге эҷод карда бошад. Охир ҳама калимоту ибороташ фаҳмо ва ғазал ҳам ба шарҳу маънидод зарурат надорад. Одам, ки пир шуд, миёнаш кӯз мешавад. Дар ин байт Саъдӣ пирии хешро ёд кардааст. Яъне, қоматаш хамидааст. Аз санъати мачозу киноя ба-маврид истифода бурдааст. Ҳамин тавр, калимаҳои манқал, гул, сарои умр ва амсоли ин бори маънӣ ба дӯш доранд ва фасохату балоғати ғазалро афзун гардониданд.

Аз ин нигоҳ насири Саъдӣ ҳам сода, раво ва дилписанд аст. Аммо гуфтори мо маъноӣ онро надорад, ки кулли эҷодиёти адиб якмаром ва якнавохт бошад. Охир, Саъдӣ забони арабиرو хеле хуб медонист ва бо ин забон баъзе асарҳои худро иншо карда буд. Табиист, ки дар баъзе мавридҳо аз калимоту ибороти лисони араб истифода мебуд ва ҳатто дар «Гулистон» ҷо-ҷо абёти арабиашро овардааст. Вале онҳо каманд. Саъдӣ саъю талош меварзид, ки асарҳои барои хонандаи одӣ, марди деҳқону коргар, ғалақору боғпарвар дастрасу фаҳмо бошад, то онон битавонанд бе ягон душворӣ аз мақсаду мароми нависанда огоҳ бишаванд. Барои мисол танҳо як ҳикояти кӯтоҳи шайхи бузургворро меорем:

«Лукмони Ҳакимро гуфтаанд:

– Адаб аз кӣ омӯхтӣ?

– Гуфт: Аз беадабон. Ҳар чӣ аз онҳо ба назарам нописанд омад, аз он парҳез кардам».

Метавон бо як боварии том гуфт, ки мазмуну муҳтавои он ба-рои ҳар як хонанда фаҳмост.

Дар ҳикояти «Паҳлавони тарсонҷак» Саъдӣ бо як забони содаю фаҳмо хислатҳои манфури ашхоси худро худбин, ки хешро ситоиш карда, дар паҳлавонӣ чун Рустами Достон мепиндоранд, вале дар амал ҳечанд, балки тарсонҷаку бегурдаанд, нишон додааст:

«...Иттифоқо, ману ин чавон ҳарду аз пайи ҳам раво будем. Ҳар девори қадим, ки ба пешамон мебаромад, бо қувваи бозу ме-афканд ва ҳар дарахти азим, ки мездид, бо зӯри сарпанҷа аз бех меканд ва фаҳркунон мегуфт:

Пил ку, то китифу бозуи гурдон бинад?!

Шер ку, то кафу сарпанҷаи мардон бинад?!

Мо дар ин ҳолат будем, ки ду ҳинду аз паси санге сар бароварданд ва оҳанги куштани мо карданд. Дар дасти яке чӯбе ва дар бағали дигаре кулӯхкӯбе буд. Ба ҷавон гуфтам:

*Биёр, он чи дорӣ зи мардию зӯр,
Ки душман ба пойи худ омад ба зӯр!*

Тиру камонро дидам аз дасти ҷавон афтода ва баданаш ба ларза даромада. Чорае ҷуз он надидам, ки либосу силоҳу чома раҳо кардем ва ҷон ба саломат бурдем».

Мусаллам аст, ки дар ин ҳикоя калимоти душворфаҳм ба назар намерасад. Илова бар ин, калимаи «пойистан», яъне пойидан ба маънои интизор шудан, нигарон будан омадааст, ки дар шеваҳои кӯҳистон калимаи серистеъмол аст. Аз ин ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар асри XIII дар забони адаби ин калима мавриди истифода қарор дошта будааст.

Ҳамин тавр, Саъдӣ барои мардумӣ кардани забони асарҳояш саъю кӯшиши зиёде намуд. Саъдӣ дар баробари аз халқ гирифтани образ, сюжетҳои рангоранг, инчунин забони зиндаи халқ, калимаҳои содаи хушоҳанг, таъбирҳои рехта, зарбулмасалу мақолҳои халқиро омӯхта, дар асарҳояш бо камали маҳорат истифода бурд. Зимнан, бояд эътироф кард, ки Саъдӣ масъалаҳои муҳимми зиндагӣ, мавзӯҳои панду ахлоқ, танқиди замон, адолатпарварӣ ва инсондӯстии худро ба воситаи забони сода ва хушобуранги халқӣ баён кардааст.

Таъбирҳои рехта ва зарбулмасалу мақолҳои халқӣ агар, аз як тараф, ҷиҳатҳои бадеӣ—таъсири асарҳои адибро пурқувват ва барҷаста намуда, ба хонандагон завқи эстетикӣ бахшанд, аз тарафи дигар, бо санъати ҳайратовар моҳияти ҳодисаҳои хеле мураккабро ифода менамояд. Онҳо инчунин барои боз ҳам возеҳу барҷаста нишон додани ҷаҳони ботинӣ ва ҳолатҳои рӯҳии персонажҳо ва қаҳрамонони лирикӣ аҳамияти калон доранд.

Саъдии Шерозӣ дар баробари аз халқ омӯхтан ва истифода бурдани забон, услуби нигориш, таъбирҳои рехтаи халқӣ, зарбулмасалу мақол ва дигар воситаҳои тасвир худаш ҳам таъбиру ибораҳои дилчасп ва хушоҳанг, суҳанҳои пурҳикмат (афоризмҳо) гуфтааст, ки дар асрҳои минбаъда мавриди истифодаи адибони дигар қарор гирифтаанд. Аксарияти суҳанони пурҳикмати адиби нуктасанҷ имрӯз ҳам дар байни халқ машҳур буда, халқ аз онҳо

дар ҳар маврид истифода мебарад. Онҳо ба ганчинаи адабиёти шиғоҳӣ ҳамчун зарбулмасалу мақол дохил шудаанд.

САЧЪ ВА НАВЪҲОИ ОН

Сачъро муҳаққиқон як намуди санъати бадеӣ донистанд. Сачъ калимаи арабӣ буда, маънои наво, савт ё овози хуши мурғони хушхон - мисли булбул, кумрӣ, тӯтиро дорад. Ва аслан ҳам садои мурғони ёдшуда дилангез буда, ба ҳам монанд нестанд. Сачъ ҳамчун як намуди санъати бадеӣ ё ҳамчун истилоҳи адабиётшиносӣ калимаҳоеро медонанд, ки онҳо дар наср дар фосилаҳои муайян бо ҳам ҳамрадиф, ҳамқофия ва ҳамвазн гардида бошанд. Яъне, дар як ҷумла чанд калимаю ибора пас аз фосилае омада, порахоро як низом мебахшанду оҳангнокӣ ва савтиёти онҳоро таъмин мекунад. На танҳо пораҳои як ҷумла, балки ин ҳамоҳангию ҳамқофиягӣ дар байни ҷумлаҳои як матн низ шуда метавонанд.

Ҳамин тавр калима, ибора ва порчаҳои алоҳидаи сачъдорро, ки дар матн омадаанд, метавон насри мусаччаъ номид. Масалан, аз «Гулистон»-и Саъдӣ: «Ҷамоате оҳанги гурез карданд. Писар наърае бизаду гуфт: – Эй мардон, бикӯшед, то ҷомаи занон напӯшед!» Боз: – Хомӯш, ки дар пастӣ мурдан бех, ки ҳочат пеши касе бурдан. Дар ҷумлаи аввал «Мардон бикӯшед» бо «занон напӯшед» сачъ шуда омадаанд. Дар ҷумлаи дувум бошад, калимаҳои мурдан ва бурдан, ки ҳамқофия шудаанд, намунаи мукаммали санъати насри мусаччаъанд.

Сачъ метавонад дар охир, мобайн ва ҳатто, дар аввали ҷумла биёяд. Он мисоле, ки дар боло бо ҳам дидем, дар охири ҷумлаҳои сода омадаанд. Мисоли дигар: «Подшоҳе ба дидаи ҳақорат дар тоифаи дарвешон назар кард. Яке аз он миён фаросат ба ҷой оварду гуфт:

– Эй малик! Мо дар ин дунё ба чайш аз ту камтарему ба айш хуштар!».

Дар ҷумлаи боло калимаҳои чайшу айш бо ҳам ҳамқофия ва ҳамвазн шуда омадаанд. Баъдан дар ин ҷо насри мусаччаъ дар мобайни ҷумла воқеъ гардидааст.

Мурод аз истифодаи насри мусаччаъ чист?

1. Нависанда ба хотири бехтару хубтар хонандагонашро аз маънию муҳтавои асар бархӯрдор кардан дар лаҳзаҳои мувофиқ

аз насри мусаччаъ истифода мебарад. Аз тарафи дигар, андешаи адибро таъсирбахшу гуворо мегардонад.

2. Насри мусаччаъ барои мушаххас шудани қаҳрамон ва персонажҳои асари бадеӣ ёри калон мерасонад. Ашхосе, ки дар гуфторашон аз насри мусаччаъ бамаврид истифода мебаранд, ба назари хонанда камолоти маънавияшон ошкор мегардад. Зеро насри мусаччаъро ҳар қаҳрамон ё ҳар фард дар каломаш истифода бурда наметавонад. Бояд ӯ, пеш аз ҳама, забон ва балоғату фасоҳати суҳанро бидонад.

3. Нависанда ба воситаи насри мусаччаъ хонандашро тарбияи маънавӣ медиҳад. Нисбат ба забони модарӣ меҳру муҳаббат, шавқу рағбаташро афзун мегардонад.

4. Гузашта аз ин, барои забонмӯзӣ, забондонӣ ва дар баробари ин рушду камол ва ғановати фонди луғавии шогирдон ва хонандагони сершумор заминаи устувор мегузорад. Бахусус мактабиён ба насри мусаччаъ бештару беҳтар бояд тавачҷуҳ зоҳир намоянд ва пора-пора насри сачъдорро бояд ҳифз кунанд.

Насри мусаччаъ таърихи куҳан дорад. Он ҳанӯз аз асрҳои IX-X оғоз ёфта, нахуст сода буд ва пасон дар асрҳои XI – XII мураккаб гардид. Намояндагони чараёни тасаввуф Абдуллоҳи Ансорӣ, Ҳамидуддини Балхӣ, Абусаиди Абулхайр ва дигарон дар асарҳоиашон аз ин санъати суҳан бамаврид истифода бурданд. Дар асрҳои XIII – XV насри мусаччаъ боз ҳам инкишоф ёфт. Махсусан дар асарҳои насрӣ ва назми Шайх Саъдӣ сачъ мақоми арзанда пайдо кард. Саъдӣ беҳтарин андешаҳои хешро дар «Гулистон» ва дигар асарҳоиаш бо насри мусаччаъ орошта намуд.

Муҳаққиқони пешин ва имрӯз хусусиятҳои насри мусаччаъро ба назар гирифта, онро ба се навъ қисмат намудаанд, ки ҳоло ҳар кадомеро дар алоҳидагӣ аз назар хоҳем гузаронд.

Ҳамин тавр, санъати насри мусаччаъ ба навъҳои: 1. Сачъи мутавозӣ, 2. Сачъи мутарраф, 3. Сачъи мутавозин қисмат шудааст.

1. Сачъи мутавозӣ

Донишмандони улуми адабӣ сачъи мутавозиро ба тарзи зайл шарҳ додаанд. Агар дар охири ду ё зиёда ибора ва ҷумлаҳои сода калимаҳои оварда шаванд, ки он калимаҳо бо ҳамдигар ҳамқофия, ҳамвазн ва аз ҷиҳати миқдори ҳарфҳо баробар бошанд, ин санъатро сачъи мутавозӣ мегӯянд. Масалан: «Ҷазои он ҳам бад-ӯ расида ва расво ва парда дарида шавад».

Дар ин чумла калимаҳои расида ва дарида ба ҳам қофия шуда, санъати сачъи мутавозиро ташкил намудааст.

2. Сачъи мутарраф

Агар калимаҳои охири ду ё зиёда ибора ва чумлаи сода дар ҳарфи рави мувофиқ, яъне ҳамқофия буда, дар вазн ва адади ҳарфҳо иттифоқ набошанд, сачъи мутарраф аст. Мисол:

«Ҳама хона ораста ва саҳну саро аз чангу ғубор пироста, обу таом тайёр ва сарви ноз дар канор, модари зан ҳамчун ходиме хизматгор».

Дар мисоли фавқ калимаҳои ораста-пироста, тайёр-дар канор-хизматгор сачъи мутарраф шуда омадаанд. Зеро дар ин матн баробарии ҳарфҳо ва вазн риоя нашудааст. Яъне, танҳо қофия роли асосӣ бозидааст.

3. Сачъи мутавозин

Агар дар чумлаҳо калимаҳо ё ибораҳои охир вазн дошта бошанду қофия, яъне ҳарфи рави набошад, дар он сурат он сачъи мутавозин аст. Чанд мисол: «Як шаб тааммули айёми гузашта мекардам ва ба умри талафкарда таассуф меҳӯрддам». «Ва бо сабаби он, ки дар он марғзор шикор бисёр буд, сайёдон он чо омадушуд бештар кардандӣ ва пайваста чиҳати сайди вухуш ва қайди туюр доми ҳилла густурдандӣ».

Дар назм ҳам санъати сачъ истифода мешавад. Он навъҳое, ки дар боло гуфтем, барои шоистаю пироста кардан ва балоғату фасохати суҳан мавриди истифода қарор дода шудаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Аз як лаҳзаи ҳаёти Саъдӣ кадом ҳислатҳои нависандаро фаҳмидед?
2. Ба чӣ сабаб тухфаи фиристодаи подшоҳро қабул кардан нахост?
3. Ҳаёти нависандаро донишмандон ба чанд давра тақсим кардаанд?
4. Дар бораи зодгоҳи Саъдӣ – Шероз чӣ маълумот доред?
5. Аз қомуси адабиёти тоҷик дар бораи шаҳри Шероз ва макбараи Саъдӣ хонед.
6. Чаро бузургони гузашта Саъдиро паямбари ғазал мегӯянд?
7. Хусусиятҳои ғазалро бигӯед. Дар бораи ҳусни матлаъ ва мактаъ маълумот диҳед.
8. Жанрҳои хурди лирикӣ дар эҷодиёти шоир чӣ мақом доранд?

9. Ба чӣ мақсад Саъдӣ ба асарҳояш номи «Бӯстон» ва «Гулистон»- ро гузошт?
10. Қасидаҳои Саъдӣ аз қасидаҳои шоирони гузашта бо кадом хусусиятҳояшон фарқ мекунад?
11. Чаро Саъдӣ Зангиро дар қасидаҳояш ситоиш кардааст?
12. Мавзӯи асосии ғазалҳои шоирро гӯед.
13. «Бӯстон» аз чанд боб иборат аст?
14. Чаро Саъдиरो шоири гуманист мегӯянд? Бо мисолҳои мушаххас маънои истилоҳи гуманизмро фаҳмонед.
15. Саъдиरो устод Айни «вуқӯъгӯӣ» гуфтаанд, маънии онро бо мисол шарҳ диҳед.
16. «Гулистон» аз лиҳози мазмун чӣ гуна асар аст?
17. «Гулистон» аз кадом ҷиҳат ба «Бӯстон» монанд аст?
18. Нависанда дар кадом маврид хомӯш будани шахсро зарур медонад?
19. Саъдӣ дар бораи муаллим ва рафтору кирдори ӯ чӣ андеша дорад? Оё шумо ба фикри нависанда розӣ ҳастед ё не?
20. Дар бораи илму амал Саъдӣ чӣ андеша дорад? Андешаҳои ӯ имрӯз доир ба ин масъала чӣ аҳамият доранд?
21. Олими беамалро Саъдӣ ба занбӯри беасал монанд кардааст. Шумо ба ин фикр розӣ ҳастед? Дар ин бора хаттӣ бо чанд ҷумла фикратонро шарҳ диҳед.
22. Забони асарҳои Саъдиरो сода мегӯянд, ба ин фикр розӣ ҳастед? Агар бошед бо мисолҳо фикратонро исбот кунед.
23. Чаро бисёр байтҳои Саъдӣ ба ҳукми зарбулмасалу мақол даромадаанд?
24. Панду андарзҳои дар китобатон овардари (37-то) ҳифз намоед, ки онҳо дар ҳар маврид ба шумо дӯсту ҳамдам мешаванд. Агар дар маҳфилҳо, шабҳои хурсандӣ иштирок кунеду аз ин марворидҳои Саъдӣ истифода баред, шуморо шахси бомаърифат ва сухандон мегӯянд ва қадру манзалати шумо меафзояд.
25. Санъати сачъ ба чанд намуд қисмат мешавад? Ҳар кадоми ин қисматҳоро бо мисолҳо фаҳмонед.

ТЕСТҲО

- 1) Асари «Гулистон»-ро кадом адиб иншо кардааст?
  - а) Санои Ғазнавӣ.
  - б) Ҳоконии Шервонӣ.
  - в) Саъдии Шерозӣ.

- 2) Банӣ Одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Ин байт ба қалами кадом адиб тааллуқ дорад?
- а) Низомии Ганҷавӣ.
б) Саъдии Шерозӣ.
в) Муҳаммади Авфӣ.
- 3) «Бӯстон» аз чанд боб иборат аст?
- а) 5-боб.
б) 6-боб.
в) 8-боб.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ:

1. С.Айнӣ, Куллиёт, ҷилди 2, китоби яқум, Душанбе, 1963
2. А.Афсаҳзод, Дар садои бузургон, Душанбе, «Ирфон», 1986, саҳ. 156-239
3. Т.Миров, К.Хочаев, Ш.Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик, Душанбе, «Маориф», 1992

ЧАЛОЛИДДИНИ БАЛХӢ (РУМӢ) (1207 – 1272)

Соли 1212 буд. Чингизхон қабилаҳои муғулро бо ҳам муттаҳид намуда, як қисми Хитойро ба зери тассаруфи хеш даровард. Ин чаҳонгири хунхор акнун майл ба сарзамини биҳиштосои Осиёи Марказӣ дошт, тайёрӣ медиду ҷосусонашро ба шаҳру деҳоти ин кишварҳо барои ахбор овардан мефиристонд. Бисёр олимону адибони ин диёр аз омад-омади ин тундбоди шум иттилоъ ёфта, бору бун бастанд ва ба мамолики Араб, Шом, Миср, Туркия ва кишварҳои дигар сафар ихтиёр карданд. Мақоли «Илочи воқеа пеш аз вуқӯъ»- ро барои хеш муносиб донистанд.

Яке аз фозилону донишмандони аср Баҳоуддини Валад, ки дар Балх манзил дошту ҷоҳу чалол, ин овозаҳоро шунид ва бо аҳли байташ, бо шогирдони сершумораш якумра диёрашро тарк кард ва мусофиратро ихтиёр намуд. Ин овоза ба гӯши шоҳи муқтадир Муҳаммади Хоразмшоҳ низ расид ва наздаш касони хоссаи хешро фиристонд ва Бухоро омаданашро хоҳиш кард. Вале Баҳоуддин қабул накард. Хоразмшоҳ ин амалро чанд сол пеш карда буд, лек ҳамон вақт ҳам аз Баҳоуддин ҷавоби рад шунда буд. Ӯ ба аҳли ҷоҳу мансаб ихлосу эътимод надошт.

Ҳамин тавр, Баҳоуддин бо 400 нафар муридонаш, ки дар байнашон уламои ба Ҳақ расида кам набуданд, роҳи Маккаро пеш гирифтанд ва дар шаҳру деҳот эшонро истиқбол мегирифтанд ва бо мардум суҳбатҳо мекард ва бо уламо мувоҳишаҳо меорост. Чун ба Нишопур расиданд, Шайх Аттори Нишопурӣ, ки синнаш ба ҷое расида, ҳамчун олиму адибу файласуфи шуҳратёр ном бароварда буду асарҳои зиёдаш дар байни хоссу ом маълуму машҳур буданд, эшонро истиқбол гирифт ва меҳмондоронашон намуд ва чанд муддат дар ин хонадон дами фароғат заданд ва куфти роҳ бароварданд. Дар ин муддат Атор бо шогирдон ва аҳли оилаи Баҳоуддин ошно шуд. Бахусус зиракӣ, ҳушёрӣ ва фаросати Чалолиддини хурдсол (6-сола) шайхро ба хайрат овард.

Муҳаммад Чалолиддини Балхӣ соли 1207 дар Балх ба дунё омадааст ва дар синни шашсолагӣ бо волидайнаш диёри балхро якумрӣ тарк менамояд. Падари Чалолиддин бо аҳли оилааш сафари хешро давом дода ба Макка мераванд ва Каъбаро зиёрат мекунанд. Пас ба Димишқ ва аз он ҷо ба Арманистон омаданд. Аз он ҷо ба Туркия роҳи сафарро идома дода, дар Куния инони сафар бар кашиданд ва доимӣ зистанро ихтиёр намуданд. Муҳаммади ҷавон дар тӯли сафарҳо аз донишмандони бузург илм омӯхт. Дар шаҳрҳои Бағдоду Димишқ, ки бузургтарин олимон дар мадрасаҳо ба тадрис машғул буданд, пешашон чанд муддат шогирдӣ кард ва аз файзашон бархӯрдор гардид. Илмҳои ҳадис, таърих, калом, адабиёт ва фалсафаро дар пеши Умар ибни Аҳмад ибни Ҳабибуллоҳ, ки оқилтарин ва фозилтарин олими замон маҳсуб мешуд, ба пуррагӣ омӯхт. Пас аз он ба Куния омада, дар яке аз мадрасаҳои шаҳр ба таълими шогирдон пардохт. Маҳз дар ҳамин давра бо шайх Шамси Табрезӣ вохӯрда, дар назди ӯ аз илми тасаввуф дарс мегирад ва ба ӯ меҳр пайдо мекунад. Ин ҳодиса соли 1244, яъне дар 37-солагии Чалолиддин Муҳаммади Балхӣ воқеъ гардида буд.

Муҳаммад Чалолиддини Балхӣ аз пирони тариқат, аз устодони илму маърифат дарс гирифт, обрӯ ёфт ва шуҳрату мақоми шоиста дар байни аҳли маърифат пайдо кард. Сухбати ӯро ҳазорҳазор шогирдон гӯш медоданд ва аз гуфтори шакарбораш гули маънӣ мечинданд. ӯ марди роҳи Ҳақ буд. Барояш ҳама яксон буданд. Инсонӣ пок наздаш қадру манзалат дошт. Дар байни шогирдонаш аз намояндагони динҳои ислом, мусавиён ва исавиён буданд ва таълим ҳам мегирифтанд. Аз устод дарси инсоншиносиро меомӯхтанд. Худои ягонро парастииш мекарданд.

Ҳангоме ки 17 декабри соли 1273 Чалолиддини Балхӣ дар Куния вафот кард, дар шаҳр як шӯру валвала бархост. Аз шаҳру деҳоти кишвар ва дигар мамолики дуру наздик барои гусели ин марди шариф садҳо, ҳазорҳо шогирдон, мухлисон, донишмандон ба Куния омаданд ва ҷомаи мотам пӯшиданд. Ҷасади Чалолиддинро болои тахт даст ба даст анбуҳи одамон ба манзили охират гусел карданд. Гурӯҳе афғон дошту нолаи пурсӯз мекард, гурӯҳе рақсунон, дойразанон Мавлоноро ҳамроҳӣ намуданд, қисме аз абёти шӯрангезу диловези Чалолиддинро қироат доштанд ва адибон бо лаҳни ширадор марсияҳои хешро ба ҳозирин мерасониданд. Ҳангомае буд аҷоиб ва омӯзанда.

Оре, марги Мавлоно, маросими дафни Чалолиддин панде буд барои ҳамзамонон, ҳамкешон, ҳамзабонон. Дар зиндагӣ, дар рафтору кирдор ҳамин тавр бояд зист, ҳамин тавр бояд буд. Барояш ҳама баробар буданд. Ӯ мисли хуршед барои ҳама: хоҳ шоҳ бошаду хоҳ гадо, хоҳ сарватманд бошаду хоҳ бенаво, хоҳ даҳрӣ бошаду хоҳ уламо яксон нур мепошид.

Ориф ва мутафаккири бузург ба оламиён собит кард, ки агар инсон якрӯ бошаду барои инсонҳо баробар хизмат кунад, ӯро пешво, мушкилкушои ҳама дарду дармонашон меҳисобанд ва фарзанду пайванди хеш медонанд. Ин ғояи олии одамиятро хеле барвақт Мавлоно дарк карда буд, дар эҷодиёташ инъикос намуда буд. Ба ҳамин хотир Муҳаммад Чалолиддини Балхӣ аз ҳамзабонӣ ҳамдилиро авлотар медонист ва ҳамдилиро дар ғазалиёташ, дар «Маснавии маънавӣ»-аш мадҳу ситоиш кардааст ва кулли инсониятро ба ҳамдилию ҳамфикрӣ ҳидоят намудааст.

Аз он рӯзгор беш аз 700 сол – ҳафт аср гузаштааст. Шаҳри бостонии Куния дар Туркия хеле обод гардида, турбати Мавлоноии Балхӣ ҷойи ободгарини ин шаҳр аст. Ҳар рӯз аз гӯшаю атрофи дунё 16 ҳазор мухлисон, мусофирон, сайёҳон ба Куния омада зиёраташ мекунад. Дар пешорӯи турбат осорхонаи ин марди бузург қомат афрохтааст. Дар он аз асарҳо, мактубҳо ва дастнависҳои нодиргарини Мавлоно, инчунин сару либос, пой-афзол ва дигар ашёе, ки ба Чалолиддин мансуб буданд, ба маърази тамошо гузошта шудаанд.

Ба наздикӣ (соли 2006) турбати Чалолиддини Балхӣ (Румӣ)-ро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмон зиёрат кард ва баъдан аз осорхонаю Масҷиди ҷомеи Мавлоноро дидан намуд.

МЕРОСИ АДАБИИ ЧАЛОЛИДДИНИ БАЛХӢ.

Мавлоно Чалолиддини Балхӣ дар таърихи адабиёти тоҷику форс ҳамчун адибу файласуф шуҳрат дорад. Ин ду пеша – илму адаб дар эҷодиёти ӯ тавҷам бо ҳам пайванданд. Яъне, мутафаккир андешаҳои фалсафӣ ва ирфонии худро ба воситаи калом бадеъ баён намудааст. Дар бораи он, ки аз ин ду пеша дар қадомаш муқаддамтар буда бошад, ба як хулоса омадан душвор ва ҳатто номумкин аст. Вақте ки ғазалиёти ӯро қироат мекунед, аз салосату балоғат, аз ширинию фасоҳати каломии рӯҳбахшаш ангушти ҳайрат мегазед ва ӯро аз шоирони тавоноии адабиёти

классикӣ мешуморед. Яке аз шарқшиносони маъруфи дунё Е.Э. Бертелс барҳақ гуфтааст, ки агар лирикаи Ҷалолиддини Румӣ ба аҳли илму адаб ва умуман ба забони мардуми Аврупо тарҷума мешуду дастраси онон мегардид, бешубҳа, ин нобиғаи адабро дар катори Байрон, Ҳёте, Гейне, Флобер мегузоштанд ва аз ғазалиёти шӯрангезу дилангезаш як ҷаҳон лаззат мебурданд.

Номгӯи мероси адабии Ҷалолиддини Балхӣ аз нигоҳи миқдор чандон зиёд нест, аммо асарҳояш ҳаҷман бузурганд. Мероси адабии ӯ асосан аз «Маснавии маънавий», «Фиҳи мо фиҳи» ва «Девони кабир» иборат мебошад. Ҷазалҳои орифона дар «Девони кабир» мақоми шоиста доранд.

Мавзӯҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ дар ғазалу рубоӣ ва қитъаоту тарҷеоти адиб дида мешаванд. Масалан, шоир дар рубоии зер он касонеро, ки умрро беҳуда мегузaronанд, мазаммат мекунад. Шоиста он бошад, ки аз пайи амале кӯшӣ, ба халқ нафърасон бошӣ:

*Бедор шав, эй дил, ки ҷаҳон мегузарад,
В-ин мояи умр ройгон мегузарад.
Дар манзили тан махуспу гофил манишин,
К-аз манзили умр корвон мегузарад.*

Шоир саодатмандӣ, бахту некӯзии инсонро дар покии вичдон, ростгӯиёи растагорӣ ва дар бомаърифатии ӯ мебинад ва таъкид менамояд, ки агар одам бо чунин сифатҳо ораста бошад, азизу муқаррам аст ва ҳар ҷо, ки қадам ниҳад, тоҷи сари мардумон мегардад:

*Хоҳӣ, ки ҳамеша шоду хуррам бошӣ,
Ҳар ҷо, ки равӣ, азизу маҳрам бошӣ,
Покиза шаву рост бизӣ, илм омӯз,
То тоҷи наберагони Одам бошӣ.*

Мавлоно дар рубоӣташ ишқи поки инсониро басо самимӣ, дилкаш ва шоирона ба қалам додааст:

*Бо ёр ба гулзор шудам раҳгузаре,
Бар гул назаре фикандам аз беҳабарӣ.
Дилдор ба ман гуфт, ки «Шармат бодо!»
Рухсори ман ин ҷову ту бар гул нигарӣ».*

Дар байни рубоӣи Мавлоно мазмунҳои ишқӣ-ирфонӣ низ хеле зиёданд. Ба рубоии зер таваҷҷуҳ намоед:

*Он бут, ки ҷамолу зинати маҷлиси мост,
Дар маҷлиси мо нест, надонам, ки кучоаст.
Сарвест баланду қомате дорад рост,
К-аз қомати ӯ қиёмат аз мо бархоист.*

ё:

*Ин мастии ман зи бодаи ҷамро нест,
Ин бода ба ҷуз дар қадаҳи савдо нест.
Ту омадаӣ, ки бодаи ман резӣ?
Ман он мастам, ки бодаам пайдо нест.*

Дар рубоии охир шоир таъкид менамояд, ки ман масту мадҳушам, вале ин мастии ман аз бодаи сурх, арғувонӣ (хумро) нест, ин бодаро касе намеҳарад ва касе намефурӯшад. Агар мақсадат аз омадану рехтани бодаи ман бошад, ба мақсад нахоҳӣ расид, зеро бодаи ман «пайдо нест». Маъноии бода ишқи илоҳӣ, маърифати роҳи Ҳақ аст. Бале, қаҳрамони лирикӣ маст аст, масти дидори Аллоҳ. Ӯ бода менӯшад, яъне дар роҳи ба мақсад расидан саъю талош дорад ва илму дониш меомӯзад, то ба маъшуқаи (Худои) худ бирасад.

«**Фиҳи мо фиҳи**». Ин асар бо наср иншо шудааст. Адиб ва мутафаккир андешаҳои фалсафии худро бо сабки адабӣ дар зимни нақшҳои мухталиф эҷод кардааст. Бештар аз эҷодиёти шифоҳӣ истифода бурдааст. Бахусус, дар зимни латифаю мутоибаҳо, нақлу ривоятҳо андеша ва афкори хешро ба қалам додааст. Масалан, дар зиндагӣ инсонҳое ҳастанд, ки ҳар гуноҳу кори нохубе зоҳир кунанд, он гуноҳро ҳавола ба Худо мекунанд. Чалолиддини Балхӣ чунин рафтори ношоистаро наменвисандад ва саҳт маҳкум менамояд. «Он яке бар дарахти Қамариддин мева мерехт ва мехӯрд. Худованди боғ мутолиба карда гуфт:

– Аз Худо наметарсӣ?!

Гуфт:

– Чаро тарсам! Дарахт аз онӣ Худо ва ман бандаи Худо, мехӯрам аз моли Худо!

Гуфт:

– Биист, то ҷавоб гӯям. Расан биёред ва ўро ба ин дарахт бибандед ва бизанед, то ҷавоб зоҳир шудан.

Фарёд баровард:

– Аз Худо наметарсӣ?

– Чаро тарсам, ки ту бандаи Худой ва ин чӯби Худо».

«Муаллим кӯдакero хат омӯзад, чун ба сатр расад, кӯдак сатр менависад ва ба муаллим менамояд. Пеши муаллим он ҳама каж аст ва бад. Ба вай ба тариқи санъат ва мадоро мегӯяд: «Чумла нек аст ва неку набиштӣ, аҳсант! Аҳсант! Илло ин як ҳарфро бад набиштӣ. Чунин мебояд ва он як ҳарф ҳам бад набиштӣ. Чанд ҳарферо аз он сатр бад мегӯяд ва ба вай менамояд, ки чунин мебояд набиштан ва боқиро таҳсин мегӯяд, то дили ӯ нарамад ва заъфи ӯ ба таҳсин қувват гирад ва ҳамчунин ба тадрич таълим мекунад ва мадад меёбад».

Ба ин восита Мавлоно таъкид менамояд, ки дили кӯдакро ба хондану навиштан бояд қавӣ гардонд. Ба тарзе камбудию нуқсонашро фаҳмонидан лозим аст, ки дилаш аз хондан намонад, балки шавқу рағбаташ бояд рӯз аз рӯз афзун бигардад. Агар ин маврид муаллим кӯдакро маломату сарзаниш кунад, дар ҳаққаш суханони қабех гӯяд, ки ту намедонӣ, одам намешавӣ ва ғайраву ғайраҳо, он вақт тир ба ҳадаф намерасад, мурод ҳосил намегардад.

«Бачае дар сахро ба модар гуфт: «Маро дар шаби торик сиёҳие монанди дев рӯй менамояд ва аз ин метарсам.

Модар гуфт:

– Матарс! Чун он суратро бинӣ, далертар бар вай ҳамла кун, пайдо шавад, ки хаёл аст».

Мавлоно дар ин пора шогирдонро ба нотарсию далерӣ ҳидоят мекунад ва бо ин гуфтан меҳаҳад, ки аз хурдӣ чунин сифатҳоро бояд волидайн ба фарзандон бигӯянд ва дар ҳамин рӯҳия онҳоро тарбият намоянд.

Мавлоно Ҷалолиддин нисбати муғулҳо нафрат дорад ва дар асарҳояш чо-чо онҳоро ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифтааст. Охир, аз дасти ин хунхорон волидайн ва худӣ ӯ Балх – зодгоҳашонро як умр тарк карданд. Ҳанӯз он рӯзҳо он фалокате, ки чингизийён ба сари мардуми Аҷам оварда буданд, дар назараш ҷавлон мезад. Онҳо сарвату давлати бекарони халқро тороч карданд ва сарватманд шуданд: «Касе савол кард, ки муғулҳо молҳоро меситонанд ва эшон гоҳ-гоҳе моро мол мебахшанд. Ҳукми он чун бошад? Фармуд: «Ҳар чӣ муғул ба мо додааст, чун оби кӯза аст аз дарё. Пас, моли мо ба эшон ҳаром аст ва моли эшон бар мо ҳалол».

Гуфт:- Муғулон, ки аввал дар ин вилоят омаданд, урён ва бараҳна буданд. Маркаби эшон гов буда ва силоҳашон чӯбин. Ин замон мухташам ва сер гаштаанд ва аспони тозӣ (арабӣ) ҳар чӣ бехтар ва силоҳҳои хуб (аслиҳаи хуб) пеши эшон аст.

Фармуд:- Он вақт, ки дилшикаста ва заиф буданд ва қуввате надоштанд, Худо эшонро ёрӣ дод ва ниёзи эшонро қабул кард. Дар ин замон чунон мухташам ва қавӣ шуданд, ки Худои таоло ба заъфи халқ эшонро ҳалок кунад».

Ҳамин тавр, Мавлоно дар анҷоми ҳикоят онҳо, яъне чинги-зиёни золиро ба марг маҳкум кардааст ва аз Худо ин матлабро хостааст. Дар ҷойи дигар бо сад дард мегӯяд:

Ҳама Балхро чун кафи даст кард, иморати оламо паст кард.

Дар «Фихи мо фихи» латифаю мутоибаҳои намакин зиёд омаданд, ки дар онҳо содагӣ ва суханони лутфомези мардумони одӣ инъикос гардидаанд. «Яке харе гум кард. Се рӯз рӯза дошт ба ни-яти он, ки хари худро биёбад. Баъд аз се рӯз харро мурда ёфт. Ранҷид ва аз сари ранҷиш рӯй ба осмон кард ва гуфт:

– Агар ба ивази ин се рӯз, ки рӯза доштам, шаш рӯз аз рама-зон нахӯрам, мард набошам».

МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ҒАЗАЛИЁТИ ШОИР «ДЕВОНИ КАБИР»

Девон асосан ғазалиёти Ҷалолиддини Балхиرو дар бар мегирад ва беш аз 50 ҳазор байт дар он гулчин шудааст. Ғазалиёти адиб беш аз 7 қарн аст, ки қалби ошиқони шайдуро гарм намуда, ба инсонҳо ғизои маънавӣ бахшидаанд. Ғазалиёти Мавлоно на танҳо барои форсизабонони дунё маҳбубият, волоият, арзандагӣ доранд, балки барои ҳамаи мардуми олам макбулу азизанд. Ӯ дар ғазалҳояш ишқи инсон, дарду ғами инсон ва бузургии инсонро ситоиш кардааст. Ҷалолиддини Балхӣ инсонҳоро ба якдигар баробар, бародар медонист. Барои ӯ мафҳуми миллат, халқ, дину мазҳаб як маъно доштанд ва онҳоро баробар ва яксон медонист. Душмани қаттоли ӯ Чингизхони хунхор маҳсуб шуд. Барои ӯ кишварҳо, давлатҳо, марзу бум гӯё вучуд надоштанд.

Оре, дарду ғами инсон, орзую омоли аҳли сайёра мағз андар мағзи ғазалиёти шоирро фаро гирифтааст. Дар бораи тавоноии ин шоири файласуфи лирикӣ қиссаҳо, ривоятҳо зиёданд, ки дар ҳамаи онҳо Ҷалолиддин тавсифу ситоиш ёфтааст. Мав-

лоно Афлокӣ дар бораи шахсиятҳои бузурги илму адаб дар асараш ҳикояте, нақлу ривояте овардааст. Аз ҷумла, дар бораи Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ҳам чанд ҳикояте овардааст, ки ҳоло муносиб аст як нақли ўро мазмунан ба шумо ҳикоят намоем. Ҷалолиддин ва Саъдӣ хангоми сайру саёҳатҳояшон ба Куниёю Шероз рафта якдигарро зиёрат карда буданд ва бо ҳам риштаи дӯстию бародарӣ ва ҳамкориҳои адабӣ ҳам дошта буданд. Боре малик Шамсиддин ба Саъдӣ нома навишта хоҳиш менамояд, ки барояш ғазале иншо бикунад, ки он ғазал мазмуни ғариб ва санъатҳои аҷиб дошта бошад.

Шайх Саъдӣ ғазали Мавлоно Ҷалолиддинро, ки бо чунин матлаъ оғоз меёфт:

*«Ҳар нафас овози ишқ мерасад аз ҷанну рост,
Мо ба фалак меравем, азми тамошо кирост?»*

бо номае ба Шамсиддин фиристоданд ва дар он нома Саъдӣ чунин нигошта буд: «Дар иқлими Рум подшоҳе муборакқадам зуҳур кардааст ва ин нафокат ўрост. Аз ў беҳтар ғазале нагуфтаанд ва низ нахоҳанд гуфтан. Маро ҳаваси он аст, ки ба зиёрати он султон ба диёри Рум равам ва рӯйро ба хоки пойи ў бимолом».

Дар ҳамин мавзӯ Ҷавлатшоҳи Самарқандӣ дар тазкираи хеш «Тазкират-уш-шуаро» гуфтае дорад, ки ёд кардани он айни савоб хоҳад буд: «Гӯянд дар хонаи Мавлоно сутуне буд. Чун ғарқи баҳри муҳаббат шудӣ, даст дар он сутун задӣ ва ба чарх омадӣ ва ашъори пуршӯр мегуфт ва мардум он ашъор менавиштанд».

Суханони боло гувоҳи онанд, ки Мавлоноро дар рӯзгораш дар байни бузургон чун Саъдӣ эътиқодмандон буданд ва эҳтиромаш мекарданд. Саъдӣ ба ғазалиёти Ҷалолиддин баҳои сазовор дода ва ўро дар Куниё зиёрат карда будааст. Ва ҳамчунон Ҷалолиддин ҳам ба дидори Шайх Саъдӣ мушарраф гардида будааст.

Мавзӯҳои ғазалиёти Мавлоно хеле рангинанд. Ишқу муҳаббати илоҳӣ ва заминӣ, яъне ишқи поки инсонӣ ҳамсадои дили пуртуғёну меҳрангези ин ошику ин ориф будааст.

Дар ғазали «Маро чӣ ғам будӣ» Мавлоно ба мавзӯи мубрами рӯз баргашта, инсонҳоро ба сабру таҳаммул ҳидоят намудааст.

*1. Ғарам симу дирам будӣ, маро мунис чӣ кам будӣ?
В-агар ёрам фақир астӣ, зи зар фориг чӣ ғам будӣ?*

2. *Худоё, ҳурмати мардон, зи дунё фориғаш гардон!
Аз он ки фориғ астӣ, ӯ зи неши ман чӣ кам будӣ?*
3. *Нигоро, гар маро оҳӣ в-агар ҳамдарду ҳамроҳӣ,
Макун оҳу махӯр ҳасрат, ки бахтам муҳташам будӣ.*
4. *Буто, зебову некуӣ, раҳо кун ин гадорӯӣ,
Агар чашими ту сер астӣ, фалак моро ҳашам будӣ.*
5. *Зи тамъи одамин бошад, ки хеш аз ӯст бегона,
В-агар ӯ бетамъ будӣ, ҳама кас холу ам будӣ.*

Дар байти нахусти ғазал Мавлоно, яъне қаҳрамони лирикӣ, аз он ёд мекунад, ки агар ман молу сарват, симу зар дошта бошаму ёру дӯстонам муҳтоҷ, бароям ин хуш нест. Молу симу зар бароям мунис шуда наметавонанд. Дар байти дувум аз Худо илтиҷо мекунад, ки аз дунёпарастӣ, аз нафси бад дӯстонашро раҳо кун, начот дех. Дар байти сеюм шоир ба рӯзгори хеш бо ёри меҳрубонаш ишорат мекунад, ки агар меҳру муҳаббат ба ман дошта бошӣ, вафодор бошӣ, пас ба ҳамаи додаҳои Худованд шукрона бикун, дарду ҳасрат нанамо. Ана ҳамон вақт ман худро хушбахту саодатманд ҳисоб хоҳам кард. Гузашта аз ин, шоир рафиқашро ба шикастнафсӣ, назарбаландӣ ҳидоят менамояд ва таъкид кардааст, ки ҳаргиз гадотабъ набошад. Агар чашмат аз молу макони дунё сер бошад, ҳамин бахту иқболи ман шуда метавонад. Мурод аз байти чорум ҳамин аст.

Дар байти панҷум тамаъ ва тамаъчӯйиро саҳт мазаммат кардааст. Мавлоно Чалолӣдин дар ғазали «Тавофи каъбаи дил кун» бузургии инсонро басо неку ситоиш ва тавсиф намудааст:

1. *Тавофи каъбаи дил кун, агар диле дорӣ,
Дил аст каъбаи маънӣ, ту гил чӣ пиндорӣ!*
2. *Тавофи Каъбаи сурат Ҳақат бад-он фармуд,
Ки то ба воситаи он диле ба даст орӣ.*
3. *Ҳазор бор ниёда тавофи Каъба кунӣ,
Қабули Ҳақ нашавад, гар диле биёзорӣ.*
4. *Хамӯш, васфи дил андар баён намегунҷад,
Агар ба ҳар сари мӯе дусад забон дорӣ.*

Пеш аз он ки ғазалро таҳлил бикунем, зарур медонем, ки чанд суҳан дар бораи Каъба, ки онро хонаи Худо гӯянд, ба арза-

тон бирасонем. Таърих гувоҳ аст, ки Каъбаро Ҳазрати Иброҳими Халилуллоҳ бо писараш Исмоил бунёд кардаанд ва он чойгоҳ зиёратгоҳи ашхоси гуногунмазҳабу гуногуноин қарор гирифт. Ҳатто бутпарастон ба он чо омада, бутҳоро зиёрат мекарданд, тавоф менамуданд. Пас аз он, ки дини ислом пайдо гардид, зиёрат кардани дину оинҳои ғайрро манъ карданд ва асли Каъбаро барқарор намуданд. Ин соли 9-уми ҳиҷрӣ, яъне соли 631 мелодӣ буд. Аз ҳамон вақту соат аҳли ислом ва умуман мусулмонони дунё ба Макка омада, Каъбаро зиёрат мекардагӣ шуданд. Ин мавзӯё ва ин масъаларо бузургон баррасӣ намуда, чунин гуфтаанд:

*Дил ба даст овар, ки Ҳаччи акбар аст,
Аз ҳазорон Каъба як дил беҳтар аст.
Каъба бунёди Халили Озар аст,
Дил гузаргоҳи Чалили Акбар аст.*

Шоистаи гуфтан аст, ки ҳамин маънӣ дар ғазали «Тавофи каъбаи дил кун» хеле хуб инъикос ёфтааст, ки холо бо ҳам онро таҳлил хоҳем кард.

Дар байти нахусти ғазал Мавлоно таъкид мекунад, ки агар дил дошта бошӣ, фаҳмишат, ақлу фаросатат бирасад, дили инсонҳоро зиёрат кун.

Зиёрат кардани дил чӣ маънӣ дорад? Ҳар як инсон дил дорад ва чунонки дар боло ёд кардем, нозуктарин аъзои инсон аст. Агар он таҳқир бубинад, касе нотаваонаш бигирад ва ғаму андух болояш нишинад, бисёр бад аст ва Худоро хуш наояд. Ашхосе, ки барои ранҷонидани диле саъю талош меварзанд, асло Парвардигор гуноҳи онҳоро намебахшад. Албатта, оятҳои «Қуръон» гуфтаҳои Худою Расули барҳақи вай Муҳаммади Мустафоро Мавлоно Чалолиддини Балхӣ хонда, нағз дар ёд дошта. Бинобар ин ҳамин мавзӯро аз нигоҳи хеш дар ғазали боло матраҳ кардааст. Акнун мегузарем ба таҳлили ғазал. Дар байти аввал Мавлоно меғӯяд, ки агар ақл дошта бошӣ, Каъбаро дил бишмору онро зиёрат кун. Албатта, зиёрат кардани дил ҳадафи асосии Мавлоно аст. Он чӣ маъно дорад? Маънояш он аст, ки дили инсонро наранҷон, озор надех, тавонӣ дар ғаму шодии соҳибдиле бошӣ, дилбардорӣ аш намо, ғаму андухро аз дилаш барор. Агар ҳамин корро анҷом бидихӣ, шоиста бошад. Он чизе, ки мо гуфтем, маънии каъбаи дил ҳамин аст ва ҳаргиз онро ноида магир, гилаш мапиндор.

Дар байти дувум Чалолиддини Балхӣ хотиррасон кардааст, ки он ҷое ки зиёраташ мекунӣ, Каъбаи сурат аст ва он ҷойро ба он муроду мақсад зиёрат мекунӣ, ки дилеро ба даст орь ва ин дил дили Ҳақ аст. Давоми мантиқии ин байт дар байти сеюм равшантар зоҳир гардидааст. Дар ин маврид аз санъати муболиға бамаварид истифода бурда, таъкид менамоянд, ки агар ҳазор маротиба пиёда Каъбаро зиёрат кунию дили касеро биёзорӣ, зиёрати ту дар назди Худованд қабул нашавад.

Ғазали «Эй қавми баҳачрафта, кучоed, кучоed?!» давоми мантиқии ғазали боло – «Тавофи каъбаи дил кун» буда, ашхоси сарсону саргардон- -хоҷиёнро хитоб менамояд, ки азобу ранҷу кашаида, биёбону саҳро тай мекунанд ва дар ҷустуҷӯи маъшуқанд. Вале ин маъшуқ дар гирду атрофи хонадони онҳо, дар деҳу шаҳри онҳо ҷашм ба роҳашон истодааст. Онон ашхоси мусибатзада, ғаму кулфатдида, ранҷу азобкашида–дарवेशон, мардуми камбизоатанд. Ба онон кумак бирасонед, дили онҳоро ёбед, тавофи дили онҳо кунед, на аз пайи ҷустуҷӯи сурате, буге бигардеду ба зоҳир бигардед. Аз ҳамин нигоҳ ғазали зерро таҳлил кунед ва ба ҳаёти имрӯз, ба гуфтаҳои роҳбари давлат қиёс намоед:

*Эй қавми баҳачрафта, кучоed, кучоed?!
Маъшуқ ҳамин ҷост, биёед, биёед!
Маъшуқи ту ҳамсои девор ба девор,
Дар бодия саргашта шумо дар чӣ ҳавоed?
Ғар сурати бесурати маъшуқ бубинед,
Ҳам хоҷаву ҳам бандаву ҳам қибла шумоed!
Саd бор аз он роҳ бад-он хона бирафтаed,
Як бор аз он хона бад-он бом бароed!
Он хонаи лутф аст, нишонҳои бигуфтаed,
Аз соҳиби он хона нишоне бинамоed!*

Ба ҷавоби ин ғазали дардошнову пандомӯз шоҳбайти халқӣ:

*Об дар кӯзаву мо ташналабон мегардем,
Ёр дар хонаву мо гирди ҷаҳон мегардем*

-ро метавон зикр кард. Оре, ҳам хоҷа, ҳам банда, ҳам қибла ва гузашта аз ин, кӯзаю ҳам хона дил аст ва онро бояд сачда

кард, бояд шод гардонд. Ҳамин аст одаму одамгарӣ, ҳамин аст лутфу марҳамати инсонии поку шариф ва чунонки Мавлоно Чалолиддини Балхӣ гуфтааст, аз ҳазорон тоату ибодат, аз ҳазор бор зиёрати Каъба кардан зиёрати дили инсон авлотар мебошад. Гуманизми олии Мавлоно низ дар ҳамин аст. Бояд гуфт, ки албатта, Мавлоно зиёрати Каъбаро ҳамчун фарз мепазирад ва худ ҳам ба тавофи Каъба мушарраф шудааст, вале мақсадаш дар ин ашъор он аст, ки бояд ҳадафи банда дар ин қор ҳолисона ва ошиқона, барои ризои Худо бошад, на аз роҳи ҳавою ҳавас.

АНДЕШАҲОИ АХЛОҚИИ МАВЛОНО

Мавзӯи дӯстӣ, ҳамраъӣ, ваҳдату ягонагӣ дар ғазалиёти Мавлоно мақоми шоиста доранд. Зиндагӣ ва ҳаёти ибратомӯзи Чалолиддини Балхӣ шоҳиди ин гуфтаҳои мост. Маҳз ҳамин дӯстӣ ва якдилӣ буд, ки дар сари қабри ӯ садҳо мардуми гуногунмиллат, гуногуноин чамъ омаданд ва бо як эҳтиром ҳасади ӯро ба хок супориданд.

Ҳамин дӯстӣ, ҳамин шеваи рафтор ва гуфторро Мавлоно дар эҷодиёташ илқо ва васф намуд. Тавачҷуҳ кунед ба ғазали «Ёрон ҳама пештар нишинанд».

*Мо суҳбати ҳамдигар гузинем,
Бар домани ҳамдигар нишинем.
Ёрон ҳама пештар нишинанд,
То чеҳраи ҳамдигар бубинанд.
Ин дам, ки нишастаем бо ҳам,
Май бар кафу гул дар остинем.
Аз хона ба боғ роҳ дорем,
Ҳамсои сарву ёсаминем.
Ҳар рӯз ба боғ андароем,
Гулҳои шукуфта сад бубинем.*

Ба назари Мавлоно бо дӯстони мувофиқ ва ёрони содиқ суҳбат оростан аҷаб кайфияте дораду гулҳои хушбӯйро нисори якдигар намудан сад арзандагӣ. Дар баробари ин Мавлоно дӯстони номувофиқи кинаҷӯй ва мағруру худписандро саҳт маломат менамояд. Онҳоро ба сулҳу салоҳ, ба якдигарфаҳмӣ, ба донишдони кадрӣ якдигар даъват менамояд. Ба андешаи Мавлоно бояд дӯст

аз дӯст дар дил кина нагирад ва ғаразхоро аз дил биронад. Ҳамин аст расми дӯстию бародарӣ:

*Биё, то қадри якдигар бидонем,
Ки то ногаҳ зи якдигар намонем.
Каримон чон фидои дӯст карданд,
Сағӣ бигзор, мо ҳам мардумонем.
Ғаразҳо тира дорад дӯстиро,
Ғаразхоро чаро аз дил наронем?*

Сарчамъӣ, иттиҳод ва якдигарфаҳмӣ метавонад ҳар лашкаре-ро мағлуб кунад. Бинобар ин, якдилу якмаром шудани инсонҳо гарави муваффақият аст:

*Паркандагӣ аз нифоқ хезад,
Пирӯзӣ аз иттифоқ хезад.
Ту ноз куншо ёри ту ноз,
Чун ноз ду шуд, талоқ хезад.
Аз ноз шавад вилояте танг,
Дар дил сафари Ироқ хезад.*

Ҳамин маъниро Мавлоно дар ғазали «Бар сафи Рустам занем» боз ҳам равшантар ба қалам додааст. Шоир ёронро ба сарчамъӣ ва муттаҳидӣ даъват намудааст:

*Гар дам аз шодишо гар аз гам занем,
Чамъ бинишине му дам бо ҳам занем.
Мову ёрон ҳамдилу ҳамдам шавем,
Ҳамчу отаи бар сафи Рустам занем.
Гарчи мардонем, агар танҳоравем,
Чун занон бар навҳаву мотам занем.
Торҳои чангро монем мо,
Чун-к дарсозем, зеру бам занем.
Мо ҳама дар чамъ одам будаем,
Бори дигар ҷумла бар одам занем.*

Вале ин панду андарзҳо, ин пешниҳоду орзуҳои Мавлоно ҷомаи амал напӯшиданд. Якдигарфаҳмӣ, якдилӣ дар байни подшоҳони кишварҳои мусулмон набуд, ки лашкари Чингиз шаҳру деҳоти бешуморро сӯзонд, мардуми бешуморро ба қатл расонд, илму фарҳангро хароб кард ва худи Мавлоно ва садҳо

уламою удабо, ҳукаморо аз ватан беватан гардонд. Ин ходисоту ин воқеот аз хотири Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ҳаргиз ва то дами вопасинаш фаромӯш нагардид ва оху афғонаш ҳисоб надошт. Ӯ гоҳ-гоҳ дили дардмандашро бо шеъри нав таскин меод ва аз даргоҳи Худованд илтиҷо менамуд, ки барои сарқуб ва шикасти душмани қаттоли миллаташ Шери Худою Рустами Дастонро бифрифт. Зеро аз ин ҳокимону шоҳони бегона, аз ин халқи бепушту паноҳ умед нест:

*З-ин халқи пуришикояти гирён шудам малул,
Оҳою ҳуёу наъраи мастонам орзуост.
Гирёнтарам зи булбул, аммо зи раиши ом
Муҳр аст бар даҳонаму афғонам орзуост.
Дӣ шайх бо чарог ҳамегаиш гирди шаҳр,
К-аз деғу дад малуламу инсонам орзуост.
З-ин ҳамраҳони сустаносир дилам гирифт,
Шери Худову Рустами Дастонам орзуост.*

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар поёни рӯзгор басо мустаманд ва дилшикаста шуда буд. Нахуст ёди Балхи вайрона мекарду дилаш реш-реш мешуд ва пасон дар айёми пирӣ вафоти фарзандонаш ўро хеле музтар ва қалбашро дардманд гардонд. Дар ғазали «Дасти ман гир, эй писар» ҳолатҳои рӯҳӣ ва қалби ноорому гирёни ҳешро аҷаб пурсӯз ба қалам додааст:

*Дасти ман гир, эй писар, хуш нестам,
Эй қади ту чун шаҷар, хуш нестам.
Не, биҳил дастам, ки ранҷур аз дил аст,
Дарди дилро гулшакар, хуш нестам.
То ту рафтӣ, қуввати сабрам бирафт,
То ту рафтӣ, ман дигар хуш нестам.
Дастҳоро чун камар кун гирди ман,
Ҳин, ки ман бе ин камар хуш нестам.
Нотавонам, рафтам аз даст, эй ҳаким,
Даст ба ман неҳ, магар хуш нестам.
Сар ҳамепечам ба ҳар сӯ ҳамчунин,
Чист, яъне, ман зи сар хуш нестам.
Чашм мебандам ба ҳар дар то ба дер,
З-он ки бе ту, боназар, хуш нестам.*

МАСНАВИИ МАЪНАВӢ

СОХТ ВА САБКИ НИГОРИШИ АСАРИ МАВЛОНО

Мавлоно Чалолиддини Балхӣ маҳз бо «Маснавии маънавӣ» дар адабиёту фарҳанги гузаштаи мо нақши босазое гузошт. Таъсири он ба адабиёти хурду бузурги дунё назаррас аст. Ба эҷоди асар соли 1225 шурӯъ намуда, дар тӯли 10 сол онро эҷод кард. Асар аз 26500 байт иборат аст. Он мисли дostonҳои маъмули адабиёти пешин сужети ягона надорад. Асар аз нигоҳи устухонбандӣ ба шаш дафтар қисмат шудааст ва ин шаш дафтар ба ҳам аз нигоҳи мавзӯӣ пайванд ё алоқаманд нестанд. Як умумияти байни дафтарҳо ин аст, ки нахуст оёте аз «Қуръон», ҳадисе аз Расули Акрам (с), ҳикоя, латифа, нақлу ривоёт оварда мешавад ва пасон дар анҷоми онҳо мақсад, ҳадаф ва афкори адиб ва мутафаккир баён гардидааст. Аз ин назар онҳо афкори фалсафӣ ва ё ирфонии Мавлоноро пурра мекунад, тақвият медиҳанд. Аз нигоҳи устухонбандӣ ва сабки баён «Маснавӣ»-ро ба «Калила ва Димна» метавон шабеҳ донист. Масалан, барои тасдиқи матлабе ҳикоятҳои латоиф ва амсолу ҳикматро бедареғ истифода мебарад. Бахусус, услуби ҳикоят андар ҳикоят, латифа андар латифа, ривоят андар ривоят онҳоро ба ҳам наздик гардондааст, ки мо ҳангоми таҳлили ин асар ба ин масъала боз хоҳем гашт. Масалан, дафтари аввали «Маснавии маънавӣ» ба тариқи зайл оғоз ёфтааст: «Ҳикояти ошиқ шудани подшоҳ бар канизак ва харидани ӯ он канизакро». Асоси ҳикоя ҳамин аст ва вобаста ба ҳамин ҳикоят Мавлоно мавзӯро боз идома дода, ҳикоятро боз давом медиҳад ва боз ҳикояти «Бемор шудани канизак», «Аз шаҳри Самарқанд боз овардани марди заргар». Ҳамин тавр, ҳикоя хеле тӯл мекашад. Дар ҳамин ҳикояҳои силсиладор Мавлоно андешаашро дар масъалаи хомӯшӣ, адаб ва беадабӣ ва натиҷаи онҳо бамаврид баён кардааст. Андешаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ ва ирфонии хешро гоҳ дар байн ва гоҳ дар анҷоми ҳикоятҳои ривоёт ёд мекунад, ки онҳо ба мавзӯи ҳикоят саҳт алоқаманданд.

«Маснавии маънавӣ»-и Чалолиддини Балхӣ аз нигоҳи қофиябандӣ мисли дoston ё маснавиҳои асрҳои пешин: «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Офариннома»-и Абушақури Балхӣ, «Гаршоспнома»-и Асадии Тӯсӣ ба тариқи аа, бб, вв, гг омадааст. «Маснавии маънавӣ» ин тавр оғоз ёфтааст:

- а Бишнава аз най, чун ҳикоят мекунад,
 а В-аз ҷудоиҳо шикоят мекунад.
 б К-аз найистон то маро бубридаанд,
 б Аз нафирам марду зан нолидаанд.
 в Сина хоҳам шарҳа-шарҳа аз фироқ,
 в То бигӯям шарҳи дарди иштиёқ.*

Дар байти аввал ҳикояту шикоят қофия ва мекунаду мекунад радиф шуда омадаанд. Дар байти дувум бошад, калимаҳои бубридаанду нолидаанд ҳамқофияанд. Ниҳоят, калимаҳои фироқу иштиёқ дар байти сеюм ҳамқофия шуда омадаанд. Ҳамин тавр, дostonҳои дар боло ёдшуда ҳам бо ҳамин тарз қофиябандӣ шудаанд.

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ «Маснавии маънавӣ»-ро дар баҳри рамали мусаддаси маҳзуф эҷод кардааст, ки рукнҳои асосии ин баҳр чунинанд:

*Биш-на-ваз -най –чун- ҳи-ко-ят –ме-ку-над
 Фо и ло тун фо и лотун фо и лун
 Ваз -ҷу-до-и-ҳо- ши-ко-ят –ме-ку-над.
 Фо и ло тун фо и ло тун фо и лун*

Баҳри рамал хеле сабук аст. Бо ин баҳр устод Рӯдакӣ маснавии «Калила ва Димна»-ро ба риштаи назм кашидааст ва бо байти машҳури он:

*Ҳар кӣ н-омухт аз гузашти рӯзгор,
 Ҳеч н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.*

маснавий оғоз ёфтааст. Мавлоно ҳам аз ин нигоҳ ба устод Рӯдакӣ пайравӣ намудааст.

МАЗМУН ВА ҶОЯИ ҲИКОӢТИ «МАСНАВИӢ»

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ барои ифодаи андешаҳои ирфонӣ ва ахлоқии хеш ҳикоятҳои латоифу нақлу ривоқҳои зиёде-ро дар «Маснавии маънавӣ» мавриди истифода қарор додааст. Ҳикояти «Луқмон ва ғулом» аз ҷумлаи онҳост. Мазмуни ҳикоят чунин аст: Хоҷае чанд ғулом дошту Луқмон сарвари онон буд.

Онҳо кор мекарданд. Зоҳири Лукмон бад буд, яъне мисли шаб сиёҳ ва сурати безеб дошт. Боре хўчаин ба онҳо фармуд, ки рафта аз боғ мева оранд. Гуломон меваҳои пухтагию ширинро хўрданд. Вақте ки хўчаин сабабашро пурсид, гуфтанд, ки меваҳои ширину гувороро Лукмон хўрд. Хўчаин бовар кард ва Лукмонро маломат кардан гирифт. Аз ин Лукмон ранчид, ки ўро гуломон тухмат мекунанду хўчаин бовар дорад. Пас Лукмон маҷбур ба хоҷааш чунин маслиҳат дод:

*Гуфт Лукмон: Саййидо, пеши Худо
Бандаи хоин набошад муртаҷо!¹
Имтиҳонро кор фармо, эй киё!²
Шарбати гармоб деҳ баҳри бало.
Имтиҳон кун ҷумла моро, эй карим,
Серамон дардеҳ ту аз оби ҳамим.³
Баъд аз он моро ба саҳрои калон,
Ту савора, мо тиёда бардавон.
Он гаҳон бингар ту бадқирдорро,
Сунъҳои қошифи асрорро.⁴*

Хўчаин ҳамин корро сомон дод. Шикамашонро аз оби ифлос пур намуд ва дар дашту саҳро онҳоро гардонд. Гуломон пас қай кардан гирифтанд ва он чӣ нўшидаю хўрда буданд, аз даҳон берун бароварданд. Маълум гардид, ки ҳамаи меваҳоро гуломон хўрдаанд. Аммо Лукмон оби тозаи мусаффо қай кард. Яъне, дарунаш тозаю озода будааст:

*Қай дарафтоданд эшон аз ано,
Об меовард з-эшон меваҳо.
Чунки Лукмонро даромад қай зи ноф,
Мебаромад аз дарунаш оби соф.*

Ҳамин тавр, ба воситаи тадбири Лукмон сирри гуломон ошкор шуд ва бегуноҳии Лукмон дар назди хоҷааш маълум гардид.

---

1 Муртаҷо – умедвор

2 Киё – хўчаин, сардор

3 Оби ҳамим – оби ифлоси нуговори чарм

4 Пас хоҳӣ дид ҳилаҳои пинҳонии онҳоро.

Он чизе ки фаҳмидед, мазмуни зоҳирии ҳикоя буд. Вале мақсади асосии Мавлоно аз овардани ҳикояи боло чизи дигар аст. Бояд ба ботини он назар кард ва бояд фаҳмид, ки муроди Чалолиддин аз баёни ҳикоя чист?

Мавлоно гуфтан меҳаҳад, ки дар роҳи Ҳақ, пеш аз ҳама, шогирдони пок, росткору ростқавлро бояд интиҳоб кард. Яъне «Илочи воқеа пеш аз вуқӯъ» гуфтаанд. Роҳи Ҳақ ё ба Ҳақ расидани солиқ кори осон нест, қалбаш бояд тоза мисли Лукмони Ҳаким бошад, на чун он гуломон. Ҳамон тавре ки дидед, зоҳири Лукмон хуб набуд, вале қалбаш тозаю озода буд. Ана чунин инсонҳои поку нексириштро бояд илм омӯзонанд. Ба хулосаи Мавлоно таваҷҷуҳ намоед:

*Пас, ту ҳар ҷуфте, ки меҳаҳӣ, бигир!
Маҳви ӯ бошу сифоти ӯ назир.
Нур хоҳӣ, мустаидди нур шав!
Дурр хоҳӣ, хешбину дур шав!*

Агар ҳамин корҳоро сомон бидиҳӣ ва аз нахуст ашхоси арзанда ё мардони роҳи Ҳақро дуруст интиҳоб намой, он вақт ба мақсаду мароми хеш муваффақ хоҳӣ гашт.

ҲИКОЯТИ «МАРДИ БАҚҚОЛ ВА ТҶҲИ»

Мазмуни он чунин аст: «Марди баққоле як тҷҳии хушгӯ дошт. Ҳар ҷо, ки мерафт, тҷҳӣ он дуқонро посбонӣ мекард. Он тҷҳӣ ба савдогарон ва мизочон хушгӯӣ ва нотикӣ мекард. Ҳоҷа рӯзе ӯро дар дуқон танҳо гузошта, аз пайи кори хеш бирафт. Дар дуқон боз гурбае маскан дошт ва он гурба мушери дар кунҷаки дуқон дид ва ба он ҳучум кард. Тҷҳӣ аз ин ҳарбу зарб тарсид ва аз садр ба ҷойи дигар парид, ки шишаҳои рағғани бодом рехт. Чун Ҳоҷа омаду ҳолро дид, дар ғазаб шуд ва бар сари тҷҳӣ зад ва парҳои тҷҳӣ аз сар бирехт ва кал шуд. Пас аз ин тҷҳӣ дигар аз гап монд. Аз ин ҳодиса дили Ҳоҷа малул гашт ва аз амали худ пушаймон шуд ва дареғу ҳасрат намуд. Ӯ бечорагону дарвешонро садақа дод, то тҷҳияш боз ба забон ояд. Аммо ин кор судаш накард ва тҷҳӣ ба сухан наёмад. Боре қаландари пашминапӯши кал ба дуқон ворид гардид. Тҷҳӣ чун он қаландари калро дид, ба сухан даромад ва ба қаландари кал чунин гуфт:

*Тӯтӣ андар гуфт омад дар замон,
Бонг бар вай зад, бигуфтаи дар аён,
К- «Аз чӣ, эй кал, бо калон омехтӣ?
Ту магар аз шиша равған рехтӣ?!»
Аз қиёсаи ханда омад халқро,
Ки чу худ пиндошт соҳибдалқро.¹*

Мазмуни ҳикоя ҳамин аст, вале муроди Мавлоно аз овардани он чизи дигар. Чунонки дидед, баққол ҳарчанд саъю кӯшиш карда бошад ҳам, тӯтӣ ба забон наёмад, мисли инсон такаллум накард, аммо чун калеро мисли худ дид, ба гуфтор даромаду нахуст дарди хешро ёд кард, ки ту ҳам мисли ман равған рехтию хоҷаат саратро кал кард. Албатта, хонандаи азиз, он чӣ огоҳ шудӣ, ин мазмуни содаи зоҳир аст. Аз баёни ҳикоя ҳадафи Мавлоно чизи дигар мебошад.

Мавлоно таъкид менамояд, ки инсонии пок – солики роҳи Ҳақ набояд зоҳирбин бошад, мисли он тӯтӣ, балки ба ботин назар бояд кард. Тӯтӣ, ки бо забони инсон такаллум мекунад, маъноӣ онро надорад, ки ӯ дар роҳи Ҳақ бошад ё аз мазмуну ғояи он огоҳ. Ин ноогоҳӣ боис шуда, ки ӯ ба тавачҷух ба сурати зоҳир худро ба қаландар баробар донистааст.

*Ҳамсарӣ бо анбиё бардоштанд,
Авлиёро ҳамчу худ пиндоштанд.
Ин надонистанд эшон аз амо² -
Ҳаст фарқе дар миён бемунтаҳо.³
Ҳар ду чун занбӯр хӯрданд аз маҳал,
Лек шуд з-он нешу з-ин дигар асал.*

Ба ҳамин хотир, нахуст бояд инсон ба ботин нигарад, бояд ботинбин бошад. Ин монанди он занбӯрон аст, ки яке неш дораду дигар асал. Ва шоиста он бошад, ки мағзи гуфтор, яъне асали онро дарёбӣ. Он вақт дар роҳи Ҳақ ба Ҳақ хоҳӣ расид:

*Пас, ту ҳар гуфте, ки мехоҳӣ бигир,
Маҳви ӯ бошу сифоти ӯ назир.
Нур хоҳӣ, мустаидди нур шав!
Дурр хоҳӣ, хеш бину дур шав!*

1 Далқ – либоси пашмина, соҳибдалқ - пашминапӯш.

2 амо – кӯрӣ, беҳабарӣ

3 мунтаҳо – анҷомёфта, ба охир расида

ҲИКОЯТИ «ЧУҲӢ»

Ҳикояти мазкур дар байни мардуми тоҷику форс хеле машхур аст. Мавлоно онро бисёр шевову гуворо ба риштаи назм кашидааст:

*Кӯдаке дар пеши тобути падар,
Зор менолид, бармекӯфт сар.
К- «Эй падар, охир, қучоят мебаранд?
То туро дар зери хоке биспаранд.
Мебарандат хонаи тангу захир,
Не дар ӯ қолию не фаршу ҳасир.¹
Не чароге дар шабу не рӯз нон,
Не дар он бӯи таому не нишон.
Не дараи маъмур, не сақфу на бом,
Не дар ӯ баҳри зиёе² ҳеч гом.
Не дар он аз баҳри меҳмон оби чоҳ,
Не яке ҳамсоя, к-ӯ бошад паноҳ.
Ҷисми ту, ки бӯсагоҳи халқ буд,
Чун шавад дар хонаи кӯру кабуд?
Хонаи безинҳору ҷойи танг,
К- андар он не рӯй мемонад, на ранг».
З-ин насақ авсофи хона мешумурд,
В-аз ду дида ашки хунин мефишурд.
Гуфт Чуҳӣ бо падар: «Эй арҷманд!
Валлах, инро хонаи мо мебаранд!»
Хонаи морост бе тазвиру шакк!
Не ҳасиру не чароғу не таом,
Не дараи маъмуру не сақфу на бом!»*

Воқеан, шояд ин латифа ё ҳикоят дар рӯзгори Мавлоно иншо шуда бошад ва ё худи Ҷалололиддин нахуст онро эҷод карда ва пасон дар байни мардум шуҳрат ёфта бошад. Зеро дар замони зиндагии Мавлоно дар натиҷаи қатлу ғорати муғулони хунхор ҳаёти оммаҳо бисёр вазнин шуда буд ва рӯзгорашон вазнин гардид.

Рӯзгори саҳти мардумро ӯ бо чашми худ дид ва дар зимни ҳикояти мазкур қашшоқӣ, нодорӣи халқро воқеъбинона инъикос намуд. Мавлоно тасвири бурдани тобути шахси бечораеро ба гӯристон аз номи писараш басо дардомез ба қалам додааст.

1 ҳасир – бўрё, палас

2 зиё – кишту зироат.

Вақте ки шоир нишонаҳои гӯрро баён мекунад, Ҷухӣ ба падараш посух медиҳад, ки хонаи мо чунин аст ва ин майитро ба хонаи мо хоҳанд бурд. Ҷухӣ бошад, қаҳрамони латифаҳои халқӣ ба шумор меравад ва бисёр шоиру нависандагон ва гӯяндагони халқӣ бештари фикрҳои танқидиашонро аз номи Ҷухӣ баён кардаанд. Мавлоно ҳам дар ин латифа андешаашро аз номи Ҷухӣ овардааст.

Дар «Маснавии маънавӣ» Мавлоно ҳикояти «Қиссаи зани Ҷухӣ ва ишва додани ӯ қозиро» овардааст. Қозӣ аз ишваю нози зани Ҷухӣ мафтун гардида, ошиқи шайдояш мешавад. Зани Ҷухӣ бо шавҳараш маслиҳат намуда, ошиқи зор – қозиро ба хонааш даъват менамояд. Ҳангоми суҳбаташон Ҷухӣ меояд. Занак қозиро дар сандук пинхон мекунад. Ҷухӣ ба занаш мегӯяд, ки фардо ана ҳамин сандуқро ба бозор бурда, онро дар бозор оташ мезанам. Чун фардо мешавад, Ҷухӣ ҳаммол меораду сандуқро ба ӯ месупорад, то бар сари чорсӯяш бибазад. Хулоса, ноиби қозӣ аз ин кор хабардор шуда, сандуқро бо сад динор аз Ҷухӣ мехарад ва қозиро аз марг начот медиҳад.

*Баркушоям, гар намеарзад, махар,
То набошад бар ту ҳайфе, эй падар.
Гуфт: «Эй саттор! Бармакшой роз,
Сарбубаста мехарам, бо ман бисоз».
Мочаро бисёр шуд дар манязид,
Дод сад динору он аз вай харид.*

Албатта, Мавлоно аз қору рафтори баъзе намояндагони дини ислом хуб огоҳ буд. Дар байни онҳо ашхоси нолоик, ки ба қорҳои ношоиста даст мезаданд ва аз мансабу қоҳи худ истифода мебарданд, кам набуданд. Рафтори ҳамин гуна ашхосро Мавлоно дар симои қозӣ нишон додаст.

БАДЕИЁТ ВА ТАВСИФҲОИ ШОИРОНА ДАР ШЕЪРИ МАВЛОНО

Яке аз хусусиятҳои барҷастаи назми Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ фасоҳату балоғат, тавсифҳои шоиронаи ӯст, ки ба маъниҳои олии либоси арзандаю шоиста пӯшонидани ва мазмуну шаклро бо ҳам мутаносиб сохтааст. Ҷазалу рубоӣҳои адиб бо забони ше-

вою образнок, бо санъатҳои волои бадеӣ орастаю пироста шудаанд. Аксарияти ғазалиёти шоир хушоҳангу хушсадоҷанд. Онҳоро оҳангсозон оҳанг баста, мутрибон месароянд. 800 сол боз базми қаландарон, ошиқон ва дилдодагонро гарм мегардонанд. Қалби ҳазорҳо мардуми сайёраро нурафшон менамоёнд. Мавлоно, гӯё ҳамин маъниро эҳсос карда бошад, ки мегӯяд:

- 1. Ҳар мӯйи ман аз шиқат байту ғазале ғашта,
Ҳар узи ман аз завқат хумми асале ғашта.*
- 2. Хуршеди амал рӯят, дарёи асал хӯят,
Ҳар зарра зи хуршедат соҳибамале ғашта.*
- 3. Ин дил зи ҳавои ту дилро ба ҳаво дода,
В-ин ҷон зи лиқои ту бурҷи ҳамале ғашта.*

Шоир дар байти аввал самимияту ишқи покашро ба байту ғазалҳои эҷодкардааш ташбеҳ намуда ва ширинии ҳаёташро ба хумми асал монанд намудааст, ки ин ташбеҳот дар адабиёти гузаштаи мо нодиранд. Ҳамин тавр, дар байти дувум рӯйи маҳбубаашро ба хуршеди амал ва рафтору кирдорашро ба дарёи асал шабеҳ намудааст, ки ин тавсифҳо шоиронаанд. Байти сеюм ҳам бисёр оли ва самимӣ иншо шуда, қаҳрамони лириқӣ аз ҷамоли дилдодааш шоду масрур гардида, ҷон аз дидори ҷонанааш мисли баҳори нозанин шукуфою масту махмур гардидааст.

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, ки бештари рӯзгорашро дар Куния гузаронидааст, забони туркиро низ хуб медонист ва ба ин забон тақаллум ва эҷод ҳам кардааст. Баъзе ғазалҳои хешро бо тоҷикию туркӣ иншо кардааст, ки намунаи беҳтарини санъати муламмаъ ё ширу шакар маҳсуб шаванд:

*Донӣ, ки ман зи олам ялгуз сани севарман,
Гар дар барам наёӣ, андар ғамат уларман.
Ман ёри бовафоям, бар ман ҷафо қилурсан,
Гар ту маро наҳохӣ, ман худ сани диларман.
Рӯи ҷу моҳ дорӣ, ман содадил аз онам,
З-он шаккари лабонат бир иккина диларман.
Фармой ғамзаатро, то хуни ман бирезад,
В-арна санник усқунда мир язгури ёзарман.*

*Моҳе чу Шамси Табреш гайрат намуду гуфто:
«Аз ман дигар напурсед, ман суйладим, борарман».*

Мавлоно дар тасвири фасли баҳор ва зебоиҳои табиат абёти рангин ва ғазалҳои дилнишин дорад. Хонанда пас аз мутолиаи онҳо эҳсос мекунад, ки Ҷалолиддини Балхӣ ошиқ будааст, ошиқ ба ёр (хоҳ маҷозӣ бошад ва ё хоҳ ирфонӣ) ошиқ ба диёр, ошиқ ба баҳору зебоиҳои ин арӯси сол. Шоиста он аст, ки бо як шӯру хаяҷон, бо як меҳру муҳабати шоирона баҳорро васф кардааст:

1. *Баҳор омад, баҳор омад, баҳори мушқбор омад,
Нигор омад, нигор омад, нигори бурдбор омад.*
2. *Зи савсан бишнава, эй райҳон, ки савсан сад забон дорад,
Ба дашти обу гул бингар, ки пурнақшу нигор омад.*
3. *Гул аз нарғис ҳамепурсад, ки «Чун будӣ дар ин гурбат,
Ҳамегуфто: «Хушам, зеро хушиҳо з-он диёр омад.*
4. *Бунафша пеши нилуфар даромад, ки «Муборак бод,
Ки зардӣ рафту хушкӣ рафту умри пойдор омад».*

Мавлоно ғазали «Баҳор»-ро гуҳарбор кардааст. Санъатҳои шеърӣ мисли такрор ёфтани калимаю ибораҳои «баҳор омад», «баҳори лолазор», нигор, савсан оҳангнокии ғазалро таъмин кардаанд. Инчунин санъати сачъ ё мусаччаъ, ки дар ғазал мақоми воло дорад, салосату балоғат ва савтиёти онро афзун гардондааст. Аз ҳамин нигоҳ ба байти нахусти ғазал диққат диҳед, масъала равшан мегардад.

Ғайр аз ин, дар ғазали «Баҳор» санъати ташхис бисёр бамаврид истифода шудааст. Санъати ташхис ин аст: ашёи бечон ба забон даромада такаллум мекунанд. Дар байтҳои 4 ва 5 нарғис, бунафша ба такаллум меоянд ва чун инсон ҳарф мезананд. Дар байти 4 гул аз нарғис мепурсад, ки дар он гурбат ҳолат чӣ хел буд. Худи ҳамин суол чанд санъати бадеӣ дорад. Гурбат ба маънои зимистон омадааст. Шоир санъати рамзу кинояро истифода бурдааст. Инчунин зимистону баҳор дар ғазал тазод шуда омадаанд.

Мавлоно нисбати забони модаринаш эҳтироми саҳт дошт ва саъю талош меварзид, ки бо забони зиндаи халқаш асарҳои биофарад. Ӯ ҳатто забони модаринашро аз забони арабӣ муқаддамтар гузошта буд:

*Порсӣ гӯ, арчи тозӣ хуштар аст,
Ишкро худ сад забони дигар аст.
Бӯи он дилбар, чу паррон мешавад,
Он забонҳо ҷумла ҳайрон мешавад.*

Мавлоно хуб медонад, ки забони Расули Акрамро нодида гирифтани шоиста нест. Бинобар ин, забони арабиро ситоиш мекунад ва «тозӣ хуштар аст» мегӯяд, вале боз таъкид менамояд, ки «порсӣ гӯӣ», ки «бӯи дилбар» асту забони модар». Забони модар ва худи модарро хор макун, эҳтиромашон намо. Сухани саҳти модар бароят нӯшдоруст.

*Модар ар гӯяд туро: «Марги ту бод!»
Марги он хӯ хоҳаду марги фасод!
Он гурӯҳе, к-аз адаб бигрехтанд,
Оби мардӣ в-оби мардон рехтанд.*

Мағрур ва мутакаббир машав, насиҳати волидайнро гӯш бидор, дар корҳо бо дигарон машварат кун:

*Машварат идроку ҳушёрӣ диҳад,
Ақлҳо мар ақдро ёрӣ диҳад.*

МАҚОМ ВА ШУҲРАТИ МАВЛОНО ДАР АСРҲОИ БАЪДИНА

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ) яке аз адибон, мутафаккирон ва орифонест, ки дар таърихи фарҳангу адаби тоҷику форс мақоми шоиста ва воло дорад. Гузашта аз ин, миёни халқу миллатҳои туркҷабр, ҳинд, араб, пушту ва халқу қавмҳои Аврупо шуҳратёр аст. Ҷанӯз аз асрҳои XIII сар карда, осораи ба забонҳои дунё тарҷума шудаанд. Шиблии Нуъмонӣ, Робиндранат Такур, Мирзо Ғолиб ва баҳусус шоир ва файласуфи барҷаста Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ хешро пайравони Мавлоно ба қалам дода, пешаш сари таъзим фуруд овардаанд. Таъсири Мавлоно дар ғазалиёт ва маснавиҳои Иқбол равшан инъикос ёфтааст. Дар маснавии «Ҷовиднома» Ҷалолиддини Балхӣ ҳамчун қаҳрамони асосӣ амал мекунад. Мавлоно, Зиндарӯд (Муҳаммад Иқбол), Дарвешӣ Судонӣ ҳамроҳ ба сафари афлок мебароянд ва дар баҳсу талошҳои қаҳрамонони асар фаъолона иштирок мекунанд. Бо камали ифтихор Иқбол ёди Мавлоно менамояд:

*Нуктаҳо аз Пири Рум омӯхтам,
Хеширо дар роҳи ӯ восӯхтам.*

Сабаби ин қадар маҳбубият пайдо кардани Мавлоно дар чист? Ба ин суол посух додан ҳам осон асту ҳам душвор. Чунонки аз тарҷумаи ҳоли адиб равшан гардид, барои Мавлоно дину мазҳаб, халқияту наҷод тафовут надошт. Ӯ тарафдори инсони комил, инсони поку некусиришт, инсони ҳақбину ҳақшинос буд. Ӯ ҳамин гуна инсонҳоро ситоиш карда, ононро дӯсти Худо ва ҳамсоияи Худо донистааст:

*Онҳо, ки талабгори Худоед, Худоед!
Берун зи шумо нест, шумоед, шумоед!
Чизе, ки накардед гум, аз баҳри чӣ чӯед?
В - андар талаби гумшуда аз баҳри чароед?!
Исмеду ҳуруфеду каломеду китобед!
Ҷабрили аминеду расулони Худоед!
Дар хона нишинед, магардед ба ҳар сӯ,
Зеро ки шумо хонаву ҳам хонахудоед!
Ҳар рамз, ки Мавло бисарояд ба ҳақиқат,
Медон, ки бад -он рамз сазоед, сазоед!*

Ҳамин тавр, инсонҳои поки ба Ҳақ расида аз ақли чузъ ба ақли кулл расида, бо Худо як мешаванд. Барои ҳамин андешаҳои башардӯстонааш баъзе олимон, шоирон, орифон маломаташ кардаанд ва «Маснавии маънавӣ»-ро каломи беарзиш донистаанд. Масалан, Мираббоси Лутфӣ бо таън ба ин шоҳасар нигариста, дар ҷавоб ба он достони «анну салво»-ро иншо кард. Ӯ худписандона мегӯяд:

*Ин каломи сӯфиёни шум нест,
«Маснави маънавӣ»-и Рум нест.*

Дар асрҳои XVII ва XVIII дар Ҳинд чароғи илму фарҳанги тоҷику форс боз ҳам фурузонтар гардид. Доираҳои адабӣ дар шаҳрҳои Ҳинд арзи вучуд карданд ва боз ҳам забони дарӣ-тоҷикӣ ривочу раванқ ёфт. Адибони бузург ба камол расиданд. Бешубҳа, дар рушду камоли Робиндранат Такур, Мирзо Ғолиб, Аҳмад Аббос ва чунонки дар боло гуфтем, Муҳаммад Иқбол таъсири эҷодиёти Мавлоно басо бузург аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Чӣ зарурат пеш омад, ки волидайнӣ Ҷалололиддин ватанро тарк намудаанд?
2. Аз ҳикояти суҳбати Аттор бо Муҳаммади хурдсол ба чӣ хулоса омадед?
3. Мавлоно дар бораи Аттор чӣ андеша дорад? Шеърҳои дар ситоиши Аттор эҷодкардаи Ҷалололиддини Румиро хонед ва ҳифз намоед.
4. Чаро пири Мавлоно – Шамси Табрзиро қатл карданд?
5. Дар марги Ҷалололиддин мусулмонону номусулмонон гиристанд. Ин корро онҳо ба чӣ хотир карданд?
6. Асарҳои Мавлоноро номбар кунед ва ба тариқи мухтасар дар бораи «Фиҳи мо фиҳи» маълумот диҳед.
7. Дар кадом мавзӯҳо рубоиёти шоир суруда шудаанд?
8. Мавзӯи ғазалиёти Мавлоноро бо мисолҳои конкретӣ фаҳмонед.
9. Чаро шоир дили инсонро аз ҳама чиз боло мегузорад?
10. Мавлоно дар бораи ваҳдат ва дӯстӣ чӣ мегӯяд?
11. Чаро шоир ёди Шери Худою Рустами Дастон кардааст?
12. Мавлоно дар ғазали «Дасти ман гир» ба кӣ муроҷиат намудааст ва чаро?
13. Номӣ асари Мавлоно «Маснавии маънавӣ»-ро шарҳу эзоҳ диҳед.
14. Чаро як гурӯҳ мухолифон «Маснавии маънавӣ»-ро «Каломӣ шум» номидаанд?
15. Чаро муҳаққиқон Мавлоноро файласуф номидаанд?
16. Мақсади Мавлоно аз ҳикояти «Луқмон ва ғуломон» дар чист?
17. Мисраи «Пас ту ҳар чуфте, ки меҳаҳӣ, бигир» чи маъно дорад?
18. Муламмаъ чӣ хусусият дорад? Бо мисол ин санъати бадеиро фаҳмонед.
19. Ҷалололиддини Балхӣ чаро «Порсӣ гӯ, арчи тозӣ хуштар аст» мегӯяд? Мисраъро шарҳ диҳед.

ТЕСТҶО

- 1) «Фиҳи мо фиҳи»-ро кадом адиб иншо кардааст?
  - а) Кайковус.
  - б) Ҷалололиддини Румӣ.
  - в) Аттори Нишопурӣ.
- 2) Устои Ҷалололиддини Балхӣ кӣ буд?
  - а) Султон Валад.
  - б) Шамси Табрзӣ.
  - в) Абуисҳок

3) «Маснавий маънавӣ» аз чанд дафтар иборат аст.

а) Аз – 2.

б) Аз – 4.

в) Аз – 6.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. Н.Одилов, Ҷаҳонбинии Ҷалолиддини Румӣ. Нашдавточик, Душанбе, 1964
2. Р. Фиш, Джалаладдин Руми, «Молодая гвардия» Москва, 1972
3. Ҷалолиддини Румӣ, ҳикоятҳои халқии «Маснавий», Душанбе, 1963
4. Е.Э Бертельс, Суфизм и суфийская литература, Москва, 1965
5. Т. Мирон, К. Хоҷаев, Ш. Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик, «Маориф», Душанбе, 1991.

АМИР ХУСРАВИ ДЕХЛАВӢ

(1253 – 1325)

РӮЗГОРИ АМИР ХУСРАВ

Волидаини Амир Хусрав дар Шаҳри Сабз рӯзгори бофароғат доштанд. Вале рӯзгори ононро омад-омади Чингизиёни хунхор нороҳат кард. Падари Хусрав марди майдон ва шахси бовикоре буд ва дар қатори ҳазорҳо мардум аз ин тундбоди шум зору нолон ватанро тарк намуда, қониби Ҳинд роҳ пеш гирифтанд. Ҳамин тавр, Сайфиддин Маҳмуд – падари Хусрав дар дарбори султонҳои Деҳлӣ ба хизмат пардохт ва дар шаҳрчаи Патёлаи наздики Деҳлӣ макони зист ихтиёр кард. Соли 1253 дар ҳамин шаҳрча Амир Хусрав чашм ба ҷаҳон бикшод. Аммо хурсандии ин оила дер давом накард. Панҷаи хуношоми Чингизиён диёри бихиштосои Ҳиндро низ панҷа бизад ва боз ҷангҳои хунин саросари ин кишварро ноором гардонид. Султонҳои Ҳинд барои истиқлолу озодӣ ба по хестанд ва алайҳи душмани ғаддор миён бастанд. Падари Хусрав Сайфиддини Маҳмуд, ки марди сипоҳӣ буд, дар ин набардҳо алайҳи чингизиён саҳт бичангид ва далерии шуҷоат нишон дод. Вале дар яке аз муҳорибаҳои саҳттарин дар назди шаҳри Деҳлӣ аз дасти шамшери ҷонситони муғул ҷон бидод. Он вақт Хусрав нав ба 8 қадам монда буд.

Ин ҳодисаи нохуш рӯзгори ғарибонаи ин оиларо боз ғамангезтар ва нохуштар гардонд. Хусрав аз худ калон чор бародари дигар бо номҳои Иззуддин, Алишоҳ, Точуддин ва Зоҳид дошт. Таъмин кардани рӯзгор барояшон осон набуд. Ба ҳамин маънӣ баъдтар Хусрав он рӯзгоронро ёд карда мегӯяд:

*Сайф аз сарам бирафту дили ман дуним монд,
Дарёи ман равон шуду дурри ятим монд.*

Аммо хушбахтона, бобои Хусрав аз тарафи модар Имодулмулк ба имдодашон бирасид ва аз ҷиҳати моддӣ ва ҳам маънавӣ ба аҳли хонавода дасти ёрӣ дароз кард. Хусрав тавонист дар зери

қаноти бобои хайрандешаш Имодулмулк пайраҳаи илму донишро тай кунад. Хусрав некиҳои бобояшро тамоми умр фаромӯш накард.

Ҳамин тавр, дар пеши донишмандон ва уламои соҳибном илмҳои маъмули онвақтаро омӯхт ва аз бар намуд. Махсусан дар илми шеър муסיқӣ бемисл гашт ва дар айёми хурдсолӣ устодони ин фанҳо имтиҳонаш бикарданд

Гузашта аз ин, Хусрав пайваста эҷодиёти шоирони пешин, девонҳои шуарои мутааххиринро меомӯхт аз бар менамуд. Ба ин восита истеъдоди модарзодиашро сайқал меод. Ҳамаи ин натиҷаҳои дилхоҳ дод. Овозаи камолаш ба гӯши султонҳои Ҳинд расид ва ӯро ба дарбор даъват намуданд. Соли 1273, ки он вақт танҳо аз бист баҳори рӯзгораш бархӯрдор гардида буд, по ба дарбори Чаҳчу гузошт. Ду сол дар ин даргоҳ надими хосаи султон гардид. Боре амакбачаи Чаҳчу Бугроҳон – ҳокими Мултон меҳмони Чаҳчу гардид ва бо Хусрав суҳбат намуд. Барояш суҳбат басо самимӣ буду хушаш омад ва фармуд, ки ба Хусрав тухфаҳои лоиқ бидиҳанд ва пасон ӯро ба дарбори хеш – ба Мултон даъват намуд. Ин рафтору кирдори Бугроҳон ба Чаҳчу бисёр саҳт расид. Нахуст ба рафтаниш иҷозат надод ва сониян аз пайи нест кардани Хусрав гардид. Хусрав нияти Чаҳчуро фаҳмид. «Чанд рӯзе бигзашт, гузаштаҳо ханӯз аз хотираш нарафта буд. Хост, ки маро нишони бало созад. Бинобар ин роҳи Сомонияро пеш гирифтам» - менависад Хусрав.

Пас аз муддате шоир аз Сомония боз ба Дехлӣ бозмегардад ва ба дарбори Ғиёсиддини Балабон ба хизмат мепардозад. Вале дере нагузашта, писари Ғиёсиддин Муҳаммадсултон, ки дар Мултон ҳоким буд, аз падар илтимос мекунад, ки Хусравро ба наздаш ба Мултон бифиристад. Хусрав ба Мултон меояд ва дар ҳамин ҷо ба Ҳасани Дехлавӣ вохӯрда, риштаи дӯстӣ мебандад. Ин дӯстии ду шоири тавоно то поёни рӯзгорашон густа намегардад. Вале ин суҳбатҳо, нишоту базмҳои ошиқонаю орифона, маҷлисҳои шеър суруд, дар назди ин шоҳзодаи шеърдӯсту шоирпарвар Муҳаммадсултон дер давом накард. Соли 1286 лашкари муғул ба Мултон ҳучум карда, мулкро хароб гардонид. Дар ин ҷанг Муҳаммад ба қатл расид. Хусрав ва Ҳасан бошанд, асири лашкари муғул гардиданд. Муддате нагузашта, онҳо аз асирии муғулҳо раҳо ёфтанд.

Хусрав чун аз асирӣ раҳо ёфт, боз ба назди пайвандон ва назди модари меҳрубонаш ба Патёли омад ва аз дидори модари меҳрубон шод гардид.

Амир Хусрав чанд муддат бо модару фарзандон дами беғам бизад. Аз суҳбати дӯстону дидори ёрони меҳрубон шоду мамнун буд. Бештар ба корҳои эҷодӣ банд гардид. Достонҳои таърихиашро дар ҳамин давра иншо кард. Модараш Давлатноз дар паҳлуяш буду бо суханони модарона илҳомаш мебахшид. Вале ҳар чиз аввалу анҷом дорад ва умри инсон ҳам. Давлатноз соли 1299 болои дастони фарзанди мушфиқу меҳрубонаш Хусрав ҷон дод. Аз марги модар шоир ҷомаи мотам пӯшид ва дидагонаш ашкборон гардид. Хусрав ин сӯзу гудоз ва ин дарду алами хешро дар достони «Мачнун ва Лайли» баён намудааст.

Оре, модар модар аст. Хусрав ҳам аз марги шахси азизаш дили пурғам ва чашми пурнам дошт.

Амир Аловуддин (1296-1316) Хусравро боз ба дарбор даъват менамояд. Азбаски шеърдӯсту шоирпарвар набуд, ба Хусрав ҷандон аҳамият надод. Аловуддин танҳо барои нишон додани салобати давлати хеш уламою удаборо гирд оварда буд, вале онон наметавонистанд, ки дарборро ба ихтиёри худ тарк кунанд.

Амир Хусрав бештар аз султон Ҷалолиддини Фирӯзшоҳ некиҳои зиёд дида буд. Ёро ба мансаб расонид ва ба унвони ифтихории амирӣ сазовор гардонид. Амир Хусрав подоши некиҳои ёро хеле хуб ёд кардааст:

*Чунин бахшишиде, к-аз ту ҳам ёфтам,
Зи шоҳони пешина кам ёфтам.*

Амир Хусрави Дехлавӣ фарзандони зиёд дошт.

Амир Хусрав дар ҷо-ҷойи асархояш аз фарзандонаш ёд кардааст. Масалан, ду духтар – Афифа ва Мастура, писаронаш Масъуд, Хизр, Рукнуддин, Айнуддин, Малик Аҳмад ва Муҳаммад - ҳамагӣ 8 нафар фарзанд доштааст. Малик Аҳмад марди фозил ва орифу шоири намоёни замони худ мегардад.

Ҳамин тавр, Амир Хусрави Дехлавӣ дар синни 72-солагӣ 27 сентябри соли 1325 дар шаҳри Дехлӣ вафот мекунад. Ҷасади шоирро дар паҳлуи пири рӯхонияш Низомуддини Авлиё ба хок месапуранд.

МЕРОСИ АДАБИИ ХУСРАВ

Амир Хусрави Дехлавӣ ханӯз аз айёми наврасӣ ба шеърғӯйӣ оғоз карда буд, ки мо дар боло ба ин масъала ишорат кардем ва дар назди бузургон аз имтиҳон гузаштани Хусравро ёд кардем. Он вақт шоир ҳашт баҳорро тай намуда буд. Агар бигӯем, ки Хусрав 72 сол умр дид ва агар аз ҳашт ё даҳсолагӣ ба шеър гуфтан сар карда бошад, пас 62 сол шеър гуфтааст, асар эҷод кардааст, ки албатта, муҳлати кам нест. Далели дигар он аст, ки шоир дар муқаддимаи девони «Ғуррат-ул-камол» миқдори тахминии ашъорашро ёд кардааст. Дар ин бора муаллифи «Чавоҳир-ул-асрор» Озарӣ чунин мегӯяд: «Чунонеки аз «Ғуррат-ул-камол»-и ӯ масмӯъ аст ва он ҷо навиштааст, ки сухани ман аз панҷсад ҳазор камтар аст ва аз чаҳорсад ҳазор бештар». Ҳатто миқдори ашъори адибро чорсад ҳазор ҳам гӯем, хеле зиёд аст. Агар ин чорсад ҳазор на байт, балки мисраъ ҳам бошад, аз сермахсултарини суханварони адабиёти гузаштаи мо маҳсуб мешавад. Абдурахмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» ба Амир Хусрав баҳои баланд медиҳад ва миқдори асарҳои ӯро дар «99 китоб» мегӯяд. Аз ҳама муҳимаш он аст, ки осори Амир Хусрави Дехлавӣ то замони мо омада расидаанд ва китобхонаҳою осорхонаҳои кишварҳои оламро зеб додаанд. Дар бораи осори гаронбаҳои Хусрав дар Ҳинду Покистон, Эрону Тоҷикистон ва дигар кишварҳои ҷаҳон олимони ва ховаршиносони тадқиқоти пурарзиш анҷом додаанд.

Хусрав чакидаҳои шахдрези аввалини худро аз жанрҳои хурди лириқӣ: ғазал, рубоӣ, қасида, қитъа, мусамман, тарҷеъбанду таркиббанд оғоз кардааст. То охири умр ин анъанаро давом додаст. Ҳамин тавр, Хусрав дар тӯли ҳаёташ 5 девон мураттаб намулдаст, ки ба тариқи зайланд:

Қариб дар ҳар як девони шоир жанрҳои рубоӣ ва қитъа ба назар мерасанд. Ҳамон шеъри аввалини Хусрав, ки дар ҳаштсолагӣ эҷод карда буд, рубоист. Мавзӯи қитъаоту рубоӣ шоир рангин буда, ба масъалаҳои муҳим бахшида шудаанд. Мурод аз шеър гуфтани асар офаридан, мегӯяд Хусрав, номи нек гузоштан аст. Тавачҷух намоед:

*Накутар чиз андар шеър ном аст,
Ки монӣ зинда з-ин нақши сиёҳӣ.
Тани Хусрав бимирад, ин яқин аст,
Вале Хусрав намирад ҳеч гоҳе.*

Амир Хусрав боз китъае дорад ва дар он бо дард мегӯяд, ки Хусрав қариб тамоми ҳаёташро дар дарбори султони Ҳинд гузаронида, онро мадҳу ситоиш намудааст. Ин амалро дар солҳои охир маҷбурӣ ва бо дили нохоҳам сомон додааст ва аз мадҳгӯӣ пушаймон ҳам шудааст. Шоир таъкид менамояд, ки аз мадҳу ситоиши дурӯғи бефурӯғ дилам мемурад:

*Аз гуфтани мадҳ дил бимирад,
Шеър арчи тару фасеҳ бошад.
Гардад зи нафас чароғ қушта,
Гар худ нафаси Масеҳ бошад.*

Хусрав дар рубоӣташ золимони зулмпешаро саҳт мазаммат намуда, онро ба парвона шабеҳ кардааст. Агар онҳо зулмро ҳамвора давом диҳанд, мисли парвона дар гирди шамъ ҳалок хоҳанд гашт. Шамъ киноя аз зулм аст.

*Ҷар кас, ки ба зулм қардан омӯхта шуд,
Аз новаки мазлум дилаш дӯхта шуд.
Парвона, ки бар шамъ зад, афрӯхта шуд,
Бар сӯхтагон ҷар кӣ бизад, сӯхта шуд.*

Адиб, ки бо аҳли чоҳу мансаб ҳамкосо буду аз қору амали
эшон воқиф, бинобар ин ба хулоса омад, ки маҳз дарбор ҷойи
ришвахӯрону тамаъгарон аст:

*Чандин тамаъу ҷирс дар обу гили ту,
В-охир ба дили хоки сияҳ манзили ту.
Ҷарчанд, ки хокро бибезӣ, эй дӯст!
Аз хок ҳамин хок бувад ҳосили ту.*

Қаҳрамони лирикӣ шукри Худо мегӯяд, ки мисли он дӯсташ
дар ҷирси молу сарвати дунё нест. Бо нони ҷаву оби чоҳ зинда-
гии хуш ва босаодате дорад. Воқеан, Хусрав ҳаёти пурдабдаба ва
молу сарвати зиёд надошт. Зиндагиаш миёнаҳолона мегузашт.

*Не сина зи ҷирси зар ба оташ дорем,
Не дил зи пайи тамаъ мушавваш дорем.
Нони ҷаву оби чаҳу кунҷе холи,
Ё Раб, ки чӣ зиндагонии хуш дорем.*

МАЪЛУМОТИ МУХТАСАР ДАР БОРАИ «ҲАМСА»-ҲОИ АМИР ХУСРАВИ ДЕҲЛАВӢ

Мусаллам аст, ки дар таърихи адабиёти тоҷику форс Амир
Хусрави Деҳлавӣ нахустин шоирест, ки ба «Ҳамса»-и Низо-
мии Ганҷавӣ пайравӣ намуда, «Ҳамса»-и ҳешро офаридааст.
Абдурахмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» Хусравро ситоиш наму-
да мегӯяд: «Ба «Ҳамса»-и Низомӣ беҳ аз вай (Амир Хусрав) касе
ҷавоб нагуфта».

Амир Хусрав дар оғози «Ҳамса» Низомиро ба некӣ ёд қарда
чунин мегӯяд:

*Дабдабаи хусравиям шуд баланд,
Ғулгула дар гӯри Низомӣ фиканд.
Гарчи бар ӯ хатми сухан муҳр баст,
Сиккаи ман муҳри сарашро шикаст.*

«Хамса»- и Амир Хусрав ҳам аз панҷ достони мустақил иборат буда дар ҷавоби панҷ достони Низомии Ганҷавӣ суруда шудаанд. Ба нақшаи зер таваҷҷуҳ кунед.

Амир Хусрав баъди ин «Хамса»-и дувуми ҳешро эҷод намуд. Вале бояд эътироф кард, ки он аз нигоҳи мазмун ва ғояю сабки баён аз достонҳои пешин фарқи калон дошт. Метавон гуфт, ки бо ин сабку нигориш дар таърихи адабиёти тоҷикӣ форс навоариё, тозағие ворид намуд. Дуруст аст, ки дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳамин зайл достонҳои таърихӣ, мисли достони «Искандар», «Қубоду Маздак», «Бахроми Чубина» ва ғайра эҷод шуда буданд. Дар ин достонҳо тахайюлотӣ шоир фарохтар ва пурдомана буд. Зеро замону макони амалиёти воқеоти таърихӣ то Фирдавсӣ чандин асрҳо тӯл кашида буд. Аммо амалиёти «Хамса»-и дувуми Амир Хусрав дар замони худ Амир Хусрав ба вуқӯъ омадаанд ва худ муаллиф яке аз иштироккунандагони фаъоли достонҳои таърихӣ «Хамса» мебошад.

«Хамса»-и дувум низ аз панҷ дoston иборат аст:

1. «Қиронуссаъдайн».
2. «Мифтоҳулфутӯҳ».
3. «Дувалронӣ ва Хизрхон».
4. «Нуҳ сипехр».
5. «Туғлукнома»

Ин дostonҳо дар байни солҳои 1289 ва 1323 иншо гардида, ба мавзӯҳои маҳаллӣ бахшида шудаанд. Масалан, дostonи нахустини «Хамса» - «Қиронуссаъдайн» бо супориши султони Деҳлӣ Муизиддини Қайқубод соли 1289 иншо гардидааст. Мавзӯи он ҷангу ҷидолҳои байни писару падар, яъне байни султони Деҳлӣ Қайқубод ва султони Банғола Носируддин Буғрохон – падари Қайқубод мебошад. Дар ин задухӯрдҳо Амир Хусрав Қайқубодро ҳамроҳӣ мекард. Дар дostonи дувуми «Хамса» - «Мифтоҳулфутӯҳ» Хусрав муборизаи султон Ҷалолиддин Фирӯзшоҳи Хилҷиро (1290-1296) алайҳи исёнгарон, ки табаддулоти давлатӣ кардан мехостанд, мавзӯи дoston қарор додааст.

Ғайр аз ин, дар баъзе дostonҳо муборизаи султонҳои ҳиндро ба муқобили муғулҳои истилогар нишон додааст. Дар ғалабаи султонҳои Ҳинд ҷоннисорию қаҳрамонию мардуми одии Ҳинд бар зидди чингизиёни хунхор бисёр ҷолиб ва боварибахш ба қалам дода шудаанд. Амир Хусрав маҳз ҳамин муборизаҳои хунин, рӯҳи истиклолҳои халқҳои Ҳиндустонро барои озодӣ дар дostonи «Қиронуссаъдайн» басо ҷолиб ва боварибахш офаридааст. Аз ин нигоҳ, аҳамияти сиёсӣ ва тарбиявӣ дoston бисёр баланд аст.

Аз тарафи дигар, дostonҳои дар мавзӯҳои маҳаллӣ иншокардаи Хусрав аз он ҷиҳат арзишманданд, ки ӯ ҳодисоту воқеоти дар он рӯзгор дар сарзамини Ҳинд баамаломадаро ҳамчун як иштирокчию фаъоли ин ҳодисот баён кардааст. Ин дostonҳо барои таърихнигорон маводи пурарзише дода метавонанд.

Дар байни дostonҳои маҳаллӣ ё «Хамса»-и дувум дostonи «Дувалронӣ ва Хизрхон» ҳам аз нигоҳи мавзӯ ва ҳам аз нигоҳи сабки нигориш тозагиҳои зиёде дорад.

Амир Хусрави Деҳлавӣ бо наср ҳам чанд асари пурарзише эҷод кардааст. Бехтарин асари насрии ӯ «Эъҷози Хусравӣ» маҳсуб мегардад. Адиб онро соли 1319 иншо кардааст. Вале аз рӯйи мавзӯё

ва муҳтавои он метавон ҳукм кард, ки бисёр қисматҳо, фаслҳо ва ё рисолаҳои онро дар давоми солҳои зиёд чамъ намуда, шакли хомакии рисолаҳоро тайёр карда будааст. «Эъҷози Хусравӣ» аз панҷ рисола таркиб ёфтааст:

1. «Филмуфрадат валмураккабот».
2. «Филмураттабот мин алмактубот».
3. «Филлатоиф мин алмаснуот».
4. «Филбадоеъ мин алмаънавиёт».
5. «Филсавобиқ мин алмунишаот».

Чунонки аз номи рисолаҳо пай бурдед, Хусрав ба масъалаҳои гуногуни илми забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, нақди адабӣ, вазну қофия, воситаҳои тасвири бадеӣ, тарзи истифода бурдани зарбулмасалу мақол, усули навиштани мактубҳо ва навъҳои мактуб чун: мактубҳои фарҳангию адабӣ, ошиқона, байнидавлатӣ, идоравӣ ва амсоли ин мавод оварда, онҳоро баррасӣ менамояд. Аз ҳамин нигоҳ имрӯз ҳам «Эъҷози Хусравӣ» қимату арзиши зиёдеро до-рост ва барои донишмандони соҳаҳои гуногун маводи арзишман-де дода метавонад.

ДОСТОНИ «ДУВАЛРОНИ ВА ХИЗРХОН»

Сабки нигориш ва мазмуни мухтасари дoston

Достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» дар асоси далелу бурҳонҳои таърихӣ замони зиндагии Амир Хусрави Деҳлавӣ иншо гардидааст. Аз ин рӯ онро достони ишқӣ–таърихӣ гуфтан равост. Худи шоир ба қаҳрамонони асосии дoston ошноӣ дошт. Албатта, номҳо андак тағйир ёфтаанд. Инчунин, ходисоти воқеоти таърихӣ бо обу ранги бадеӣ тасвир ёфта, асарро баркамол гардониданд.

Дoston дар тӯли солҳои 1315-1316 нигошта шуда, аз 4519 байт иборат мебошад. Амир Хусрав дар эҷоди он ба анъанаи дoston-сароёни асрҳои пешин содиқ мондааст. Тарзи қофиябандиаш чун маснавиҳои асрҳои гузашта (аа, бб, вв, гг, дд ва ғайра) мебошад. «Дувалронӣ ва Хизрхон» дар баҳри ҳазачи мусаддаси махзуф су-руда шудааст, ки ба тариқи зайл тақтеъ мешавад:

*Ба сӯзи сина ду ёри вафодор
Видои якдигар карданд ночор.*

Ма-фо-й-лун ма-фо-й-лун фа-ӯ-лун

V - - - / V - - - / V - - /

V - - - / V - - - / V - - /

Достон аз нигоҳи мазмун мисли достонҳои ишқии «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомии Ганҷавӣ фоҷиавист. Шохзода Муборакшоҳ Хизрхонро ба хоҳири аз ишқи Дувалронӣ даст нақашиданаш ба қатл мерасонад.

Ғайр аз ин достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» ҳамчун анъана аз ҳамду наът оғоз ёфта, пасон ба мадҳи пири рӯҳонии худ Низомиддини Авлиё мегузарад. Боби чоруми достонро Хусрав ба мадҳи Султон Алоуддин мебахшад ва ӯро дар баробари ситоиш намудан ба раиятнавозию додгустарӣ хидоят мекунад. Ниҳоят боби панҷуми достон ба сабаби назми китоб бахшида мешавад ва дар ду боби оянда дар бораи султонҳои Дехлӣ ба тариқи хронологӣ маълумоти таърихӣ додааст. Баъд аз ин қисмати асосии достон шуруъ гардидааст. Хусрав ба ин қисмат 14 бобро муносиб доништааст. Дар ҳар як боб, пас аз баёни мазмун, вобаста ба он ҳикояҳои тамсилӣ меорад, ки онҳо барои тақвияти фикри адиб ва амиқтар инъикос гардидани мавзӯ ва барҷаста баромадани нақшҳои асосӣ хизмат кардаанд. Дар анҷоми достон Хусрав боби алоҳида овардааст, ки дар он дар бораи унвони достон, соли таълифи он, миқдори байтҳои асар ва ниҳоят, дар бораи пирии ҳеш андешаояшро иброз намудааст. Як хусусияти дигари услубии достон боз дар он аст, ки пас аз ҳар як боб аз номи ошиқ ва маъшук ғазал оварда мешавад. Ғазалҳо ишқиянд. Эҳсосот ва меҳру муҳаббати ду дилдода дар ин ғазалиёт самимӣ ва хеле хушоянд ба қалам дода шудаанд. Вале дар онҳо хусусиятҳои жанрии ғазал, аз қабилӣ матлаъ ва мақтаъ ва тарзи қофиябандии ғазал риоя нагардидаанд. Қофиябандӣ ба тарзи маснавӣ (аа,бб,вв) омадааст.

ҒОЯИ АСАР ВА ТАҲЛИЛИ НАҚШҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Амир Хусрави Дехлавӣ, хангоме ки достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»-ро иншо кард, аллақай шоири машҳур буд. На танҳо дар сарзамини Ҳинд мақому манзалат дошт, балки дар Моваруннахру Хуросон ва Эрону Осиёи Сағир шухратёр гардида

буд. Шоир достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»-ро дар айёми пириӣ иншо намуд. Муроди Хусрав аз эҷоди ин достон чист? Нахуст, достон фоҷиавист. Бидуни ҳалок гардондани қаҳрамони асосӣ – Хизрхон достон пур аз саҳнаҳои ҷангу хунрезист. Ҷанг дар байни султонҳои ҳокимони Ҳинд барои тоҷу тахт, барои сарвату боигарӣ ба тафсил омадааст. Ҳатто бародарон барои тоҷу тахт якдигарро кӯр карда, оқибат якдигарро қатл намуданд. Хусрав ҳамаи ин ҳодисаҳоро бо чашми худ дида, аз бераҳмии инсон дилхун гардид. Дигар, дар байни мусулмонҳои ҳиндуҳо муборизаҳои шадид мерафт. Дар ин муборизаҳои мазҳабӣ садҳо ҳазор ҳиндуи мусулмон ҷон ба Ҷонофарин меод. Шоир ҳамчун як фарди инсонпарвар ва некхоҳ хост, ки дар байни мазҳабу динҳои дар ин сарзамин вучуддошта сулҳу осоиш бошад, инсонҳо, аз ҷумла ҳокимон, султонҳо хуни якдигарро нарезонанд. Дар байни ҳиндуи мусулмон тухми нифок, бадбинию кудурат нақоранд, ошиқи якдигар бошанд. Барои дилдодагону ошиқон дину оин набояд садди роҳ шавад. Ҳамин тавр, хост бо ин достони худ пеши роҳи ин ҷангу хунрезихоро бигирад. Вале ҷунонки дидем, шоир ноумед гашт. Ишқи поки инсон таҳқир карда шуд ва Хизрхони вафодор дар ишқи ҳиндудухтар Дувалронӣ ҷон дод, ҷамъияти онрӯзаи Ҳинд ислоҳ нагардид ва бадбахтона, то имрӯз ҳам дар сарзамини паҳновари Ҳинд ин дарди ҷоннок шифо наёфтааст. Имрӯз ҳам дар Кашмир дар байни мусулмонҳои ҳиндуҳо мубориза давом дорад, ки мову шумо ба ин падидаи номатлуб шохидем.

Аз мазмуни достон ҷунин бармеояд, ки Хизрхон дар роҳи ишқ устувор мемонаду ҷон медиҳад. Ў мусулмонзодааст. Вале Дувалронӣ зинда мемонад, мисли Лайлию Ширин худкушӣ намукунад. Ҷаро ӯ ба ин амали «анъанавӣ» даст назад? Магар ишқи ӯ нисбати Хизрхон пок, самимӣ ва устувор набуд? Дар ҳалли ин масъала бисёр пажӯҳишгарони ин достон ҳайронанд. Мо ҳам дostonро такрор ба такрор хондем. Як далел моро сари ҳамин андеша овард.

Амир Хусрав овардааст, ки ҷун волидаини Хизрхону Дувалронӣ тӯй мекунанду ду дилдода ба ҳамдигар расиданд, онҳо аз якдигар коми дил ситонданд ва Дувалронӣ дучон шуд, яъне ҳомиладор гардид. Ба ҳар ҳол вай фарзанд аст, давоми умр. Фарзанди ба дунёомада аз Хизрхони мусулмон асту аз Дувалронии ҳинду. Ин фарзанд пайванди дилхост. Оянда тавлид шуда, дилхоро ба ҳам муттаҳид, муттафиқ мегардонад. Ба ин восита

Хусрав хостааст, ки заҳмат ва саъю кӯшиши ӯ дар ин роҳ барабас наравад, оянда суде биёрад ва оянда фарзанди онҳо хешро на му- сулмон гӯяду на ҳинду. Ӯ хешро инсон бидонад, инсон бишино- сад ва дар оянда поягузори сулҳу салоҳ, ягонагию иттиҳоди дину халқиятҳои сарзамини Ҳиндустон бигардад. Ҳамин аст ҳадафи шоир, муроду мақсади Хусрав аз зинда мондани Дувалронии дар ишқ нокому синабирён.

Хусрав бо ибораи “яке гаштани ду ҷон” омезиши комил, ҷисмониву маънавии ду танеро васф мекунад, ки ояндаи ду мил- лати мухталиф ҳастанд. Бори дигар ба сурати дигар дар як пай- кар таҷҷасум кардани башарро мебинем.

ТАҲЛИЛИ НАҚШҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Дар достон нақшҳои Дувалронӣ ва Хизрхон асосӣ буда, қобили тавачҷуханд. Дигар чехраҳо мисли модари Хизрхон Офокбону, падари Хизрхон султон Аловуддин барои кушодани симои ҳақиқии қаҳрамонони асосӣ – Дувалронӣ ва Хизрхон хиз- мат кардаанд.

Хизрхон ишқи пок дорад ва барои ба мақсад расидан дар ин роҳ устувор аст, саъю талош дорад. Вале мубориз нест. Ба гапи падару модар гӯш медиҳад. Ба ҷуз зорию тавалло, ашқ рехтан, но- лаи пурсӯз намудан роҳи дигар надорад, ё хоҳиши дигар надорад. Барои ӯ давлату сарват, чоҳу мансаб ҳеч аст. Бинобар ин мегӯяд:

*Агарчи давлатамро субҳгоҳ аст,
Вале бе ту ҷаҳон бар ман сиёҳ аст.
В-агар худ ҳаст ганҷе бешуморам,
Баҳои ним ҷав нозат надорам.*

Бисёр рафтору кирдори Хизрхон ба Мачнуни Низомӣ монандӣ дорад. Ҳамоно дар роҳи ишқ устувору мубориз набудан, ба тақдир тан додан онҳоро ба ҳам наздик гардондааст. Масалан, вақте ки Хизрхонро ба духтари тағояш арӯсӣ мекунанд, ӯ ягон муқобилият нишон намедиҳад. Хизрхон дар як мактубаш, дарди дилашро ба тарзи зайл баён кардааст, ки бисёр риққатовар аст:

*В-агар ҳамхобое дорам дар огӯш,
Ба ҷойи соф дурде мекунам нӯш.
Нишнам бо вайу дил дар хаёлат,
Бишӯшам чашиму бинам дар ҷамолат.*

Дувалронӣ хиндудухтари пок ва дар роҳи ишқ устувор тасвир ёфтааст. Ӯ ҳам зоҳиран зебосту ҳам ботинан. Муҳаббати Дувалронӣ нисбати Хизрхон самимӣ ва беолоиш аст. Бо вучуди он ки Хизрхон нисбати ӯ хиёнат карда, бо духтари тағояш сар ба болин монд, боз аз гуноҳи Хизрхон мегузарад, боз ҳамроҳи Хизрхон бо амри дил ба зиндон меравад. Лаҳзаҳои дар зиндон будани ин ду дилдода рӯзҳои фаромӯшнашаванда ва ҳаёти хушбахтонаи Дувалронӣ маҳсуб меёфт. Хусрав дар достон ин лаҳзаҳоро бисёр ҷолиб ва шоирона ба қалам додаст:

*Даме бо ман нишин, эй ёри дилбанд,
Ки бар рӯйи ту бикшиоям даре чанд.
Агар банде ниҳад айём бар ман,
Хушам, к-аз зулфи туст ин дом бар ман.*

Дувалронӣ хусни расо, ақли воло дорад. Дар роҳи ишқ ба хама душвориҳо тоқат мекунад. Умед дорад, ки рӯзе ба мурод мерасад. Ҳамин ҳисол дар тинати Хизрхон ҳам аст. Вақте ки бародараш Муборакшоҳ ба ӯ амр мекунад, ки маҳбубаатро ба назди ман фирист, то ту аз марг раҳо ёбӣ, Хизрхон мурданро авло медонад аз он, ки аз Дувалронӣ даст бишӯяд.

Дар достон табиати зебои Ҳинд, баҳори нозанин басо шоиста тавсиф ёфтааст. Инсон ҳамчун як олиҳаи зебои ин табиат бо хусну ҷамоли худододу расояш бо ҷамоли маҳорат ба қалам дода шудааст. Шоир ақли расо, ишқи поки духтарони хиндура дар симои Дувалронӣ нишон додааст, ҷамъбаст намудааст. Дувалронӣ дар ин пора хешро аз назари хеш, яъне аз назари зан баҳо дода, бо ҷамоли ифтихор мегӯяд:

*Ҳанӯзам абрувон муҳкамкамонанд,
Ҳанӯзам гамзаҳо пайконфишонанд.
Ҳанӯзам нарғиси хунрез маст аст,
Ҳанӯзам зулфи кофар бутпараст аст.
Лабам ҷамшираи тунги набот аст,
Рухам ҷамчаишаи оби ҳаёт аст.*

Дар достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» нақшҳои манфӣ, аз қабилӣ султон Алоуддин, Муборакшоҳ, Малик Кофур амал кардаанд ва ҳар кадоме дар асар симои хешро дорад ва бо рафтору

кирдори худ аз якдигар фарқ мекунанд. Масалан, султон Алоуддин шахси таърихист ва Амир Хусрав реалистона ва ҳаққонӣ амалиёти ўро дар дoston нишон додааст. Султон Алоуддин ҳамчун шохи кишваркушо, ғосиб, зулмпарвар ва бераҳм ба қалам дода шудааст. Барои ў давлату сарват муҳим аст. Инсон, аз ҷумла зану фарзанд ҳам арзише надоранд. Ў ба муқобили падар ва фарзандонаш ҷангид ва ҷашмони Хизрхонро кӯр кард. Дар бераҳмӣ, разолату қабохат писари султон Алоуддин аз падар камӣ надорад, балки ҳазор бор бадтар аст. Ҳангоме ки ў ба сари қудрат меояд, нахуст бародарон ва хешовандони худро ба қатл мерасонад. Чунонки дар боло ишорат рафт, ў Хизрхонро низ кушт, то ки ба маҳбукаи ў соҳиб шавад.

Нависанда саъю талош варзидааст, ки нақши модарро дар ин дoston ба тарзи динамикӣ инъикос намояд. Масалан, дар оғози дoston модари Хизрхон Офокбону ҳамчун як зани ба расму русум ва дину оини мусулмонӣ муътақид нахост, ки писараш Хизрхон бо ҳиндухтар ақди никоҳ бандад. Вале оҳиста-оҳиста камбудии хешро фаҳмида, ислоҳ мешавад ва фарзанди худро ба мурод мерасонад. Албатта, дар ин маврид Хусрав нақши модарро муассир нишон дода, дар симои Офокбону онро ҷамъбаст намулдааст. Яъне, дар анҷоми дoston нақши Офокбону ҷанбаи мусбӣ гирифтааст.

Хулоса, достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» дар адабиёти тоҷику форс, ҷунонки дидем, тозагиҳои зиёд дорад. Дар либоси бадеият, нишон додани ҳодисоту воқеоти замон ва ба ин восита нишон додани камбудию нуксонҳои ҷомеа яке аз ҳадафҳои асосии Амир Хусрав буд ва метавон бо як боварии том гуфт, ки тири адиб ба нишон расид.

МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ҶОЯВИИ ҶАЗАЛИЁТИ ХУСРАВ

Мусаллам аст, ки то асри XIV доираи мавзӯёти ғазал маҳдуд буд. Асосан дар ин жанр мавзӯи ишқу ошиқӣ, тавсифи табиат, маю мутриб, истиғнои маъшук, нолаю шевани ошиқ мақоми шоиста дошт. Амир Хусрав ҳам дар ғазалиёти хеш ҳамин мавзӯётро интиҳоб карда буд. Муҳимаш ҳамин буд, ки ғазалиёти шоир бо сабки сода эҷод шуда, дар онҳо фасоҳату балоғати сухан, самимият ва оҳангнокии ғазалиёт ба дараҷаи камол расиданд. Метавон

таъкид намуд, ки дар сурудани ғазал ба Саъдии Шерозӣ пайравӣ карда, ўро пири хеш медонад ва бо ифтихор мегўяд:

*Хусрави сармаст андар соғари маънӣ бирехт
Шира аз хумхонаи мастӣ, ки дар Шероз буд.*

Дуруст аст, ки Хусрав бо Саъдӣ ҳамзамон буданд. Вале Саъдӣ аз Хусрав солортар маҳсуб меёфт. Агар Саъдӣ соли 1292 аз дунё гузашта бошад, Хусрав соли 1325 вафот кардааст, яъне 33 сол баъдтар. Хусрав аз эҷодиёти Саъдӣ вуқуфи комил дошт. Ба ҳар ҳол ин ду бузургвор ба якдигар ғоибона шинос буданд ва якдигарро эҳтиром мекарданд аз эҷодиёти якдигар огоҳ буданд. Бахусус Хусрав асарҳои назмию насрии Саъдиро хонда, аз онҳо баҳра бардошта ба ғазалиёташ пайравӣ кардааст. Ҳамон ширинӣ ва содагии ғазалиёти Саъдиро дар ғазалиёти Хусрав метавон ба хубӣ мушоҳида кард. Дар байте, ки дар боло ёд шуд, Хусрав таъкид менамояд, ки аз маънии ғазалиёти Саъдӣ маст шуд ва маҳз аз хумхонаи мастӣ, ки дар Шероз буд, шираашро бигрифт. Ҳамин тавр, сарчашмаи илҳом ва мазмунофарии Амир Хусрав асосан ғазалиёти шўрангезу оламгири Саъдии Шерозист.

Ғазалиёти Амир Хусрав мисли ғазалиёти Саъдӣ ба эҷодиёти асрҳои пасин, аз ҷумла XV ва XVI таъсири калон расонданд. Масалан, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар асари ёддоштиаш «Бадоеъ-ул-вақоъ» базму нишотҳои аҳли фазлу адабро, ки дар ҳузури амирону шоҳон, вазирону ҳокимон баргузор мегардиданд, тавсиф намуда, ёд мекунад, ки аҳли нишот ба ғазалиёти Саъдию Амир Хусрав, Мавлоною Ҳофизии Шерозӣ бештар тавачҷуҳ доштанд.

Амир Хусрав дар ғазали «Дил ҷавон ҷанӯз» айёми ҷавониашро дар поёни умраш ёд карда, таъкид менамояд, ки ҷанӯз ёди бутон аз ёд нарафта, ҷанӯз дар банди зулфи ёр гирифта аст. Агар сад таънаю маломат аз халқ шунавам ва нафринам кунанд, парвоя надорам:

1. *Тан тир гашту орзуи дил ҷавон ҷанӯз,
Дил хун шуду ҳадиси бутон бар забон ҷанӯз.*
2. *Умрам ба охир омаду рӯзам ба шаб расид,
Мастию бутпарастии ман ҳамчунон ҷанӯз.*
3. *Оҳанг карда сӯйи бурун ҷони гумраҳам,
Кифирдилони ҳусн дар он сӯзи ҷон ҷанӯз.*

4. *Олам тамом нур зи шаҳидони фитна ғашт,
Турки маро хаданги бало дар камон Ҳанӯз.*
5. *Бедор монд шаб Ҳама халқ аз нафири ман,
В-он чашми ниммаст ба хоби гарон Ҳанӯз.*
6. *Ҳар дам карашмаҳои вай афзуну он гаҳе
Хусрав зи банди ӯ ба умеди амон Ҳанӯз.*

Шоир дар ин ғазал ишқи поки инсонӣ, ишқи заминиро ёд кардаасту тавсиф ҳам. Дар байти аввал пирию ҷавонии умр ба ҳам муқобил гузошта шудаанд ва адиб аз санъати тазоду муқобила ба-маврид истифода бурдааст ва дар байти дуҷум рӯзу шаб тазоди як-дигар омадаанд ва ҳамон фикри болоро қудрат бахшидаанд. Дар байти сеюм дар зимни ибрази «кофирдилон» шоир рақибони хеш, яъне ағерро мазаммат менамояд. Дар ин маврид санъати киноя ва истиора (кофирдилон - ағер) мақсади қаҳрамони лирикиро хеле ба ҷо инъикос намудаанд. Ҳамин тавр, ғазали «Ҳанӯз» шоирона, дар айёми пиронсолагии Амир Хусрав иншо шуда, маънӣ бо ан-вои санъати воло ифшо гардидааст.

Бештари ғазалиёти Хусрав ирфонӣ буда, дар онҳо ишқи илоҳиро ситудааст. Ҳатто дар дostonҳои «Ҳамса» ҷо-ҷо ғазал овардааст. Яъне як тозагие дар сабку услуби дostonнигорӣ ворид намудааст ва адибони асрҳои оянда ин сабку услубро инкишоф додаанд.

МАҚОМИ ҚАСИДА ДАР ДЕВОНҲОИ ШОИР

Дар девонҳои Амир Хусрав пас аз ғазал қасида мақоми арзанда дорад. Чунонки пажӯҳишгарони эҷодиёти адиб муайян кардаанд, Хусрав беш аз 300 қасида иншо намудааст, ки дар панҷ девони ӯ ба тарзи мухталиф омадаанд. Масалан, дар девони аввал камтар ва девони сеюм, ки давраи ҷавонӣ («Гуррат-ул-камол») буд, бештар ба ин жанри адабӣ майл намудааст. Маҳз дар ҳамин давраи ҳаёташ дар дарбори султонҳои Ҳинд мақому манзалаташ бештар буд ва худ дар дил хоҳиши мадҳи онҳоро дошт. Аз тарафи дигар, дар муборизаю ҳарбҳои султонҳо иштирок кард ва он чизе ки дид, саъю талош варзид, ки он ҳодисаю воқеаҳоро либоси бадеӣ бипӯшонанд ва онро мадҳу ситоиш намояд. Аз ин рӯ аксарияти қасидаҳои Амир Хусрав ҷанбаи таърихӣ доранд ва барои муайян намудани ҳаёти сиёсии ҳамоноасраи Ҳинд, дар баробари

достонҳои таърихиаш ба таърихнигорони имрӯза маводи пураризиш дода метавонанд.

Вале дар баробари ин Амир Хусрав дар мавзӯҳои пандуахлоқӣ, фалсафӣ-ирфонӣ қасидаҳои бисёр дорад.

Дар асрҳои минбаъда баъзе қасидаҳои Хусрав дар байни хоссу ом шуҳрати калон пайдо карданд ва боиси пайравӣ ва татаббуи адибони бузурги асрҳои пасин, аз ҷумла Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ ва дигарон гардиданд. Масалан, ба қасидаи «Дарёи аброр»-и шоир пайравӣ намуда, Ҷомӣ қасидаи «Луччатуласрор» ва Навоӣ қасидаи «Тухфатулафкор»-ро иншо кардаанд.

Амир Хусрав дар ин жанри шеърӣ дасти тавоно ва фикри расо доштааст ва мазмуну мундариҷаи қасидаи Хусрав ба ин ду шоири бузург писанд афтада, ҷавоби шоиста гуфтанд ва дурри маънӣ суфтанд. Қасидаи «Наёбӣ» аз лиҳози мазмун ва мундариҷаи ғоявӣ хеле баланд аст, ки дар ин ҷо таҳлили онро зарур медонем. Қасидаи «Наёбӣ» дар поёни рӯзгори шоир иншо шудааст. Зеро чунин қасидаро касе гуфта метавонад, ки таҷрибаю маҳорати комил дошта бошад, гармию сардӣ, ширинию талхӣ, баландию пастию рӯзгорро дар давоми умраш дида бошад. Ҳамин тавр, дар қасида афкори ахлоқӣ, танқидӣ ва сиёсӣ иҷтимоӣ Амир Хусрав ҷамъбаст гардидаанд. Номи қасида «Наёбӣ» ба мазмуни он пайванди ногустастанӣ дорад. Аз тарафи дигар, он дар қасида ҳамчун радиф омадааст: Матлаи он қасида чунин аст:

*Дар даҳр яке ёри вафодор наёбӣ,
Дар боги ҷаҳон як гули бехор наёбӣ.*

Ҳамин тавр, Хусрав қасидаро аз шикоят оғоз кардааст. Ӯ ба чунин хулоса омадааст, ки дар ин замона дӯсти вафодор, ёри ғамхору меҳрубонро пайдо кардан маҳол аст.

Амир Хусрав умри хешро дар дарбори султонҳои Ҳинд гузаронида ва аз ин ҷиҳат рафтору кирдори аҳли дарборро хеле хуб медонист. Илова бар ин, аз авзои аҳли ҷоҳу мансаб, ки ба дарбор додугирифт ва рафтуомад доштанд, хуб оғох буд. Бинобар ин мегӯяд:

- 1. Султон ҳама рӯз ар ҳазён гӯяду камош,
Таҳсин қуниву руҳсати инкор наёбӣ.*
- 2. Осудадило! Маъни марҳам нашиносӣ,
То суҳбати мардонӣ дилафгор наёбӣ.*

3. *Ҳар кунҷишине қадами сидқ надорад,
Сиддиқваше дар буни ин гор наёбӣ,*
4. *Он ҷо, ки бувад ҷаҳл, ба таъриф чӣ ҳоҷат?
Нуқсонӣ харе нест, гар афсор наёбӣ.*

Шоир таъкид менамояд, ки султон ба ҷуз суханони беҳуда, яъне ҳазёнғӯйӣ, кори хайре ба манфиати раият намекунад. Ашхоси аз ин огоҳ ҷуз хомӯшӣ илоҷи дигар надоранд, ки ман ҳам аз ҷумлаи онҳо ҳастам. Боз ноилоҷ қору рафтори ононро таърифу таҳсин менамоям.

Дар байти дувум ба садрнишинон, ашхоси доро хитоб карда мегӯяд, ки шумо дили осуда, яъне ҳаёти осуда доред, аз зиндагии беғаразона воқиф нестед, дарди дили онҳоро намедонед. Дар байти сеюм мантиқан боз ҳамин маъниро тақвият бахшида, афсӯс меҳӯрад, ки дар ин ғор, дар ин кунҷи узлат (шояд дарбори султон бошад) ашхоси ғамхор (содиқаш)-ро ёфтани маҳол аст. Бинобар ин, дар байти чорум фикрашро ҷамъбаст намуда, Хусрав афсӯс меҳӯрад, ки дар дарбор, ки бунёдаш аз ҷаҳл аст, ҳамин зайл ҳоҳад буд ва ин маконро мадҳу ситоиш кардан ҳоҷат надорад. Агар сарвар ва роҳбари чоҳил ё хар бошад сару афзалаш чандон ораста бикунӣ, ҳамон хар аст.

Дар ҷойи дигар шоир ба ин гуна ашхос ёдрас мекунад, ки ба хотири ба бихишт рафтани аз оби ҳавзи Кавсар нӯшиданат намоз бихонию тоату ибодат бикунӣ ва дили халқро реш бигардонӣ, ҳаргиз ба мурод нарасӣ:

1. *Гар савму намозат зи пайи ҷаннату наҳр аст,
Ё Раб, ки ту он ҷаннату анҳор наёбӣ.*
2. *В-ар бими Худо нест, туро бим зи нор аст,
Ё Раб, ки халос аз дараку кор наёбӣ!*
3. *Чашими газаболуди ту дар дӯзаҳу ҳулд аст,
Тарсам, ки бад-ин дида ту дидор наёбӣ.*

Дар байти дуюм шоир таъкид менамояд, ки, эй нокасон, шумо бандагони Худоро аз дӯзаҳу азобҳои он метарсонед. Вале ҳуди шумо ба хотири ба ҷаннату ҳулд рафтани рӯзаю намоз мегиред. Шумо аз тарси азоби дӯзах ин корро мекунед, дилатон пок нест. Бинобар ин шумо ҳаргиз ба мурод намерасед ва ҳаргиз ба бихишт нахоҳед рафт.

Амир Хусрав ба шоҳону ҳокимон, ба қозию сӯфиён ва дигар соҳибмансабони замонааш гӯшзад менамояд, ки роҳи Ҳақро пеша бисозед, халқро озору ранҷ надихед, зеро халқ, раият, аш-хоси мазлуму бечора мисли сарви биҳишт росткору ростқавланд:

*Бо халқ маҷӯ он, ки шуд озод зи дунё,
К-он сарви биҳишт аст, зи гулзор наёбӣ.*

Дар ин қасида Хусрав ҳамчун ифодакунандаи ақидаҳои пешқадам баромад карда, аҳли чоҳу мансабро ба инсофу адолат, ба накукорию растагорӣ ҳидоят намулдааст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Давраи тифлӣ ва ҷавонии Амир Хусрав чӣ хел гузашт?
2. Чӣ мусибат ба сари хонаводаи Хусрав омад?
3. Чаро аз Хусрави ҳаштсола бузургон имтиҳон гирифтанд?
4. Ба дарбори султони Ҳинд ба чӣ хотир шоирро даъват намуданд?
5. Дар дарбор шоир ба кадом корҳо машғул буд?
6. Хусрав дар бораи модари хеш чӣ гуфтааст?
7. Чаро шоирро Дехлавӣ мегӯянд? Оё ин ба ҳақиқат рост меояд?
8. Дар бораи микдори абёти худ Хусрав чӣ мегӯяд?
9. Хусрав аз кадом ҷихат ба «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ пайравӣ намуд?
10. Достонҳои дар мавзӯҳои таърихӣ иншокардаи шоир дорои кадом хусусиятҳо ҳастанд?
11. Мавзӯи қасидаҳои Хусравро гӯед.
12. Онҳо аз қасидаҳои Саъдӣ фарқ доранд?
13. Чомӣ ба кадом қасидаи Амир Хусрав ҷавоб гуфтааст?
14. Мавзӯҳои ғазалиёти шоирро гӯед ва бо мисолҳо фаҳмонед.
15. Достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» бо кадом хусусиятҳо аз достонҳои ишқии шоирони гузашта фарқ карда меистад?
16. Мақсади Хусрав аз эҷоди ин достон дар чист?
17. Амир Хусрав нисбати дину мазҳабҳо чӣ андеша дошт?
18. Чаро Хусрави Дехлавиро Амир Хусрав мегӯянд?
19. Ин унвонро кай ва кадом султони Ҳинд ба ӯ дод?
20. Таъсири эҷодиёти Хусравро ба адабиёти пасини форсу тоҷик дар чӣ мебинед?

ТЕСТҲО

- 1) Амир Хусрав чанд «Хамса» эҷод кардааст?
  - а) 1-го.
  - б) 3-го.
  - в) 5-го.

- 2) Қаҳрамони асосии достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» кист?
  - а) Дувалронӣ.
  - б) Хизрхон.
  - в) Султон.

- 3) Амир Хусрав дар кадом шаҳр таваллуд ёфтааст?
  - а) Лоҳур.
  - б) Патёла.
  - в) Деҳлӣ.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. Б.Ғафуров. Тоҷикон, китоби 1. Душанбе, «Ирфон», 1983.
2. М.Бақоев. Хусрави Деҳлавӣ ва достони ӯ «Дувалронӣ ва Хизрхон», Сталинобод, 1958.
3. Х.Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик, китоби 2, «Маориф», 1977.
4. Т.Миров, К.Хочаев, Ш.Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик, «Маориф», 1991.

САЙФИ ФАРҶОНӢ

РӢЗГОРИ ШОИР

Сайфиддин Мухаммади Фарғонӣ яке аз суҳансароёни маъруфи адабиёти тоҷику форс маҳсуб мешавад. Ӯ дар нимаи аввали асри XIII дар Фарғона таваллуд ёфтааст ва дар ҳамин ҷо илму дониш омӯхтааст. Ӯ дар натиҷаи саъю кӯшиши зиёд аз илмҳои маъмули замона бархӯрдор мегардад. Сайфиддин илмҳои таърих, забону адабиёти тоҷику форс ва арабро аз худ намуда, пайваста ашъори адибони пешинро хонда, аз бар менамояд. Дар баробари ин дар назди устодон илми арӯз, қофия ва санъатҳои бадеиро аз худ менамояд ва оҳиста-оҳиста абёти шогирдонаи ҳешро низ иншо менамояд. Вале ҳаёти осудаю ороми шоир ба шаби тор бадал гардида, ба таъқиби муғулон, ки аллакай Мовароуннаҳру Хуросонро фатҳ карда, давлату савлат меронданд, гирифтдор мегардад. Оқибат маҷбур мешавад, ки як умр Фарғонаро тарк намуда, ба тарафи Эрон роҳ пеш гирад. Ӯ дар роҳ саҳтиҳои зиёд мебинад, ба таъқиби муғулҳои истилогар дучор гардида, ниҳоят ба Табрез меояд. Табрез он рӯзгор андак орому осуда буд. Шоир он ҷо мудате меистад. Аз тарафи дигар, дар он ҷо уламою удабо аз бисёр шахрҳои Моваруннаҳру Хуросон омада буданд. Доираҳои адабӣ дар ин шаҳри бузург диққати меҳмонони шеърдӯсту хунарманд ва аҳли адабро бештар ба худ ҷалб мекард. Сайфи Фарғонӣ маҳз дар ҳамин ҷо асарҳои Шайх Саъдиро хонда, бо ӯ ғоибона шинос гардид. Даре нагузашта ба Шероз ба зиёрати Саъдӣ рафт. Саъдӣ Сайфро хуш қабул намуда, бо ҳам дӯсти ҷонӣ гардиданд. Метавон гуфт, ки аз ҳамин вақт сар карда, Саъдӣ барои Сайфи Фарғонӣ мураббӣ ва дар ҳама қор мададгор гардид. Ба Сайф ёрии моддӣ мерасонд. Сайф баъд аз чанд муддат боз ба Табрез омад. Сабаби бозгашташ он буд, ки мамдӯҳи ӯ, вазири подшоҳи Элхонӣ Шамсиддини Соҳибдеворон, ки марди шеърдӯсту шоирпарвар буд, чашм ба роҳаш дошт. Сайф муносибати ҳешро бо ин вазир ба Саъдӣ ҳикоят карда буд, бинобар ин дар рафтани шоир ризоят дод. Сайф қиссаи ба ҳузури Шамсиддин шарафёб шуданиро ба Саъдӣ ҳикоят намуда буд:

«Чун мулозимони вазир ба арзаш расонданд, ки аз диёри Фарғона шоире омадааст, ки ҳешро Мухаммад Сайфиддини Фарғонӣ гӯяд ва он кас хоҳиши зиёрати шумо доранд. Боз шеърҳои тозаҷоди худро ҳамчун армуғон овардаанд. Шамсиддини Соҳибдеворон пасон меҳмонро қабул намуд ва перомони шеър

ру шоирӣ ва каломи бадеӣ бо ҳам хеле суҳбат карданд ва Сайф аз қасидаю ғазалҳои тозаҷодаш барои ӯ қироат кард. Шоиста он буд, ки ҳам суҳбат ва ҳам ашъори Сайф ба вазир писанд афтод ва ӯро аз ҷумлаи хосони хеш баргузид. Баъд бо кумаки Шамсиддин соҳиби хавлию ҳамсар гардид. Албатта, дигар наметавонист, ки дар Шероз бимонад. Бозгашт, вале дӯстии байни Саъдию Сайф устувор монд. Онҳо ба воситаи нома аз ҳолу аҳволи якдигар воқиф мегардиданд ва асарҳои тозаҷоди хешро нисори якдигар мекарданд.

Вале, мутаассифона, ҳаёти осуда, базму шабнишиниҳои дӯстона дер давом накард. Низоъҳои дарборӣ домон зад. Муқобилони Шамсиддини Соҳибдеворон бар зидди ӯ бархостанд ва тавонистанд суҳанашонро дар назди хон гузаронанд ва хиёнатӣ чинояти вазир Шамсиддини Соҳибдеворонро исбот бикунанд. Бо амри хон Шамсиддин бо як гурӯҳ наздиконаш ба қатл расид ва боз Сайф бо аҳли аёли худ гурезон шуд. Акнун боз ба Осӣ Сағир, ба Туркия рӯ овард ва дар шаҳри Оксароӣ туркони усмонӣ манзил ихтиёр кард. Ин ҳодиса дар соли 1286 ба вукӯъ омада буд.

Ҳаёти шоир дар Оксароӣ чандон хуб набуд. Вале ба ҳар ҳол осуда ва ором мегузашт, нафаси озод мекашид. Дигар иғвою дасисабозиҳои дарбори элхонӣ ӯро ранҷу озор намедод. Ҳамдаму ёри меҳрубонаш китобҳо, асарҳо ва эҷодкориҳои солҳои пешинаш буданд, ки дилашро мебардоштанду бо ҳамон умед зиндагӣ мекард. Ӯ бо ёди ватан, ёди ёру дӯстон ва бо навои рӯди ботамкини Сир шабонро рӯз карда, дилро таскин меод.

Ҳамин тавр, Сайфиддин Муҳаммади Фарғонӣ дур аз ватан соли 1306 дар шаҳри Оксароӣ Туркия чашм аз ҷаҳон пӯшид. Барои мо равшан нест, ки то имрӯз марқади шоир дар ин шаҳр барҷост ё на. Аммо хуб медонем, ки осори ин шоири ширинкалом - Сайфи Фарғонӣ то ба имрӯз бо мост ва оянда ҳам дар қалби одамони сайёра ҷовид хоҳад монд.

МЕРОСИ АДАБИИ САЙФИ ФАРҶОНӢ

Сайфи Фарғонӣ умри бобаракати хешро ройгон нагузаронидааст. Ин шоири забардаст ба ояндагон мероси пураарзише аз худ боқӣ гузоштааст. Сайф маҷмӯи осорашро пеш аз маргаш мурағтаб сохта будааст ва он имрӯз бо номи «Девони Сайфи Фарғонӣ» машхур

аст. Девон аз 573 ғазал, 160 қасида, 4 китъа ва 23 рубой иборат аст ва чамбулчамъ аз даҳ ҳазору панҷсад байт иборат мебошад.

Сайф дар сурудани ғазалу қасида ба Санои Ғазнавӣ, Ҳоқонии Шарвонӣ ва махсусан ба Саъдии Шерозӣ пайравӣ кардааст ва эътиқодманди эҷодиёти ӯ будааст. Адиб 90 ғазали хешро дар татаббуъ ба ғазалиёти Саъдӣ эҷод кардааст. Масалан, бар ғазали Саъдӣ «На ман танҳо гирифторм ба доми зулфи зебое» ғазали зерро бисёр шоирона тазмин кардааст:

*Маро боз иттифоқ афтод ишқи саврболое,
Ки ҳуснаи маҷлисафрӯз асту рӯяи оламорое.
Маро султони ҳуснаи гуфт: «Агар аз баҳри мо дорӣ
Диле нурхун зи андӯҳе, саре машхур зи савдое.
Аё бе ишқи ту чун май равонам фитнаангезе,
Аё бе зикри ту чун най забонам бодпаймое.
Чу васлат орзу дорам, нахоҳам зистан бе ту,
Раво дорӣ, ки ман мискин бимирам дар таманное.*

Сайфи Фарғонӣ дар мақтаи ғазал боз Шайх Саъдиरो ёд намуда, дар мазмуну муҳтавои ғазал ҳамақида ва ҳаммаром будани хешро иброз медорад. Таваччуҳ намоед:

*Азизи Миср наиносад, ки ўро кист дар хона -
Қамоли ҳусни Юсуфро надонад ҷуз Зулайхое.
Чу Саъдӣ Сайфи Фарғонӣ чаҳонро узр мегӯяд:
«На ман танҳо гирифторм ба доми зулфи зебое».*

Ғазалиёти Сайфи Фарғонӣ асосан ишқиянд. Ишқи шоир ба ду маънист: ҳам ишқи воқеӣ, ишқи заминӣ ва ҳам ишқи илоҳӣ, ишқи сӯфиёна, ишқи ирфонӣ. Ҳамон ғазале, ки дар боло омадааст, дар ишқи илоҳист ва ғазали Саъдӣ ҳам дар ҳамин мавзӯ сурудааст. Агар ба тарзи дигар бигӯем, Сайфи Фарғонӣ ҳам дар шакл (қофиябандӣ, вазн ва миқдори байтҳо, матлаъ ва мақтаъ) ва ҳам дар мазмун (ирфонӣ, сӯфиёна) ба Саъдӣ пайравӣ намудааст, ки ин беҳтарин шеърӣ ҷавобия ба шумор меравад.

Дар ғазалиёти шоир мавзӯҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ низ ба назар мерасанд, ки дар онҳо муғулони истилогар, ки доди зулму ситамро додаанду нолаю афғони мардуми бечораро ба осмон расонидаанд, ононро шоир ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Ғазале

дорад бо номи «Қонуни адл». Дар он қахрамони лирикӣ амирон, ҳокимон ва дигар волиёни мутаассиби муғулро ба он хотир танқид мекунад, ки онҳо ба ном аз «Қонуни адл» сухан мегӯянд, вале дар амал бошад дар кишвар ягон қонуни адл вучуд надорад. Биёед, ба гуфтаҳои шоир таваҷҷуҳ намоем:

*Эй ки андар мулк гӯйӣ, мениҳам қонуни адл!
Зулм кардӣ, эй шиоротат ҳама беруни адл!
Ин амироне, ки беморони ҳирсанду тамаъ,
Ҳамчу сиҳҳат аз мараз дуранд аз қонуни адл.
Дастӣ чун шамшерашон ҳар соате дар пойи зулм
Бар сари майдони бедодӣ бирезад хуни адл.*

ИНЪИКОСИ ВАЪИ ЗАМОН ДАР ҚАСОИДИ САЙФИ ФАРҶОНӢ

Қаламкашоне, ки дар асри XIII, дар асри хунрезии чингизиён умр ба сар бурданду ҳамаи ваҳшоният, қатлу ғорати ононро бо чашми худ дида буданд, ангушти ҳайрат газида, то зиндагию рӯзгор доштанд, аз он ҳарф заданд, ба он хунхӯрон лаънат хонданд.

Таърихнигорон бо асарҳои таърихиашон, наққошон бо асарҳои наққошиашон, нависандагон ба воситаи асарҳои адабиашон дилашонро холи карданд ва ба ояндагон аз қору рафтори ин ваҳшиёни гурғтабиат огоҳӣ додаанд. Шояд аз дигарон бештар ва саҳттар Сайфи Фарғонӣ ин ваҳшоният, ин дарди қонғудозро аз сар гузаронида бошад. Зеро ӯ аз бими қон сарсонӣ гурезон, деҳоти сӯхтаю хароб, шаҳрҳои ба ҳок яксон, мардуми ниммурдаю қашшоқро дидаю дида роҳ паймуд. Бо баъзе зиндамондаҳо суҳбат намуд. Дар бораи афъоли бади муғулҳо қиссаҳои бадард шунида-шунида ба пеш, ба Эронзамин, ба Табреш рафт ва дар ин шаҳри бостонию номдори форсиён андак осуда бишуд. Пас ин дидаву шунидаҳояшро бо оби чашм нишасту нигошт ва ғазалу қасидаҳои пурсӯз эҷод кард, ки имрӯз барои мову шумо огоҳномае ҳастанд аз қору амали аҷнабиён, паёме ҳастанд аз рӯзгори дардомези ҳамзабонон, ҳаммиллатон, то бихонему аз онҳо панде бигирем, бароямон панди судманде шавад, то оянда барои ягонагӣ, ваҳдати миллатамон якҷан ва якҷон бошем. Барои истиқлоли кишвар қони хешро нисор намоем.

Қасидаҳои Сайфи Фарғонӣ содаю фаҳмост. Маънои онро ба хубӣ метавон дарк кард.

Сайфи Фарғонӣ дар қасидаи «Манам, ёро, бад-ин сон уфтода» садои эътирозу шикоятро боз ҳам баландтар кардааст. Метавон ин қасидаро қасидаи ҳасбиҳолӣ донист. Худи ҳамин ном ҳам то андозае мазмуни қасидаро бозгӯ мекунад:

1. *Манам ёро, бад-ин сон уфтода,
Диламро сӯз дар ҷон уфтода.*
2. *Ғами чандин парешонхӯл имрӯз
Дар ин табъи парешон уфтода.*
3. *Бубин дар нони халқ ин каждумонро,
Ки чун дар гӯшт кирмон уфтода.*
4. *Дареғо, мукнати чандин тавонгар
Ба дасти ин гадоён уфтода.*
6. *Аз ангушти Сулаймон рафта хотам,
Вале дар дасти девон уфтода.*
7. *Раият гӯсфанданд, ин сагон гург,
Ҳама дар гӯсфандон уфтода.*
8. *Зи дасту пойи ин гардананон аст
Саросар мулк вайрон уфтода.*
9. *Зи ҷаври золимон дар шаҳри хешӣ
Ба хорӣ чун гарибон уфтода.*
10. *Кулоҳи иззат андар пойи хорӣ
Зи сарҳои азизон уфтода.*
11. *Ба оҳи чун ту мазлум афсари мулк
Зи фарқи тоҷдорон уфтода.*
12. *Ту низ, эй Сайфи Фарғонӣ, чароӣ
Ҳазин дар байтулаҳзон уфтода?*

Қасидаи мазкурро метавон аз рӯйи масъалагузорӣ ба се бахш қисм кард. Дар бахши аввал рӯзгори вазнин, ҳоли парешон ва сарсону саргардониҳои хешро баён кардааст. Дар баробари ин ҳаёти тоқатфарсои халқи бечора ёд шуда, ҳамаи ин талхҳои рӯзгорро аз гадоён медонад ва ин гадоён муғулони қашшоқи хунхоранд. Дар бахши дувум омадани истилогарони муғул тавсиф шудааст. Шоир онҳоро ба дев ташбеҳ намудааст. Балки ба девҳое, ки ангуштарини Ҳазрати Сулаймонро дуздада бурданд. Яъне, ин маънои онро дорад, ки шоҳону амирони ин сарзамин мулкро ба осонӣ

ба дасти девон, яъне чингизиён доданд. Адиб дар ин маврид ба воситаи санъати талмеҳ фикрашро тақвият додааст.

Байти шашум ҳам ба рафтору кирдори чингизиён мутааллик аст. Шоир дар ин байт онҳоро ба гургу саге монанд кардааст, ки ба рамаи гӯсфандон ҳучум кардаанд. Шоир дар симои гӯсфандон раиятро нишон додааст. Сайфи Фарғонӣ дар байти 8-ум таъкид менамояд, ки имрӯз мо дар ватани хеш ғарибу мусофирем, хору зорем. Кулоҳи шоҳӣ, тоҷу тахти аҷдодон аз сари бузургон нагун афтадааст. Ҳамин тавр, адиб аз нотавонию тарсончакӣ ва беҳирадии амирону ҳокимон шикоят менамояд. Зеро онҳо на-тавонистанд, ки мамлакатро аз душманон муҳофизат намоянд, тоҷи шоҳиро дар сар мустаҳкам нигоҳдоранд. Агар аз як тараф, ноухдабароии шоҳону ҳокимон сабаб шуда бошад, аз тарафи дигар, ба хотири он ки ба халқ ҷабру зулми беҳад карданд, ғазаби Худо шуд ва онҳо аз тоҷу тахт маҳрум гардиданд. Ниҳоят, дар байти мақтаъ шоир ба худ садо карда мегӯяд, ки ман ҳам мисли садҳо, ҳазорҳо ҳамватанони беҳонаю беватан дарбадар шудам ва ба ин рӯзҳои саҳт расидам. Вале дар ин қасида роҳи халосӣ, роҳи муборизаро алайҳи бегонагон – муғулҳо нагуфт. Ин мазмунро метавон дар шеърҳои дигари ӯ пайдо кард. Шеър бо номи «То кай хуҷем» омадааст. Ин ном ва ё ин радифи шеър маъноӣ то кай сабр кунем, то кай ба ин ҳама бенизомӣ, зулму тааддӣ бегонагон тоқат намоем. Ин даъвати ошкорост ба муборизаи зидди чингизиёни истилогар:

1. *Эй ҳама они ту, ҳочат з-ину он то кай хуҷем
Бекасонро кас туй, аз нокасон то кай хуҷем?*
2. *Аз амирон ҷуд ҷӯем, аз авонон мардумӣ,
Мо зи гурба мушу аз сағ устухон то кай хуҷем?*
3. *Мурдаи ҳирсанд эшон, мардумӣ оби бақост,
Мо дами оби бақо аз мурдагон то кай хуҷем?*
4. *Одамӣ он аст, к- ӯ сағро чу мардум нон диҳад,
Мо ба гавҳар одамӣ, нон аз сагон то кай хуҷем?*
5. *Мулки Иблис аст ин вайронаи пурдеву дад,
Мо дар ӯ унси дилу ороми ҷон то кай хуҷем?*
6. *Аҳли ин давр одамиро чун шаётин раҳ зананд,
Мо нишони роҳи ту аз раҳзанон то кай хуҷем?*
7. *Сайфи Фарғонӣ, зи ҷаври золимони сағсифат
Шуд ҷаҳон пурранҷ, аз роҳат нишон то кай хуҷем ?!*

Шоир дар байти нахуст ба ҳокимон, волиёни кишвар муроҷиат намуда, таъкид менамояд, ки ин ватан ва мардуми бесоҳибу бекасро кас шумоед. Охир, то кай мо аз бекасон, бегонагон беадолатӣ, зулму тааддӣ бинем. Аз ин амирони бегона хайру некӣ чустан мисли он аст, ки муш аз гурбаву устухон аз саг талабӣ. Ҳамин маънӣ дар байтҳои дуҷум ва сеҷум ҳам тақвият ёфтааст.

Дар байти панҷум шоир бо сад дарду алам диёрашро «мулки Иблис шудааст» мегӯяд. Дар ин ҷо шоир санъати рамзу кинояро бамаврид истифода бурда, дар симои шайтон чингизиёро нишон додааст. Дар байти шашум шоир мақсади асосиашро ифшо кардааст. Ў ба ҳокимону волиёни таҳҷойӣ таъкид мекунад, ки ба макру фиреби онон фирефта нашавед, шумо бояд роҳнамо бошед ва пеши роҳи роҳзанонро бигиред, зеро зи ҷабри ин сағони малъун ҷаҳон пурранҷу косаи сабри мардум лабрез гардидааст. Дар ҷойи дигар бисёр афсӯс меҳӯрад, ки лашқараш, халқаш бесоҳиб аст ва мисли Рустами Дастон сарлашқар надорад, то кишварро аз муғулҳо озод ва мардумро дилшод гардонад:

*Сафи лашқари ман надорад саворе,
Ки бо Рустам ёро ба майдон фиристанд.*

Хулоса, Сайфи Фарғонӣ марди худшиносу худоғоҳ буд. Ў солҳои тӯлонӣ бо қалам ба муқобили истилогарон – чингизиёни хунхор мубориза бурд ва қору кирдори онҳоро ба воситаи асарҳои ифшо намуд ва мардумро алайҳи душмани ғаддор ба мубориза тайёр кард, хидоят намуд.

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ САНЪАТИ ТАРСЕЪ

Тарсеъ калимаи арабист. Маънои донаҳои гавҳарро ба чизе ё ба риштае кашиданро дорад. Метавон онро ба шаддаи гавҳар ё донаҳои тасбеҳ монанд кард. Вале ин калима ҳамчун истилоҳ як намуди санъати бадеии лафзӣ маҳсуб меёбад. Тарсеъ дар «Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» чунин маънидод шудааст: «Санъати тарсеъ он аст, ки шоир дар байт аксари калимаҳои муқобили якдигар қароргирифтаро ҳамвазн ва ҳамқофия меорад ва ба ин восита шакли шеърро зебову мавзунтар мекунад». Донишманди ин

соҳа Родуёни хона-хона, бахш-бахш овардани мисраъҳои байт, Шамси Қайси Розӣ «мусаҷҷаъ гардондани калимот ва мутасовӣ доштани алфоз дар вазну қофия» -ро санъати тарсеъ гуфтаанд. Дар ин ду байт Абдурахмони Ҷомӣ санъати тарсеъро бамаврид истифода бурдааст:

*Дамсози муганниёни фарёд,
Ҳамсози мучаррадонӣ озод.
Ҳамгардани оҳувони саҳро,
Ҳамшевани булбулони шайдо.*

Воқеан, дар байти аввал калимаҳои дамсоз бо ҳамсоз, муганниён бо мучаррадон, фарёд бо озод ҳамқофия ва ҳамвазну ҳамоҳанг шуда омадаанд. Ҳамин тавр, дар байти дувум калимаҳои ҳамгардану ҳамшеван, оҳувону булбулон ва саҳро бо шайдо низ бо ҳам мутавозӣ ва аз нигоҳи вазну қофия баробаранд ва бо ҳам мувофиқат доранд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Зодгоҳи шоирро аз харита ёбед.
2. Дар бораи водии Фарғона шумо чӣ маълумот доред?
3. Ба сари Сайфиддин чӣ фалокат омад?
4. Сайфи Фарғониро Шайх Саъдӣ чӣ хел қабул кард?
5. Чаро Сайфиддин боз ба Табрез омад?
6. Чӣ ҳодиса шуд, ки Сайф ба Туркия ҳичрат кард?
7. Дар бораи хоксори шоир шумо чӣ гуфта метавонед?
8. Мероси адабии шоир дар кадом навъҳои адабӣ иншо шудааст?
9. Қасидаҳои Сайфи Фарғонӣ аз қасидаҳои шоирони дарборӣ чӣ фарқ доранд?
10. Мазмуни номаҳои шоирро гӯед.
11. Чаро Сайфи Фарғонӣ Рустами Дастонро ёд кардааст?
12. Дар қасидаи «То кай» шоир кадом масъалаҳоро инъикос намудааст?
13. Оё ӯ раиятро ба муборизаи ошкоро бар зидди чингизӣ истилогар даъват намудааст?
14. «Мулки Иблис аст ин вайронаи пурдеву дад» чӣ маъно дорад? Мисраъро шарҳу эзоҳ диҳед.

ТЕСТҲО

- 1) Девони Сайфи Фарғонӣ аз чанд ғазал иборат аст?
  - а) 512.
  - б) 573.
  - в) 600.

- 2) Сайфи Фарғонӣ аввал ба кадом шаҳри Эрон сафар кард?
  - а) Исфаҳон.
  - б) Табрез.
  - в) Шероз.

- 3) Дар эҷодиёти Сайфи Фарғонӣ кадом жанри адабӣ мақоми аввал дошт?
  - а) Ғазал.
  - б) Қасида.
  - в) Қитъа.

РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. Б. Ғафуров. Тоҷикон. «Ирфон», Душанбе, 1983.
2. Гулшани адаб, ҷилди 11. «Ирфон», Душанбе 1975.
3. Т. Миrows, К. Хоҷаев, Ш. Исломов. Методикаи таълими адабиёти тоҷик, «Маориф», Душанбе, 1991.

МУҲАММАД АВФӢИ БУҲОРОӢ

(1172- 1242)

Муҳаммад Авфӣи Бухороӣ яке аз нависандагон ва адабиётшиносони номдори тоҷику форс мебошад. Ӯ аввалин тазкиранигори адабу фарҳанги гузаштаи мост. Тазкираи «Лубоб-ул-албоб»-и Авфӣ дар ҳалли бисёр масъалаҳои илмӣ-адабӣ сарчашмаи бозтанови буда, дар кушодани бисёр гиреҳҳои сарбастаи ҳаёту эҷодиёти адабони тоҷику форс ба адабиётшиносон кумаки калон расонд ва оянда ҳам суд мерасонад.

Авфӣ соли 1172 дар шаҳри Бухоро ба дунё омадааст. Гузаштагони нависанда аз аҳли уламои замони худ буданд. Аз ин хотир Авфӣ дар Бухоро бо мададу дастгирии волидайн ва кумаки чадди донишмандаш Шарафуддини Абутоҳир илмҳои маълуми замонашро дар мадрасаҳои Бухоро, назди орифону фозилони маъруф омӯхт ва ҳифз намуд. Пас аз ин барои такмили дониш, ошноӣ пайдо кардан бо шоирон, аҳли илм, машоихи дини мубини ислом ба сафар баромад. Ӯ шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хурӯсон, Самарқанд, Хоразм, Марв, Нишопур, Ҳирот, Исфизор, Исфароин (Исфара), Сиистон, Фараҳ, Ғазнин, Лоҳур, Дехлӣ ва дигар шаҳрҳоро вилоятро дид, аз бузургони илму фарҳанг донишро такмил дод ва барои кори ояндаи хеш мавод ҷамъ намуд. Пас аз бозгашт ба Самарқанд назди тағояш Шарафуззамон, ки яке аз надимони султони Салҷуқӣ Қилич Тамғочхон буд, омад ва ба воситаи ӯ ба хизмати писари Қилич Арслон – Нусратиддин Усмон камар бафт. Дар он рӯзгор шоҳзодаро султон валиаҳди хеш эълон карда буд. Ба ҳамин хотир шоҳзода нисбати бародарони дигар муқаррамтар буд.

Муҳаммади Авфӣ маҳз дар ҳамин давраи ҳаёташ ба иншои тазкираи «Лубоб-ул-албоб» оғоз кард. Маҳсули сафарҳоиашро, ки бо аҳли қалам вохӯрда, суҳбатҳо дошт, ба қалам дод. Чанд сол бо ҳамин минвол дар болои асар кор мекарду хизмати шоҳзодаро низ ба ҷо меовард. Чанд сол мегузарад, вале бо сабабҳои номаълум валиаҳдро тарк мекунад ва боз барои ҷамъ намудани мавод ва суҳбат бо адибон ба саёҳати шаҳру вилоёти Мовароуннаҳру Хурӯсон мебарояд. Авфӣ дар ин сафарҳоиаш ба Шаҳринав омада меҷӯяд, ки ба ҳузури Насруддиншоҳи Кабудҷома шарафёб гардад, аммо мулозимон ба Авфӣ роҳ наметананд. Баъд Авфӣ рӯби зеро навишта ба дасти муқаррабони подшоҳ метананд ва илтимос мекунад, ки онро ба подшоҳ расонанд:

*Эй шоҳ, ба базл баҳру кони дигарӣ,
Дар қолаби мулку адл чони дигарӣ.
З-он рӯй Кабудҷома мехонандат,
К-аз рифъату қадр осмони дигарӣ.*

Ба подшоҳ рубоӣ писанд афтод ва ба мулозимонаш фармуд:
– Равед ва аз ӯ пурсед, ки аз нигоштани ин абёт чӣ мурод до-
рад?

Омаданд ва сухани подшоҳро ба Авфӣ расониданд. Шоир ба мулозимон ҳарфе назад ва боз хома ба даст гирифтубайти зеро эҷод кард ва баъд онро ба мулозимон дод, то онро ба шоҳ бира-сонанд:

*Ҳарчанд, ки бар бисоти шатранҷи ҳунар
Имрӯз, шаҳам, пиёда мебояд рафт.*

Подшоҳ байтро хонд ва ба истеъдоди шоир офарин хонд. Аспи хубе бо сару абзол ораста, наздаш оварданд. Муҳаммади Авфӣ сару либоси шоҳона пӯшид ва болои маркаб савор шуд ва роҳи хешро идома дод.

Шоир боз ба Бухоро омад, аммо дар ҳамин айём Чингизи хунхор азми Бухоро кард. Аз тарси чон Муҳаммади Авфӣ ҳам дар қатори садҳо мардум ва аҳли уламою удабо роҳи гурбатро пеш гирифт, ба Ҳиндустон рафт ва дар дарбори ҳокими Синд Носируддини Кубоча (1206-1228) ба хизмат пардохт. Ӯ дар ин ҷо низ ҳамчун надим, ки забони хушу гуфтори ширин дошт, диққати аҳли дарборро бештар ба худ ҷалб намуд. Авфӣ маҳз дар ҳамин ҷо маводи чамънамудаашро ба тартиб овард ва иншои тазкираи «Лубоб-ул-албоб»-ро соли 1222 ба анҷом расонид ва онро ба вазири соҳибмаърифат Фаҳриддин Ҳусайн Ибни Шарафулмулк бахшид. Рафта-рафта мақому манзалаташ дар дарбор зиёд гардида, ҳаёти оилавиаш низ рӯ ба беҳӣ овард. Муҳаммади Авфӣ имконият пайдо кард, то ба нигоштани «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» оғоз намояд. Он чи дар чамъомаду сухбатҳо мегуфт, акнун он қиссаву ҳикоёту нақлу ривоётро ба риштаи таҳрир меовард. Пас аз Синд Авфиро ба Дехлӣ даъват намуданд. Ӯ дар ин ҷо ҳам яке аз надимони хоссаи султон Шамсуддини Илтутмиш қарор гирифт. Ӯ дар ҳамин ҷо асари насрии худ «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт»-ро соли 1232 ба анҷом расонид. Дар оянда то поё-

ни рӯзгор Муҳаммади Авфӣ дар Дехлӣ дар дарбори султонҳои таҳҷойӣ зиндагӣ кард. Ӯ хоҳони бозгашт ба ватан, ба Бухоро буд. Вале истилои мугул барои бозгашти нависанда имкон надод. Балки аллақай як қисми лашқари чингизӣ бар сарзамини Ҳинд пойи номубораки хешро гузошта буданд. Дигар натавонист дидори ёру ошно, пайвандон ва наздикони хешро бубинад. Ҳамин тавр, соли 1242 дур аз ватан дар Дехлӣ вафот намуд.

МЕРОСИ ИЛМӢ ВА АДАБИИ АВФӢ

Муҳаммад Авфии Бухороӣ пас аз худ ба наслҳои оянда осори илмию бадеии пурарзише боқӣ гузоштааст. Асари «Лубоб-ул-албоб» илмист. Дувумин асари нависанда « Ҷомеъ-ул-хикоёт» махсуб меёбад ва онро метавон маҷмӯи осори нависанда донист. Ва ниҳоят, асари сеюми адиб «Ал-фарач баъд аш-шидда» мебошад. Ин асарро қозӣ Абуалӣ Муҳассини Танухӣ (940-941) ба забони арабӣ иншо карда буд ва онро Муҳаммади Авфӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума намуд. Ин китоб аз хикоёту ривоёт ва ҳодисоти воқеоти таърихӣ саршор аст ва Авфӣ хангоми тарҷума эҷодкорона рафтор намуда, ба хикоёту ривоёти он либоси миллии пушондааст. Дигар, бисёр хикоёту ривоёти ин асар дар «Ҷомеъ-ул-хикоёт» низ оварда шудаанд.

«**Лубоб-ул-албоб**». Ҳамон тавре ки дар боло ёд кардем, «Лубоб-ул-албоб» тазкира буда, ҷанбаи адабиётшиносӣ дорад. Нависанда дар баробари аз эҷодиёти адибон овардани намунаҳо дар қисматҳои аввали асар дар бораи хусусиятҳои асарҳои назмию насрӣ маълумоти назариявӣ додааст ва фикрашро бо овардани намунаҳо аз эҷодиёти адибон қувват бахшидааст. Дигар ин ки мувофиқи фаҳмишу дониши худ ба асарҳои адибон баҳо медиҳад.

«Лубоб-ул-албоб» аз ду қисм иборат буда, боз ҳар як қисм ба бобҳои фаслҳо ҷудо шудааст.

Боби аввал – Дар фазилати шеърӯ шоирӣ.

Боби дувум – Дар маънии шеър аз тариқи луғат.

Боби сеюм – Дар маънии аввал, ки шеър гуфт.

Боби чорум – Дар маънии шеъри порсӣ, ҷанбаҳо ва хусусияти он.

Боби панҷум – Дар латоифи ашъори салотин ва мулк ва умаро (27 нафар).

Боби шашум – Дар латоифи ашъори вузаро ва судур (43 нафар).

Боби ҳафтум – Дар латоифи ашъори уламо ва фузало (60 нафар)

Боби ҳаштум – Дар латоифи ашъори шуарои Оли Тоҳир ва Оли Лайс ба Оли Сомон (31 нафар)

Боби нуҳум – Дар табақоти шуарои Оли Носир (29 нафар)

Боби даҳум – Дар табақоти шуарои Оли Салчуқ то охири аҳди Султони Сайид (52 нафар)

Боби ёздаҳум – Дар зикри шуарои ин қарн, ки баъд аз аҳди Санҷар буданд, то ин аҳд (53 нафар)

Боби дувоздаҳум – Дар латоифи ашъори судур ва шуаро ва афозил, ки бад –ин ҳазрат махсуманд (4 нафар)

Дар ин чо барои мусаллам гардидани қимату арзиши тазкира танҳо як мисол меорем ва хоҳем дид, ки Муҳаммади Авфӣ нисбат ба Рӯдакӣ чӣ мегӯяд. Бояд гуфт, ки сухани Авфӣ тӯлонист, бинобар ин ин чо танҳо як пораашро меорем:

«...Ва мавлуди ӯ (чойи таваллуди ӯ) Рӯдакӣ Самарқанд бувад. Чунон заки ва тезфаҳм буд, ки дар ҳаштсолағӣ «Қуръон» тамом хифз кард ва қироат биёмӯхт ва шеър гуфтан гирифт ва маъони дақиқ мегуфт, чунонки халқ бар он иқбол намуданд ва рағбати ӯ зиёдат шуд. Ва ӯро Офаридагори таоло овози хуш ва савте дилкаш дода буд ва ба сабаби овози хуш дар мутрибӣ афтода буд ва аз Бахтиёр, ки дар он санъат соҳибихтиёр буд, барбат биёмӯхт ва дар он мохир шуд ва овозаи ӯ ба атрофу акнофи олам бирасид ва амир Наср бини Аҳмади Сомонӣ, ки амири Хуросон буд, ӯро ба қурбати ҳазрати худ махсус гардонид ва кораш боло гирифт...

Ва яке аз чуҳҳол (шоири чоҳил) дар назми ӯ таъне кард... Низомии Арӯзӣ ин байт дар ҳаққи ӯ иншо кард:

Эй, он ки таън кардӣ дар шеъри Рӯдакӣ!

Ин таън кардани ту зи чаҳл асту қӯдакист,

К-он кас, ки шеър донад, донад, ки дар чаҳон

Соҳибқирони шоирӣ устод Рӯдакист.

Пас аз ин Муҳаммади Авфӣ барои тасдиқи гуфтаҳояш аз осори шоирони дигар, ки дар ситоиши Рӯдакӣ гуфтаанд, мисол меорад. Илова бар ин аз эҷодиёти худи устод Рӯдакӣ намунаҳои бешумор овардааст, ки маҳз ин намунаҳо бо тавассути ҳамин тазкира то ба имрӯз омада расиданд. Аҳамияти бузурги «Лубобул-албоб» пеш аз ҳама дар ҳамин аст. На танҳо баъзе шеърҳои

устод Рӯдакӣ, балки аз дигар адибони асрҳои IX, X, XI танҳо ба ин восита аз нобудшавӣ раҳо ёфтанд. Гузашта аз ин, «Лубоб-ул-албоб» барои омӯхтан ва таъйин намудани мақому манзала-ти адибон ва ҳаёти адабии асрҳои IX ва XIII ҳамчун сарчашмаи муътамад ба пажӯҳандагон ёри калон расонд. Аз ин нигоҳ асари мазкур аҳамияти амалӣ ва назарӣ дорад, аз лиҳози забон ва тарзи баён сода буда, барои омӯхтани таърихи забони тоҷикӣ маводи хуб дода метавонад.

«Чомеъ-ул-ҳикоёт». Ин асар аз маҷмӯи осори баргузидаи Авфӣи Бухороист. Дар он ҷо-ҷо шеърҳои адиб мувофиқи мазмуни ҳикоёт ё ривоёт дода шудаанд. Маводи ин асари бузург дар тӯли солҳои зиёд (аз соли 1210 то 1233) гирд оварда шуда, пасон эҷод гардидааст. «Чомеъ-ул-ҳикоёт» на танҳо як асари адабиёт, балки дар дохили он ҳикоёту ривоёти таърихӣ доир ба хулафои араб, сулолаҳои Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён ва Салҷуқӣён, султонҳои Ҳинд, Ғазнавиён оварда шудаанд. Дар онҳо бо тарзи бадеӣ ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодии ин хонадонро дар зимни шахсиятҳои таърихӣ – шоҳон, ҳокимон, волиён, хулафои ислом ва ғайра ба қалам дода шудаанд.

«Чомеъ-ул-ҳикоёт» аз ҷаҳор қисм иборат аст ва ин қисмҳо чунин ном доранд:

1. Дар маърифати Офаридагори таоло ва зикри анбиё ва авлиё ва таворих. Муҳимаш он аст, ки Авфӣ дар баробари овардани ҳикоёту ривоёт аз рӯзгори авлиёю анбиёи ислом инчунин дар бораи подшоҳони давраи Пешдодиён, Каёнӣён, Ашкониёну Сосониён ва ё сарварони ачамтабор ҳодисоту воқеоти ибратомӯзу пурмуҳтаво овардааст. Гуфтори нависанда аз адлу доду диҳиш, дар фаросати арбоби киёсат, дар донишу хирадмандии вузарою дабирон, дар ҳунари табибон, мунаҷҷимон, латоифи дилангез аз ҳаззолон, надимон, аз зиракони ҳушманд бунёд ёфтааст. Ин мавод дар 25 боб дода шудааст.

2. Дар қисми дуюм Муҳаммади Авфӣ дар баёни ахлоқи ҳамида, дар фазилати ҳаё, тавозӯ, ҳилм, адаб, раҳмат, шафқат, саховат, лутфу карам, шучоат, сабру таҳаммул, шукру вафо дар амонатдорӣ, дар фоидаҳои машварат ҳикоёту ривоёти ширину рангинро ҷой додааст.

3. Қисми сеюмро адиб ба баёни масъала ва мавзӯҳои мазамати ҳасадхӯрӣ, хирсу тамаъ, дурӯғу фаҳш, бахилӣ, ҷаҳлу нодонӣ, зулму тааддӣ, исрофкорӣ, хиёнатӣ шаккоқӣ, ҳикоёт аз рӯзгори

дуздон, кору амали занони боаклу зирак ва поку боиффат ва амсоли ин бахшидааст.

4. Ниҳоят, дар қисми чорум Муҳаммади Авфӣ дар бораи дӯстӣ ва фоидаҳои он, дар бораи хизмат дар назди амируну вазирон, ҳокимону волиён ва фоидаю хатари он, дар бораи ишқу муҳаббат ва суду зиёни он, дар бораи тасвири зебоиҳои табиат, дар бораи сохтмони қасрҳо, масочиду мадорис, бунёди шаҳрҳо, дар хусуси ҳайвоноти хонагӣ ва ваҳшӣ, парандаҳо ҳикоёту ривоёти овардааст, ки бисёр ҷолиб ва хушоянданд.

Дар бисёр маврид нависанда пас аз овардани ҳикоят ё ривоят андешаашро бо як порча шеър ҷамъбаст мекунад. Ҳангоме ки аз ҳаёти шоирон ҳикояте нақл мекунад аз осори онон намунаҳо низ меоварад. Умуман, Муҳаммади Авфӣ таъби баланди шоириро ҳам дошт.

Ҳамин тавр, доир ба мавзӯҳои, ки дар боло ёд шуданд, нависанда 2150 ҳикоёту ривоёти овардааст ва баъзе ҳикоёту ривоёти асар ҳаҷман бузурганд ва бархе аз онҳо кӯтоҳ, вале мазмун ва маъниҳои баланди хонданӣ доранд, ки хонанда аз онҳо панди судманде мегиранд.

Акнун бармегардем ба сари таҳлили ҳикоёту ривоёти «Ҷомеъул-ҳикоёт». Албатта, ба тафсил таҳлил намудани онҳо аз имкон берун аст. Ба ин хотир аз ҳар қисми асар интихобан баъзе ҳикоёту ривоётро бо ҳам аз назар хоҳем гузаронд.

Дар «Ҷомеъул-ҳикоёт» кору амали занон хеле хуб инъикос ёфтааст. Авфӣ занро ҳамчун модари меҳрубон, зани покдоман, боиффат, дар ишқу муҳаббат устувор ва хирадманду донишманд ба қалам додааст ва андешаҳоиашро бо ҳикоёти матлубу марғуб қувват додааст. Масалан, дар ҳикояи «Шин» омадааст, ки ӯ илм омӯхт ва ҷамъи илмҳо якто гардид ва қасд кард, ки то мисли худаш духтари донишманду оқила наёбад, ба касе хонадор нашавад. Солҳо сипарӣ шуданду муродаш ҳосил нагашт. Шин боре дар роҳе мерафт, ки иттифоқо марде ба ӯ ҳамроҳ шуд. Шинос шуданду роҳ паймуданд. Шин ба он мард гуфт: «Ту маро бармедорӣ ё ман туро бармедорам. Ҳамин тавр, чанд саволи дигар Шин ба он мард дод. Он мард ҳайрон буд ва Шинро девона пиндошт. Чун ба деҳи он мард расиданд, назди хонааш омаданд. Он мард меҳмонро ба хонааш тақлиф кард. Даромаданд. Он мард духтари қадраси оқилае дошт. Ӯ чун падарро дид, аз ӯ пурсид, ки ҳамроҳи ту кӣ буд? Чӣ гуфт? Он мард ба духтар гуфт:

– Дар роҳ маро уқубате азим (ҳолати нохуб) рӯй дода буд. Чӣ марде аҳмақ ба ман ҳамроҳ шуд ва суҳанони номаълум ва пажмурда мегуфт ва суолҳои парешон меод. Аввал, ки ба ман ҳамроҳ шуд, «маро бармедорӣ ё ман туро бар медорам». Ман худ ба хилат (базӯр) мерафтам, ўро чӣ гуна бардоштаме! Дигар, ба киште расидем ва гуфт: «Чӣ гӯӣ, ки ин киштро хўрданд ё не?» Савум, мурдаеро дид ва гуфт: «Чӣ гӯӣ, зиндааст ё мурда?»

Чун духтар суҳанони падарро шунид, гуфт:

– Азим бад кардӣ, ки ҳаққи он мард нашнохтӣ. Он мард марди оқилу тавоност. Он чӣ гуфт, аз донишу ҳикмат аст. Он чӣ суоли нахуст дод, ишорат бар он аст, ки ту ҳикоят бигӯ ё ман бигӯям, то ранчи роҳ кўтоҳ шавад.

Дувум «Киштро хўрданд ё не?» ишорат бар он аст, ки шояд соҳиби кишт қарздор бошад ва қарзхоҳон ба талаби қарз омада бошанд. Ба ин маънӣ, ки аз самар ё ҳосили кишт қарзхоро дода бошад. Сеюм, ки гуфта: «ки ин майит мурда аст ё зинда?» ишорат бар он аст, ки ин мард фарзанд дорад ё на. Балки шогирде дорад, ки пас аз вай номбардори ў бошад ва ё хайре, садақае кардааст, ки зикри ў ба сабаби ў боқӣ монад. Ё худ ҷоҳиле, фосиқе будааст, ки чун вафот кард, ҳеҷ кас аз вай ёд накунад.

Муҳаммад Авфии Бухороӣ ба аҳли ҳунар ва баҳусус ба адибон, ровиёну ноқилон меҳри беандоза дошт. Худи ў, ки аз ҳамин сарчашма об меҳўрд ва дар байни хоссу ом, шоҳону вазирон, ҳокимону волиён соҳибном, соҳибиззат гардида буд, аз намояндагони ин пеша дар асари ҳеш ҳикоёти дилангези бисёр овардааст.

Яке аз шоирони маъруфи асри X- XI тоҷику форс Фарруҳии Сиистонӣ ашъори марғубу дилошўб дорад ва Муҳаммади Авфӣ, ки худ шеършинос буд, ба ин шоир меҳри зиёд дошт ва дар бораи ў чанд ҳикояву ривоётро дарег нашофтааст.

Муҳаммади Авфӣ дар тазкираи «Лубоб-ул-албоб» аз Шаҳиди Балхӣ ёд карда, ба эҷодиёти ў баҳои сазовор медиҳад. Ба хотири тақвияти фикраш аз осори шоир намунаҳои зиёд овардааст. Ў дар «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» ҳам аз Шаҳиди Балхӣ ёд карда, латифаи пандомезе овардааст: «Оварданд, ки Шаҳиди шоир рўзе нишаста буд ва китобе мехонд. Ҷоҳиле ба назди ў даромад ва салом карду гуфт:

– Ҳоҷа, танҳо нишастай?

Шаҳиди Балхӣ чунин посухаш дод:

– Танҳо акнун гаштам, ки ту омадӣ. Аз он ки бо сабаби ту аз мутолиаи китоб бозмондам.

*Суҳбати аблаҳон чун деги тихист
Андарун холиву бурун сияҳист.*

Муроди нависанда аз ин ҳикоят он аст, ки аз суҳбати аблаҳ, ҷоҳил хондани китоб авлотар аст. Дар ин маврид шоир чунин ашхосро ба деги сиёҳ монанд кардааст, ки дили сиёҳ доранду аз пайи озори касон мебошанд. Боз чунин ашхос на дониш доранду на ақлу тамиз ва мисли деги холиянд.

Муҳаммади Авфӣ дар мавзӯи илму хунаромӯзӣ андешаҳои қобили қабул гуфта, аз ҳаёти донишмандони бузург ҳикоёту ривоети зиёд овардааст. Масалан, дар ҳикояи «Панди Аристотелис ба фарзанд» омадааст, ки чун вафоти Аристотелис наздик омад, ӯ писарашро наздаш хонд ва гуфт: «Эй писар, дар асрори улум даққоиқи ҳикмат умри худро базл (сарф) кардам ва бисёр гиреҳҳо ба нури ҳикмат кушодам, валекин маргро ҳеч ҳилат натвонистам:

*Агар сад кӯҳ бояд канд фӯлод,
Забун бошад ба дасти одамизод.
Чӣ чора, к-ин бани Одам надонад
Ба ҷуз мурдан, к-аз он бечора монад.*

Пас бидон, ки давлате аз мол бувад зуд фонӣ шавад ва нест гардад. Иззату шараф дар илм аст. Агар падари туро илму адаб набудӣ, ӯ мар мулкро мисоли харе будӣ боркаш ва парастанда, бандае будӣ коркун. Пас илм ҳосил кун, то шарафу иззат биёбӣ».

Нависанда ба ин восита шогирдон, толибилмонро ба илмомӯзӣ ҳидоят намуда, таъкид менамояд, ки танҳо ба воситаи илм шаҳс метавонад дар байни мардум, дар назди шоҳону ҳокимон соҳибному иззатманд бигардад, ки мисоли равшани гуфтаҳои Муҳаммади Авфӣ ҳаёти Аристотелиси ҳақими юнонӣ шуда метавонад.

Муҳаммади Авфӣ дар асари хеш дар бораи шаҳрҳо, бунёди қасрҳо, ҷойҳои таърихӣ нақлу ривоятҳо овардааст, ки имрӯз дидани ин ҷойҳо барои мову шумо дастрас гардидааст. Масалан, дар қисми ҷаҳоруми «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» дар бораи аҳромҳои Мисри Қадим нақлу ривоят оварда шудааст. Дар ин бора нави-

санда чунин мегӯяд: «Дигар аз аҷоиботи биноҳо аҳроми Миср аст. Хаждаҳ аҳром аст. Овардаанд, ки Маъмун (халифаи араб 811- 832) дар айёми хилофати худ ба Миср рафт ва он аҳром бидид. Дари як ҳарам боз кард, ҳама аз санг сохта. Гӯянд, ҳар санге дар ситабрӣ даҳ арш. Ва онро чунон маҳкам карда буданд, ки пайванди он, албатта, падид наёмад, чунонки аз ҷӯб мисли он натвон сохт.

Имрӯз бошад, ба воситаи телевизион аҳромҳои Мисрро мебинему ангушти ҳайрат мегазем. Вале хизмати Муҳаммади Авфӣ, пеш аз ҳама, дар он аст ки ҳанӯз 800 сол қабл аз ин хонандагонашро бо ин гуна ҷойҳои таърихию фарҳангӣ шинос намуда буд.

«Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» сабку услуби хосса дорад. Дар қисми аввал, дар муқаддимаҳои бобҳову фаслҳо забони нависанда мураккаб гардида, дар мавридҳои дигар забони ҳикоёту ривоёт хонданӣ, сода иншо шудаанд. Ин асар аҳамияти адабӣ, таърихӣ, мардумшиносӣ ва ғайра дорад. Аз ҳама бештар нависанда ва донишманди воло Маликушшуаро Баҳор сухани шоиста ва арзанда дар ҳаққи нависанда Муҳаммади Авфӣ ва асари ӯ «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» гуфтааст: «Китоби «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» яке аз муҳимтарин кутуби форсӣ аст, ки агар бигӯем, ки дар миёни кутуби насри форсӣ ба арзиш ва ҷомеият ва пурфоидагии ин китоб, китобе натавон ёфт, набояд ба игроқ қадр гардад, зеро дорои ҷавоиди фаровони таърихӣ ва адабиёт ва асосан дар ӯ ҳаст, ки дар ҳеҷ китобе нест. Илова бар ин мазоӣ равиши зебо дар тарзи таълиф ва пухтагии махсус дар тарик ва сабки иншо дорад, ки дар олами худ камназир аст».

(Ниг. мунтахаби «Ҷомеъулҳикоёт» (барои дабиристонҳо, Техрон, 1324.(ба ҷоп ҳозиркунанда, М. Баҳор, с.5)

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кӯдакию наврасии Муҳаммади Авфӣ чӣ хел гузашт?
2. Сабаби ба сафар баромадани нависанда дар чӣ буд?
3. Қадом шахру вилоятҳоро дид? Ин шахрҳоро аз харита ёбед.
4. Сабаби тарки ватан намудани адиб дар чӣ буд?
5. Поёни рӯзгори адиб дар Деҳлӣ чӣ хел гузашт?
6. Чаро Авфиро адабиётшинос мегӯем?
7. «Лубоб-ул-албоб» -ро тазкира мегӯем, чаро? Хусусиятҳои тазкира-ро гӯед?
8. Аҳамияти тазкираи Муҳаммади Авфиро шумо дар чӣ мебинед?

9. «Чомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» чӣ маънӣ дорад? Номи асарро шарҳ диҳед.
10. Қисм ва бобҳои «Чомеъ-ул-ҳикоёт»-ро номбар кунед.
11. Дар иншои асар нависанда аз кадом сарчашмаҳо истифода бурдааст?
12. Аристотелис дар бораи мақоми илм чӣ мегӯяд? Оё шумо ба фикри ӯ розӣ ҳастед?
13. Дар бораи Шаҳиди Балхӣ илова ба гуфтаҳои Авфӣ шумо боз чӣ маълумот доред?
14. аз харита Мисро ёбед. Дар бораи аҳромҳои Миср чӣ медонед? Ягон филми ҳуччатиро дар ин бора дидаед?
15. Дар бораи аҳамияти «Чомеъ-ул-ҳикоёт» Маликушшуаро Баҳор чӣ гуфтааст? Гуфтаҳои ӯро хонед ва таҳлил намоед!

ТЕСТҲО

- 1) «Лубоб-ул-албоб» асари кист?
  - а) Манучехрӣ.
  - б) Муҳаммади Авфӣ.
  - в) Кайковус.
- 2) «Чомеъ-ул-ҳикоёт»-ро дар кадом сол иншо кардааст?
  - а) 1210, 1233.
  - б) 1234.
  - в) 1236.
- 3) Муҳаммади Авфӣ кадом сол вафот кардааст?
  - а) 1240.
  - б) 1242.
  - в) 1243.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. И.С.Брагинский. Очерки из истории таджикской литературы. Сталинабад, 1956.
2. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XIII – XIV. «Дониш», Душанбе, 1989.
3. Дурдонаҳои наср, ҷилди якум. «Ирфон», Душанбе 1987.

ЗИЁУДДИНИ НАХШАБӢ

(1290 – 1350)

*Нахшабӣ, гиря кун ба мурдани халқ,
Наъраҳо зан чу наъраҳои чарас!
Мурдаро бас аз ин қадар бошад,
Ки бигиряд барои ӯ ҳама кас.*

РӢЗГОРИ ЗИЁУДДИНИ НАХШАБӢ

Зиёддини Нахшабӣ соли 1290 дар шаҳри Нахшаб таваллуд ёфтааст. Давраи кӯдакӣ ва наврасии Зиёуддин дар ҳамин ҷо гузаштааст. Дар ҳамин ҷо илму дониш омӯхт ва соҳибфазл гардид. Пасон ӯ ба Ҳиндустон сафар намуд. Сабаби ҳичрати ӯро ба Ҳиндустон метавон дар ду ҷиз дид. Нахуст тангдастию камбизотиҳои ӯ бояд бошад. Сабаби дувуми ҳичрати шоир он буд, ки дар Нахшаб ва умуман дар Мовароуннаҳр авлоди чингизиён давлату савлат доштанд, ки аз илму адаб бебаҳра буданд ва аз ин нигоҳ ба аҳли адаб аҳамият наметоданд. Бо ҳамин сабабҳои маълум бехтарин адибони ҳавзаи адабӣ ба мисли Сайфи Фарғонӣ, Сайфи Исфараңгӣ, Муҳаммади Авфӣ аз ин диёр мисли Зиёуддини Нахшабӣ раҳти сафар баста буданд.

Зиёуддини Нахшабӣ дар шаҳрчаи Бадоун, ки дар наздикиҳои шаҳри Дехлӣ воқеъ гардида буд, қарор гирифт ва то поёни умр дар ҳамин ҷо эҷод ва зиндагӣ кард. Ба ҳамин хотир баъзе муҳаққиқон ӯро бо номи Зиёуддини Бадоунӣ низ ёд карданд. Шоир, пас аз он ки камол ёфт ва асар эҷод кард, дар ҷӯстучӯйи тахаллус заҳмат нақшид ва номи ҳешро (Зиёуддин) тахаллус қарор дод. Зиё шакли кӯтоҳшудаи Зиёуддин аст ва дар осораш бештару бештар бо номи Зиёи Нахшабӣ омада, маънои Зиёуддин нури дини мубини исломро дорад. Зиёи Нахшабӣ соли 1321 иншоӣ асари хеш - «Ҷузъиёт ва куллиёт»- ро ба анҷом расондааст.

Дар ин давр Зиёи Нахшабӣ зиндагии хуш доштааст ва аз ҷавониаш меболидааст. Зиёи Нахшабӣ дигар ба ватан боз нагашта, то поёни рӯзгораш дар ҳамин шаҳрчаи Бадоун монд. Нависанда дар тӯли рӯзгораш ба дарбори шоҳон нарафт, хизмати султонҳои Ҳиндро ихтиёр накард ва аз ҳама аҷибаш он буд, ки дар осораш касеро мадху ситоиш накардааст. Ғайр аз ин, ҷунонки шумо медонед, маҳз дар ҳамин давра ё солҳо Амир Хус-

рави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ ва Муҳаммади Авфӣ ҳам дар Ҳиндустон, аз ҷумла дар Дехливу дигар шаҳрҳои ин сарзамин буданд ва ин адибон қариб дар як давр дар он ҷо иқомат доштанд. Вале Зиёи Нахшабӣ дар осораш аз онҳо ёд накардааст. Ҳатто чунин ба назар мерасад, ки ягон нафари онҳоро надидааст. Шояд як сабабаш ҳамин бошад, ки адибони дар боло ёдшуда асосан дар дарбори султонҳои Ҳинд буданд, аммо Зиёи Нахшабӣ дар як шаҳрчаи хурд дур аз пойтахт қору зиндагӣ дошт.

Зиёи Нахшабӣ замин ва боғу роғ дошт ва бо фарзандони хеш рӯзгори худро пеш мебурд ва нони беминнат меҳӯрд. Мардумони одӣ эҳтиромаш мекарданд ва дар маърақаю чамъомади онон гули сари сабад буд. Зиё, ки солҳои зиёд бо халқи ин сарзамин наздикӣ дошт, забони онҳоро низ омӯхт ва бо эшон бо забони ҳиндӣ гуфтугӯ мекард. Ӯ дар тӯли рӯзгораш бисёр китобҳои ҳиндиرو хонд, омӯхт ва онҳоро ба забони тоҷикӣ баргардонд. Бештари хикоёту ривоёти аз ҳиндӣ баргардондаашро дар «Тӯтинома» дохил намуд.

Зиёи Нахшабӣ умри дарози пурбаракат дид. Ӯ соли 1350 дар шаҳрчаи Бадоун аз дунё гузашт.

ОСОРИ ЗИЁУДДИНИ НАХШАБӢ

Бояд тазаққур дод, ки бештари асарҳои адиб то замони мо омада расидаанд, вале соли таълифи бештари онҳо равшан нест. Чунонки дар ҷавб ёд кардем, Зиёи Нахшабӣ ҳам нависанда асту ҳам шоир. Аммо назми Зиё ба тарзи алоҳида дар шакли девон гирд оварда нашудааст. Ӯ дар асарҳои насриаш пас ба баёни матлабе, вобаста ба мазмуни асар китъа, байт, ғазал, рубой ва дигар жанрҳои шеърро овардааст, ки онҳо фикри баёнкардаи муаллифро боз ҳам тақвият мебахшанд. Ба ин маънӣ Зиёи Нахшабӣ чунин гуфтааст:

*Ба насри хеш соҳибнаصري лоиқ
Раво бошад, ки орад назми ҳар кас.
Валекин ман наовардам дар ин наср
Зи саъйи килки худ назми дигар кас.*

Дуруст аст, ки пеш аз Зиёи Нахшабӣ нависандагони дигар ин амалро анҷом дода буданд. Дар «Қобуснома»-и Унсурулмао-

лии Кайковус, «Гулистон»-и Шайх Саъдии Шерозӣ, «Чомеъ-ул-ҳикоёт»-и Муҳаммад Авфии Бухорой ва амсоли ин нависандагон аз назму наср бамаврид истифода бурда шудааст. Ин анъаноти некро Зиёи Нахшабӣ ҳам давом дод. Аммо, чунонки дар қитъаи боло ёд кардааст, аз назми адибони дигар истифода набурдааст.

Нависанда дар давоми умри хеш асарҳои зеринро иншо кардааст:

1. «Тӯтинома» - бузургтарин асари нависанда. Дар бораи ин асар ба тариқи алоҳида истода мегузарем.
2. «Гулрез»- ин асари ишқӣ-лирикист.
3. «Чузъиёт ва куллиёт»
4. «Силк-ус-сулук»
5. «Шарҳи Сураи Забур»
6. «Лаззат-ун-нисо»
7. «Насоих-ул-мавоиз»
8. «Ашараи мубашшира». Мутаассифона, аз ин асар то ба имрӯз ба чуз ном ягон нишоне омада нарасидааст. Акнун бо тариқи мухтасар асарҳои нависандаро аз назар гузаронида таҳлил менамоем.

«Гулрез». Ин асар ишқист ва дар осори нависанда мақоми арзанда дорад. Махсусан забони «Гулрез» сода буда, дар кушодани бисёр хусусиятҳои насри асримиёнагии тоҷику форс кумаки амалӣ расонида метавонад. Соли нигориши асарро Зиёи Нахшабӣ дар ягон ҷойи «Гулрез» қайд накардааст. Ӯ дар муқаддимаи асар «Дар боби сохтани китоб» доир ба баъзе хусусиятҳои «Гулрез», аз ҷумла муҳим будани мавзӯ, ҳунари нигорандагии хеш ва дар як муддати кӯтоҳ сар кардану анҷом додани дoston маълумот додааст. Баъд аз ин муаллифи китоб чун анъаноти нигорандагӣ дар мавзӯи ҳамд, наът, ҳасби ҳол, сабаб ва амсоли ин фаслҳои алоҳида додааст. Зиёи Нахшабӣ «Дар боби мазаммати фалак ва абнои рӯзгор» фасли алоҳида дода, дар ин боб муносибати хешро нисбати ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоӣ, маданияту иқтисодӣ баён карда, зулму истисмори золимон, беадолатию бенизомии аҳли ҷоҳу мансабро ёд мекунад. Пас аз ин нависанда ба мавзӯи асосии асар мегузарад. Композитсияи асар ё устухонбандии «Гулрез» чун «Ҳазору як шаб» ва қиссаҳои ошиқонаи асрҳои пешин ҳикоя андар ҳикоя омадааст. Сароғози ин қиссаи ошиқона аз ҳикоеҳои шоҳзодаи Нахшаб Махсумшоҳ ва духтари шоҳи парӣён – Нӯшлаб, ки дар асар ба сурати мурғ дода шудааст, оғоз ме-

ёбад ва дигар ҳикояҳою қиссаҳои овардашуда ба ин ҳикоят пайванданд ва аз ягон ҷиҳат онҳо мақому манзалати нақшҳои асосиро кушода медиҳанд.

Муҳимтарин хусусияти «Гулрез» он аст, ки дар он намунаҳои зиёди назми оварда шудаанд. Дар байни намунаҳои жанрҳои рубоӣ, ғазал, қитъа ва таронаҳои зебо бештар дида мешаванд. Дар «Гулрез» беш аз 1200 байт оварда шудааст, ки онҳо бо санъати баланд эҷод гардидаанд ва Зиёи Нахшабӣ ҳамчун шоири баркамол ба назар мерасад. Бештари намунаҳои ғазалмонанд дар муколама ва гуфтору посухҳои ошиқонаи байни Аҷабмалик ва Нӯшлаб ба назар мерасанд, ки онҳо асарро хонданӣ, хушобуранг намудаанд. Боз як хусусияти «Гулрез» он аст, ки дар мавридҳои алоҳида ҳикояҳои кӯтоҳи ошиқона оварда шудаанд, ки онҳо ба 20-то мерасад. Онҳо ҳам дар мавриди худ барои барҷаста баромадани симоҳои асосии асар хизмат кардаанд. Забон ва тарзи баёни нависанда ба насри маснӯи замони шоир, ки ҳукмрон буд, монанд аст. Калимоту ибороти арабӣ, ҳадису оёти «Қуръон» дар асар хеле зиёд омадааст. Аз ин ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки Зиёи Нахшабӣ забони арабиро хеле хуб медонистааст.

«Чузъиёт ва куллиёт». Ин асар ҳам насри буда, бо порчаҳои назми ораста гардидааст ва аз ин ҷиҳат ба «Гулрез» монанд аст. Мавзӯи асар баҳси чузъиёт ё узвҳои бадани инсон мебошад. Маънии асар он аст, ки чузъиёт бо ҳам чамъ омада, куллиётро ташкил додаанд. Яъне, онҳо дар кул бадани инсонро ташкил медиҳанд. Асар аз 40 боб иборат мебошад ва ҳар як боб ба як узви инсон бахшида шудааст ва нависанда дардҳо, доруҳои табобатии он узвро баён мекунад ва барои беҳ шудани он дард тавсияҳои муфид пешниҳод менамояд. Аз ин нигоҳ асар аҳамияти калони тиббӣ дорад. Масалан, бобҳои дар бораи мӯй, сар, димоғ, пешонӣ, абру, пилк, мижа, чашм, ашк, бинӣ, рухсора, гӯш, зулф, хат, лаб, даҳон, дандон, забон, занах, рӯй, хол, гулу, гардан, пушт, устухон, бозу, раг, даст, ангушт, нохун, сина, дил, рух, паҳлу, шикам, камар, зону, соқ ва пой бо ҳам баҳс мекунанд. Ғайр аз ин дар асар мавзӯҳои пандуахлоқӣ, тасаввуфӣ низ омадаанд, ки мавзӯҳо ба мавзӯи асосии асар дар алоқамандӣ баррасӣ гардидааст.

«Силк-ус-сулук». Ин асар аз нигоҳи мазмуну ғояи худ динӣ-тасаввуфист. Метавон бо камоли боварӣ гуфт, ки Зиёи Нахшабӣ асари хешро барои солиқони роҳи Ҳақ иншо кардааст ва ҳамчун китоби дарсӣ барои толибилмон, барои он нафароне, ки ҳамин

рохро интихоб карда, ниёз ба дониستاني нозукиҳои ин чараён доранд, муфид аст, бисёр масоилро равшан мегардонад ва дар дониستاني хусусияти он ба соликон кумак хоҳад расонд.

Ин рисола аз 151 силк, яъне фасл иборат аст. Муаллиф дар ҳар як силк усул, равиш ва роҳҳои силкро аз нуқтаи назари илмӣ, дар асоси гуфтаҳои машоихи муътабару номдор баён карда, баъд барои тақвияти андешаҳои аз оятҳои «Қуръон», аз ҳадисҳои Расули Акрам (с), аз рӯзгори хулафои рошидин, машоиху уламои ба Ҳақ расида асарро зебу зинат додааст. Асари «Силк-ус-сулк» аз лиҳози забон ва тарзи баён мураккаб буда, дар сабки насри маснӯъ иншо шудааст.

«Лаззат-ун-нисо». Зиёи Нахшабӣ ин асарро аз забони ҳиндӣ ба тоҷикӣ тарҷума намудааст. Хоҳиши хамсолон, дӯстон сабаб гардид, ки ба тарҷумаи он камар бандад. Ҳангоми тарҷума қиссаҳои асарро хеле кӯтоҳ намуд. Масалан, агар «Лаззат-ун-нисо» дар забони ҳиндӣ 34 фаслро ташкил меода бошад, баъд аз тарҷума миқдори фаслҳо ба 10 расид. Мавзӯи он ба илми тиб бахшида шудааст.

Метавон гуфт, ки дар асрҳои минбаъда асари мазкур таъсири калон расонд ва дар пайравӣ ба он ба мисли «Иёри дониш» асарҳои зиёд нигошта шуданд.

Чунонки дар боло ишорат шуд, асарҳои «Шарҳи сураи Забур», «Насоих-ул-мавоиз» ва «Ашараи мубашшира»-ро як гурӯҳ муаллифони сарчашмаҳо ва олимони шарқшинос ба Зиёи Нахшабӣ нисбат додаанд, вале, мутаассифона, то замони мо аз ин асарҳо ба ҷуз ном дигар осоре боқӣ намондааст.

«ТҶУТИНОМА»-И ЗИЁУДДИНИ НАХШАБӢ

«Тҷутинома» ҳам аз нигоҳи мазмуну мундариҷаи идеявӣ ва ҳам аз нигоҳи ҳаҷму дарбаргирии масъалаҳо бузург буда, дар эҷодиёти адиб мақоми хосса дорад. Асар аз ҷиҳати композитсия ё устухонбандии дохилӣ хусусиятҳои назаррас дорад. Бо ин тарзу усул ҳанӯз дар замонҳои қадим дар байни халқҳои ҷаҳон, аз ҷумла мардуми аҷамтабор асарҳо мавҷуд буданд, ки онҳо бо гузашти айём шакл гирифта, тағйир ёфта, то имрӯз омада расидаанд. Намунаҳои онҳо бо забонҳои суғдӣ, пахлавӣ, форсии миёна, ҳиндию хитой ва ғайра мавриди истифода қарор доштанд. Мисоли равшани он нақлу ривоятҳои «Авасто», «Минуи хи-

рад», «Шохнома», «Ҳазору як шаб», «Калила ва Димна», «Шукасантанти», «Синдбоднома» ва ғайра шуда метавонанд. Дар ин асарҳо қиссаҳо, аз нақлу ривоятҳо, мифу асотирҳо, ки мазмунҳои мухталиф доранд, то замони мо бештари онҳо омада расидаанд.

Метавон бо камоли боварӣ гуфт, ки Зиёи Нахшабӣ ҳам аз ҳамин асарҳо илҳом гирифта, асари хешро офарид. Мо хуб огоҳ ҳастем, ки Зиёи Нахшабӣ забонҳои арабӣ, паҳлавӣ, суғдиро ханӯз то ба Ҳинд ҳичрат карданаш омӯхта, аз худ карда буд. Чун ба Ҳинд рафт, забони хиндиرو низ омӯхт ва асарҳои насри ривоятии хиндиرو дар асл хонд ва барои хеш маводи арзишманде гирд овард. Ҳатто забондонияш ба ҷое расид, ки аз забони ҳиндӣ ба забони тоҷикӣ асарҳоро тарҷума намуд.

Зиёи Нахшабӣ «Тўтинома»-ро соли 730 ҳичрӣ, яъне соли 1329 мелодӣ навишта ба анҷом мерасонад. Дар ин бора худи нависанда мегӯяд:

*Зи ҳичрат ҳафсаду сӣ буд он шаб,
Ки ман ин қиссаҳо кардам мураттаб.
Зиёи Нахшабӣ афсонаҳо гуфт
В-аз ин афсонаҳо дар хоби хуш хуфт.*

Муаллиф дар муқаддимаи «Тўтинома» дар бораи аз ҳикояту ривоети мардуми тоҷику форс ва ҳинд истифода бурданаш ёдовар шуда, чунин мегӯяд: «Панҷоҳу ду ҳикоят ба иборати хуб ва истиороти марғуб дар ӯ амсол... навишта шуд ва ҳикояте, ки безабту берағбат буд, онро мазбут (хориҷ) карда омад ва матлаъ ва мақтаи ҳар якеро тартиб ва тавзеҳ дода шуд ва ҳикояте чанд, ки кабеҳ ва безавқ буд, бадали он ҳикояти дигар таҳрир ёфт. Ва ин арӯси хулдлутф (биҳиштмонанд)-ро дар назари шоҳони маънӣ ба ду даст чилва дода омад.

*Гӯӣ ба замин ситора омад,
Юсуф ба ҷаҳон дубора омад».*

Метавон аз ҳамин як байт аз ҳунару истеъдоди шоирии Зиёи Нахшабӣ маънӣ бардошт. Гузашта аз ин, байти боло ба мазмуни асар низ пайванди ногустанӣ дорад.

Акнун, пеш аз он ки дар бораи ғоя ва мазмуни асар андешаи хешро иброз дорем, лозим аст, ки нахуст сужети мухтасари «Тўтинома»-ро нақл намоем. Дар сарзамини Ҳиндустон мар-

ди сарватманде бо номи Муборак рӯзгор дошт. Ӯ аз давлату сарват бениёз буд. Аммо ҳамаи ин барояш қимату арзиш надошт. Зеро Муборак писар надошт ва аз даргоҳи Худованд илтиҷо менамуд, ки писареро барояш ато бикунад. Чанд сол гузашт, дуояш мустачоб гардид ва соҳиби писар шуд. Муборак ба тифл Маймун ном гузошт, ки маънояш хубрӯй, зебо, фархунда ва нектолеъ мебошад.

Дар ҳақиқат, писари Муборак арзандаи номаш буд. Маймун дар давлати падар бузург шуд, илму адаб омӯхт. Чун ба синни ҳаждаҳсолагӣ расид, тӯй карду духтари зебоеро бо номи Хучаста ба ӯ дод. Маймун боре ба тичорат баромад ва дар бозор тӯтиеро дид, ки дар сурат зебо ва дар гуфтор доно ва хушнаво буд. Майли харидани тӯтӣ кард ва аз соҳибаш нархашро пурсид. Соҳибаш қимати тӯтиро баланд бардошта, «ҳазор динор» гуфт. Маймун ба андеша рафт ва азми хона кард. Тӯтӣ дарҳол ба забон омад ва ба Маймун гуфт: «Эй чавон! Ту қадри ман чӣ донӣ ва қимати ман чӣ шиносӣ?! Агарчи ман муштипарам, аммо аз ҳама улум бохабарам. Масалан, умури мустақбалро (ҳодисаи пешомада) пеш аз вукӯъ (пеш аз оғоз) ба даҳ рӯз медонам. Инак, пас аз се рӯз дар ин шаҳр корвони Кобул ба талаби матои сунбул хоҳад расид. Бояд ки ҳар чо сунбул аст, гирд оӣ! Биноан маро шартан ба се рӯз бихар. Агар корвон дар рӯзи сеюм расида аз он савдо фоида ёфтӣ, қимати маро адо кун. Вагарна рӯзи сеюм маро ба соҳибам бисупор». Гуфтори тӯтӣ ба Маймун маъқул афтод ва тӯтиро харидорӣ кард. Пас аз се рӯз корвон аз Кобул омад ва Маймун аз ин додугирифт фоидаи зиёд бардошт. Мехру боварияш нисбати тӯтӣ афзуд. Ҳамеша дар масъалаҳои савдо ва дигар мавзӯҳо бо тӯтӣ машварат мекард ва тӯтӣ ҳамдами розаш гардид. Боре тӯтӣ ба Маймун маслиҳат дод, ки ба тичорати дарё барояд ва фоидаи зиёд ба даст хоҳад овард. Маймун ба сафари дарё ризо шуд. Ӯ ба бозор рафта, боз як тӯтии дигар, ки Шорак ном дошт, харид. Шорак бо ҳамчинси худ мунис шуданду бо ҳам суҳбат оростанд. Вале ба сафар кардани Маймун Хучаста ризо набуд. Маймун ба гуфтори ӯ гӯш надода, ӯро бо ин ду тӯтӣ гузошта, азми сафари дарё намуд. Чанд рӯз гузашт, Хучаста ба чавони зебое ошиқ шуд ва мехост, ки наздаш равад ва бо ӯ айшу ишрат наояд. Бинобар ин, аз Шорак маслиҳат пурсид. Шорак ӯро панд дод, ки ин кори ношоиста аст, аз Худо битарс, гуноҳи азим аст. Панди Шорак ба Хучаста маъқул нашуд ва аз қафас Шоракро бароварда,

сарашро бурид. Рӯзи дигар масъалаи ба назди ҷавон рафтанишро ба тӯтӣ арз кард ва аз ӯ ҳам маслиҳат пурсид. Тӯтӣ, ки аз марги ҳамчинси худ огоҳ буд, панд гирифт. Нахуст кори Хучастаро писандид ва дар ҳамин мавзӯҳо ба ӯ ҳикоёту ривоёти рангин нақл кард. Чун тӯтӣ ҳикояи бисёр ширину гувороеро нақл мекард, шаб рӯз мешуд ва Хучаста ба назди дилдодаи худ рафта наметавонист. Боз бегоҳ Хучаста назди тӯтӣ меомад ва боз тӯтӣ ба қиссапардозӣ оғоз мекард. Бо ҳамин тарз 52 рӯз гузашт ва Хучаста ба назди ҷавон рафта натавонист ва дар рӯзи 52-юм Маймун аз сафари дарё бозгашт. Тӯтӣ хамаи ҳодисаҳои шудагиро начакондаю нарезонда ба Маймун нақл кард. Маймун аз марги Шорак ғамгин шуд ва дигар аз хиёнати Хучаста ба ғазаб омада, ӯро қатл намуд. Мазмуни мухтасари «Тӯтинома» аз ҳамин иборат аст.

Дар асар омадани ҳамон ҳикоёту ривоёти «Тӯтинома» устухонбандии онро ташкил додаанд, ки ин як сабки баёни фикри нависанда низ ҳаст. Вале дар алоҳидагӣ ҳар як ҳикояи асар, ки бо номи дoston ёд мешавад, мавзӯъ ва мазмуни мустақил дорад. Мавзӯи ҳикоёту ривоёти «Тӯтинома» рангин буда, ба масъалаҳои мухталиф бахшида шудаанд. Фикрҳои иҷтимоӣ, ахлоқии нависанда дар рафти амалиёти қаҳрамонон, персонажҳои асар ба қалам дода шудаанд. Натиҷаи пандомӯзи ҳикояти аввал, ки 52 ҳикоя ё достони дигар ба он пайванд шуда омадаанд, мисоли равшани фикри боло шуда метавонад. Марги Шорак як ҳодиса ё як тасвири одӣ нест. Шораки покбину покахлоқ, ки дили софи беғаш дошт, хост ки ба воситаи суханони талхи ибратомӯз кирдори Хучастаро нишон диҳад ва ӯро аз рӯи хиёнат нисбат ба шавҳараш бигардонад, аммо чӣ дид? Дар ин роҳ ҳалок шуд. Тӯтӣ ин ҳодисаро бо чашмони худ дида, панд гирифт ва гуфтори хешро бо Хучаста дигар кард, яъне роҳи мусолиҳаро пеш гирифт. Нахуст кори пешгирифтаи ӯро мувофиқи матлаб донист ва доир ба ин масъала ҳикоёту қиссаҳои фаровон барояш нақл кард. Ин ягона тадбире буд, ки метавонист Хучастаро аз ин роҳи бад (хиёнат ба шавҳар) боз дорад. Кори ӯ самар дод, вақт зоеъ нарафт, корашро кард ва Маймун аз сафар бозгашт. Дар ин маврид дар симои тӯтӣ хирадмандӣ, дурандешӣ ва ботадбирии оқилону хирадмандон таҷассум ёфтааст. Дар «Тӯтинома» қору рафтори тоҷирон, деҳқонон, хунармандон, аҳли ҷоҳу мансаб, волиён, шайхон, қозиён ва дигар табақоти ҷамъият дар зимни ҳикоёту ривоёт,

ки дар асар бо номи дoston ё кисса ёд шудаанд, бисёр возеху равшан инъикос ёфтаанд.

ҒОЯИ ШОҲИ ОДИЛ ДАР «ТЎТИНОМА»

Дар «Тўтинома» бисёр қиссаю ҳикоёте оварда шудааст, ки дар онҳо қору рафтори шоҳон, ройҳо (дар забони ҳиндӣ подшоҳро рой мегӯянд) нисбати раъият, ҳокимону волиён, қозию муфтий ба қалам дода шудаанд. Дар онҳо қору рафтори шоҳон гоҳ мазаммат карда шудааст ва гоҳ таърифу тавсиф. Қору амали онон дар ҳар ду маврид ҳам асосан дар зимни ашхоси таърихӣ чамъбаст гардидаанд. Нависанда дар баробари инъикоси хислатҳои шоҳони одилу раъиятпарвар ба шоҳони золим, агарчи мусулмон ҳам бошанд, назари нек наdoшт. Ин аз он сабаб, ки дар рӯзгораш шоҳони золими таърихӣ хеле зиёд буданд. Худи қору амали Алоуддини Хилҷӣ (1296-1316), Қутбуддини Муборакшоҳ (1316-1320), Ғиёсуддин Муҳаммади Туғлуқ (1320-1351) мисоли равшани фикри мо шуда метавонанд. Онҳо шоҳони золим, ғосиб ва қохил буданд. Илова ба ин, барои тоҷу тахт якдигарро ба қатл расониданд. Муборакшоҳ Хизрхони бародарашро аввал кӯр кард ва пасон ба қатл расонид, ки Зиёи Нахшабӣ шоҳиди чунин ҳодисаҳои нанговари хунин буд. Метавон гуфт, ки беҳтарин ҳисоли неки шоҳон дар симои ройи (подшоҳи) бузурги ҳиндувон Викрамодит чамъбаст гардидааст. Шоҳи одил бояд ба чунин сифатҳо ораста бошад: «...бори раоё кашанд ва ғами раоё хӯранд, аз дастшударо дастгир шаванд ва дармондаро поймардӣ кунанд». Ройи бузург (дар ҳикоёти шаби 7-ум) барои ба мақсад расонидани чавонмарди камбизоат, ки ба духтари подшоҳе ошиқ шудааст, як бори фил зар медиҳад ва ҳатто омода аст, ки қони азизашро дар ин роҳ қурбон намояд.

Нахшабӣ дар бисёр ҳикоёт зулму бедодӣ, беҳирадию беандешагии рой ва подшоҳонро ба тарзи тамсил ба қалам додааст, ки хонанда пас аз мутолиаи он аз ҳақиқати он ба тезӣ огоҳ мегардад. Масалан, дар ҳикоёти шабҳои 7, 40 ва 51 ҳамин масъалаҳо бо қамолҳои маҳорат инъикос ёфтаанд.

Дар қойи дигар Нахшабӣ ба шоҳони замонаш хушдор медиҳад, ки агар зулму бедодиро дар ҳаққи раъият раво бинанд, душманашро ба мулкаш даъват менамояд ва давлат ба осонӣ аз дасташ меравад. Дар поёни ҳикоят хулосаи нависанда бо қитъаи зер чамъбаст шудааст:

*Нахшабӣ, зулм бадтарин чиз аст,
Аз ситам синаҳо кабоб шавад.
Ҳар кӣ бо хонае кунад зулме,
Хонааш оқибат хароб шавад.*

Ниҳоят, нависанда ба чунин хулоса омадааст: «Оре, чун ба дидаи имтиҳон бубинед ва ба чашми ҳақиқат нигоҳ кунед, ботини подшоҳ чамъ ҳам намебояд, ки чамъияти ботини эшон парешонии халқ аст».

Дар «Тӯтинома» нависанда ҳикоётеро овардааст, ки дар онҳо макоми вазирону дабирони хирадмандро басо бузург шуморидааст. «Оре, султони мутлақи таоло агарчи мулуку салотинро неъматӣ бисёр бидиҳад, аммо эшонро ҳеҷ неъмате болотар аз вазирӣ некурой нест».

ТАВСИФИ ГУРҶҲОИ ПОЁНИ ҚОМЕА

Бисёр ҳикоёту қиссаҳои «Тӯтинома» ба қору зиндагии мардуми одӣ, аҳли ҳунар бахшида шудаанд. Зиёи Нахшабӣ, ки худ аз байни ҳамин мардум баромадааст ва ҳунари волои нигорандагӣ дорад, рафтору кирдор ва гуфтори ин табақаи чамъиятиро хеле хуб медонад ва дар асараш симои онҳоро воқеӣ ба қалам додааст. Дар ҳикоёту қиссаҳои ӯ наҷқору заргар, меъмору бинокор, дарзӣю кишоварз, деҳқону боғбон, мурибу шоир, қуллолу ранграз, сайёҳу сайёд, сипоҳию тирандоз ва амсоли онҳо амал намуда, нависанда бо қамолӣ эҳтиром дар бораи онон суҳан меронад. Махсусан, ба қосибони қирадаст, боқандагон, заргарон муносибати хайрхоҳона дорад ва таъкид менамояд, ки аҳли ҳунар мардуми ҳушбахтанд.

Нахшабӣ дар ҳикоёти шабҳои 27, 28, 34, 44, 48-ум ҳунармандӣ, меҳнатдӯстӣ, ҳалолқорӣ ва истеъдоди аҳли ҳунарро хеле табиӣ инъикос намудааст.

Дар бисёр ҳикояҳо рӯзгори ноҳуш, ҳаёти талху ноғувори мардуми овора, қилои ватаншуда ба қалам дода шудааст. Чунин ҳикояҳо дар шабҳои 3, 27 ва 47 пайдо қарда метавонем. Мазмуни чунин ҳикоёт аз он иборат аст, ки чунин ашҳоси аз ватан дур дар ин қо ҳам рӯзгори бад доранд. Ба қадри онон аҳли қоҳу сарват намерасанд. Онҳо барои пайдо қардани қути лоямут шабу рӯз меҳнат меқунанд, аммо онҳоро озор медиҳанд. Аз гуфтори

нависанда мусаллам мегардад, ки зимни баёни ин ҳолатҳои ногувор дилаш ба дард меояд ва бо як ҳиссиёти ғайриодӣ ҳаёти талхи ононро баён менамояд. Охир, ҳуди Зиёи Нахшабӣ ҳам ба ҳамин табақа дохил мешуд ва ӯ низ аз ватан беватан шуда, мисли садҳо оворагон ранҷу озор мекашид. Аз ин нигоҳ тасвири нависанда ҳақиқати воқеист ва чунин ҳикояҳо ҳақиқати воқеии зиндагии ин гурӯҳҳои ҷамъиятии онрӯзаро воқеъбинона инъикос мекунад.

Зиёи Нахшабӣ дар баробари нишон додани ҳар гуна зулму золимӣ, ифшои ҳаёти қашшоқонаи мардуми одӣ шоҳону ҳокимонро аз оқибати ногувори амалашон огоҳ мекунад ва ононро аз муқофоти амал метарсонад ва таъкид менамояд, ки золимон бечазо наместонанд:

*Нахшабӣ, нест бе ҷазо амале,
Чанд бошӣ ту дар ризои бадӣ?!
Ҳар кӣ бад мекунад, ҳамеёбад
Ҳам ба дунёи дун ҷазои бадӣ.*

Хулоса, Зиёи Нахшабӣ ҳамчун як нависандаи ҳақгӯй бар зидди золимон баромада, мазлумонро ба ҳар роҳу восита ҳимоя кардааст. Маҳз асари «Тӯтинома» ва ҳуди ӯро ҳамин ҷанбаҳои гуманистӣ, инсонпарварӣ, некандешию хайрхоҳӣ нисбати бечорагон, мазлумон ва оммаҳои меҳнаткаш дар байни халқ мақбулу машҳур гардонд. Ба хоҳири ҳамин ғояҳои олии таъсири «Тӯтинома» дар асрҳои пасин зиёд шуд ва дар пайравии он дахҳо «Тӯтиномаҳо» иншо шуданд ва «Тӯтинома»-и Зиёи Нахшабӣ ба бисёр забонҳои дунё тарҷума ва нашр гардид.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Зиёи Нахшабӣ чаро ба Ҳиндустон сафар кард?
2. Мегӯянд, ки Зиё забони ҳинди ро медонист. Оё ҳамин фикр дуруст аст?
3. Чаро ӯ ба дарбор нарафт?
4. Зиёи Нахшабӣ кадом асарҳоро офарид?
5. Чаро нависанда ба асараш «Гулрез» ном ниҳод?
6. «Гулрез» дар кадом мавзӯ иншо шудааст?
7. Чаро асари нависанда «Ҷузъиёту куллиёт» ном гирифт?
8. Дар кадом мавзӯ асар баҳс мекунад?
9. Кадом асарҳои нависанда то замони мо омада нарасиданд?

10. Маънои асари «Силк-ус-сулук» -ро шарҳ диҳед.
11. Шумо номи асари нависанда «Тӯтинома»-ро чӣ хел мефаҳмед?
12. Устухонбандии «Тӯтинома» чӣ гуна аст?
13. Маймун чӣ маъно дорад?
14. Чаро Маймун тӯтиро харид?
15. Сабаби ба сафар баромадани Маймун чӣ буд?
16. Хучаста чаро Шоракро қатл кард?
17. Оё рафтори Хучаста дуруст буд?
18. Андешаи шумо дар бораи рафтори тӯтӣ чӣ гуна аст?
19. Чаро Хучаста тӯтиро қатл накард?
20. Назари Зиёи Нахшабӣ нисбати замонааш чӣ хел аст?
21. Адолатпарварии шоҳонро шумо дар чӣ мебинед?
22. Муносибати нависанда нисбати хунармандон чӣ хел аст?
23. Мукофоти амалро чӣ хел мефаҳмед?
24. Дар бораи қору рафтори нависанда шумо чӣ андеша доред?

ТЕСТҲО

- 1) Зиёи Нахшабӣ кадом забонро медонист?
  - а) Арабӣ.
  - б) Туркӣ.
  - в) Ҳиндӣ.
- 2) Зиёуддин зодаи кадом шаҳр аст?
  - а) Тирмиз.
  - б) Фарғона.
  - в) Нахшаб.
- 3) Асари «Гулрез» ба қалами кадом адиб тааллуқ дорад?
  - а) Сайфи Фарғонӣ.
  - б) Масъуди Саъди Салмон.
  - в) Зиёи Нахшабӣ.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. А. Алимардонов. Зиёуддини Нахшабӣ ва «Тӯтинома»-и ӯ. «Дониш», Душанбе, 1980.
2. Дастҷамъӣ. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV, қисми дувум. «Дониш», Душанбе, 1983.
3. Т. Мирон ва диг. Методикаи таълими адабиёти тоҷик. Маориф, Душанбе, 1991.

ИБНИ ЯМИН

(1286 – 1368)

Амир Фахриддини Маҳмуд Ибни Яминиддин соли 1286 дар деҳи Фарюмад, ки 16 фарсанг дуртар аз шаҳри Сабзавор воқеъ гардида буд, ба дунё омад. Падари Амир Фахриддини Маҳмуд Яминиддин ном дошт ва марди соҳибмаърифат ва шоир буд. Яминиддин дар дарбор, дар назди вазири Хоча Алоуддини Маҳмуд вазифаи муставфигиро¹ ба зимма дошт ва рӯзгори хуш доштанд. Ӯ дар ҳамин оила рушду камол ёфт ва бо дастгирии волидайн илм омӯхт ва соҳибмаълумот гардид. Амир Фахриддин барои такмили дониш ба шаҳри Сабзавор рафт ва дар пеши бузургони илму адаб дониши хешро сайқал дод. Ӯ асосан илми шеърӯ адаб ва арӯзу қофияро дар назди падар омӯхт. Падари Фахриддини Маҳмуд нозуқиҳои пешаи шоириро ҳам аз нигоҳи назарӣ ва ҳам амалӣ хеле хуб медонист ва онро ба фарзандон таълим дод. Чун Амир Фахриддини Маҳмуд бузург шуд ва ба шеър гуфтан оғоз кард, барои худ таҳаллуси Ибни Яминро лоиқ донист ва пасон бо ҳамин унвону таҳаллус дар байни хоссу ом маъруфу машҳур гардид. Аммо ин ҳаёти пурнишоту рӯзгори хуш дер давом накард. Нахуст падари Ибни Ямин соли 1322 вафот кард. Шоир маҷбур шуд, ки ба дарбори Хоча Алоуддин биёяд. Маҳз дар ҳамин давра дар ситоиши Хоча Алоуддин қасидаҳои мадҳӣ иншо намуд. Аммо дар дарбор ба ӯ рӯйи хуш надоданд. Бинобар ин, маҷбур шуд, дарборро тарк намояд. Пас ба Гургон рафт ва чанд муддат дар хизмати ҳокими он ҷой бимонд. Дар ҳамин вақт Сарбадорон зуҳур намуданд. Косаи сабри мардум аз зулму тааддӣ истилогарони муғул лабрес шуд ва баҳри озодӣ ба қиём хестанд. Ибни Ямин ҳам ба Сарбадорон ҳамроҳ шуд ва ҳам бо қамону шамшер ва ҳам бо қалам муборизаро сар кард. Ибни Ямин дар яке аз муҳорибаҳои шадид, ки соли 1342 дар шаҳри Зовани вилояти Хуф ба амал омада буд, асир афтод.

Ҳамин тавр, Ибни Яминро дар қатори асирон ба Ҳирот оварданд. Он ҷо чор сол дар зиндон ранҷу озор дид. Ҳамеша дар пеши назараш симои модари меҳрубон ва кӯдакони хурдсоларо чилвагар буданд. Бо ёди онҳо шабонро дар зиндон рӯз мекард. Ӯ ғаму дарди хешро бо шеърҳои чигарсӯзаш таскин мебахшид. Барояш зиндонбони ғамгусор дафтар, давоту қалам меовард. Баъ-

1 Муставфӣ – мансаб, сардори муҳосибон ё сармуҳосиб

зе китъаоти дардноке дар кунчи зиндон эҷод бикард. Овозаи ин ба гӯши Амир Ҳусайни Курт расид ва бо амри ӯ Ибни Ямин аз зиндон озод шуд. Пасон шоир соли 1347 назди пайвандону модари мушфики меҳрубон озими роҳ шуд. Чун ба деҳи Фарюмад ворид гардид, модари ғамдида гӯё болу пар кушод ва бо пайвандон писари шоирашро истиқбол гирифт. Аз чашмони фурӯрафтаю меҳрангези модар донаҳои ашки шодӣ метаровид. Модар писарашро ба оғӯш кашида, бӯсаборон мекард. Шодии фарзандон ҳадду канор надошт.

Ибни Ямин то поёни умр дигар зодгоҳашро тарк накард. Боғи ноободи падарро боз обод намуд. Дар канортари он боғи нав бунёд кард. Ӯ меҳнат мекарду эҷод ҳам. Дар асарҳои офаридааш ҳодисоту воқеоти аз сар гузарондаашро хеле воқеъбинона рӯйи дафтар меовард. То тавонист, то дар ёд дошт, абёти девони гумкардаашро барқарор намуд.

Хулоса, Ибни Ямин умри бобаракат дид. Соли 1368 дар зодгоҳаш – деҳаи Фарюмад аз дунё гузашт. Шоирро дар паҳлуи падар ба хок супориданд.

МЕРОСИ АДАБИИ ИБНИ ЯМИН

Чунонки дар боло ишорат кардем, дар чангҳои истиқлолхоҳӣ, муборизаи беамон алайҳи муғулҳо девони Ибни Ямин аз байн рафт. Ба ҳар ҳол, то рӯзҳои вопасини ҳаёти хеш ӯ қалам аз даст нагузошт ва эҷод кард. Девони дувуми шоир аз 16 ҳазор байт иборат мебошад. Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки дар осори боқимондаи Ибни Ямин жанри қитъа мақоми хосса дорад. Бештар афкори ахлоқӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии шоир дар қитъаоти ӯ инъикос ёфтаанд. Дар ин бора ба тарзи алоҳида дар поёнтар таваққуф хоҳем кард.

Пас аз жанри қитъа дар эҷодиёти адиб ғазал, қасида, рубоӣ, тарҷеъбанд, таркиббанд, мустазод омадааст. Ибни Ямин дар ғазалсароӣ ба Камол ва Шайх Саъдӣ пайравӣ намудааст:

*Вақти он омад, ки гӯяд чун Камол Ибни Ямин:
«Бо парирӯе, ки чун ӯ дилбари айёра нест».*

Мавзӯи асосии ғазалиёти шоир тавсифи ишқи инсонист. Ба ҳамин маънӣ Ибни Ямин мегӯяд:

*Ишқбозӣ бо руҳи маъшуқ қоре бас ҳуш аст,
Рӯзгори ишқ, алҳақ, рӯзгоре бас ҳуш аст.
Оқибат, гӯянд, бошад ишқбозиро ваҳим,¹
Ҳар чӣ хоҳӣ, бош, гӯӣ, ин лаҳза боре бас ҳуш аст.*

Чунонки аз тарҷумаи ҳоли шоир медонем, ӯ бештари рӯзгори хешро дар ғарибӣ, дар мусофирӣ дур аз ватан гузаронидааст. Асирӣ, гурбати ҷудой аз фарзандон дили адибро озурда карда буданд. Ана ҳамин рӯзгори нохуш, кунчи зиндон дар баъзе ғазалиёти шоир бисёр ба дард садо дода, қалби хонандаро ба шӯру ғалаён меорад. Дар ғазали зер шоир ёди Хуросон мекунад.

- 1. Субҳдам боде, ки аз хоки Хуросон медамад,
Чун дами Рухулқудус² дар пайкарам ҷон медамад.*
- 2. Боди субҳ аст ин, надонам ,ё насими пираҳан,
К-аз барои кӯр чашми пири Канъон медамад.*
- 3. Чун гузар кардаст бар хоки Хуросон, лоҷарам
Рӯҳпарвар чун насими боғи Ризвон медамад.*
- 4. Булбули табъи маро ояд насими кӯйи ӯ
Ҳамчу боди субҳгоҳӣ, к-аз гулистон медамад.*
- 5. Мебарад ҷамъийят аз Ибни Ямин якборагӣ
Нафҳае, к-аз чини он зулфи парешон медамад.*

Ибни Ямин дар як ғазали дигараш, ки аз гурбат, аз зиндон раҳой ёфта, майли диёр дорад, боз ба дидани диёру пайвандон ва модари меҳрубон шарафёб мегардад, хурсанд аст ва дар ин маврид хешро аз шодию фараҳ ба булбули зор, ки рӯ ба гулистон дорад, монанд кардааст. Ё дар байти дувум хешро ба Яқуб, ки дар ғаму дарди Юсуф дар Канъон кӯр шуда буд, монанд намудааст. Ӯ табли шодӣ мезанад, ки ба дидори Юсуф, яъне ба дидори ёру ошно, пайвандон ва ватани меҳрубонаш – Хуросон мушарраф мегардад. Дар баёни фикр ва эҳсоси қалби хеш шоир санъатҳои ташбеҳу истиора ва талмеҳро хеле хуб корбаст намудааст. Тавачҷуҳ намоед ба ғазал:

- 1. Ин манам бори дигар азми Хуросон карда,
Рӯӣ чун булбули шайдо ба гулистон карда.*

1 Ваҳим – бад, ханнок

2 Рухулқудус – ҳазрати Исо (а)

2. Буда Яъқубсифат сокини байтулаҳзон
В-ин замон рӯй суи Юсуфи Кангон карда.
3. Баста эҳроми тавофи ҳарами ҳазрати дӯст,
Қиблагоҳи дилу ҷон абруи ҷонон карда.
4. Шодии давлати васлаи паси чандин гами ҳаҷр
Бар дилам мушкили даври қамар осон карда.
5. Кай бувад боз, ки хоки кафи пояи бинам
Сурмаи равшании дидаи гирён карда.
6. Шукр гӯям, ки аз он толеи саргаштаи хеш,
Гар бубинам раҳи ҳичрон-и, ба поён карда.

Ибни Ямин дар бисёр ғазалҳояш баҳору шукуфтани гулҳо, зебою рангин шудани лаби ҷӯйю боғу чаманро ёд мекунад ва таъкид менамояд, ки аз ин зебоиҳои табиат бояд истифода бурд. Дар ин маврид айёми ҷавонии инсонро ёд карда, хуш гузаронидани онро таманно дорад. Шоир барои таквияти фикраш аз зарбулма-салу мақолҳо, суханони пандомези пешиниён истифода мебарад.

1. Биё, соқӣ, ба даври дӯстгонӣ,
Бидех бар гул шароби аргавонӣ.
2. Канори ҷӯйбор аз хуррамӣ шуд
Чу даврони ҷавонӣ, ку ҷавонӣ?
3. Ниҳон кард об рози дил, вале хок
Падид овард асрори ниҳонӣ.
4. Чаман чун қулбаи гаҳварфурӯш аст
Зи зеварҳои дарёию конӣ.
5. Хушо он кас, ки чун наргис зи мастӣ
Фитад дар пойи сарви бӯстонӣ.
6. Тараб з-имрӯз бар фардо маяфкан,
Чӣ зояд ин шаби ялдо, чӣ донӣ?
7. Маҷӯй, Ибни Ямин, ҷуз некномӣ,
Агар хоҳӣ, ки доим зинда монӣ.
8. Намирад ,ҳар кӣ номи нек аз ӯ монд,
Ҳамин бошад ҳаёти ҷовидонӣ.

Ғазали боло оҳанги ҳаётдӯстона дорад. Инсонро ба болидахотирӣ ва аз олами зебоӣ лаззат бурдан, зиндагиرو хуш гузаронидан ҳидоят мекунад. Вале ин маъно дар ғазал ҳадди охир нест. Адиб дар анҷоми ғазал ба хонанда боз нуктаи дигарро ёдрас

мекунад ва таъкид менамояд, ки чавониро танҳо ба тараб, ба айшу хурсандӣ гузаронидан шоиста нест.

Ибни Ямин таркиббанду тарҷеъбандҳои содаю гӯшнавоз ва пурмазмун эҷод кардааст, ки ин ҷо яке аз он таркиббандҳоро бо ҳам дида мебароем. Таркиббанд дар васфи тирамоҳу зимистони қаҳратун иншо шудааст. Бо камоли эътиқод метавон гуфт, ки ин шеър бо ин мазмуну муҳтавояш дар адабиёти гузашта камназир аст. Дар эҷодиёти аксар адибони классик ва имрӯза шеърхое, ки баҳору дигар фаслҳоро тавсиф кардаанд, хеле зиёданд. Вале доир ба фасли зимистон, сардию хунукиҳои он адибон хеле кам таваҷҷуҳ кардаанд. Дар баробари сардиҳои зимистон оташ муқобил гузошта шудааст ва оташу хубиҳои он мадҳу ситоиш ёфтааст.

Дар банди нахусти таркиббанди «Зимистон» фасли тирамоҳи зарринқабо тавсиф ёфтааст ва дар байти аввал шоир аз ҷашни Меҳргон, ки дар оғози фасли тирамоҳ таҷлил мегардад, ёд кардааст:

*Ё насими меҳргонро заргарӣ оин шудааст,
Луъбатони боғро зевар Ҳама заррин шудааст.*

Дар ин байт шоир нишонаҳои тирамоҳ, яъне заррин шудани боғ ва умуман табиатро тавсиф намуда истода, пасон аз омад-омади зимистон мӯжда медихад. Ин банд бо байти зерин оғоз ёфтааст:

*Гаит баҳман ҳамчу Намруду халоиқ чун Халил,
З-он ки оташ ҳар якеро чун гулу насрин шудааст.*

Шоир аз ёд кардани моҳи баҳман оғоз ёфтани фасли зимистонро дар назар дорад ва боз дар ин маврид ба санъати талмех рӯ меорад. Ибни Ямин фасли зимистонро ба Намрӯд ва халоиқро ба Ҳазрати Иброҳими Халиллулоҳ монанд кардааст. Чаро монанд кардааст? Барои равшан намудани ин маънӣ ривояти «Ҳазрати Иброҳим ва Намрӯд»-ро ёдовар шудан ба матлаб наздик аст. Иброҳим муқобили расму оини бутпарастӣ баромад. Барои ҳамин гуноҳаш шоҳи золиму муқтадир Намрӯд ба одамҳои мефармояд, ки хезуми бисёр чамъ кунанд. Хезум мисли кӯҳ мешавад. Баъд онро оташ мезананд. Ана аз байни ҳамин оташ Иброҳим мегузарад ва кӯҳи оташ барояш мисли гулистон мегардад.

Дар рубоиёти Ибни Ямин мавзӯҳои ахлоқӣ, фалсафӣ ва ишқӣ бештар ба назар мерасанд.

*Бо мутрибу май ҳурсириште гар ҳаст,
Бо оби равон канори киште гар ҳаст,
Беҳ з-ин маталаб, биҳишт беҳуда маҷӯӣ!
К-он нест, чуз ин нест биҳиште, гар ҳаст.*

Агар зиндагиат ба муроди дилат бошад, агар дар пешат дӯстони наздикат бошанд, шукрона куну дигар аз ин зиёд талаб нақун, ки биҳишт ҳамин аст ва рӯзгорро хуш гузарон.

Ибни Ямин дар поёни умр маснавиё иншо кардааст бо номи «Пандномаи Анӯшервон», ки он аз 115 байт иборат буда, дар вазни «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ иншо шудааст. Метавон бо камоли боварӣ гуфт, ки маснавиё як ихлоснома ба шоҳасари Фирдавсӣст. Зеро Ибни Ямин гаштаю баргашта «Шоҳнома»-ро мехонд ва нисбати шоири бузург эҳтиромӯ садоқат дошт. Беҳуда нагуфтааст:

*Сиккае, к-андар сухан Фирдавсии Тӯсӣ нишонд,
Кофирам, гар ҳеч кас аз зумраи фурсӣ нишонд.
Аввал аз болои курсӣ бар замин омад сухан,
ӯ суханро боз боло бурду дар курсӣ нишонд.*

Ибни Ямин ҳамбастагӣ, ҳамраъиӣ хешро ба воситаи ҳамин маснавиё баён намуд. Дар «Шоҳнома» ҳам Анӯшервон, ки бо номи Кисро ҳам ёд мешавад мубадонро даъват намуда, хоҳиш менамояд, ки барои кори неки оянда, барои рӯзгори хуши раият панду андарзаш бигӯянд. Панду андарзи ҳафт мубад дар «Шоҳнома» оварда шудааст. Агар «Пандномаи Анӯшервон»-ро бо гуфтори мубадон муқоиса намоед, дар байни онҳо дар мазмуну сабки баён монандиҳои зиёдеро эҳсос мекунем. Панднома ба тариқи зайл шурӯъ мегардад:

*Ало, эй ҳунарманди покизарой!
Зи ман бшинав, ар ҳуш дорӣ ба ҷой.
Чу хоҳӣ шудан з-ин саройи ситанҷ,
Бимон ёдгор аз паси хеш ганҷ...*

*На ганче, ки бошад нур аз хоста,
Ба зарру ба гавҳар биёроста.
Яке ганчи нав бояд афканд бун,
Ки бошад зару гаҳвари он сухун....
Кунун дар дил, эй номвар, ҳуш дор!
Суханҳои Нӯширавон гӯш дор.
Туро зинда гуфтан наёяд дуруст,
Агар зиндагонӣ на бар номи туст.
Дигар он, ки ҳақ гӯӣ бо ҳар касе
В-агарчи ба талхӣ гирояд басте.
Дигар он ки гар мард доно бувад,
Ба майдони дониш тавоно бувад...
Дигар он ки бе бим бошад касе,
Ки озори мардум начӯяд басте.
Дигар он ки қадри бузургон бидон!
Сухан неши эшон ба андоза рон!
Чу қадри бузургон ниғаҳ доштӣ,
Сари сарвариро барафроштӣ!*

Ибни Ямин пас аз додани панду андарзҳои судманд дар анҷоми маснавӣ гуфторашро ба тариқи зайл чамъбаст намудааст:

*Ба поён расонидам ин пандҳо,
Кушодам зи ганчи гуҳар бандҳо...
Гарат ҳаст шоиставу дилпазир,
Аз ин дoston як ба як ёд гир!*

ҚИТАЪОТИ ИБНИ ЯМИН

Чунонки дар боло ёд кардем Ибни Ямин дар таърихи адабиёти тоҷику форс ҳамчун шоири қитъасаро ё устоди жанри қитъа маълуму машҳур аст. Пеш аз он ки дар бораи мазмуну мундариҷаи ғоявии қитъаоти шоир маълумот диҳем, зарур мебудем, ки шумо, хонандагонро бо хусусиятҳои жанри қитъа ошно бисозем. Жанри қитъа ханӯз дар асрҳои IX-X дар адабиёти тоҷику форс пайдо шуда буд. Намунаҳои онро дар осори устод Рӯдакӣ, Абушақури Балхӣ, Кисоии Марвазӣ ва дигар ҳамасронии устод Рӯдакӣ метавонем пайдо кард. Қитъа дар «Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» ба тариқи зайл маънидод карда шудааст: «Қитъа (ар. – пораи чизе)

яке аз намудҳои назми классикист. Қитъа аз чиҳати шакл ба ғазал ва қасида наздик аст, аммо матлаъ надорад, яъне қофиябандии он ба ин тарз аст: аб, вб, гб, дб...».

Акнун барои фаҳмо шудани мазмуни боло аз эҷодиёти Ибни Ямин як мисол меорем:

1. *Ба тамсил Ибни Ямин гуфтааст, - - - а*
Кунад арза бо шоҳи фармонраво. — - б
2. *Хунарманд монанди бозе бувад, — - в*
Ки ӯро ба дом оварӣ аз ҳаво. - - - б
3. *Ба таълими сайдаи машав ранҷа ҳеч, — г*
Ки нек орад он санъат ӯ худ ба чо. — б
4. *Ҳамин бас, ки он бози бегоноро — д*
Кунӣ бо худ аз роҳи лутф ошно. — - б

Қитъа мазмунҳои гуногунро дар бар мегирад. Мавзӯҳои асосии қитъа панду ахлоқ, мазаммати шоҳону ҳокимони золиму зулмпарвар, ошкор намудани нуқсонҳои ҷомеа, инъикос намудани андешаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, нишон додани ғаму андух, шодию фараҳи қаҳрамони лирикӣ ва амсоли ин шуда метавонад.

Ибни Ямин аз таҷрибаи рӯзгор басо панд омӯхта, ба хулоса омадааст, ки дар ҷамъият агарчанде, ки инсон хушхӯ, хушгуфтор ва оқилу доно бошад ҳам, муҳтарам намешавад, зеро молу сарват надорад, камбизоат аст, агарчи Сино бошад. Таваҷҷуҳ намоед:

Марди озода дар миёни гурӯҳ,
Гарчи хушхӯю оқилу доно аст,
Муҳтарам он гаҳе тавонад буд,
Ки аз эшон ба молаш истигност.
В-он ки муҳтоҷи ҳалқ шуд, хор аст,
Гарчи дар илм Бӯалӣ Синост.

Ибни Ямини Фарюмадӣ дар қитъаҳои «Фарзанд нури дидаи ман», «Ҳар кӣ бандад камар ба хизмати халқ», «Фарзанди хунарманди ман», «Фалаки озҷӯ» ва ғайра ба масъалаҳои муҳимми рӯзгори хеш даст зада, муносибаташро ибраз меорад.

Шоир дар қитъаи «Ҳар кӣ бандад камар ба хизмати халқ» аҳли ҷоҳу мансабро ба адлу дод, ба накукорӣ ҳидоят мекунад, то ки онон ғамгусори раият ва аҳли хунар бошанд:

*Набувад меҳтарӣ ба рӯзу ба шаб
 Бодаи хушгӯвор нӯшидан,
 Ё таоми лазизро хӯрдан,
 Ё либоси латиф нӯшидан.
 Ё бад-он кас, ки зердаст бувад,
 Ҳар замон бесабаб хурӯшидан.
 Ман бигӯям, ки меҳтарӣ чӣ бувад,
 Гар бихоҳӣ зи ман нишошидан:
 Ҳамагонро зи гам раҳонидан,
 Дар риоёти халқ кӯшидан.*

Ибни Ямин шахси покахлоқ, покрӯзгор ва бетамаъ буд. Назди пасфитратон ҳаргиз сари ниёз ҳам намекард ва дар баробари ин аз дигарон низ ҳамин хислати начибро талаб мекунад. Таваҷҷуҳ намоед:

1. *Ҳар балое, ки мешавад воқеъ
Дар миёни халоқи олам,*
2. *Чун наку бингарӣ, тамаъ бошад
Маниши он бало зи бешию кам.*
3. *Гар набудӣ тамаъ, наяфтодӣ
Аз биҳишти барин бурун Одам.*
4. *Ҳар кӣ нақши тамаъ зи лавҳи замир
Бистурад, вораҳад зи меҳнату гам.*
5. *Аз тамаъ дур бош, Ибни Ямин!
Гар диле боядат хушу хуррам.*

Мазмуни қитъаи боло фаҳмост. Шоир сабаби ҳама нокомиҳо, бадбахтиҳо дар тамаъ мебинад. Ибни Ямин барои исботи фикр ривояти аз биҳишт ронда шудани Ҳазрати Одамро меорад. Натиҷаи тамаъ буд, ки Одам ба гуфтаи Худованд гӯш накард, нафсаш зӯрӣ намуд, гандум хӯрду аз биҳишт ронда шуд. Барои ҳамин шоир дар байти панҷум ё дар анҷоми қитъа ба худ хитоб карда мегӯяд, ки агар хоҳӣ дилат шоду хуррам бошад, аз тамаъ дур бош ва бетамаъ зиндагӣ намо.

Ибни Ямин барои дӯсти бисёр пайдо кардан таъкид менамояд, ки пеш аз ҳама, бояд инсон сифатҳои нек дошта бошад:

*Мард бояд ки ҳар кучо бошад,
Иzzати хештан ниғаҳ дорад.
Худписандио аблаҳӣ накунад,
Ҳар чӣ кибру манист, бигзорад.
Ба тариқе равад, ки мардумро
Сари мӯе зи худ наёзорад.
Ҳама касро зи хеш беҳ донад,
Ҳеч касро ҳақир нашморад.
Сару зар дар талаб диҳад он гаҳ,
То магар дӯсте ба даст орад.*

Ибни Ямин дар қитъаи «Ба ними чав нахаранд» иттифоку хамдиуро барои аз болои душманони ғаддор дастболо шудан шартӣ асосӣ медонад:

*Ду дӯст бо ҳам агар якдиланд дар ҳама ҳол,
Ҳазор таънаи душман ба ним чав нахаранд.
В-ар иттифоқ намоянду азми ҷазм кунанд,
Сазад, ки пардаи афлокиён зи ҳам бидаранд.
Биқӯш, Ибни Ямин, дӯсте ба даст овар,
Ки душманон суи яктан ба сад кажӣ нигаранд.*

Хулласи калом, Ибни Ямин, чунонки дидем, дар эҷодиёташ инсонӣ меҳнаткаш, аҳли ҳунарро мадҳу ситоиш кардааст. ӯ, ки худ марди меҳнатдӯст буду бо меҳнати ҳалол рӯзгораширо пеш мебард, аз дигарон низ ҳаминро талаб мекард. Шоир тамаъкориро бад медид ва дар тӯли ҳаёташ ба ин роҳ нарафт. ӯ марди худшинос ва ҳақбину ҳалолкор буд. Шоир ба фарҳангу адаби ниёгон, мардони баору номуси миллат меҳру муҳаббати бузург дошт, ки гуфтори ӯ нисбати Фирдавсию «Шохнома»-и ӯ далели муътамадест, ки аз худшиносию ҳудогоҳии Ибни Ямин гувоҳӣ медиҳад.

САВОЛУ СУПОРИШ

1. Ибни Ямин дар кучо касби илм намудааст?
2. Аз харита Сабзаворро ёбед.
3. Яминуддин кӣ буд ва чӣ ҳунар дошт?
4. Ибни Ямин чаро ба Сарбадорон ҳамроҳ шуд?
5. Дар бораи Сарбадорон маълумот диҳед.

6. Чаро онҳоро Сарбадор гуфтанд?
7. Қиссаи ғорат шудани девони шоирро нағз хонед ва аз рӯйи он сахначае тартиб диҳед.
8. Дар поёни рӯзгораш шоир ба кадом кор машғул шуд?
9. Дар девони шоир кадом жанр мақоми хосса дорад?
10. Шоир дар кадом мавзӯҳо бештар ғазалҳояшро эҷод кардааст?
11. Чаро мавзӯи ғарибӣ дар ғазалиёти ӯ бештар ба назар мерасад?
12. Дар бораи хуш гузаронидани чавонӣ Ибни Ямин чӣ андеша дорад?
13. Ба чӣ мақсад адиб оташро ситоиш кардааст?
14. Шумо дар бораи чашни Меҳргон чӣ медонед?
15. Ибни Ямин дар бораи Абулқосими Фирдавсӣ чӣ гуфтааст?
16. Қитъаро хифз намоед.
17. Шинондани сикка чӣ маъно дорад?
18. Оё метавон Ибни Яминро шоири худшинос номид?
19. Қитъа чист?
20. Дар кадом мавзӯҳо қитъаҳои Ибни Ямин эҷод шудаанд?

ТЕСТҲО

- 1) Дар эҷодиёти Ибни Ямин кадом жанр мақоми хосса дорад?
  - а) Рубой.
  - б) Қитъа.
  - в) Қасида.
- 2) Ибни Ямин кадом чашнҳои халқиро бештар ситоиш намудааст?
  - а) Наврӯз.
  - б) Меҳргон.
  - в) Сада.
- 3) Дар кадом мавзӯҳо қитъаҳои Ибни Ямин бештар эҷод шудаанд?
  - а) Дӯстӣ.
  - б) Хунар.
  - в) Донишомӯзӣ.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. С.Имронов. Ибни Ямини Фарюмадӣ. Душанбе, 1966.
2. Гулшани адаб, ҷилди 2. «Ирфон», Душанбе, 1975.
3. Т.Миров, К.Хочаев, Ш. Исломов. Методикаи таълими адабиёти тоҷик. «Маориф», Душанбе, 1991.

УБАЙДИ ЗОКОНӢ

(1270 – 1370)

Низомиддин Убайди Зоконӣ яке аз симоҳои барҷастаи адабиёти тоҷику форс аст. Ӯ аз тарафи муҳаққиқон ва ховаршиносон дар таърихи адабиёти ҳазорсолаи тоҷику форс бузургтарин адиби ҳаҷвнигор эътироф шудааст. Чун суҳан аз ҳаҷву мутоиба равад, ҳамоно пеши назар симои ин адиби фозилу оқил, ҳамабину ҳамадон пеши назар меояд.

Убайди Зоконӣ соли 1270 дар деҳаи Зоқони вилояти Қазвин (дар қисмати шимоли Эрон) дида ба ҷаҳон бикшуд. Номе, ки волидайнаш ба ӯ гузошта буданд, Убайдуллоҳ буд.

Шоир чун ба камол расид, номашро андак ихтисор (Убайд) намуда, онро таҳаллуси хеш қарор дод ва бо номи Убайди Зоконӣ маъруфу машҳур гардид:

*Худой донату ман донаму ту ҳам донӣ,
Ки як фулус надорад Убайди Зоконӣ.*

Убайди Зоконӣ аз авлоди давлатмандон ва соҳибмансабон ба дунё омад. Гузаштагонаш соҳиби вазорат буданд ва дар дарбори подшоҳон ҳамчун вазиру дабир хизмат карда буданд, ки падари нависанда ҳам аз ин файз андак бархӯрдор гардида будааст. Бинобар ин Убайд дар ин хонадони бофазлу хирад рушду камол ёфт, зинаҳои таълимро нахуст дар зодгоҳ ва пасон дар Қазвин тай кард. Ӯ илмҳои маъмули замонашро дар назди уламои бузург омӯхт ва соҳибмаърифат гардид. Баъд ба сайру саёҳат баромад. Нахуст ба шаҳри Бағдод рафт ва бо аҳли адаб ва донишмандони маъруф вохӯрд, суҳбат ороост ва боз қалбашро аз илму ирфон фурузонтар гардонд. Убайд дар ҷамъомаду нишастҳо бо аҳли адаб шеърояшро қироат мекард. Ва шуҳраташ боло гирифт. Убайди Зоконӣ ба ватан баргашт, ӯро ба дарбор даъват карданд ва лоиқи вазифаи волос гардониданд. Дар ин давра рӯзгораш хуш буду

табъи болидае дошт ва аз зиндагиаш қаноатманд буд. Ба ҳамин хотир дар шеъри зерин ҳаёти пурнишоташро ёд карда чунин мегӯяд:

*Пеш аз ин аз мулк ҳар соле маро
Хурдае аз ҳар каноре омадӣ.
Гаҳ-гаҳе ҳам бода ҳозир мешудӣ,
Гаҳ надиме ё нигоре омадӣ.*

Вале чунин рӯзгори босаодат дер давом накард. Дасисабозиҳои дарборӣ рӯзгорашро боз нохуш намуданд, ки дар байтҳои пасини ҳамин қитъа мегӯяд:

*Нест дар дастам кунун аз хушкӯ тар,
З-он чи вақте дар каноре омадӣ.
Гайри ман дар хонаам чизе намонд,
Ҳам намондӣ, гар ба коре омадӣ.*

Убайди Зоконӣ дар як рубоии дигараш ба нодорӣ ва қашшоқии хеш ишорат карда, бо сад сӯзу гудоз вазъи рӯзгорашро чунин ба қалам додааст:

*Дар хонаи ман зи неку бад чизе нест.
Чуз лунгию пораи намад чизе нест.
Аз ҳар чӣ пазанд, нест гайр аз савдо
В-аз ҳар чӣ хуранд, чуз лагад чизе нест.*

Убайди Зоконӣ ба ҳамаи ин саҳтию бадбахтиҳои рӯзгор тоқат карда, пеши аҳли чоҳ ва сарватмандон сар ҳам накард, нафси хешро кушт. Дар ин лаҳзаҳои душвори зиндагӣ ӯ ба ягона ҳамдами роз – дилаш мурочиат намуда тасаллият медиҳад, ки ғам махӯр, чон бидеҳу аз нокасон тамаъ маҷӯй ва нони тамаъолуда махӯр, ки он қадри инсонро паст мекунад:

*Эй дил, пас аз ин андуҳи беҳуда махур,
З-ин беш ғами будаву нобуда махур.
Чон медеҳу доди тамаъу ҳирс мадеҳ,
Ғам мехуру нони миннатолуда махур.*

Убайди Зоконӣ бо умеди беҳ шудани рӯзгор боз озими шаҳри Бағдод мегардад, ки дар ин рӯзгор Абусаиди Элхонӣ (1316-1335), яке аз авлодони Чингизхон салтанат дошт. Вазири Абусаид Аловуддини Муҳаммад марди фозил буд ва бинобар ин Убайд ҳам маҳз умед ба дастгирии ӯ дошт. Бинобар ин Убайди Зоконӣ асари нигоштаи хеш «Наводир-ул-амсол» - ро ба ҳамин вазир ҳамчу тухфа пешкаш менамояд. Вале ба қадри сухани ӯ на вазир расиду на шох. Рӯзгораш торафт рӯ ба инқироз овард ва барои гузаронидани зиндагиаш маҷбур шуд, ки ба аҳли сарват рӯ биёрад ва қарз бигирад. Нависанда қарзҳои хешро дар сари вақт дода на-тавонист, балки боз маҷбур шуд, ки аз онон қарзи дигар бигирад. Убайд маҳз ҳамин ҳолати рӯзгорашро хеле бо дард дар як ғазалаш ба қалам додааст:

*Мардум ба айшу шодию ман дар балои қарз,
Ҳар як ба қору борею ман мубталои қарз.
Фарзи Худову қарзи халоиқ ба гарданам,
Оё адои фарз кунам ё адои қарз?*

Шояд хонанда суол диҳад, ки сабаб чӣ буд, ки Убайди Зоконӣ ин қадар муфлису қашшоқ шуд ва ба қарзи бешумор гирифтгар гардид? Ба ин суол посух додан чандон осон нест. Зеро дар ягон сарчашма ба ин масъалаҳои рӯзгори ӯ касе ишорат накардааст. Вале сари ин масъала чанд андешаро метавон тахмин кард.

Чунонки аз асарҳои Убайди Зоконӣ бармеояд, ӯ ба аҳли чоҳу мансаб, намояндагони ҳукумати замонаш, мисли қозию раису муфти ва ҳатто надиму вазиру амир бештар назари манфӣ дошт ва онро ошкор, бепарда мазаммату накуҳиш мекард. Ҳаҷвҳои саҳти ӯ қалби онро ба дард овард ва косаи сабрашонро лабрез намуд ва онҳо назди шоху вазир ва дигар соҳибмансабон арзу шикоят намуданд.

Убайди Зокониро, аз як тараф, қарзхоҳон ва аз тарафи дигар, таънаю маломатҳои аҳли дарбор, суханони нешдори аҳли чоҳ, шайхону уламои мутаассиб ба чон расонда буданд. Охи сард аз дили пурдари мекашид. Ӯ хешро ғарибу мусофир медонист, аз ёру диёр худро маҳруму бенасиб ҳисоб мекард. Таваҷҷуҳ намоед ба гуфтори шоир:

*Манам асири парешон, зи ёри худ маҳрум,
Ғариби шаҳри қасон в-аз диёри худ маҳрум.*

*Ба дарду ранҷ фурӯ монда в-аз даво навмед,
Нишаста дар гаму аз гамгусори худ маҳрум.
Зи оҳи сина бисӯзам, агар кашам нафасе
Зи сели ин мижаи селбори худ маҳрум.*

Убайди Зоконӣ чу иттилоъ меёбад, ки Шох Шучоъ (1359-1384) дар Форс ба сари қудрат омадааст, боз аз Бағдод ба Шероз омад. Чанд сол дар дарбори ӯ хизмат намуд. Соли 1366 Шох Маҳмуд ба Шероз ҳучум намуда, Шох Шучоъро шикаст дод ва Шох Шучоъ ба Кирмон фирор намуд ва Убайди Зоконӣ ҳам ба Кирмон рафт. Вале пас аз чанд моҳ Шох Шучоъ лашкари гарон ораста, ба Шероз омад ва Шох Маҳмудро шикаст дод ва боз Убайд ба Шероз ҳамроҳи Шох Шучоъ баргашт ва то поёни умраш дар Шероз монд. Мегӯянд, ки Убайди Зоконӣ марди суҳбаторо ва базлагӯ будааст. Дар ин гуфтор наметавон шубҳа кард, зеро эҷодиёти ӯ ва баҳусус латифа ва мутоиботи адиб ба ин гувоҳанд. Нақл аст, ки Убайд пеш аз маргаш ба фарзандон васият намудааст, ки ганчинае дорад ва пас аз марг онро бикшоянд ва дар маросимаш сарф кунанд ва бақияшро байни худ қисмат намоянд. Чун Убайд вафот кард, фарзандон хазиноро кушоданд ва дар он хазина танҳо ҳамин байтро ёфтанд:

*Худой донаду ман донаму ту ҳам донӣ,
Ки як фулус надорад Убайди Зоконӣ.*

Ҳамин тавр, Убайди Зоконӣ дар пиронсолӣ дар Шероз соли 1370 аз дунё гузашт. Сад сол умр дид. Убайд умри хешро ройгон нагузаронид ва аз хеш мероси гаронбахое ба наслҳои оянда гузошт.

МЕРОСИ АДАБИИ УБАЙДИ ЗОКОНӢ

Убайди Зоконӣ ҳам дар назм ва ҳам дар наср асарҳои арзишманд эҷод кардааст. Дар «Девон»-и ашъори ӯ жанрҳои хурди лирикӣ: ғазал, қасида, қитъа, рубоӣ, тарҷеъбанд, таркиббанд ва маснавӣҳои ҳаҷман хурд гирд оварда шудаанд. Нисбат ба дигар жанрҳо ғазал бештар аст. Мавзӯи ғазалиёти Убайд гуногун буда, мавзӯҳои ишқ тавсифи баҳору зебоӣҳои он, масъалаҳои иҷтимоӣ, мазаммати шайхони риекор, қозию дигар ашҳоси нолоиқро таш-

кил медиҳанд. Дар баъзе ғазалиёташ, чунонки дар боло дидем, бевосита ҳаёти шоир инъикос ёфтааст. Адиб дар ин асарҳо аз фақру тангдастии хеш шикоят кардааст, дарду алами хешро ифшо намулдааст. Дар ғазали «Ҷойи савол нест» Убайд нобаробарии мардумони ҷомеа, зулму тааддии истисморгарон ва дигар масъалаҳои ҳаёти иҷтимоиро инъикос намудааст:

*Ҳосил зи зиндагонии мо ҷуз вабол нест
В-аз рӯзгор баҳра ба ғайр аз малол нест.
Хуш хотире, ки мансабу ҷоҳ орзу накард,
Хуррам диле, ки дар талаби мулку мол нест.
Аз хони мумсикон маталаб тӯшаи ҳаёт,
К-он луқма пеши аҳли тариқат ҳалол нест...*

Бо вучуди ин ҳама тангдастӣ, қашшоқӣ ва маҳрумиятҳои шоир бетамаъ, шикастанафас, қаноатпеша будааст. Ӯ ба сарватмандон ҳасад набурдааст, рашк накардааст. Таваҷҷуҳ намоед ба гуфтори адиб:

- 1. На бар ҳар хону хоқон мебарам рашк,
На бар ҳар миру султон мебарам рашк.*
- 2. Надорам чашим бар ганҷуру дастур,
На бар ганҷи фаровон мебарам рашк.*
- 3. Намеандешам аз дӯзах ба як ҷав,
На бар Фирдавсу Ризвон мебарам рашк...*

Убайд дар байти сеюм андешаи риндонаи хешро ифшо намулда, таъкид менамояд, ки аз оташу азоби ҷонкоҳи дӯзах тарсу бим надорам ва гузашта аз ин ба боғи бихишту Фирдавс ҳам рашк намебарам. Дар девони шоир ғазалҳои ошиқона хеле зиёданд. Шоир бо камоли меҳру садоқат маъшуқаи хешро ситоиш менамояд. Дар тавсифи зебоиҳои ёр аз санъатҳои бадеӣ бамаврид истифода бурда, уро ба шаҳриёру хешро ба бенаво, уро ба хуршеду хешро ба зарра монанд намудааст. Дар ин маврид шоир аз санъати тавсиф, сифатчинӣ ва тазоду муқобала истифода бурдааст:

*Афтода бозам дар сар ҳавое,
Дил боз дорад майле ба ҷое.
Ӯ шаҳрёре, ман хоксоре,
Ӯ подшоҳе, ман бенавое.*

*Абрукамоне, нозукмиёне,
Номехрубоне, шанге¹, дагое.²*

Убайди Зоконӣ дар эҷоди қасида табъи баланд дошта будааст. Бештари қасидаҳои ӯ мадҳӣ буда, ба шоҳону вазирони замонаш бахшида шудаанд, ки адиб дар тӯли рӯзгораш бо онҳо суҳбат доштаасту хизмати онҳоро кардааст. Аҳамияти чунин қасидаҳо дар онанд, ки онҳо бозгӯӣ ҳодисоту воқеоти таърихи он замонанд.

«МУШУ ГУРБА».

Ин асар бачагона аст ва худи Убайди Зоконӣ дар оғози дoston ба ин маънӣ гуфтааст:

*Чони ман, панд гир аз ин қисса,
Ки шавӣ дар замона шодоно.
Ғарз аз «Мушу гурба» бархондан
Муддао фаҳм кун, писарҷоно!*

Агар ба мазмуни қисса диққат диҳем, зоҳиран сода аст ва ҳодисаю воқеаҳои аҷоибу ғароибро ҳикоят мекунад ва аз рӯи чунин хусусият диққати бачагонро бештар ба худ ҷалб менамояд. Вале дар ботини он муҳим аст. Шоир ба ин масъала ишорат намуда мегӯяд:

*Агар дорӣ ту ақлу донишу ҳуш,
Биё, бишнав ҳадиси «Гурбаву муш»
Бихонам аз бароят достоне,
Ки дар маънои он ҳайрон бимонӣ.*

Ишораи шоир «дар маънои он ҳайрон бимонӣ» масъалаҳои сиёсӣ- иҷтимоӣ замони ҳешро дар назар дорад. Муши масту аласт аз хуми шароб баромада, ба худситоӣ машғул мешавад, ки Гурба ӯро дида, корашро тамом мекунад. Пасон барои шустани гуноҳ Гурба ба масҷид меравад ва тавба мекунад ва аз кори ҳеш пушаймон мешавад. Ин амали Гурба ба мушон маъкул мегардад ва мегӯянд: «Гурба мусулмон шудааст» ва бо дастовезҳои шоис-

1 Шанг – шӯх, зебо

2 Дағо – маккор, ҳилагар

та назди Гурбаи фосики хунхор қадам мениханд. Аммо Гурба аз маврид истифода бурда он 5 мушро ба комаш фурӯ мебарад ва Шоҳи мушон бо як душворӣ аз чанголи Гурба халос мешавад ва аз тоҷу тахташ бенасиб мегардад. Албатта, ин зоҳири қисса аст. Ба назари мо, шоир дар симои Гурба шоҳони муғулро нишон додааст ва дар нақши мушон ҳокимону волиёни таҳҷойи кишвар дар назар дошта шудаанд. Ҳамаи онҳо барои манфиатҳои шахсии худ мубориза мебаранд, раиятро тороч мекунанд ва аз ҳамин ҳисоб маҷлисҳои пурдабада ораста, кайфу сафо менамоянд. Аммо, аз тарафи дигар, онҳо бо Гурба дар қатлу ғорати мардум тифоқу якдиланд. Сониян, онҳо бо ҳам рақобат дошта, барои ҳукмронӣ ва сиёсати хеш алайҳи якдигар мубориза мебаранд. Ана ҳамин муборизаҳои табақаи болоии ҷомеаро нависанда дар симои Гурба ва Муш ҷамъбаст намудааст. Агар мушаххастар, аз рӯйи ақлу мантиқ ба ин масъала назар кунем, равшан мегардад, ки дар симои Мушу Гурба рафтору кирдори Шоҳ Маҳмуд ва Шоҳ Шучоъ ва ҷангу хунрезии Муборизиддин ва Абуисҳоқ ҷамъбаст гардидаанд. Убайди Зоконӣ ба ин восита нотифоқии ҳокимону волиёни соҳибватанро нишон додааст, ки Гурба барин шоҳи муқтадири хунхор ҳар коре, ки дилаш хоҳад, дар ҳаққи онҳо мекунад. Ва дар симои Гурба шоҳони Чингиз, авлодони Чингизи хунхор дар назар дошта шудааст. Дар анҷоми қисса Гурба занҷирҳоро аз тан раҳо карда, ба по мехезад ва мушону лашкари ононро боз мағлуб мегардонад. Ба ҳамин тариқ, чингизӣён боз ғалаба карда, зулму тааддӣи хешро дар вилоёту тобеоти ин сарзамини бихиштосо давом хоҳанд дод.

Таъсири қиссаи «Мушу Гурба» ба адабиёти пасини мо хеле зиёд аст, масалан, дар нимаи дувуми асри XVI Шайх Баҳой дар пайравии «Мушу Гурба»-и Убайди Зоконӣ қиссаи «Мушу Гурба»-и хешро эҷод кардааст, ки он асосан бо наср иншо шудааст. Баъзан дар охири ҳикоят ва баҳсу мунозираи Мушу Гурба порчаҳои шеърӣ аз ҳуди муаллиф ва ё аз шоирони бузурги гузашта оварда мешаванд. Ин анъанот дар асри XIX давом ёфта, Муҳаммад Ҳусайни Исфаҳонӣ достони «Мушу Гурба»-ашро эҷод мекунад. Асари мазкур бо назму наср омехта иншо шудааст.

ТАҲЛИЛИ АСАРҲОИ НАСРИИ НАВИСАНДА

Муҳимтарин асарҳои насрии Убайди Зоконӣ инҳоянд:

1) «Ахлоқ-ул-ашроф», 2) Рисолаи «Дилкушо», 3) «Сад панд», 4) «Даҳ фасл», 5) «Ришнома», 6) «Мактуботи қаландарон» ва ғайра, ки то замони мо омада расидаанд. Акнун шоиста он аст, ки дар бораи мазмуну муҳтавои баъзе асарҳои дар боло ёдшуда маълумоти мухтасар диҳем.

«Ахлоқ-ул-ашроф». Маънои асар ахлоқи ашрофзодагон ё бузургзодагон аст. Асари мазкур дар соли 1340 иншо гардида, мавзӯи он нишон додани рафтору кирдори асилзодагон мебошад. Убайди Зоконӣ солҳои зиёд бо ин табақаи болои ҷомеа шишту хез, додугирифт дошт. Аз ин нигоҳ он чизе, ки аз ахлоқи онон гуфтааст, ҳақиқати воқеист. Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки таҷрибаи чандинсолаи нависанда дар асар ҷамъбаст гардидааст.

«Ахлоқулашроф» аз ҳафт боб иборат аст. Нависанда дар қисмати аввал ё муқаддимаи асар дар бораи моҳияти асар, бобҳои он ва сабаби таълифи он сухан меронад.

Боби аввал дар ҳикмат, боби дувум дар шуҷоат, боби сеюм дар ифғат (покдоманӣ), боби чорум дар адолат, боби панҷум дар саховат, боби шашум дар ҳилм (боодобӣ) ва вафо, боби ҳафтум дар ҳаё, сидқ, раҳмат ва шафқат омадааст. Нависанда нахуст доир ба масъалаҳои асосӣ андешаҳои баён намуда, баъд аз ҳаёти бузургони пешин ва ҳамзамонаш нақлу ҳикоят меорад, ки онҳо фикри ӯро тақвият мебахшанд. Барои тасдиқи фикр танҳо овардани як мисолро мо зарур медонем. «Касе шахси гуруснаеро агар сер кардӣ, ё бараҳнаеро пӯшондӣ, ё дармондаеро даст гирифтӣ, аз он ор надоштӣ ва то ба ҳадде дар ин боб муҳолиға кардандӣ, ки агар касе ин сират варзидӣ, мардум ӯро сано гуфтандӣ ва қатъан ӯро бад-ин сабаб айб накардандӣ. Уламо дар таҳлиияи (таърифу тавсиф) зикри ӯ кутуб (китоб) пардохтандӣ (иншо карданд) ва шуаро мадҳи ӯ гуфтандӣ». Пас аз баёни ин нависанда аз ҳаёти бузургону асилзодагони замонаш ҳикоятро нақл кардааст, ки он муҳолифи андешаҳои боло ҳаст:

«Бузургеро аз акобир, ки дар сарват Қоруни замони худ буд, аҷал даррасид. Умед аз зиндагонӣ қатъ кард. Чигаргӯшагони (фарзандони) худро, ки тифлони хонадони қарам буданд, ҳозир кард. Гуфт: «Эй фарзандон! Рӯзгоре дароз дар касби мол заҳматҳои сарфар кашидаам ва ҳалқи худро бо сарпанҷаи гуруснагӣ фишур-

дам, то ин чанд динор захира кардам. Зинҳор аз муҳофизати он гофил мабошед ва ба ҳеч вачҳ дасти харҷ бад-он маёзед ва яқин донед, ки байт:

*Зар азиз офаридааст Худой,
Ҳар кӣ хораиш бикард, хор бишуд.*

Агар ҳар касе бо шумо сухан гӯяд, ки падари шуморо дар хоб дидам, қалъа ва ҳавло мехоҳад, зинҳор бо мақри он фирефта нашавад, ки он ман нагуфта бошам ва мурда чизе нахӯрад. Агар ман худ низ ба шумо дар хоб намоям ва ҳамин илтимос кунам, бад-он илтифот набояд кард, ки онро хобҳои парешон хонанд. Ман он чӣ дар зиндагӣ нахӯрда бошам, дар мурдагӣ таманно накунам». Ин бигуфт ва ҷон ба ҳазонаи молики дӯзах супурд».

Рисолаи «Дилкушо». Ин асар маҷмӯи ҳикӯёту латоифи Убайди Зоконист. Гузашта аз ин, аз байни халқ бисёр латиғаю мутоибаҳои халқиро чамъ намуда, ба асараш ворид намудааст.

Мавзӯи ҳикӯёту латоифи «Дилкушо» гуногунанд. Дар онҳо масъалаҳои мухталифи рӯзгори нависанда инъикос ёфтаанд. Дар он вазъи ноорому мазаммати зулму тааддӣ аҳли ҷоҳ нисбати мардуми бечораю бесарпаноҳ хеле нишонрас тасвир ёфтааст. Мазаммати шоирони хушомадгӯ, рафтору кирдори риёкорон танқиди воизон, фиребу найранги қозиён дар зимни ҳикӯёту латоифи ширину намакин ба қалам дода шудаанд. Инчунин дар рисола дар бораи шахсони таърихӣ нақлу ривоят ва латиғаҳо оварда шудаанд, ки як қисми онҳо латиғаҳои тоҷикиро ба ёд меоваранд.

Нависанда дар ҳикояи «Худо монд» зулму тааддӣ соҳибмансабонро саҳт мазаммат кардааст.

«Дехқоне дар Исфохон ба дари Хоча Баҳоуддини Соҳибдевон рафт. Ў ба Хочасаро гуфт:

– Ба Хоча бигӯй, ки Худо берун нишастааст, бо ту коре дорад.

Ба Хоча бигуфт. Ба эҳзори ӯ (омадани ӯ) ишорат кард. Чун даромад, пурсид, ки:

– Ту Худойи?!

Гуфт:

– Оре!

Гуфт:

– Чӣ гуна?

Гуфт:

– Ҳол он ки ман пеш деҳхудо ва боғхудо ва хонахудо будам. Наввоби ту (волии нукарони ту) деҳ ва боғ ва хона аз ман ба зулм бистуданд, Худо монд».

Нависанда дар бисёр маврид аз ҳаёти шоҳони золим ҳикоят оварда, қору амали онҳоро саҳт ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифтааст. Дар ин мавридҳо Убайд андешахоҷашро аз номи Талҳак ва дигар қаҳрамонони латифаҳои халқӣ баён кардааст.

РИСОЛАИ «ДАҲ ФАСЛ»

Бо қамолӣ боварӣ метавон гуфт, ки ин асари ҳаҷман хурд дар таърихи адабиёти тоҷикӣ форс беназир аст ва навоарию тозагиҳои зиёде дорад.

«Даҳ фасл», ки боз бо номи «Таъкидот» ҳам ёд мешавад, аз даҳ фасл иборат аст. Ҳар фасл дар бораи масъалае баҳс мекунад. Бобҳои «Даҳ фасл» ба тариқи зайланд:

1. Дар дунё ва мо фикри (он чӣ дар вай аст).
2. Дар бораи туркон ва асҳоби эшон.
3. Дар бораи қозӣ ва мутааллиқоти он.
4. Дар бораи машоих ва моятааллиқ ба вай.
5. Дар бораи хоҷагон ва одоти эшон.
6. Дар бораи арбоби пеша ва асҳоби муносиб.
7. Дар шароб ва мутааллиқоти он.
8. Дар бораи банг ва лавоҳиқи (иловаҳои) он.
9. Дар бораи қадхудой ва мулҳиқоти он.
10. Дар бораи ҳақиқати мардон ва занон.

Ҳамин тавр, нависанда мувофиқи мазмуни бобҳои асар истилоҳоти маълуми машҳурро интихоб карда, онҳоро мувофиқи ҷаҳонбинӣ, мақсади дар пеш гузоштаи худ шарҳу тавзеҳ додааст. Дуруст аст, ки бисёр истилоҳоти он тавре ки ҳаёт, шарҳ наёфтааст. Масалан, истилоҳи қозиро гирем. Қозӣ дар замони пешин мансаб аст, ки имрӯз онро суд ё додситон меӯянд. Убайди Зоконӣ бошад «Ал-қозӣ – меҳ дар гил» гуфтааст. Ё истилоҳи вазирро ба тариқи зайл додааст: «Ал-вазир – лаънатӣ». Албатта, бо ин тарз, бо чунин сабуқ нигориш додани истилоҳот мақсади му-

айяне дорад. Убайд, ки дар як давраи ҳаёташ соҳибмансаб буд ва бо аҳли ҷоҳ нишастухез дошт, бо қору амали онон аз наздик ошно буд, хост, ки бо як тарзи хандаовар ва тамасхуромез онҳоро ҳаҷву масҳара намояд. Гузашта аз ин, Убайди Зоконӣ маҳз бобҳои асарро мувофиқи касбу қори эшон қисмат кардааст. Нависанда дар ин асари кӯтоҳ ва пурмазмун (Даҳ фасл) бо як хунари шоирона тавонистааст воқеияту ҳақиқати зиндагӣ, қору рафтору кирдори инсонҳои ҷомеаро ба қалам диҳад. «Даҳ фасл» ҳаҷман хурд бошад ҳам, вале мазмуни чандин китобро ба дӯш дорад. Барои намуна ин ҷо танҳо як фаслро аз назар гузаронида таҳлил менамоем. Фасли сеюм, ҷунонки дар боло арз кардем, ба қозӣ ва наздикони ӯ бахшида шудааст. Бубинед, ки қору амали онон чӣ хел таҳлил ва маънидод карда шудаанд:

1. *Ал-қозӣ – он ки ҳама ӯро нафрин кунанд.*
2. *Ноиб-ул-қозӣ – он ки имон надорад.*
3. *Ал-наввоб ва ал-вакил – он ки ҳақро ботил гардонанд.*
4. *Ал-адл – он ки ҳаргиз рост нагӯяд.*
5. *Ал-миёнҷӣ – он ки Худо ва халқ аз ӯ ризо набошанд.*
6. *Толиб-уз-зар¹ – ҷонишини қозӣ.*
7. *Ал-биҳиш – он чӣ набинанд.*
8. *Ал-ҳалол – он чӣ нахӯранд.*
9. *Чаши қозӣ – зарфе, ки ба ҳеч чиз нур нашавад.*
10. *Ар-ришват – корсози бечорагон.*
11. *Ал-хатиб – хар.*
12. *Ал-воиз – он ки бигӯяду накунад.*
13. *Ан-надим – хушомадгӯ.*

Аз ҳамин намунаи боло мусаллам аст, ки Убайди Зоконӣ марди бебоку нотарсе будааст ва нисбати амалҳои ношоистаи қозию хатиб ва дигар ҳаммаслакони онҳо суҳанони таҳқиромез гуфта, дар назди хонанда симои ҳақиқии ононро нишон додааст. Дар мавриди нишон додани қору амали онҳо аз санъати маҷоз, киноя, ташбеҳ, истиора ва ғайра бамаврид истифода бурдааст. Ба истилоҳи аввал таваҷҷуҳ намоед. Қозӣ шахсест, ки ҳама ӯро лаънат ва нафрин кунанд. Аммо нависанда ба ин суол посух надодааст, ки чаро ҳама ӯро нафрин ё дашному ҳақорат диҳанд? Ин амал ё саволро ба ҳуди хонандагон ҳавола кардааст. Зеро халқ медонад, ки қозӣ порахӯр, хиёнатқору дурӯғгӯст.

---

1 Толибуззар – ҷўяндаи зар

Аз ҳамин сабаб мардум ўро бад мебинанд ва нафрин менамояд. Дар ҷойи дигар (11) нависанда чашми қозиро ба зарфе, ки ба ҳеч чиз пур намешавад, ташбеҳ намудааст. Дар ин маврид ҳам порахӯрии қозиёни замони хешро саҳт ба зери тозиёнаи танқид гирифтааст. Хулосаи Убайд дар бораи қозию наздикони ӯ дар ҷойи дигар (9) баён ёфтааст. Ӯ таъкид менамояд, ки Худо аз гуноҳи чунин ашхос ҳаргиз намегузарад ва фардо рӯзи қиёмат онҳо рӯйи бихиштро намебинанд ва дӯзах ҷояшон хоҳад гардид.

Убайди Зоконӣ рафтору гуфтори воизонро саҳт мазаммат намуда, таъкид менамояд, ки ал-воиз касоне ҳастанд, ки мегӯянд амал ба гуфторашон намекунанд (14). Ҳамин андешаро Ҳофизи Шерозӣ низ гуфтааст. (Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунанд). Аз ин ҷиҳат Ҳофизи бузургвор андешаи Убайдро боз ҳам тақвият додааст. Ин ба он хотир аст, ки Убайд пеш аз Ҳофиз рӯзгор дошт. Убайд соли 1270 таваллуд ёфтааст ва Ҳофиз соли 1320, яъне вақте ки Ҳофиз ба дунё омад, Убайди Зоконӣ аллакай 50- сола буд. Аз тарҷумаи ҳоли Убайд равшан аст, ки ӯ бештари рӯзгорашро дар Шероз гузаронид ва дар бораи Ҳофиз дар осораш ягон ишорате надорад ва ягон ғазали ин ғазалсарои бузургро ҷавоб нагуфтааст. Аз эҷодиёти Ҳофиз метавон пай бурд, ки Ҳоҷа Ҳофиз нисбати Убайди Зоконӣ ихлос ва эҳтиром дошта будааст, ки мисоли боло тасдиқи ҳамин андешаи мост.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Зодгоҳ ва шаҳрхоеро, ки Убайди Зоконӣ рафта, илм омӯхтааст ё зиндагӣ кардааст (Қазвин, Шероз, Бағдод) аз харита ёбед?
2. Чаро ба Шероз нависанда дилбастагии зиёд дошт?
3. Сабаби қарздор шудану аз қарзхоҳон дар ашъораш ёд кардани Убайд дар чист?
4. Чаро Убайдро бедину чаҳаннамӣ гуфтаанд?
5. Асарҳои назми Убайдро номбар кунед ва шарҳ диҳед.
6. Оё Убайд достони ишқӣ гуфтааст?
7. Қиссаи «Мушу Гурба»-ро ҷи гуна асар метавон гуфт?
8. Нависанда дар симои Мушу Гурба кадом табақоти ҷомеаро нишон додааст?
9. Дар симои Гурба рафтору кирдори шоҳони Чингиз инъикос ёфтааст. Шумо ба ин ақида розӣ ҳастед?
10. Чаро Гурба дар анҷоми қисса боз аз банд раҳо ёфта, мушонро торумор кард?

11. Нависанда бо ин тарз ҳал кардани кулминатсияи қисса чӣ гуфтан мехоҳад?
12. Дар бораи асарҳои насрии Убайд маълумот диҳед.
13. Чаро Убайд номи рисолаашро «Ахлоқ-ул-ашроф» гузошт?
14. Мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии ҳикоятҳои рисолаи «Дилкушо»-ро гӯед.
15. Нависанда нисбати шоҳони гузашта, аз ҷумла Султон Маҳмуди Ғазнавӣ чӣ гуна муносибат кардааст?
16. Мегӯянд, ки Убайд аз байни мардум бисёр латифаҳоро гирд оварда ба асараш дохил кардааст. Шумо ба ин фикр розӣ ҳастед?
17. Рисолаи «Даҳ фасл» бо кадом хусусиятҳои худ аз асарҳои танқидӣ фарқ мекунад?
18. Убайд чашми қозиро ба зарфе монанд кардааст. Муроди Убайд аз ин чист?
19. Чаро Убайд таъкид кардааст, ки қозию хамкоронаш ҳаргиз биҳиштро набинанд?
20. Чаро Убайд воизонро танқид намудааст? «Корашон ба гуфторашон мувофиқ намеояд» чӣ маъно дорад? Ҳамин маъниро бо мисол шарҳ диҳед.

ТЕСТҲО

- 1) Убайди Зоконӣ бештар дар кадом асарҳои одамони танбал, муфтхӯр, фиребгарро ҳаҷв намудааст?
  - а) «Ахлоқ-ул-ашроф».
  - б) Рисолаи «Дилкушо».
  - в) «Сад панд».
- 2) «Ахлоқ-ул-ашроф» аз чанд боб иборат аст?
  - а) Аз – 3.
  - б) Аз – 5.
  - в) Аз – 7.
- 3) Дар рисолаи «Дилкушо» адиб кадом жанрҳои адабию овардааст?
  - а) Мутоиба.
  - б) Латифа.
  - в) Ҳаҷвия.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. Дастчамъӣ, Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XIII-XIV (боби Убайди Зоқонӣ ба қалами М. Бақоев тааллуқ дорад), Душанбе, «Дониш», 1983.
2. Убайди Зоқонӣ, Қуллиёти мунтахаб, Душанбе, 1963.
3. Тӯйҷӣ Мирӣ, Қурбон Хоҷаев ва Шамсулло Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик, Душанбе, «Маориф», 1991.

ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ

(1325 – 1389)

*Бигзор фурӯ равад чаҳоне!
Ман боки шикасти он надорам.
Хоҳам, ки миёни шодио гам
Худро чу бародарат шуморам.
Ҳофиз, ману ту чу тавъамонем,
Ҳамқисмати рӯзгори фонӣ.
Гар ҳамдиду ҳамдами ту бошам,
Он аст ҳаёти шодмонӣ!*

Иоҳан Ҳёте

Ҳофизи Шерозӣ, ки маҳз бо ҳамин ному таҳаллус оламгир шудааст, боиси ифтихор ва сарбаландии мардуми Аҷам аст. Беш аз шашсад сол осмони фарҳангу адаби тамаддуни башариро чун хуршеди тобон нуру зиё бахшидааст. Ҷазалҳои шӯрангезу дило-везаш ба дардҳо дармон, ба ҷонҳо сомон ҳадя бинмуда, зиндагии инсонҳои сайёро боз ҳам ширину рангин намудаанд. Аз ин хотир, пеши пояш бузургтарин шахсиятҳои дунё сари таъзим фурӯд оварданд. Вале ҳаёти ин марди бузургвор пур аз ҳодисоти рангин аст. Бобои Ҳофиз аз деҳаи Кӯҳпоя буд, ки дар охири асри XIII аз он ҷо ба Шероз омад ва ба корҳои савдо ва бозаргонӣ шуғл варзид. Падари Ҳофиз Баҳоуддин дар шаҳри Шероз ба дунё омад. Ӯ пас аз хатту савод пайдо кардан ҳамроҳи падараш ба тичорат машғул гардид. Ана дар ҳамин оила соли 1325 дар Шероз Ҳофиз ба дунё омад. Баҳоуддин ба фарзандаш номи падар – Шамсиддин Муҳаммадро гузошт. Ба дунё омадани Муҳаммад зиндагии аҳли оиларо боз ҳам сурурбахш ва пурнишот гардонд. Шамсиддин Муҳаммад аз худ калонтар боз ду бародар дошт. Ба ин муносибат ёру дӯст, ҳешу табор Баҳоуддинро табрик мегуфтанд ва оилаашро хушбахт ҳисоб мекарданд.

Падари Ҳофиз ҷавонмарг гашт. Акнун ҷойи шодию хурсандиро дар хонаи онҳо ғаму андуҳ гирифт. Бародарони Ҳофиз, ки нозпарварду коҳил буданд, дар як муддати кӯтоҳ тамоми до-роии хонаводаро ба айшу нӯш масраф намуда муфлис шуданд. Онҳо модару Ҳофизи хурдсолро партофта, азми сафар карданд. Ҳофиз бо модараш дар Шероз танҳо монд. Зиндагиашон ниҳоят вазнин гашт. Модари бечора мачбур гашт, ки писари хурдсоли

худ Ҳофизро ба хизмати яке аз давлатмандони маҳалла супорад. Ҳофиз 7-8- сола ба ҳавлии хӯҷаини худ об мекашонд, хезум мекафонд ва алав мемонд, умуман ба корҳои вазнини хоҷагӣ ёрӣ мекоронд. Он пораҳои нонро, ки хӯҷаин ба ивази хизматаш ба Ҳофиз меод, бегоҳ оварда бо модараш тановул мекарданд ва бо ин маром рӯз мегузаронд. Вале хӯҷаини Ҳофиз марди ҷоҳил, бераҳму шафқат буд. Бе ҳеҷ гуноҳ Ҳофизро мезад, азоб меод. Чанд соли ҳаёти Шамсиддин Муҳаммад ба ин ҳолат гузашт. Ниҳоят, косаи сабри ӯ лабрес гашта, ҳавлии хӯҷаинро тамоман тарк мекунад ва ба хизмати нонвое мебарояд. Албатта, кори нонпазӣ барои баҷаи 11-12-сола хеле мушқил буд. Вале Ҳофиз, ки ба меҳнати вазнин одат карда буд, дар ин ҷо низ аз уҳдаи кор ба хубӣ баромад.

Ба ҳамин гуна зиндагии пуразоб чандин солу моҳ гузашт. Ҳофиз, ки баҷаи зирак ва ҳушманд буд, дар ин муддат пешаи нонвоиро аз худ мекунад ва рафта – рафта зиндагишон каме беҳтар мешавад. Ба ҳамаи ин душвориҳои зиндагӣ нигоҳ накарда, ӯ дар дил орзуи хондан ва хатту савод пайдо кардан дошт. Бинобар ин ҳар рӯз хангоми ба кор рафтан аз назди мактабхона мегузашт ва ба кироати толибилмон ва ғалоғулаи онҳо бо шавку завқи зиёд менигарист ва чанд дақиқае истода гӯш меод.

Рӯзе Шамсиддин Муҳаммад бо муаллими мактаб вохӯрд ва мақсадашро баён кард. Барои хондан муаллим пул талаб кард. Вале Ҳофиз пул надошт. Баъд аз чанд рӯз ин хабар ба гӯши нонвой расид. Нонвой, ки марди нақор, покизасиришт буд ва аз тарафи дигар, Ҳофизро гапгирӣ боадабро дӯст меод, ӯро ба наздаш ҷеғ зада пурсон шуд:

– Ту хондан хостӣ, Шамсиддин?

– Бале, – ҷавоб дод писарак.

– Фикр кун, писарам, илму маърифат нуру рӯшноист, лекин шиками касеро сер намекунад, беҳтараш ҳунар омӯз, ҳунар аз ганҷ бех!

– Бигзор гурусна бошам ҳам, меҳоҳам каме хондану навиштанро ёд гирам, – гуфт Ҳофиз.

Пас аз маслиҳат онҳо ба чунин ҳулоса омаданд: Шамсиддин Муҳаммад бояд ба мактаб равад. Ӯ музди аз нонвой мегирифтагашро ба се қисмат тақсим кунад. Як миқдорашро барои модараш, қисми дигарашро ба муаллим ва миқдори охирашро ба худаш ҷудо намояд.

Ба ҳамин тариқ, донишомӯзии Ҳофиз оғоз ёфт. Вале барои Ҳофиз ниҳоят душвор буд. Ба ӯ лозим меомад, ки ҳам кор кунад

хам хонад ва муҳиммаш он аст, ки аз дигар шарикдарсонаш қафо намонад. Дар натиҷаи кӯшишу ғайрати зиёд ӯ яке аз беҳтарин шо-гирдони мактаб гардид. «Қуръон»-ро аз бар намуд ва бо лаҳну овози мутаассиркунанда онро аз ёд мегуфт. Барои ҳамин ҳам баъди се-чор сол омӯзгорон ва шарикдарсонаш ӯро Ҳофиз гуфта ба забон мегирифтанд. Вале Ҳофиз ба маънои сураю оятҳои ин китоби динӣ сарфаҳм намерафт. Ӯ бештар қиссаю ривоятҳои халқӣ ва махсусан, шунидани дostonҳои «Шoҳнома»-и Абулқосим Фирдавсиро дӯст медошт ва дар вақтҳои бекорӣ ба назди қиссахонҳо рафта, нақлҳои онҳоро бо шавқу завқ гӯш мекард.

Ҳофиз, пас аз он ки савод баровард, худаш кам-кам шеър менавишт, вале ба ягон кас нишон намедод. Шарикдарсонаш аз ин кори ӯ хабар меёбанд. Шамсиддин дар шеърҳои эҷодкардааш тахаллуси «Ҳофиз»-ро мегузорад. Албатта, шеърҳои навмашқонаи ӯ дили касеро ба шӯр намеоварданд ва дорои камбудихои зиёд буданд. Ӯ ҳатто аз дигарон таънаю маломат мешунид. Аммо рӯҳафтода нагашт. Пайваста ашъори шоирони гузашта ва ҳамзамононашро аз бар намуд, аз онҳо санъати суханварӣ омӯхт. Баъди ин шеърҳои ӯ ранги дигар гирифтанд. Акнун ӯро ҳамчун шоир шинохта, дигар мазоҳу масҳара намекарданд.

Солҳо гузаштанд. Ӯ мактабро хатм намуд ва ба мадраса дохил шуд. Ӯ дар ин ҷо ҳам нучум, хандаса, ҳисоб, таърих, фалсафа ва каломи бадеъро омӯхт. Пас аз хатми мадраса ба ӯ унвони «Ҳоча»-ро доданд, ки ин маънои донишманд, олим ҳаким ва устодро дошт.

Рӯз аз рӯз қалами Ҳофиз сайқал меёфт. Шеърҳои ӯро хоссу ом аз бар мекарданд. Дар маҷлиси шуаро шеър мехонд ва таҳсину офарин мешунид. Шухрати шоирии Ҳофиз дар Шероз паҳн шуд. Овозаи ӯ ба гӯши ҳокими Шероз Шайх Абуисҳоқ расид ва ӯ Ҳофизро ба дарбор даъват кард. Азбаски Абуисҳоқ шахси фозилу шоирпарвар буд, Ҳофиз даъвати ӯро қабул намуд. Ҳаёти дарбор чандон тӯл нақашид. Амир Муборизиддин ба мамлакат ҳучум оварда, Шерозро гирифт. Халқи бечораро ғорат кард, Абуисҳоқ ва фарзандони ӯро қатл намуд. Зулму золимӣ ва қатлу ғорат авҷ гирифт. Мардуми бечораи бачонрасида намедонистанд, ки чӣ чора чӯянд. Ҳофиз низ яке аз онҳо буд. Вай ҳаёти нисбатан хуби гузаштаро ба ёд оварда, аз шӯру шари замона ба дод меомад. Ягона маҳрами рози дили озордидаи ӯ ғазалҳои эҷодкардааш буд. Бо ҳамин дилашро то андозае таскин меод. Дар ин қабил ғазалҳои ӯ оҳанги яъсу ноумедӣ хеле пурқувват ба назар мерасад.

*Ёри андар кас намебинем, ёронро чӣ шуд?
Дӯстӣ кай охир омад, дӯстдоронро чӣ шуд?
Оби ҳайвон тирагун шуд, Хизри фаррухнай кучост?
Хун чакид аз шохи гул, боди баҳоронро чӣ шуд?
Шаҳри ёрон буду хоки меҳрубонон ин диёр,
Меҳрубонӣ кай сар омад, шаҳрёронро чӣ шуд?*

Дар ин ҳангом подшоҳи Ироқ Султон Ҳусайн Ҳофизро ба Бағдод таклиф кард ва барои меҳрубонии худро нишон додан ҳадае низ фиристонд. Вале Ҳофиз ин таклифро рад кард.

Ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоии мамлакат боз ҳам вазнин мешавад. Писарони амир Муборизиддин Шоҳ Маҳмуд ва Шоҳ Шучоъ аввал чашмони падари хешро кӯр мекунад ва пас ба қатл мерасонанд. Онҳо низ дар зулм аз падари худ дастболо шуданд. Мамлакат хароб ва халқ ноусуда гашт. Илова бар ин, сафарҳои ҳарбӣ ва қатлу ғорати Амир Темур низ аҳволи иқтисодӣ ва сиёсии кишварро ба таназзул оварда буд. Ҳокимон Ҳофизи ҳақгӯро бад медиданд. Зиндагии ӯ факирона мегузафт. Ҳаёти фоҷиавии оилавӣ шоирро барвақт пир кард. Аввал писараш вафот мекунад ва баъдтар занаш. Ин ду ҳодисаи нохуш ба рӯзгори минбаъдаи Ҳофиз таъсири амиқ расонид. Акнун ӯ бо писари охиринаш Шоҳ Нуъмон танҳо монд. Шоир дар ёди зану фарзанди чигарбандаш шабу рӯз менолид.

Ҳасудон ва дигар ашхоси нолоиқ ба ҳамаи ин дарду алами Ҳофиз нигоҳ накарда, ӯро озор меоданд. Ба қадри ӯ намерасиданд. Бинобар ин Ҳофиз маҷбур шуд, ки ба Язд сафар кунад.

*Сухандонию хушхонӣ намеварзанд дар Шероз,
Биё, Ҳофиз, ки мо худро ба мулке дигар андозем.*

Дар Язд шоирро шоҳ қабул намекунад. Баъд аз чанд муддате бо як азобу укубати зиёд ба зодгоҳаш бармегардад.

Подшоҳи Дакан ба воситаи Мирзо Фатхуллоҳ ба Ҳофиз тухфа фиристонда, ӯро ба Ҳиндустон таклиф мекунад. Аз нодорию тангдастӣ шоир ин таклифро қабул мекунад ва ба сафар мебарояд. Вале ҳангоме ки аз баҳри Муҳит мегузаштанд, тӯфони азиме бармеҳезад. Кишти дар байни мавҷҳо қариб нобуд мешуд. Ниҳоят бо як азоб киштиро ба бандар бармегардонанд. Ҳофиз аз он ҷо ба Шероз бозмегардад. Бори дувум Маҳмудшоҳ Ҳофизро ба Ҳинд

таклиф мекунад. Вале Ҳофиз боз ин таклифро қабул накарда, писараш Шох Нуъмонро, ки майли рафтани дошт, мефиристад.

Писари Ҳофиз дар Бурҳонпур дар роҳ вафот мекунад. Ин ҳодисаи нохуш қалби дардноки Ҳофизро реш кард ва нолаҳои чонсӯз аз дили шоир ба фалак расид.

Ғаму андух пайкари шоирро месӯхт. Ҳофиз худ ба худ мегуфт. «Ох, чони азиз, нури чашмонам, ба падари бадбахтат дигар дидани рӯйи ту насиб нагардид. Фарзанди бечораам ба умеди суде ба диёри бегона сафар карду ғарибгӯр шуд».

Марги фарзанди охирин барои Ҳофиз хеле вазнин афтод. Шероз бо тамоми зебоихояш дар чашми шоир хира, ғамхона ва бетароват менамуд. Кунун аз ёру дӯст ва хешу ақрабои Ҳофиз ягон кас намонда буд. Аз ин ҷост, ки ёди бобоёну аҷдоди худ карда ба Исфаҳон сафар намуд.

Ҳофиз чанд сол дар Исфаҳон ҳаёт ба сар мебарад. Ӯ боз ба зодгоҳаш баргашта, поёни умри хешро дар Шероз мегузаронад.

Поёни умри шоир дар фақирӣ ва тангдастӣ мегузарад. Ба ҳамин тариқ, соли 1389 дар Шероз вафот мекунад. Ӯро дар наздикии шаҳри Шероз, яъне Мусалло, дар байни дарахтони ҳамешасабз ва гулҳои рангоранг дафн намуданд. Имрӯз ҳам мавзеи Мусалло ободу зебо буда, зиёратгоҳи мардумони олам аст. Сайёҳони зиёде ҳар сол ба Шероз омада, мақбараи Ҳофизро зиёрат мекунанд.

МЕРОСИ АДАБИИ ҲОФИЗ

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ пас аз марг ба ояндагон мероси пурарзише боқӣ гузоштааст. Албатта, бузургии асар, бузургии осор дар миқдор нест. Ӯ мисли баъзе адибони классик сад - дусад ҳазор байт нагуфтааст, камтар гуфтааст, вале ҳубтар гуфтааст. Адиб метавонад бо як асар ҷаҳонгир гардад ва ё машҳури дунё шавад ва наслҳои оянда ӯро чу пайғамбари суҳан бишносанд. Ҳофиз ҳамин гуна шоир буд. Аз ғазал ва танҳо аз ғазал дар тамаддуни башарӣ коҳи бегазанд афрошт. Оре, ин коҳи бегазандро пас аз сӣ соли марги шоир дӯсти меҳрубон, шогирди қадрдонаш Муҳаммади Гуландом мураттаб сохта, ба шакли девон даровард. Девон аз 495 ғазал, 5 қасида, 43 рубоӣ 34 китъа, «Соқинома» иборат аст. Миқдори абёти девони Ҳофиз 4650 байтро ташкил медиҳад.

Хонандагони азиз, шоиста он бошад, ки мову шумо бо чунин бузургонамон ифтихор кунему ифтихор дошта бошем. Аммо ифтихор ҳанӯз кам аст. Мо бояд саъй бикунем, ки худшинос бошем, забони худ, халқи худ, ватани худро эҳтиром кунем ва фарзандони фарзонашро мисли Хоҷа Ҳофиз қадрдонӣ ва эҳтиром намоем.

Акнун бармегардем ба сари мероси адабии Ҳофиз. Дар бораи мазмуну муҳтавои газалиёти шоир андактар таваққуф хоҳем кард. Алҳол бубинем, ки қасидаю рубоӣёти Ҳофиз чӣ мазмуну муҳтаво доранд. Шоир дар онҳо ба кадом масъалаҳои зиндагӣ панҷа задааст.

Рубоӣёти шоир дорои мазмунҳои гуногун мебошанд. Пеш аз ҳама, шоир дар рубоӣҳояш ишқи поки инсониро хеле ҷозибанок васф кардааст:

*Он турки паричеҳра, ки қасди ҷон дошт,
Монанди парӣ чеҳра зи ман тинҳон дошт.
Гуфтам: «Даҳани танги ту гӯйӣ ҳеч аст?!»
Гуфто, ки «Аз ин ҳеч тамаъ натвон дошт».*

Дар рубоии зер Ҳофиз аз зиндагӣ баҳра бурдан, бо гуландоме нишастан ва аз дасти ӯ ҷоме гирифтано сармоияи хушӣ ва рӯзгори босаодати хеш медонад:

*То ҳукми қазои осмонӣ бошад,
Кори ту ҳамеша шодмонӣ бошад.
Гар ҷоми майе зи дасти ту нӯш кунам,
Сармоияи умри ҷовидонӣ бошад.*

Ҳофиз дар баъзе рубоӣёташ инсонҳои баду бадкирдорро мазаммат намуда, панд медиҳад, ки аз ин роҳ баргарданд, ба некон бадию ноодамӣ нақунанд ва мисли деғу дад нашаванд, мағрур, мутақаббир набошанд ва фурутану хоксор бошанд:

*Бо мардуми нек бад намебойд буд,
Дар бодия деғу дад намебойд буд.
Мафтунӣ маоши худ намебойд шуд,
Мағрур ба ақли худ намебойд буд.*

Дар содагию равонӣ рубоӣёти Хоҷа рубоию дубайтиҳои халқиро ба хотир меоранд, ки бисёр равон ва фаҳмою дастрасанд:

Аз халқ:

*Дурӣ зи ману зи ман саломат бодо!
Чону дили ман фидои номат бодо!
Ман бе ту нафас намекашам дар олам,
Бе ман ту нафас кашӣ, ҳаромат бодо!*

Аз Ҳофиз:

*Рӯзе, ки фироқ аз ту дурам созад,
Дар ҳаҷри руҳи ту носабуррам созад,
Гар чашим ба рӯи дигаре боз кунам,
Ҳаққи намаки ҳусни ту кӯрам созад!*

Аз Ҳоча Ҳофиз то замони мо се қасида омада расидааст, ки онҳо мадҳӣ мебошанд. Дар ин қасидаҳо қору амали Шох Шучоъ таърифу тавсиф шудаанд. Дар қасидаи сеюм вазири Шох Шучоъ – Қавомуддини Муҳаммад мадҳу ситоиш ёфтааст. Қасидаҳои Ҳоча Ҳофиз аз нигоҳи шаклу сохт, яъне тарзи қофиябандӣ, матлаъу мактаъ ва риоя шудани қисматҳои насиб, ташбиб, таъриф, талаб ва хотима ба қасидаҳои шоирони пешина монанд бошанд ҳам, аз нигоҳи мазмун ва мундариҷаи ғоявӣ то андозае фарқ дошта, бештар ба қасидаҳои Шайх Саъдӣ монандӣ доранд. Ин монандӣ дар чист? Ин монандӣ дар он зоҳир мегардад, ки Ҳофиз ҳам Шох Шучоъ ва Қавомуддини Муҳаммадро ситоиш карда бошад ҳам, онҳоро ба адлу дод, ба фуқаропарварӣ даъват кардааст. Албатта, дар гузориши ин масъала ба дараҷаи Саъдӣ нарасида бошад ҳам, ба ҳар ҳол иззати нафс ва қудрати хешро дар назди шоҳу вазир нигоҳ дошта тавонистааст.

МАЗМУН ВА МАВЗӮОТИ ҒАЗАЛИЁТИ ҲОФИЗ

Чунонки мебинем, Ҳофиз шоири ғазалсаро мебошад ва ин шакли шеърӣ дар эҷодиёти ӯ мақоми арзанда дорад. Бехтарин афкори пешқадами ӯ низ дар ғазалиёташ инъикос ёфтаанд. Ба ҳамин маънӣ ишорат карда худи Ҳофиз чунин гуфтааст:

*Ғазал гуфтию дур суфтӣ, биёву хуш бихон, Ҳофиз,
Ки бар назми ту афсонад фалак иқди Сурайёро.*

Ҳофиз дар сурудани ғазал асосан пайрави шоирони бузурги гузашта Саъдӣ, Ҳочуи Кирмонӣ аст. Вале ӯ аз устодони худ пеш гузашта, шакли ғазалро ба дараҷаи олий расонидааст.

Ғазалҳои ӯ ҳаҷман хурд, яъне аз 5 то 10 байт буда, бештари онҳо аз ҷиҳати сохти устухонбандӣ аз ғазалиёти шоирони пешин тафовут доранд. Як хусусияти ғазалиёти ӯ дар он аст, ки бештар радиф доранд, ки радиф барои равшану возеҳ ифода ёфтани мундариҷаи ғоявии онҳо ёрии калон мерасонад.

Дигар, ғазалиёти ӯ аз ҷиҳати сохт ду навъ шакл гирифтаанд. Аввал, ғазалҳои ҳастанд, ки аз сар то охир дар як мавзӯ гуфта шудаанд. Дувум, ғазалҳои низ ҳастанд, ки ҳар байти онҳо мустақил буда, дорои маъноҳои гуногун мебошанд.

Мавзӯи ғазалиёти шоир гуногун буда, дар онҳо умеду орзуи халқи меҳнаткашу ҷафодида, ки худ аз байни онҳо баромадааст, ба ҳубӣ инъикос ёфтааст. Лирикаи Ҳофиз ҳолати авзои замони пурошӯб, зиддиятҳои табақаҳои ҷамъиятӣ, муборизаи аҳли илму маърифат барои зиндагии осудаҳолонаи халқи бечора, ишқу муҳаббати поки инсонӣ ва зебоиҳои табиатро ифода менамояд. Оҳангҳои иҷтимоӣ дар лирикаи Ҳофиз хеле пурқувватанд. Адиб ҳангоми баёни вазъи иҷтимоии замон ҳамчун марди инсонпарвар, хайрхоҳ, некандеш пеши назар меояд.

Дар байни халқ дар бораи шахсиятҳои бузурги таърихӣ фарҳангӣ нақлу ривоятҳои таърихӣ эҷод шудаанд ва имрӯз ҳам мавҷуданд. Ривояти «Сухбати Хоча Ҳофиз бо Темури Ланг» доир ба ғазали машҳури Ҳофиз:

*Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро.*

ҳам аз ҷумлаи онҳост. Албатта, шумо медонед, ки Темур ҳамчун шоҳи хунхору мутаассиб ними дунёро гирифт, ҳазорон мардуми бегуноҳро қатлу ғорат кард. Аз сари миллионҳо сарбозу раияти шаҳру деҳот калламанора сохт. Бахусус, пас аз ҷаҳди Исфандон (1387 с.) аз сари 75 ҳазор мардум калламанора бунёд кард. Пасон ба Шероз омад. Зайналободдин - писари Шох Шучоъ, ки пас аз марги падар тоҷи шоҳӣ ба сар дошт, аз тарси ҷон тоҷро бар замин ниҳоду майли Бағдод кард. Зеро медонист, ки ба лашкари хунхори Темур тоб оварда наметавонад. Темур бе ягон душворӣ, бе ягон ҳарбу зарб Шерозро ҷаҳд намуд.

Темур савод дошт ва аз осори бузургони тоҷику форс бархӯрдор буд. Ӯ ғазалҳои Ҳофизро дар асл хонда, шояд ғизои маънавие ҳам гирифта бошад. Махсусан, ҳамон ғазали «Агар он

турки шерозӣ...»-ро хонда, хифз ҳам карда буд. Чун ба Шероз расид, амр намуд, то соҳиби ин ғазалро ба ҳузураш биёранд. Оварданд. Гуфт:

– Ман бо зарби шамшер аксари рубъи маскунро мусаххар сохтам (яъне қисми зиёди дунёро гирифтам) ва ҳазорон чой ва вилоят вайрон кардам, ки Самарқанд ва Бухоро, ки ватани ман аст, ободон созам, ту мардак, ба як холи ҳинду Самарқанду Бухороро мефурушӣ дар ин байт, ки гуфтаӣ:

*Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*

Хоҷа Ҳофиз чунин посух дод:

– Эй султони олам, аз ин навъ бахшандагист, ки бад-ин рӯз афтодаам, – ва ба чандаҳои худ ишорат кард».

Аз посухи Хоҷа Темур ҳайрон бимонд. Ӯ аз шоир илтимосу илтиҷоро мунтазир буд. Ҳофиз бошад ҳашамати ўро ба эътибор нагирифт».

Ба назари мо, ривоят ҳақиқати воқеист ва аз рӯйи ақлу хирад ҳамин тавр ҳам шуданаш мумкин буд. Дар масъалае, ки чаро шоир аз шамшери шоҳи хунхор натарсид ва бахшиш напурсид? Ба ин суол метавон чунин посух дод.

Умри Хоҷа Ҳофиз ба чое расида буд. Дигар, нисбати Темури хунхор, ки ҳазорон ҳаммилатонашро ба қатл расонида буду чӣ рӯзҳои сахту сангинро ба сари зиндамондагонаш овард, огоҳӣ дошт. Аз ин ҷост, ки дигар зиндагӣ барояш арзише надошт ва ҷунонки дилаш хост, нотарсона ва бебоконе ҳамонро гуфт. Ин ривоят боз як далели худшиносӣ ва ватандӯстии Ҳочаро собит менамояд.

Акнун бармегардем ба сари ин ғазали Хоҷа Ҳофиз, то бубинем, ки шоир чӣ гуфтаниҳое, чӣ ҳадафе дорад. Он ғазал ин аст:

- 1. Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*
- 2. Бидеҳ соқӣ, майи боқӣ, ки дар ҷаннат нахоҳӣ ёфт
Канори оби Рукнободу гулгашти Мусаллоро.*
- 3. Фигон, к-ин лӯлиёни шӯҳи ширинкори шахрошӯб
Ҷунон бурданд сабр аз дил, ки туркон хони яғморо.*

4. *Зи ишқи нотамоми мо чамоли ёр мустағнист,
Ба обу рангу холу хат чӣ ҳочат рӯйи зеборо?*
5. *Ман аз он ҳусни рӯзафзун, ки Юсуф доист, донистам,
Ки ишқ аз пардаи исмат бурун орад Зулайхоро*
6. *Насиҳат гӯш кун, чоно, ки аз чон дӯсттар доранд
Ҷавонони саодатманд панди пири доноро.*
7. *Ҳадис аз мутрибу май гӯю рози даҳр камтар чӯй,
Ки кас нақишуду нақишояд ба ҳикмат ин муамморо.*
8. *Ғазал гуфтишю дур суфтӣ, биёву хуш бихон, Ҳофиз,
Ки бар назми ту афшонад фалак иқди Сурайёро.*

Ғазали мазкур аз ҳашт байт (16 мисраъ) иборат буда дар баҳри ҳазачи мусаммани солим суруда шудааст, ки тақтеи он ба ин зайл аст:

1. V - - - I V - - - I V - - - I V - - -
2. V - - - I V - - - I V - - - I V - - -

Ма-фо-й-лун ма -фо -й- лун ма -фо -й- лун ма-фо- й-лун
Ма- фо-й-лун ма -фо- й- лун ма-фо-й- лун ма-фо -й- лун

Ғазали «Агар он турки шерозӣ» дорои як мавзӯё нест. Дар он чанд масъала матраҳ шудааст. Доир ба матлаи ғазал (1) дар боло гуфтем, ки он дар мавзӯи ишқу ошиқист ва ошиқ, яъне қаҳрамони лирикӣ ба хотири як нигоҳ, як холи ҳинду (сиёҳ)-и маъшуқааш ду шаҳри бузург – Самарқанду Бухороро инъом карданист, ки аз ин бахшишҳо Темур ба хашму ғазаб омада будааст.

Байти дувум ҳам давоми мантиқии байти аввал буда, шоир ба соқӣ таъкид менамояд, ки май бидеҳ, ки шароит муҳайёст. Мо дар канори оби Рукнободу дар гулгашти Мусалло хаймаи шодӣ задаем ва чунин чойгоҳ, чунин манзараи зебою мунаққашро ҳатто дар чаннат ёфтаи наметавонӣ.

Дар байти сеюм шоир аз паричеҳрагон бо номи «лӯлиёни шӯхи ширинкори шаҳрошӯб» ёд карда, онҳоро басо самимӣ тавсиф намудааст. Гӯё чунон ба шавқу рағбат, ба шодию фараҳ омадааст, ки аз чамоли паричеҳрагон сабру тоқаташ тамом шудааст. Ва ин ҳодисаи фараҳафзо мисли он аст, ки туркон, муғулон ба сарвату ба давлати мо дороанд ва ин дороиро ба яғмо, яъне чун дуздон кашонда бурданд. Ба ин восита Хоча дар ин байт ис-

тилогаронро сахт мазаммат намудааст ва адиб дар ин маврид аз санъатҳои ташбех, рамзу киноя, газоду муқобала бамаврид истифода бурдааст.

Дар байти чорум шоир аз номи ошиқ мегӯяд, шарт нест, ёраш хешро зебу зинат бахшад, барои ошиқ ҳамон хусну ҷамолаш кофӣ аст, ошиқ аз он мустағнист. Пас, дар байти панҷум барои исботи ҳамин фикр масал мезанад ва хусни табиӣ Юсуфро мисол меоварад, ки чӣ хел ин хусну ҷамол Зулайхоро аз пардаи исмат, яъне аз шарму ҳаё берун овард ва ӯ ошкоро ба Юсуф дил баст ва ошкоро ишқашро ба ӯ гуфт ва ин дар байни хоссу ом қисса шуд.

Ҳофиз дар байти VI ба сари мақсад омада, ба ҷавонони саодатманд мурочиат намуда мегӯяд, ки ман шуморо дӯст медорам, шумо ояндаи ватан мебошед, шумо аз хушиҳои зиндагӣ, ҳанӯз ки ҷавон ҳастед, истифода баред. Зеро инсон дар кушодани сирру асрори масъалаҳои марғу зиндагӣ (рози даҳр) очиз аст ва ҳанӯз рози даҳрро касе накушодааст ва кушода ҳам наметавонад.

Ниҳоят, Ҳоча Ҳофиз дар мақтаи ғазал фикру андешаашро ҷамъбаст менамояд ва ба худ хитобан мурочиат мекунад, ки «рози даҳр» муаммост, онро бигзору ғазалҳои ширинро хону лаззат бар, онҳо хушоянд ва нотакроранд ва ба назмат тамоми мардуми сайёра аҳсан мегӯяду арзандатарин, киматтарин тухфа (иқди Сурайё)-ро бароят мебахшад.

Метавон бо камоли боварӣ, чӣ аз нигоҳи мазмун ва чӣ аз лиҳози тарзи баён, санъати суханофарӣ мақтаи ҳамин ғазалро беҳтарин хусни мақтаъ дар адабиёти тоҷику форс донист. Бамаврид аст, ки ба хотири тақвияти фикри боло як банд аз мусамма-ни адиб ва файласуфи бузург Абдурахмони Ҷомиро дар ин ҷо ёд кунем:

*Мақому манзилат бодо бихишти ҷовидон, Ҳофиз!
Ҳазорон раҳмати Ҳақ бод бар он хонадон, Ҳофиз!
Дуогӯи гарибӣ туст Ҷомӣ дар ҷаҳон, Ҳофиз!
«Ғазал гуфтию дур суфтӣ, биёву хуш бихон, Ҳофиз!
Ки бар назми ту афшонд фалак иқди Сурайёро»*

«Ғам махӯр». Ин ғазал ҳам дар байни хоссу ом маълуму машҳур аст. Адибони зиёди тоҷику форс ба он назира гуфтаанд. Шумо хуб огоҳ ҳастед, ки рӯзгори шоир ноором, қатлу ғорати те-муриён ҳамаи табақаҳои ҷомеаро фаро гирифта, мардумро ба дод

оварда буд. Агар бо сухани Хоча бигӯем «Ки ҳамчу чашми су-рохи замона хунрез аст». Ҳофиз низ фарзанди замони худ буд ва ҳамаи ин шӯру шарро бо чашмони худ дид ва охи пурдари аз дили сарди хеш берун овард. Ӯ хоҳони зиндагии хуши инсонҳо, хоҳони сулҳу салоҳ, хоҳони саодатмандию пирӯзии халқи азизи кишвараш буд. Ин ҳама орзуи шоир буд ва барои сомони ин корҳо, ба хоштири амалӣ гардидани орзую омоли хеш чӣ кор карда метавонист? Ҳеҷ! Дадаш кӯтоҳ буд. Танҳо метавонист дили халқро бо гуфтори ширин, бо панду андарзи намакинаш бардорад, андак таскин диҳад, ки рӯзе мерасаду рӯзгори шумо хубтар мегардад. Бинобар ин ғами беҳуда нахӯред, ки фоида надорад. Ана ғазали «Ғам махӯр» ба ҳамин мавзӯ бахшида шудааст. Таваҷҷуҳ кунед:

1. *Юсуфи гумгашта боз ояд ба Канъон, ғам махӯр,
Кулбаи аҳзон шавад рӯзе гулистон, ғам махӯр!*
2. *Ин дили ғамдида ҳолаш беҳ шавад, дил бад макун,
В-ин сари шӯрида боз ояд ба сомон, ғам махӯр!*
3. *Даври гардун гар ду рӯзе бар муроди мо нарафт,
Доиман яксон намонад ҳоли даврон, ғам махӯр!*

Дар байти аввал барои ифодаи фикр боз ба санъати талмех рӯ меорад, боз ёди ҳодисоту ривоёти асрҳои пешин, ки дар «Қуръон» омадаанд, мекунад. Мо дар ғазали нахуст «Агар он турки шерозӣ» дар бораи Зулайхо ва ишқи ӯ ба Юсуф ибрази назар карда будем. Дар ин ғазал бошад, Хоча Ҳофиз аз паҳлуи дигари ин ривоят ишора кардааст. Дар «Қуръон» омадааст, ки чун бародарон Юсуфро бо худ бурданд ва аз ҳисси бадбинӣ ӯро ба чоҳ андохтанд ва ба падар арз доштанд, ки Юсуфро гург хӯрдааст. Ҳазрати Яъқуби пайғамбар аз ин хабар дардманд ва дилшикаста мешавад ва оқибат дар ғами фарзанди чигарбанд Юсуф чашмонаш нобино ва очиз мегарданд ва шабону рӯзонро ба ёди ӯ мегузаронад. Ҳамин маъниро Хоча дар назар дошта, ба хонандагонаш хотиррасон мекунад, ки ғам нахӯред, ҳамон Юсуфи гумгашта боз ба Канъон хоҳад омад ва ба дидори падараш хоҳад расид. Дар мисраи дуюми ҳамин байт андешаашро боз ҳам камол дода ёдовар мешавад, ки чун Юсуф ба дидори падар мушарраф гардид, кулбаи ғамбодии онҳо хандон мешавад ва ба гулистон монанд мегардад. Ин гуфтор ишорат ба он маънист, ки кишвари харобу ва-

лангори мо рӯзе обод мегардад ва чун гулистон шукуфон хоҳад гашт. Бинобар ин сабр бинмою ғам махӯр. Дар байти дуҷум ҳам боз ҳамин маънӣ бо ифода, бо сабки дигар тавзеҳ ёфтааст. Масалан, мегӯяд, ин дили ғамдида, ин сари шӯрида, иншооллох, бех хоҳад шуд, дилатро ором нигоҳ дор, ғамгин машав. Ниҳоят, дар байти сеҷум бори дигар таъкид менамояд, ки дунё ба як қолаб, ба як маром нахоҳад монд, рӯзе мерасад, то ту ба муроди дилат бирасӣ ва шодию хушрӯзӣ насибат бигардад.

Агар амиқтар ба ғояю моҳияти ғазали «Ғам махӯр» назар андозем, мебинем, ки Хоҷа Ҳофиз дар зимни он ғояи адлу инсоф ва дастболо шудани ин ғояи олиро дар зиндагӣ нишон додаст. Боварӣ ба ояндаи нек, ба хушбахтию саодатмандии мардуми бесарпаноҳ доштан ва дар дили онҳо як шамъеро фурӯзон гардондан дар ин рӯзгори сангин аҳамияти калон дошт. То андозае шоир тавонист дили онҳоро ба зиндагӣ гарм намояд ва ба ояндаи нек ҳидояташон кунад.

ВОИЗОН

Мавзӯи ғазал қору рафтори намояндагони дини мубини ислом аст. Воқеан, дар ҳар як даври замон буданд ва ҳастанд ашхо-се, ки дини исломро ба манфиати худ истифода бурданд. Хоҷа Ҳофиз ба онҳо нафрат дошт ва ононро дар баъзе ғазалиёти худ мавриди накуҳиш қарор додааст ва ҳамин ғазали «Воизон» аз ҷумлаи онҳост.

- 1. Воизон, к-ин ҷилва дар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванд, он қори дигар мекунанд.*
- 2. Мушике дорам, зи донишманди маҷлис бознурс:
Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунанд?*
- 3. Оҳ- оҳ аз дасти саррофони гавҳарношинос!
Ҳар замон хармуҳраро бо дур баробар мекунанд.*
- 4. Субҳдам аз Арш меомад хурӯше, ақл гуфт:
«Қудсиён гӯйӣ, ки шеъри Ҳофиз аз бар мекунанд.»*

Хоҷа Ҳофиз дар байти нахуст мақсади асосиашро баён кардааст. Ӯ таъкид менамояд, ки воизон, яъне он ваъзгӯёне, ки аз минбар Худою Расули барҳаққи вай, дар бораи аҳкоми дин ваъз мегӯянд, мусулмонро ба ростию покӣ ҳидоят менамоянд, онҳо

дар амал, дар зиндагии харрӯзаашон корхое мекунанд, ки хилофи ваъзашон бошад. Ҳамин тавр, гуфторашон ба кирдорашон баробар нест. Пас, дар байти 2 ба ин масъала амиқтар сари андеша меравад. Қаҳрамони лирикий бо як ҳисси кунҷковӣ аз донишмандони маҷлис, ба уламо суол дода фаҳмиданист, ки сабаби ин амал, ин рафтори воизон дар чист? Чаро дигаронро ба тавба кардан ҳидоят мекунанду худ тавба намекунанд ё тавба камтар мекунанд. Ба ин суол дар ғазал, албатта, посух нест. Бе посухи онҳо ҳуди Ҳоча аз кирдори онон воқиф аст. Ин тарзи гуфтор санъати таҷоҳули ориф аст, яъне доништану худро ба нодонӣ андохтан, ки яке аз хусусиятҳои ин санъати бадеӣ ба шумор меравад. Ҳоча Ҳофиз дар байти сеюм гӯё аз бефаҳмии ин гавҳарношиносон, ки ба чунин суолҳо посухи воқеӣ дода наметавонанд ва ҳақиқатро аз сухани ботил, яъне хармуҳраро аз дурру гуҳар фарқ карда наметавонанд, дилаш мондааст ва бо онҳо суҳбат карданро шоиста намедонанд. Ба ҳамин хотир дар мақтаи ғазал боз ба дунёи зебои худ бармегардад. Гӯё субҳдам аз Арш ба гӯшаш садои малолик мерасад ва онон шеърӣ Ҳофизро хонда аз ёд мекарданду лаззат мебурданд.

Албатта, чунин фикрҳои риндона, мазаммати ошқори намоёндагони дини мубини ислом ба таъби баъзе мақомоти расмии рӯхонӣ созгор набуд. Ҳатто Шох Шучоъ ба ин гуфтору рафтори Ҳоча назари нек надошт. Ба ҳамин хотир борҳо оид ба ҳамин гуфтаҳо Ҳофизро маломату сарзаниш кардааст. Вале Ҳофиз шоири озодфикр ва ринди оламсӯзе буд. Аз гуфтори шоҳу шайх, сӯфиён нахаросид, боз саҳттар, чиддитар симои воқеии ононро дар ғазалиёташ инъикос намуд. Масалан, яке аз шайхони наздики Шох Шучоъ Имоди Фақеҳ маҳсуб меёфт. Мувофиқи маълумоти «Ҳабибуссияр» (муаллифаш Хондамир) ин шайхи бузург гурбае дошт ва ӯ гурбаро чунон омӯзонда буд, ки вай дар намозгоҳ дар паҳлуи соҳибаш Имоди Фақеҳ дар радаи дигар намозхонон истода мисли одамоне гӯё намоз мехонад, сарашро ба тарафи чапу рост мегардонд. Ҳамин тавр, амали мусулмононро тақрор мекард. Ин ҳодиса дар кишвар ғулғула андохт ва овоза шуд, ки шайхи бузургвор гурбаро мусулмон кардааст. Ин амали гурбаро яке аз қароматҳои Имоди Фақеҳ дониста, ӯро мадҳу ситоиш мекарданд. Аз ин қор Ҳоча огоҳ гардид ва амали шайхро нарасонид. Зиёда аз ин, дар мавриди шайху гурбаи намозхони ӯ ғазале иншо кард ва саҳт мазамматаш намуд:

*Сӯфӣ ниҳод дому сари ҳуққа боз кард,
Бунёди макр бо фалаки ҳуққабоз кард.
Бози чарх бишканадаш байза дар қулоҳ,
Зеро ки арзи шубҳада бо аҳли роз кард.
Фардо, ки пешгоҳи ҳақиқат шавад падид,
Шарманда раҳраве, ки амал бар маҷоз кард.
Эй кабки хушхиром, кучо меравӣ? Бишт!
Фарра машав, ки гурбаи зоҳид намоз кард.*

Пас аз иншои чунин ғазалҳо рӯҳониён ва шайхони мутаассиб аз пайи озори Хоча шуданд ва саъю талош карданд, ки ба хар роҳу восита шоирро дар назди шоҳ сиёҳ кунанд, то ба ӯ чазо бидиҳад. Масалан, нақл мекунанд, ки баъзе шайхони риёкор ва мутаассибони дин ва одамони Шоҳ Шучоъ Ҳофизро барои байти зерин:

*Гар мусулмонӣ аз ин аст, ки Ҳофиз дорад,
Оҳ, агар аз паси имрӯз бувад фардое! –*

кофир эълон карданд. Шоирро ҳукми қатл таҳдид мекард. Ҳофиз дид, ки намешавад, пеш аз байти боло як байти иловагӣ ҳамроҳ кард, ки ин аст:

*Ин ҳадисам чӣ хуш омад, ки саҳаргаҳ мегуфт,
Бар дари майкадае бо дафу най тарсое.*

Пас, гӯяндаи ин фикри «кофирона» на ман, балки тарсое, яъне кофире будааст. Ба ҳамин восита Ҳофиз аз таъкиби мутаассибон то як андозае халос мешавад. Вале минбаъд боз ӯро барои ҳамин гуна фикрҳои риндонааш озор медоданд. Бинобар ин Ҳофиз дар ғазали «Айби риндон макун...» зоҳидону шайхонро мазаммат намуда, таъкид менамояд, ки худи шахс медонад, ки ӯ дар қадом роҳ аст, чӣ гуноҳ дорад. Шумо ба ӯ кордор нашавед, аз пайи кори хеш бошед:

*Айби риндон макун, эй зоҳиди покизасиришт!
Ки гуноҳи дигарон бар ту нахоҳанд навишт.
Ман агар некам, агар бад, ту бирав, худро бош!
Ҳар касе он даравад оқибати кор, ки кишт.*

Чунонки дар боло дидем, қаҳрамони лирикӣ гоҳ бо номи Ҳофиз, ринд, ман, мо ва гоҳи дигаре бо номи девона, масте, тарсо омада, суҳан мегӯяд, суҳбат менамояд. Бештари фикрҳои фалсафӣ аз номи гурӯҳи дуҷум оварда шудаанд, ки ин, албатта, табиист. Зеро ба ашхоси маст, девона, тарсо, гадо, дарвеш ягон ҳукм бароварда, чазо додан раво нест. Аз ин рӯ, Ҳофиз бештари фикрҳои риндонаашро аз номи онҳо баён кардааст. Бояд донист, ки Ҳоча Ҳофиз худ муъмини воқеият ва мусулмони собиткарам буд ва қасонеро мазаммат мекард, ки дар эътиқоди худ содиқ набуда ва риёкорӣ мекарданд.

«БОДИ НАВРҶЗИ»

Ҳоча Ҳофиз ба расму оин ва урфу одатҳои аҷдодонамон меҳру муҳаббати зиёд дошт ва худ низ дар гузариши ҷашнҳои Сада, Меҳргон ва баҳусус Наврӯзи Аҷам ғаёлона иштирок мекард ва иштироки ҳамзабонон, ҳаммиллатони хешро ташвиқу тарғиб менамуд. Аз ин хотир дар ғазалиёташ бештару бештар назар ба дигар адибон ин мавзӯ мақоми шоиста дорад. Албатта, ин бесабаб нест. Сабаби ин дар он аст, ки баъзе рӯҳониён, сӯфиён ва уламои дини мубини ислом ҷашн ё иди Наврӯзро гуноҳ мегӯянд ва мегӯянд, ки иди Наврӯз иди габрон, маҷусон ва зиндиқӣ аст. Бинобар ин набояд, ки онро мусулмонон ҷашн бигиранд ва дар чунин рӯзи номуборак хурсандию шодӣ кунанд. Мугаассифона, пас аз Инқилоби октябр ҳам ин анъанаи номатлуб идома ёфт. Ҳизби Коммунист ва роҳбарияти Иттиҳоди Шӯравӣ, ки аз Маскав ба тоҷикон амру фармон меод, нагузошт, то халқи тоҷик, мардуми мо Наврӯзро ба таври боистаю шоиста ҷашн гиранд. Коммунистон муътақид буданд, ки Наврӯз иди динист. Ҳамин тавр, бо ҳамин сабабҳо то соҳибистиқлол гардида ни Тоҷикистон (с. 1991) ин ҷашнҳои халқӣ ба таври бояду шояд дар байни тоҷикон таҷлил намеёфтанд. Аммо шукронаи озодию истиқлол, ки имрӯз ҳар сол мардуми тоҷик ин ҷашни фархундaro бо шукӯҳу ҷалол мегузаронад. Ҳатто Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин муносибат чор рӯзи истироҳат, (21-24 март) муқаррар намудааст, ки ин аз арҷгузори ва эҳтироми роҳбари давлат ба халқи тоҷик, ба ҷашни пурифтиҳори мардумист.

Бояд тазаққур дод, ки иди Наврӯз, Сада ва Меҳргон ба ҷанбаи динӣ надоранд. Ин ҷашнҳо пурарзиштарин мероси аҷдодони мо

буда аз қадимулайём ҳамчун чашнҳои мардумӣ гузаронида мешаванд. Масалан, Наврӯзи Аҷам дар фасли баҳор, Меҳргон дар фасли тирамоҳ ва Сада дар оғози фасли зимистон таҷлил шавад. Ҳар фасл ва ҳар чашн ба худ хусусиятҳои хос ва расму русуми махсуси хешро дорост, ки шумо, хонандагони азиз, ба ин расму оин ошно ҳастед ва албатта, ин чашнҳо, аз ҷумла Чашни Наврӯз дар мактаби шумо бо тантана, бо тамоми ороштагӣ таҷлил меёбад ва шумо дар гузаронидани он ҷаҳол ҳастед.

Акнун бармегардем ба асли мақсад. Адибони бузурги гузаштаи мо ба ин чашнҳои халқӣ бо назари эҳтиром менигаристанд ва муҳолифи баъзе рӯҳониёни мутаассиб буданд ва бузургони миллат дар осорашон хубҳои ин чашнро мадҳу ситоиш намудаанд, ки Ҳоча Ҳофизи лисонулғайб аз зумраи онон маҳсуб шуд. Метавон бо камоли боварӣ гуфт, ки беш аз сад ғазали адиб дар таърифу тавсиф, дар мадҳу ситоиши ҳамин гуна чашнҳои халқӣ эҷод шудаанд. Ҳоча Ҳофиз бештар дар ғазалиёташ чашни Наврӯз, арӯси сол, баҳору зебоиҳои дилошӯби онро тараннум кардааст. Ана ҳамин ғазал - «Боди наврӯзӣ» аз ҷумлаи онҳост:

1. *Зи кӯйи ёр меояд насими боди наврӯзӣ,
Аз ин бод ар мадад хоҳӣ, чароги дил барафрӯзӣ.*
2. *Чу гул гар хурдае дорӣ, Худоро, сарфи шират кун,
Ки Қоруно галатҳо дод савдои зарандӯзӣ.*
3. *Сухан дар парда мегӯям, чу гул аз парда берун ой,
Ки беш аз панҷ рӯзе нест ҳукми мири наврӯзӣ.*
4. *Ба бустон рав, ки аз булбул тариқи шиқ гирӣ ёд,
Ба маҷлис ой,к- аз Ҳофиз сухан гуфтан биёмӯзӣ.*

Ғазали «Боди наврӯзӣ» дар баҳри ҳазачи мусаммани солим суруда шудааст, ки тақтеъ ва рукнҳои ин баҳр ба тариқи зайланд:

V - - - I V - - - I V - - - I V - - -
V - - - I V - - - I V - - - I V - - -

Ма –фо-й-лун Ма- фо- й- лун Ма- фо-й- лун Ма –фо-й-лун

*Зи кӯйи ёр меояд насими боди наврӯзӣ,
Аз ин бод ар мадад хоҳӣ чароги дил барафрӯзӣ.*

Хоча Ҳофиз дар байти аввал ба хонандагонаш муждаи шодӣ мерасонад, ки Наврӯзи Аҷам омад. Фасли баҳор оғоз ёфт, боди наврӯзӣ расид, шумо то метавонед аз ин боди хушу Наврӯзи дилафрӯз баҳра бардоред ва чароғи дилатонро фурузон намоед. Фурузон намудани чароғи дил маънои шодию хурсандӣ карданро дорад. Дар байти дуюм шоир таъкид менамояд, ки агар мисли гул ҷоми ишрат муҳайё бошад, ишрат кун ва аз Қорун панд бигир, молу мулк, дороию сарватро мисли Қорун захира нақун, хасис машав. Худат нӯши ҷон намо ва ба бечорагону дармондагон бахш. Дар ин маврид барои баён ё матраҳ намудани матлаби хеш боз ба санъати талмех рӯ овардааст. Ривоятест, ки Қорун ҷунон молу сарват доштааст, ки ҳафт шутур танҳо калиди хазинаҳои ӯро мекашонанд. Вале ӯ ба дармондагону бечорагон хайру саховат намекард, ба диндорон, ба масочиду мадорис закот намеод. Бинобар ин, аз қору амали ӯ Худованд дар ғазаб шуд ва амр дод, то ӯро бо тамоми хазинаю молу сарваташ замин фуру барад. Мақсади Ҳоча аз ёди ин ривоят тарсондани аҳли ҷоҳу мансаб, давлатмандону дороён аст, ки дар ҷунин рӯзҳои ид онҳо раияти бечораю мардуми қашшоқро фаромӯш нақунанд ва мисли Қорун нашаванд, то ки онҳоро замин фуру набарад.

Дар ин ғазал байти сеюм бештар бори маънӣ ба дӯш дорад. Дар шарҳу тавзеҳи ин байт аз асри XV сар карда, то имрӯз дар байни аҳли уламою удабо ва шарҳнигорон баҳсу талош идома дорад.

*Сухан дар парда мегӯям, ҷу гул аз парда берун ой,
Ки беш аз панҷ рӯзе нест ҳукми мири наврӯзӣ.*

Дар байти боло «Сухан дар парда мегӯям», «Панҷ рӯз» ва «Мири наврӯзӣ» бештар бори маънӣ доранд. Ва моҳияти ғазалро ин ибораҳо муайян кардаанд. Бештару бештар ҳамин калимаю ибораҳо хонандаро ба андеша меоранд. Дар китоби «Ҷавоҳири қалб» Мавлоно Кавкабӣ дар баробари ташреҳ ва шарҳи бисёр абёти душворфаҳми адибон ҳамин байтро оварда, онро ба тафсил маънидод кардааст ва дар охир гуфтааст: Ва маъноии дигар он бошад, ки сухани олами ғайб дар парда аст: Берун ой ва бубин, ки он оламо чӣ рангест зебо. Ва баъд мисраи «Ки беш аз панҷ рӯзе нест ҳукми Мири наврӯзӣ» бори маънӣ дорад ва муроди шоир аз гуфтани ин байт ба хоҳири хонанда овардани таъри-

хи Чашни Наврӯзи Чамшед буда. Чамшед чашни Наврӯзро панч рӯз ид мекард ва дар ин панч рӯз шоҳ аз арки худ фаромада, яке аз одамони зарифгуфторро Мири Наврӯз интиҳоб мекунад. Ин Мири Наврӯз панч рӯз ҳукми салтанати аморатро ба уҳда мегирад ва тамоми давлат панч рӯз фармони ин Мирро ба ҷо меорад. Шоҳ дар ин панч рӯз аз баҳри тамоми гуноҳҳо гузашта ва ҷазо додани касеро дар ин миён раво намебинад. Баъди панч рӯзи чашн боз шоҳ ба сари тахт меояд ва аморат чун пештара оғоз меёбад. Имрӯз (то асри XV) миёни мардуми кӯҳистони қисматҳои ҷануби Балх, Бохтар ва ҷанубу шарқи Мовароуннаҳри Хуросон маъмул аст. Мардуми ин сарзамин ин чашнро чун ниёғони хеш панч рӯз ид мекунад. Ва як нафарро ба сифати Мири Наврӯз интиҳоб мекунад ва панч рӯз фармонашро ба ҷо меоранд.

Бубинед як байт ва ҳатто як ибораи «Мири наврӯзӣ» чӣ қадар маъно доштааст. Агар хонанда таърихи гузаштагони хешро надонад ва аз расму русуми он оғоҳ набошад, дарк кардани чунин ғазалҳо ва умуман ашъори адибони классик басо мушкил мегардад. Аз ин хотир, шоиста он бошад, ки шумо, шогирдони азиз, расму оин ва суннатҳои волои ниёғони хешро омӯzed ва аз худ намоед.

ТАСВИРИ ТАБИАТ ДАР ҶАЗАЛИЁТИ ШОИР

Ҳофиз дар тасвири зебоиҳои табиат беназир буд. Шоири ҳаётдӯст инсонро даъват мекард, ки аз зебоиҳои табиат дуруст истифода барад:

*Расид мужда, ки омад баҳору сабза дамид,
Вазифа гар бирасад, масрифаш гул асту набид,
Сафири мург баромад, бати шароб кучост?
Фигон фитод ба булбул, ниқоби гул кӣ кашид?
Зи рӯи соқии маҳваш гуле бичин имрӯз,
Ки гирди орази бустон хати бунафша дамид.*

Дар ин ғазал шоир аз омадани баҳор, дамидани сабзаю майсаҳо, шукуфтани гулҳои рангоранг, ба нағма даромадани булбулони хушхон мужда дода, одамонро ба гул чидану бӯй кардан ва аз ин таровату латофати табиат истифода бурдан даъват кардааст.

Тасвири зебоиҳои табиат на танҳо дар ғазалиёти Ҳофиз мақоми арзанда дорад, балки дар ташбиб ё тағаззули қасидаҳояш ва дар як қатор рубоӣёти ӯ ба чашм мерасад. Барои намуна танҳо як рубоӣи шоирро мегирем. Дар ин рубоӣи шукуфтани гул, зебоию таровати он дар омезиши ҳодисаҳои табиат, яъне абрнок шудани осмон, боридани борон хеле моҳирона ба қалам дода шудаанд. Ҳофиз дар тасвири ин манзара аз санъати тазод моҳирона истифода бурдааст.

Шоир боридани боронро ба гиристанӣ абр ва шукуфтани гулхоро ба хандаи он ташбеҳ кардааст. Ҳатто сарв, ки ҳамеша аз ростии худ меболад, фахр мекунад, ки бандаи гул шудааст:

*Бингар ба чаман чамоли фархундаи гул,
Гаҳ гиряи абр бину гаҳ хандаи гул.
Сарв арчи ба озодиш худ менозад,
Аз ростие, ки дошт, шуд бандаи гул.*

Яке аз хусусиятҳои муҳимтарини каломи Ҳофиз дар он аст, ки ба таносуби суҳан аҳамияти аввалиндараҷа додаст. Ин хусусият дар ҳамаи ашъори шоир ба ҳубӣ риоя карда шудааст. Махсусан хангоми тасвири табиат бештар ба назар мерасад. Масалан Ҳофиз дар ғазали зерин як лаҳзаи нотакрори субҳӣ содиқро шоирона ва хеле дилкашу марғуб ба қалам додаст:

*Саҳар ба бӯи гулистон ҳамешудам дар боғ,
Ки то чу булбули бедил қунам илоҷи димоғ.
Ба ҷилваи гули сурӣ нигоҳ мекардам,
Ки буд дар шаби тира ба равшанӣ чу чароғ.
Чунон ба ҳусну ҷавониш хештан мағрур,
Ки дошт аз дили булбул ҳазор гуна фароғ.
Қушода нарғиси раъно ба ҳасрат об аз чаши,
Ниҳода лолаи зи савдо ба қону дил сад доғ.
Забон қашиде чу тега ба сарзаниш савсан,
Даҳон қушода шақоқ чу мардуми айгоғ.
Яке чу бодапарастон суроҳӣ андар даст,
Яке чу соқии мастон ба каф гирифта аёғ.*

Анҷоми ғазали боло хонандаро ба ҳаётдӯстӣ ва хуш гузаронидани зиндагӣ ҳидоят намудааст.

*Нишоту айшу чавонӣ чу гул ганимат дон,
Ки, Ҳофизо, набувад бар Расул гайри балог.*

Ҳофиз ҳангоми баёни фикрҳои иҷтимоӣ, фалсафӣ, пандуахлоқӣ ва ғайра барои пуробуранг баромадани онҳо ва равшану возеҳ гардидашон аз чузъиёти табиат ва зебоиҳои он бамаврид ва бо камоли устодӣ истифода бурдааст. Махсусан, ҳангоми тараннуми лирикаӣ ишқии шоир ин омезиш бештар ва барҷастатар ба назар мерасад. Ҳофиз ишқи поки инсониро бо тамоми нозукиҳояш ситоиш мекунад.

*Гул бе руҳи ёр хуш набошад,
Бе бода баҳор хуш набошад.
Тарфи чаману тавофи бустон
Бе лолаъизор хуш набошад.
Рақсидани сарву ҳолати гул
Бе савти ҳазор хуш набошад.*

Шоир ба ҳамин хушадой, робитаю ҳамоҳангии зебоиҳои табиати афсунгарро ҳикоят карда, дар мактаи ғазал ҳамаи он сифатҳои номбаркардари ба дидори ёр, вобаста менамояд:

*Богу гулу мул хуш аст, лекин
Бе суҳбати ёр хуш набошад.*

Ҳофиз дар тасвири маҳбуба аз муъҷизтарин таъбиру ибораҳо истифода мебарад. Дар ғазали зер Ҳофиз маҳбубаи худро ба олигарин сифатҳо ташбеҳ намуда, бартарии ташбеҳшавандаро аз ташбеҳкунанда нишон медиҳад. Ҳангоми баёни сифатҳои ёр аз санъатҳои ташбеҳ, истиора, нидо ва таҷоҳули ориф ва ғайра бамаврид истифода бурдааст:

*Эй бод, насими ёр дорӣ,
З-он нофаи мушк бор дорӣ?
Зинҳор макун дароздастӣ,
Бо тӯрраи ӯ чӣ кор дорӣ?
Эй гул, ту кучову рӯи зебои,
Ӯ мушки тару ту хор дорӣ!
Райҳон, ту кучову хатти сабзаи?*

Ў тозаву ту губор дорӣ!
Наргис, ту кучову чаими мастаи?
Ў сархушу ту хумор дорӣ!
Рӯзе бирасӣ ба васл, Ҳофиз,
Гар тоқати интизор дорӣ.

Чунонки дар боло арз кардем, Ҳофиз дар зимни тасвири табиат фикрҳои иҷтимоӣ, фалсафии хешро низ баён кардааст.

Каломи Ҳофиз, ҳар як байти ӯ ба ҷавҳари суҳан мисли арӯсони зебо зебу зинат ёфтааст. Санъатҳои истифодабурдаи шоир содаю раван ва ба хонанда дастрасанд. Худи Ҳофиз ба ҳамин маънӣ ишорат карда чунин мегӯяд:

Зи шеъри дилкаши Ҳофиз касе шавад огоҳ,
Ки лутфи табъу суҳан гуфтани дарӣ донад.

БАДЕИЁТИ ҒАЗАЛИЁТИ ҲОФИЗ.

Ҳочаи бузургвор табъи баланду истеъдоди худодод дошт, ӯ каломи шоиста ва суҳани мавзуне биёфарид, ки ҷаҳонӣён пеши назмаш сари таъзим фурӯд оварданд. Вале буданду ҳастанд дар ҳар давру замон ашхоси тангназар, ҳасуд, ки онон аз ҳасудию нотавонбинӣ ба Ҳофиз барин нобиғагон санги маломат заданд ва хешро пешоҳанги адибон пиндоштаанд. Ҳоча ҳанӯз ба ин гуна ашхос дар ҳамон замон ҷавоби муносиб дода буд:

Ҳасад чӣ мебарӣ, эй сунтазм, бар Ҳофиз?!
Қабули хотиру лутфи суҳан худодод аст!

Мусаллам аст ва то он ҷое ки медонем, ғазалҳои Ҳоча Ҳофизро асосан ду чиз машҳури дунё намудааст. Нахуст мавзӯҳои баланд, ғояҳои олий, ифшои дарди дили инсонҳо, ифода намудани орзуи ормонҳои начиби кулли башарият, доир ба масъалаҳои гуногуни зиндагӣ. Дувум бошад бадеиёт, санъати волои суҳани ноби шоир аст, ки ҳар қаламкаш дар гуфтани он очиз хоҳад монд. Яъне дар ашъори Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ шаклу мазмун, зоҳиру ботин бо ҳам тарозуи ду паҳлу баробар ва ҳарду паҳлу ҳамсадо, ҳамнаво ҳастанд ва ҳарду барои тавлиди ғазалҳои ҷовидона саҳмгуздоранд. Мо дар боло асосан дар бораи мавзӯю

муҳтавои ғазалиёти Хоҷа бештар таваккуф қардем. Акнун лозим меояд, ки баъзе хусусиятҳои бадеии ашъори Ҳофизро баррасӣ намоем.

Пеш аз ҳама, ғазалиёти шоир равон, сода ва аз ҳар гуна тақаллуфоти зиёди ориянд Ҳофиз бо зеботарин алфоз барои арӯсони маонӣ пероҳане ороस्ताаст. Маҳз тавъам омадани ҳамин ду чиз сабаби ҷаҳонгир шудани ғазалиёти Хоҷа гардидаанд. Салосату балоғат, фасоҳату зебоғуфтории адиб савтиёт ва оҳангнокии шеъри ўро таъмин кардаанд, ки тайи 700 сол ҳофизону мутрибон ғазалиёти ўро замзама мекунанд. Бе ягон муболиға метавон гуфт, ки дар ҳар як ғазал, дар ҳар як байт, дар ҳар як мисраъ, дар ҳар як пораи шеъри Хоҷа Ҳофиз санъате истифода шудааст ва онҳо ороस्ताгию перостагии шеъри адибро таъмин кардаанд. Чанд мисол:

Саволу ҷавоб:

Гуфтам: «Эй султони хубон, раҳм қун бар ин гариб!»

Гуфт: «Дар дунболи раҳ дил гум кунад мискин гариб!»

Гуфтамаш: «Бигзар замоне!» Гуфт: «Маъзурам бидор, Хонапарварде чӣ тоб орад гами чандин гариб?»

Дар ин ду байт ғайр аз санъати саволу ҷавоб боз санъатҳои дигари шеърӣ, аз қабилӣ маҷоз, киноя, таносуби сухан, хусни матлаъ низ бамаврид истифода шудаанд. Вале дар ин пора санъати саволу ҷавоб дар ҷойи аввал меистад, мақоми шоиста дорад.

Санъати ташбеҳ:

Килки Ҳофиз шақарин оби набот аст, бичин!

Ки дар ин боғ набинӣ самаре беҳтар аз ин.

Дар ин байт ширинии шеърашро ба шақар ва маҳсули қаламашро ба оби набот ташбеҳ намудааст. Боғ бошад киноя аз осораш, аз ғазалиёташ мебошад.

Санъати таҷниси лафзӣ он аст, ки дар мисрае ё байте шоир калимаҳои монандро истифода мебарад, ки онҳо маъноҳои гуногун доранд:

Зулф бар бод мадеҳ, то надиҳӣ бар бодам,

Ноз бунёд макун, то нақанӣ бунёдам.

*Дӯш огаҳӣ зи ёри сафаркарда дод бод,
Ман низ дил ба бод диҳам, ҳар чӣ бод – бод!*

*...Ки Доро, ки дорои офоқ буд.
Ба дорандагӣ дар ҷаҳон тоқ буд.*

Тачниси маънавӣ

Тачниси маънавӣ он аст, ки як калима ё як ибора ба ду маъно ояд. Масалан, дар байти зер калимаи ширин ба ду маъно: якум – номи инсон – қаҳрамони достони «Хусрав ва Ширин» ва дувум ба маънои ширин, болаззат мавриди истифода қарор ёфтааст:

*Гар чу Фарҳодам ба талхӣ ҷон барояд, ҳайф нест,
Бас ҳикоятҳои Ширин боз мемонад зи ман.*

ШУҲРАТИ ҶАҲОНИИ ҲОФИЗ

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозӣ ҳанӯз дар айёми зиндагиаш дар байни хоссу ом ва хурду бузурги Эронзамин ва он кишварҳое, ки бо забони тоҷикӣ-форсӣ тақаллум мекарданд, аз қабиле Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҷиндустон, Осиёи Сағир ном ва мақоми шоиста пайдо карда буд. Маҳз дар ҳамин даврон, дар асри XIV ғазалхояш ба забони туркӣ тарҷума ва паҳн гардид. Аз оғози асри XV ғазалҳои шӯрангезаш ба кишварҳои Аврупо бол заданд, ворид гардиданд ва дар қалби мардуми ин қитъаи бофарҳанг ва соҳибтамаддун ошён гузоштанд ва чароғи маърифаташонро боз ҳам фурузон гардониданд. Оре, халқҳои ҷаҳон Ҳофизро ҳамчун марди назарбаланд, хайрхохи бечорагон ва дармондагон, адолатпарвар, ринду ҳаётдӯст шинохтанд. Ҳофиз аз ҳамаи рӯзгор барои онон кутби сухани воло ва маъбади тафаккуру андешаи волою расо гардид. Дар ҷаҳони шеърӯ адаб бемонанд бимонд.

Аз асри XV сар карда, ашъори Ҳоча ба забонҳои англисӣ, франсавӣ, олмонӣ, италиявӣ, арабӣ, чехӣ, булғорӣ, русӣ, гурҷӣ, озарбойҷонӣ, хиндӣ, тоторӣ ва ғайра тарҷума ва нашр гардиданд. Таъсири ғазалиёти шоир дар байни аҳли илму адаби ин кишварҳо чунон пурзӯр буд, ки ҳатто сиёсатмадорони соҳибном эътиқод ва эҳтиром ба Ҳоча гузошта буданд. Масалан, яке аз бунёдгузори Ҳизби коммунистӣ Ф. Энгелси олмонӣ чунин мегӯяд: «Ашъори ринди бебок Ҳофизро, ки забонаш басо ширину хушсадост, дар асл ба форсӣ хондан хеле гуворост».

Шоир ва мутафаккири барҷастаи Олмон Ҳёте (1749 – 1832) яке аз эътиқодмандтарин муътақидони Ҳоча Ҳофиз гардид. Ӯ чунон шефта ва мухлиси шеъри шоир шуд, ки дар пайравии ғазалиёти Ҳофиз «Девони шаркию ғарбӣ»-ашро офарид. Ҳёте дар ситоиши Ҳофиз мегӯяд: «Ҳофиз бузургтарин ва босафотарин шоирест, ки ба зебоиҳои ин ҷаҳон саҳт дилбастагӣ дорад. Ӯ аз ҳар чизе, ки дасту пойи инсонро мебандад, эътироз мекунад, аз вобастагӣ дурӣ мечӯяд. Барои касе, ки бо ӯ каме ошноӣ пайдо кардааст, Ҳофиз тамоми умр ҳамсафару шарикӣ меҳрубон хоҳад монд. Имрӯз, баъди садсолаҳо ҷӯпону қорвониён дар роҳпаймоии худ огоҳона, ғазалиёти шӯрангези ӯро замзама мекунад. Ва ин ба хотири он нест, ки маънии каломашро фаҳмидаанд, балки барои он маҳбуб аст, ки таронаҳояш ҳамеша аз сидқу сафо ва ҳақиқат башорат медиҳанд.»

Ҳёте дар пайравии ғазалиёти Ҳоча ба забони олмонӣ ғазал гуфт ва ба ҳамин тариқ, дар адабиёти олмон жанри ғазал арзи вучуд кард. Ҳёте дар ғазал ба хусусиятҳои жанрии он саҳт риоя кард. Ғазалҳои Ҳёте ҳам матлаъ ҳам мақтаъ доранд, тарзи қофиябандиашон низ як аст.

Пасон таъсири ғазалҳои Ҳофиз ба адибони рус, аз ҷумла ба А. Пушкин, А. Фет, И. Чернишевский, А. Толстой ва С. Есенин басо бузург будааст. Масалан, Л.Н. Толстой менависад, ки яке аз дӯстони наздикаш А. Фет бисёр вақташро ба тарҷумаи ашъори Ҳофиз сарф мекунад. Аз ин хеле шод мегардад ва бо камолӣ ифтихор дар як мактубаш ба ӯ мегӯяд: «Модоме ки шумо бе тарҷумаи ғазалҳои Ҳофиз наметавонед зист, Худованд ба шумо барори қор диҳад ва мададгоратон бошад».

Асосгузори адабиёти рус А.С. Пушкин ба Ҳофиз дилбастагии зиёд дошт. Аз ғазалиёти Ҳоча завқ мебарду ҳам илҳом мегирифт. Вақте ки Чернишевский дар маҳбаси Қалъаи Брест шеъри Пушкинро дар васфи Ҳофиз хонд, чашмонаш ашқбор гардид.

Афанасий Фет дар сарсухан ба маҷмӯаи «Аз Ҳофиз» маҳбубият, қудрату тавоноии шеъри Ҳофизро баён намуда, таъкид менамояд, ки осори ӯ барои тамоми инсоният хизмат мекунад ва барои ҷаҳониён баробар тааллуқ дорад. Яъне ӯ нобиға ва шоири умумибашарӣ будани Ҳофизро ҳанӯз дар ҳамон давра фаҳмида, эътироф карда будааст. Ба гуфтори ӯ таваҷҷуҳ кунед: «Аввалан, рӯҳи афкори инсонӣ кайҳо ба он авҷи фазову фалак расида, ки мо дар эҷодиёти шоирону андешамандони ғарбиамон

мушоҳида кардем, Дар шигифт мемонем ва ба хулосае меоем, ки гулҳои атромези шеъри асил сарфи назар аз даври замон ва ҷойи рӯидашон пажмурда нахоҳанд шуд, рӯи хазонро нахоҳанд дид. Шоир ҳамон аст, ки парвоз мекунад».

Яке аз шоирони тавонои ибтидои асри XX-и рус С. Есенин ба Ҳоча ва умуман ба адабу фарҳанги тоҷику форс муътақид будааст ва дилбастагии хосса доштааст. Бештар эътиқодмандии ин шоири рус ба Саъдӣ ва Ҳофиз будааст. Ҳатто ба хотири ин ду бузургвор шаҳри Шероз ва пайваста ба он аҳли Аҷамро ситоиш ва тавсиф кардааст:

*Ғарқ аст ба нури моҳ Шероз,
Ҷӯшида дар осмон ситора.
Ояд бадам аз ниқоб, к-онро
Пӯшанд ба рӯи моҳпора.
Ғарқ аст ба нури моҳ Шероз.*

Шухрату мақоми ғазалиёти Ҳоча Ҳофиз дар байни хоссу оми мардуми Ғарб, аз ҷумла мардуми Русия чунон ғулғула андохт, ки мисли халқҳои кишварҳои мусулмон аз ғазалҳои шоир фол мекушоданд. Дар ин маънӣ боз чунин мегӯянд:

*Фол дидам хешрову ёри зеборо,
Фол аз пайванди байни ўву худ дидам.
Бар тамоми нурсишам аз Ҳофизӣ доно
Посухи ҳаққониро маъқул бишнидам.*

Ҳамин тавр, дар ақсои олам шухрати Ҳоча хеле васеъ домон густурдааст ва аз ин лиҳоз, наметавон ҳамаи он гуфтори бузургонро ин ҷо ёд кард. Мо бо номи чунин бузургмардон меболему ифтихор дорем ва бояд саъю талош намоем, то дар қору зиндагиамон номбардори бузургони пешин, аз ҷумла Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ бошем. Шоиста он бошад, ки дар анҷоми сухан ё дар фасли Ҳоча Ҳофиз андешаи худро бо як пора шеъри устод Лоиқ ҳусни мактаб бубахшем:

*Решаи ман, маниши аҷдоди ман.
Асли ман, Эрони ман, бунёди ман.
Ҷони мо чун риштаи дубофтаст,
Бофти ман, тору пуди ёди ман.*

*Зимни номи ту ба фардо мебарод
Гӯшаи таърихро авлоди ман.
Дар ту мебинам камоли оли хеш,
Эй зи салсоли адам ҳамзоди ман.*

САНЪАТИ ИҶОМ ВА ТАҚСИМ

Санъати иҷом мураккаб аст. Ҷар хонанда онро аз байт пайдо карда наметавонад. Шоир дар байти хеш матлабро ба ду маънӣ баён мекунад ва хонанда нахуст ҳамон матлаби аввал ва содаро дарк мекунад, вале мақсади асосии шоир маъноӣ дувум ё дур аст. Ба ин восита хонандаро ба роҳи дигар бурда метавонад.

*Ин ки мегӯянд: «Он беҳтар зи ҳусн»,
Ёри ман ин дораду он низ ҳам.*

Дар ин байт калимаи **он** дорои ду маъност. Нахуст ишорат, зонишин аст ва дувум, ба маъноӣ шахс (дар ин ҷо ёр)-и ситорагарм омадааст.

- 1. Дӣ дар миёни зулф бидидам рухи нигор
Бар ҳайате, ки абр муҳити қамар шавад.*
- 2. Гуфтам, ки: «Ибтидо кунам аз бӯса? Гуфт: Не,
Бигзор, то ки моҳ зи ақраб бадар шавад».*

Дар байти нахуст Ҳоҷа таъкид кардааст, ки дар миёни ду зулф дидор, яъне рӯйи ёрашро дидааст. Агар зоҳиран назар кунем, абрҳо болои моҳро мегиранд ва ин табиист. Аммо муроди шоир маъноӣ аввал дидори ёр аст. Илова ба ин, Ҳоҷа боз дар ин маврид аз санъати кинояи маҷоз истифода бурдааст. Яъне абр сиёҳ аст ва шабоҳат ба зулфи ёр дорад, моҳ сафед асту киноя аз рӯйи нигор мебошад. Абри сиёҳу моҳи мунир дар ин пора боз таъод шуда омадаанд. Санъати саволу ҷавоб дар байти дуҷум шеърро боз ҳам зебою хушоҳанг кардааст. Ошиқ аз маъшуқи худ бӯса талаб мекунад, вале маъшук розӣ нест ва посух медиҳад, ки бигзор то моҳ аз зери абр (ақраб) барояд. Боз ақраб номи бурҷ ҳам аст. Ин маъноӣ зоҳирӣ ё наздики байт аст. Маъноӣ дур, мақсади қаҳрамони лирикӣ дар он аст, ки ағёр бираваду мо ба ҳам танҳо бимонему ба дидори якдигар бирасем.

САНЪАТИ ТАЗОДУ МУҚОБИЛА:

1. *Болобаланди шивагари нақшбози ман
Қўтоҳ кард қиссаи зухди дарози ман.*
2. *Дар остони чонон аз осмон бияндеи,
К-аз авчи сарбаландӣ афтӣ ба хоки пастӣ.*
3. *Хоҳӣ, ки сахту сустӣ чаҳон бар ту бигзарад,
Бигзар зи аҳди сусту суҳанҳои сахти хеш.*
4. *Дило, зи ҳаҷр макун нола, дон, ки дар олам
Ғам асту шодио хору гуду нишебу фароз.*

Санъати тазод он аст, ки ду чиз, ду ва зиёда ашё аз лиҳози мазмун ё маънӣ зидди якдигар гузошта мешаванд. Аз ҳамин нигоҳ, дар байти нахуст калимаҳои баланд бо паст, дар байти дувум остон (яъне замин) бо осмон, сарбаландӣ бо хоки пастӣ, дар байти сеюм сустӣ ба сахтӣ ва ниҳоят, дар байти чорум ва мисраи дуум тамоми мисраъ бо санъати тазоду муқобила бунёд ёфтааст, ки зерашон хат кашидаем.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Шеъри Ҳетеро дар ситоиши Ҳоча Ҳофиз хонед ва хифз намоед.
2. Дар бораи давраи кӯдакии Шамсиддин нақл кунед.
3. Шамсиддини хурдсол ба чӣ кор бештар майлу рағбат дошт?
4. Чаро Шамсиддин Муҳаммадро Ҳофиз ва Ҳоча мегӯянд?
5. Чаро Ҳофиз ба Ҳиндустон нарафт?
6. Дар бораи поёни рӯзгори Ҳоча Ҳофиз нақл кунед.
7. Ғазалҳои Ҳофиз аз ғазалҳои шоирони гузашта бо кадом хусусиятҳои фарқ мекунад?
8. Дар бораи воҳурии Ҳофиз бо Темури Ланг чӣ андеша доред? Оё ривояти нақлшуда ҳақиқати воқеист ё бофтаи Давлатшоҳ?
9. Рафтори Ҳоча Ҳофиз нисбати шоҳ дуруст буд?
10. Дар бораи мероси адабии Ҳофиз нақл кунед. Аз ӯ то замони мо чанд ғазал боқӣ мондааст?
11. Ҳофиз дар қасидаҳои кихоро мадҳ кардааст?
12. Рубоӣҳои Ҳофиз бо рубоӣҳои халқӣ чӣ ҳамбастагӣ ва чӣ муносибат доранд?
13. Ғазали «Воизон»-ро хифз намоед ва гӯед, ки чаро воизонро мазаммат намудааст?
14. Чаро Шоҳ Шучоъ Ҳофизро бад дид?
15. «Гурбаи зоҳид намозхон шуд». Оё сухани Ҳофиз қобили қабул аст?

16. Муносибати Ҳофиз нисбати Чашни Наврӯз чӣ хел аст?
17. Шумо дар мактаб Иди Наврӯзро чӣ хел мегузаронед? Кадом суннатҳои мардумро вобаста ба ин чашн медонед?
18. Ҷазали «Боди наврӯзӣ»-ро байт ба байт маънидод намоед.
19. «Мири наврӯзӣ» кист? Дар бораи расму русуми қадима ҳикоячае нависед.
20. Ҳофиз аз кадом санъатҳои бадеӣ бештар истифода бурдааст?
21. Ҳофиз дар бораи ҳунари ғазалсароии худ чӣ мегӯяд?
22. Чаро Ҳофизро лисонулғайб мегӯянд?
23. Шоири олмонӣ Ҳёте дар пайравии Ҳофиз кадом асарашро офарид?
24. Шоирони рус дар бораи бузургии Ҳофиз чӣ гуфтаанд?
25. Чаро С. Есенин ба Ҳофиз эътиқодманд гардидааст?
26. Чаро Лоик мегӯяд: «Ҷони мо чун риштаи дубофтаст». Мисраъро шарҳ диҳед.
27. Дар бораи шухрати ҷаҳонии Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ иншо нависед.

ТЕСТҲО

- 1) Кадом дӯсти Ҳофиз бори аввал девони шоирро гирд овард?
  - а) Сабоҳуддин.
  - б) Гуландом.
  - в) Алимухаммад.
- 2) Ҳофиз кадом ҳунархоро бештар аз худ карда буд?
  - а) Боғпарварӣ
  - б) Нонпазӣ
  - в) Қоригӣ
- 3) Ҳофиз чанд ғазал иншо карда буд?
  - а) 490
  - б) 495
  - в) 530

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ:

1. Маҷмӯаи дастаҷамъии «Ҷашнномаи Ҳофиз». Душанбе, «Дониш», 1971.
2. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII –XIV, китоби дуҷум (гурӯҳи муаллифон). Душанбе, «Дониш», 1983.
3. Тӯйҷӣ Миrows. Таълиму таҳлили асарҳои лирикӣ. «Маориф», Душанбе, 1992.

КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

(1321-1401)

Ҷар байти Камол, албатта, як мазмуни хоси тозаи обнарасида дорад ва ӯ аз дигарон ҳам ҳамин мазмуни хосро талаб мекунад.

Камол устои бузурги забон аст. Ӯ дар аксар байтҳои худ як ё ду сухани думандорро кор мефармояд, ки бо гирифтани ҳар кадоми он маъниҳои мазмуни он байт пурра мебарояд.

Устод Айнӣ

Мавзеи Валиёнқӯҳ чойи босафоест. Он дар атрофи шаркии шаҳри Табрз, дар домани қӯҳ воқеъ гардидааст. Боғоти мардуми дорои шаҳрншин дар Валиёнқӯҳ домон густурдааст. Эшон дар се фасли сол: баҳор, тобистон ва тирамоҳ он ҷо ба фароғату меҳнат вақти қимати хешро масруф медоранд ва бештари соҳибони боғ аз ҳосили мевачоти он боғҳо рӯзгори хешро пеш мебаранд ва ҳамчунон соҳиби давлату сарват шудаанд. Инак, роҳи мо он ҷост ва меҳоме бо шумо лаҳзае он ҷо бошему аз насими рӯҳбахши Валиёнқӯҳ лаҳзае, соате, фоидае бардорем ва андак ҳузуру ҳаловате намоем.

Аз дарвозаи дутабакаи ораста бо нақшунигор ворида боғ гардидем. Бешубҳа, чорбоғ ба таърифу тавсиф арзанда ва шоиста будааст.

Хиёбони ду тарафи он гулзор. Вале ҳусну малоҳати онҳо коста, баргҳои заъфаронии гулҳо болои замин рехта, қолинҳои пурнақшу нигорро пешӣ назар оварда ва шукӯҳу шаҳомати чорбоғро ҳусни тоза бахшидаанд. Аз гулзор андак канортар радаи дарахтони сермева сар ба замин ниҳодаанд ва гӯё мо – меҳмононро истиқболу пазиroy доранд. Чун ба қалби чорбоғ расидем қасри бошукӯҳе моро истиқбол гирифт. Дар пешгоҳи қаср суфҳои бузурге муязан шуда. Аз он поёнтар сарҳавз бунёд ёфтааст. Гирдогирди онро дарахтони мачнунбед, шамшод, анҷир, себу зардолу зеб меоданд. Болои суфа чанд нафар мардони солор ва ҷавонон нишаста. Дар байнашон болотар аз ҳама пири хи-

радманде болои бистар тақя зад . Пири дунёдида бо аҳли нишаст суҳбат дорад. Ў охиста ҳарф мезанад. Аз афташ дардманд аст. Бузургон бо камоли эҳтиром ва эътиқод ба суҳанони он бузургвор гӯш медиҳанд. Мо ба эшон наздик мешавем

- Азизон, дунё ҳамин аст, омадем, боз меравем. «Осиёб ба навбат» гуфтаанд. Вале агар инсон дар дил умеду орзуе дошта бошад ба он нарасида ҷон ба Ҳақ таслим кунад, бисёр кори бад аст, балки дарднок ва аламовар мебошад. Алқисса, ин орзую умедро бо худ ба гӯр мебарад. Бори нахуст аст, ки банда дарди диламро ба шумо ифшо мекунам, бори аввал аст, ки назди шумо диламро мекушоям. Ин ба он хотир аст, ки шумо пайвандонам, дӯстонам, шогирдонам бидонед, ки ман чӣ умеду орзу доштам. Барои ин ту, шогирди меҳрубон, Содиқи Солех, бархезу рафта дафтари даво-ту қалам биёр ва дарди диламро рӯи қоғаз биёр! Шояд ин абёти охири ман бошад ва зимнан котибии Шумо ҳам?!

- Ба чашм, Устод! Аммо Шумо ин тавр нагӯед. Ҳоло боқувват. Суҳбат имрӯз хеле тафсид. Иншооллох, фардо ба по меҳезед. Дар гундоштани ҳосили дарахтон роҳбару сарварамон мешавед.

- Акнун бе ман, шумо - пайвандонам, ин корхоро анҷом хоҳед дод.

Рафту тез боз омад ва дар рӯ ба рӯи устод нишаст ва омодаи навиштан гардид.

- Дӯстони меҳрубон! Кайҳост, ки ин ғазалро гуфтаам, вале ҳанӯз касе аз он воқиф нест. Онро дар ниҳонхонаи дил маҳфуз гузоштаам. Имрӯз соатам фаро расид, то як пораи диламро пеши шумо гузорам.

Азизонам! Шумо хуб медонед, ки мани бечора дар ин шаҳри шумо ғарибу мусофирам. Ғарибӣ дарди бедармон будааст. Ман бо шумо бошам ҳам, дилам, он ҷост дар ватан, дар Хучанд аст. Акнун, мулло Содик, навис:

*Дил муқими кӯйи ҷонон асту ман ин ҷо ғариб,
Чун кунад бечораи мискин тани танҳо ғариб.
Орзуманди диёри хешаму ёрони хеш,
Дар қаҳон то чанд гардам бесару бепо ғариб?!
Чун ту дар гурбат наҷфтодӣ, чӣ донӣ ҳоли мо?
Меҳнати гурбат надонад ҳеч кас, илло ғариб.
Ҳаргиз аз роҳи карам рӯзе напурсидӣ, ки чист
Ҳоли зори мустаманди монда дур аз мо ғариб?*

*Чун дар ин даврон намеафтад касе бар ҳоли мо,
Дар чунин шахре , ки мебинӣ, кӣ афтад бо ғариб?
Дар ғарибӣ чон ба сахтӣ медиҳад мискин Камол,
Во ғарибӣ, во ғарибӣ, во ғарибо, во ғариб!*

Шоир пас аз ин хомӯш монд, аз гуфтор лаб баст. Ҳозирин низ хомӯш буданду аз чашмонашон ашк шашкатор мерехт. Лаҳзаҳои дардомез оҳиста-оҳиста, вале хеле пурсӯз гузаштанд. Камол боз сар боло кард ва бо чашмони фурурафтааш оқилона, хирадмандона ва мустаамандона ба ёрону шогирдони бовафояш назар афканду гуфт:

– Шогирдони меҳрубон, дӯстон, шояд шумо ба фақири ғариб суол диҳед, ки чаро дар ҷавонию миёнсолиятон ба ватан барнагаштеду имрӯз ва дар ин лаҳзаҳо ёди Хучанд мекунеду нолаи пурсӯз доред? Ба ин суол посух додан ҳам душвор асту ҳам осон. Ба ҳар ҳол, дар ин маврид посух додан айни муддаост. Бояд шумо аз ҳақиқати ҳол огоҳ бошед. Ба ин хотир, таманноӣ он дорам, то шуморо бо рӯзгори пешинам андак ошно созам. Қиссаи рӯзгори банда чандон дароз нест, вале басо дарднок аст.

Ман дар шаҳри бостонии Хучанд, дар лаби рӯди Сайхун, ки баъдтар онро Сир номиданд, ба дунё омадам. Дар ҳамин ҷо ба мадраса дохил шуда, илму дониш омӯхтам ва аз илмҳои маъмули замона: илми калом, фикҳ, таърих, адабиёт ва ғайра бархӯрдор шудам. Шеърҳои хеле барвақт сар кардам, он вақт ҳанӯз кӯдак будам. Падарам аз аҳли доро ва аз авлоди сайидиҳо буд. Дар Хучанд ва тобеоти он мақому манзалат доштанд. Аз ин лиҳоз, барои касбу камолоти банда шароит муҳайё буд. Пас аз хатми мадраса бо иҷозати волидайн сафари ҳаҷро ихтиёр кардам. Он вақт (с.1356) аз умрам 35 сол гузашта буд. Дар роҳ азоби саҳт касидам. Сарбозони ғоратгари муғул ҳарчи роҳамро ситонданд ва ман бо сад душворӣ ба Макка расидам. Пас аз зиёрати Каъба ба Табриз – ба ҳамин шаҳри шумо омадам. Табриз шаҳри озодаю обод буд ва ба ман хуш омад ва ман дар ин ҷо иқомат ихтиёр намудам. Мурод доштам, ки андак дами беғам занам. Аз бузургонаш илму адаб омӯзам, таълим бигирам ва пас ба ватан баргардам. Сад афсӯс, ки ин тавр нашуд. Тухтамишхон – яке аз авлодони Чингизи хунхор бо лашкари гарон қасди Табриз кард. Ин ҳокими хунхор нахуст Дарандро, чанде баъдтар Табризро чун тунбодӣ шум ба қалбаш фуру бурд. Бештари шумо ба ин ҳаводиси

пурмочаро шохид будед. Ин марди хунхор аз ин шахри ободон сарвату боигарии зиёдеро ба яғмо бурда, мардумро хонахароб кард. Маро низ бо хохиши бонуи дӯстдоштааш ғулом карда, ба пойтахташ – шахри Сарой бурд. Чор сол он ҷо бимондам. Аз он бесаводон эҳтиром дидам. Барои завҷаи Тухтамишхон ғазал эҷод мекардам. Дар базму хурсандихои дарборӣ ғазалҳои ошиқонаи бандаро мутрибон замзама мекарданд. Яке аз ғазалҳои пуршӯре, ки ба онон хеле писанд омада буд, чунин матлаъ дошт:

*Агар Сарой чунин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман фориғам зи ҳарду сарой!*

Дӯстони азиз, ин шабнишиниҳою хурсандиҳо бароям қимате надоштанд, чунки он даргоҳ бароям мотамсароеро мемонд. Қасд кардам, ки аз Сарой гурезам. Шароит ҳам бароям муҳайё гардид. Амир Темури Курагон алайҳи Тухтамиш лашкар кашида (с.1385), Саройро ишғол намуд. Тухтамиш гурезон шуд. Ман хостам, ки аз ҳамон ҷо ба ватан бозгардам, вале ба мурод нарасидам. Одамони Темур дар роҳ маро дастгир намуданд ва он ҷӣ доштам, ҳамаро ба яғмо бурданд ва бандаро боз ба Сарой оварданд. Ман боз ба Табриз баргаштам ва аз он рӯз то ин дам бо шумоям, азизонам. Ин аст қиссаи рӯзгори ман. Акнун маро хобонед, монда шудам. Кайҳо мехостам, ки ба шумо саргузашти талхамро қисса кунам, вале ҳеҷ мавриди муносиб намешуд. Шукри Худои таъоло, ки имрӯз ба мурод расидам. Аз шумо илтиҷо мекунам, ки он ҷӣ гуфтам, пас аз марғам ба дӯстон ва ҳамдиёронам расонед, қисса кунед, ки Камоли ғариб ягон лаҳза бе ёди ватан, бе ёди Хучанд набуд.

Мувофиқи хоҳишаш Камолиддин Масъудро хобонданд. Ӯ дигар гап назад, лаб аз гуфтор бубаст, монда шуда буд, чашмонашро пӯшида, оҳиста нафас мекашид. Ёрону шогирдони вафодор хомӯшона ба марди бомаърифату пири тариқат назар мекарданд ва гӯё ба ӯ видоъ мегуфтанд. Содикӣ Солеҳ дасту пойи сардгаштаи устодро мемолид. Пас ба шайх Начмиддини Табрэзӣ ишорат намуд, бо амри эшон Содикӣ Солеҳ оғози тиловати сураи Ёсин кард.

Ҳамин тавр, баъд аз чанд лаҳза дили шоири бузург Камоли Хучандӣ аз задан бозмонд, ки ин дар соли 1401 ба вуқӯъ омада буд.

МЕРОСИ АДАБИИ КАМОЛ

Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки девони Камол пурра то замони мо омада расидааст, ки он шомили 14 ҳазор байт мебошад. Эҷодиёти шоир дар жанрҳои хурди лирикӣ: ғазал, рубоӣ, китъа ва қасида суруда шудаанд. Дар ин маънӣ Абдурахмони Ҷомӣ дар боби ҳафтуми «Баҳористон» чунин мегӯяд: «Вай дар ла-тофати сухан ва диққати маънӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир¹ нест». Худи Камол ба ҳамин маънӣ ишорат намуда, дар як ғазалаш мегӯяд:

*Чу девони Камол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ чандон, ки хоҳӣ.
Хайлоти гарибу лутфи ҳарфааш
Агар хоҳӣ, ки дарёби камоҳӣ,²
Зи ҳар лафзааш равон мағзар, чу хома,
Ба ҳар ҳарфааш фуру рав чун сиёҳӣ.*

Девони Камол бештар аз ғазал иборат аст. 95 фоизи шеърҳои девонро ғазал ташкил медиҳад. Дар девон 977 ғазал, 101 китъа, 37 рубоӣ, 11 муаммо, 1 мустазод ва 4 қасида дохил гардидаанд.

Мусаллам гардид, ки Камол дар сурудани қасида чандон майлу хошиш надошт. Сабаби ин дар чист? Ва ин суолро ханӯз Давлатшоҳи Самарқандӣ ҷавоби неку дода: «Шайхро илтифоте ба мадҳи мулк... набуда». Бинобар ин, ба ин жанр чандон таваҷҷуҳ накард ва пас аз ғазал ба сурудани китъаот бештар майл намуд. Боз ин фикрро худи шоир таквият медиҳад:

*Дастӣ султонон намебӯсад Камол,
Нест султонро ба дарвеш эҳтиёҷ.*

Камоли Хучандӣ аз адибони бузурги гузашта хунари шоирӣ, балоғату фасоҳати каломи бадеиро омӯхт ва ҳифз намуд. Шоир пеши бузургони адаб чун устод Рӯдакӣ, Фирдавсию Носири Хусрав, Фаррухию Манучеҳрӣ, Саноию Аттори Нишопурӣ, Ҷалолиддини Балхию (Румӣ) Амир Хусрав, Саъдии Шерозӣ сари таъзим фуруд овард. Эҷодиёти онон барояш мактаби омӯзиш. Камол бухусус ба Саъдӣ ва Ҳоҷа Ҳофиз муҳаббати хосса дошт. Ӯ дар як ғазалаш Саъдиро ба Рустами Дастон ташбеҳ намуда, хешро ҳамоварди тавонояш ба қалам додаст:

1 Мутасаввир – қобили дарк, тасаввуршаванда.

2 Камоҳӣ – ҳақиқат, воқеият, ҳамин тавре ки ҳаст.

*Гуфтем ҷавобе на кам аз гуфтаи Саъдӣ,
Балк-ин ду ғазал хубтар аз якдигар афтод.
Ин лоф на дархурди Камол аст, валекин
Бо Рустами Дастон бизанад, ҳар кӣ дарафтод.*

Шоир ба бисёр ғазалиёти Саъдӣ ва Ҳофизи Шерозӣ назира гуфтааст. Ин амали шоиста ду сабаб дорад. Нахуст, шоир ба ғазале ҷавоб мегӯяд, ки чӣ аз лиҳози мазмун ва чӣ аз лиҳози шаклу санъати бадеӣ олий бошад. Дигар шоир ба ин восита ба соҳиби ғазал хусни таваҷҷуҳ ва маҳбубияти хосса доштани хешро таъкид менамояд. Аз ҳамин нигоҳ Саъдӣ ва Ҳофиз ба Камол наздик буданд ва ба онҳо меҳр дошту эшонро кутби ғазал медонист. Таваҷҷуҳ кунед:

Камол:

*Биё, соқӣ, ки беҳи ғам ба даври гул барандозем,
Маҳе гулгун талаб дорему гул дар соғар андозем.*

Ҳофиз:

*Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишикофему тарҳе нав дарандозем.*

Шоистаи гуфтан аст, ки ин ду шоири бузург на танҳо дар суҳан, балки дар амал бо ҳам наздик буданд, ғоибона ба ҳам ихлос ва меҳру муҳаббат доштанд. Ба воситаи нома аз ҳолу аҳволи якдигар огоҳ мешуданд, ғазалҳои тару тозаи хешро ба воситаи номаҳо ҳадяи якдигар мекарданд.

1. Ёр гуфт: «Аз гайри мо нӯшон назар!». Гуфтам: «Ба чашим»,
«В-он гаҳе дуздида дар мо менигар». Гуфтам: «Ба чашим»
2. Гуфт: «Агар ёбӣ нишони пойи мо бар хоки роҳ,
Барфишон он ҷо ба доманҳо гуҳар!» Гуфтам: «Ба чашим».
3. Гуфт: «Агар сар дар биёбони ғамам хоҳӣ ниҳод,
Ташинагонро муждае аз мо бибар!» Гуфтам: «Ба чашим».
4. Гуфт: «Агар гардад лабат хушк аз дами сӯзони мо,
Боз месозаш чу шамъ аз дида тар!» Гуфтам: «Ба чашим».
5. Гуфт: «Агар бар остонам об хоҳӣ зад зи ашк,
Ҳам ба миғсонат бирӯб он хоки дар». Гуфтам: «Ба чашим».

6. *Гуфт: «Агар гардӣ шабе аз рӯи чун моҳам ҷудо,
То саҳаргоҳон ситора мешумар». Гуфтам: «Ба чашим».*
7. *Гуфт: «Агар дорӣ хаёли дурри васли мо, Камол,
Қаъри ин дарё бинаймо сарбасар». Гуфтам: «Ба чашим».*

Тазкиранигорон, аз ҷумла Давлатшоҳи Самарқандӣ ёд меку-
нанд, ки чун Хоча Ҳофиз байти сеюмро хонд, об дар чашмонаш
ҳалқа зад ва гуфт: «Воқеан, пояи ин мард бисёр баланд аст».

Оре, ғазали «Ба чашим» дар фасоҳату балоғат олист. Ба ҳамин
хотир, дар асрҳои пасин ин ғазал дар байни адибон маъруф гашт
ва чандин шоирон ба он назира гуфтанд.

МАЗМҶҶИ ҒАЗАЛИЁТИ КАМОЛ

МазмҶҶи ғазалиёти Камол хеле рангинанд: васфи ёри
меҳрубон, тараннуми ишқи поки инсонӣ ва ирфонӣ тору пуди
бештари ашъори шоирро фаро гирифтаанд. Камол бо камоли
маҳорат симои зоҳирӣ ва ботинии маҳбубаашро доимо зебою
дилкаш инъикос менамояд. Қаҳрамони лирикӣ (шоир) аз ҳусни
расои худододи маъшуқааш шод асту меболад. Барои ӯ дидо-
ри ёри меҳрубони гандумгуну шакарлаб азиз аст ва аз ҳама ола-
ми мавҷудот маъшуқааш волотар, болотар, азизтар, зеботару
муҳташамтар аст. Вақте ки ғазали «Ёри гандумгун»-ро меҳонем,
хуб эҳсос менамоем, ки гӯё суруди халқиеро мутолиа дорем:

1. *Ёри гандумгуни ман, гӯ, рӯи хирмансӯз пӯш
В-арна хоҳад сӯхт хирман, ҳар киро ақл асту ҳуш.*
2. *Рӯи гандумгун намуду ҷони мо як ҷав фурӯхт,
Аз ҷӣ шуд ёр инчунин гандумнамои ҷавфурӯш?*

Дар байти аввал қаҳрамони лирикӣ аз ёри меҳрубонаш
илтиҷо мекунад, ки ҳусну ҷамоли худодадашро, ки хирмансӯз
аст, ниҳон кунад, зеро агар ин корро накунад, дилро ва ҳама тару
хушкро месӯзонад. Дар мисраи дуюм боз ҳамин маъниро пурра
намуда аст, тақвият бахшидааст. Дар ин байт шоир аз санъатҳои
кинояву маҷоз истифода бурдааст. Калимаҳои «хирман» ва
«хирмансӯз» ҳамин бори маъниро ба дӯш доранд. Шоир дар бай-
ти дувум натиҷа ё ҳосили байти аввалро зикр кардааст. Яъне, ин
олиҳаи ҳусн сухани ошиқ (қаҳрамони лирикӣ)-ро гӯш накард, ба

инобат нагирифт ва чони ширини ўро (ошиқро) бо ҳусну чамоли худ сўзонд. Шоир барои тақвияти фикраш дар ин маврид ба хотири ҷозибу ширин баромадани суханаш аз мақолу ҳикмати халқӣ истифода бурдааст. Дар байни халқи тоҷик мақоли «Гандумнамои ҷавфурӯш» серистеъмол аст.

Дар ғазали «Хуш меояд» шоир доманаи ҳамин мавзӯро ва-сеътар, фарохтар гирифтааст:

- 1. Навбаҳорон зи гулам бӯйи ту хуш меояд,
Ҷамаро боғу маро рӯйи ту хуш меояд.*
- 2. Ҷамчу нарғис наниҳам ҷашм ба сарви лаби ҷӯй,
Ки маро қомати дилҷӯйи ту хуш меояд.*
- 3. З-он ҷама ҳалқа, ки шамшод занад бар сари гул,
Бандаро ҳалқаи гесуӣи ту хуш меояд.*
- 4. Бӯйи гулзор хуш ояд ҷама касрову маро
Накҳати хоки сари кӯйи ту хуш меояд.*
- 5. Печи сунбул ба чаман ҳеч намеояд хуш,
Пеши рӯйи ту хама мӯйи ту хуш меояд.*
- 6. Шеваи ҷашм чу нарғис ҷӣ қунад ишваву ноз?
Шева аз нарғиси ҷодуӣи ту хуш меояд.*
- 7. Ҷашм нақишуда ба рӯйи гул аз он рӯй Камол,
Ки назар бар гули худрӯйи ту хуш меояд.*

Камоли Хучандӣ дар байти нахуст ёд аз фасли гулу лола ва табиати зебои баҳорон мекунад. Гулҳои баҳорӣ бӯйи хуши туро ба машомам меоранд. Агар дигаронро боғу бӯйи гулҳо мафтун гардонанд, маро дидори зебои ту писанд аст, хуш меояд. Дар байти дувум шоир таъкид менамояд, ки ман мисли нарғис назар ба сарви лаби ҷӯй накунам, зеро қаду қомати сарвмонанди ту хуш аст ва мафтунӣ он гардидаам. Байти сеюм давоми мантиқии байти боло буда, қаҳрамони лирикӣ зулфони ёрашро ба ҳалқаи гул монанд кардааст. Яъне санъати ташбеҳро истифода бурдааст. Вақте ки насими баҳорӣ дар боғ мевазад, шамшод сар поён мекунад ва гесуи ёрро навозиш менамояд. Дар ин маврид барои ифодаи фикр шоир санъатҳои киноя, таносуби сухан ва маҷозро гулчин намудааст. Дар байтҳои пасин ҳамин мавзӯро ва ҳамин мазмун бо рангҳои дигар хеле зебо ба қалам дода шудаанд.

Камол дар ғазалҳои ошиқонааш дар баробари ситоиш ва тавсифи ёри меҳрубон рақибу ағёрро мазаммату накуҳиш кардааст,

зеро ў дар роҳи ба мақсад расидан, яъне ба дидори маъшуқ расидан чун садди роҳ истодааст. Аз ин хотир ошиқ ба рақиб нафрату адоват дорад ва ўро мазаммат менамояд:

*Рақиб гуфт: «Ту донӣ, Камол, қимати ман?»
Бигуфтам: «Эй дили сахтат ба гусса арзонӣ».
Ту ро ба соҳили Уммон ба сад дирам нахаранд,
Барои лангари киштӣ, ки бас гаронҷонӣ.*

Дар ин маврид шоир аз санъати саволу ҷавоб моҳирона истифода бурда, муносибати хешро нисбати рақиб иброз доштааст. Камол рақибро марди дилсаҳт ва бо лутфи хоси хеш гаронҷонӣ (кундфаҳмӣ ва безавқӣ) ўро ҳаҷв мекунад.

Ғазали «Ошўби ҷонӣ» низ дар мавзӯи ишқи софи беолоиши инсонӣ суруда шудааст. Ин ғазал аз нигоҳи содагию равонӣ таронаи халқиро ба ёд меорад:

- 1. Ошўби ҷонӣ, шўҳи ҷаҳонӣ,
Беътиқодӣ, номехрубонӣ.*
- 2. Гоҳам навозӣ, гоҳам гудозӣ,
Гоҳе чунинӣ, гоҳе чунонӣ.*
- 3. Аз ту сабури қардан, нигоро,
Натвон, валекин ту метавонӣ.*
- 4. 3-ин сон ки дорӣ аз хеш дурам,
Гар мирам аз ғам, ҳолам надонӣ.*
- 5. Гуфтам: «Нисорат созам дури ашк?!»
Гуфто: «Чӣ гўям?» Дур мечаконӣ».*
- 6. Гар аз Камол, эй мунис, малулӣ,
Рафтам зи пешат, бурдам гаронӣ.*

«Ошўби ҷонӣ» дар асоси се санъати бадеӣ: тавсиф, такрор ва саволу ҷавоб бунёд ёфтааст. Истифодаи калимаҳои «ошўби ҷон», «шўҳи ҷаҳон», «беътиқод», «номехрубон» чун шаддаҳои марҷон ва дурру марворид бамаврид омада, матлаи ғазалро рангин, дилнишин ва зебою равон намудаанд.

Дар байти дувум калимаи «гоҳ» чанд бор такрор омада, фасоҳату балоғати шеърро афзун гардонидаст, онро гўшнавозу дилнишин намудааст. Дар байтҳои сеюму чорум санъати тазод ҳолати рўҳӣ, дунёи ботинии қаҳрамони лирикӣ (шоир)-ро нисба-

ти маъшука ифшо кардааст. Боз дар ҳамин байтҳо шоир ба тарзи саволу ҷавоб ҳолати хеш ва ёри бевафои хешро хеле табиӣ ва шоирона ба қалам додааст. Камол дар мақтаи ғазал аз рафтору номехрубонии дилдодаи хеш ошуфтаю малולי хотир шуда мегӯяд, ки агар аз ман малולי хотир шуда бошӣ, ман бо оби чашму бо оху нола аз наздат меравам. Аз ин нигоҳ, ғазал бо санъати хусни мақтаъ чамъбаст гардидааст ва басо самимӣ ва хушоҳанг баромадааст.

Дар ғазал, чунонки дар боло ёд кардем, шоир ишқи ҳақиқӣ, ишқи зиминии инсонҳоро ситудааст. Барои исботи ин фикр Камол дар байти ҳафтум ишораи хубе дораду мегӯяд, ки қасд ё мурад аз ин ғазал тавсиф ва тараннуми сурати зебост. Вале Камол ғазалҳои орифона низ эҷод кардааст, ки дар онҳо ишқи илоҳӣ ва саъю талоши ошиқ дар роҳи ба Ҳақ расидан инъикос ёфтааст. Масалан, Камол дар ғазали «Ид шуд» ишқи илоҳиро хеле хуб тараннум намудааст ба матлаи ин ғазал тавачҷуҳ намоед:

- 1. Ид шуд, хоҳем дидан моҳ, яъне рӯи дӯст,
Рӯзадорон моҳи нав бинанду мо абруи дӯст.*

Ҳамин мазмун дар байтҳои зер низ бамаврид омадааст.

- 2. Офтобӣ ту, мо чу зарра ҳама,
Ту бузургу мо ҳақир, эй дӯст.*
- 3. Роҳ паймуд бачае дар талаби дӯст Камол,
Дӯст дар хонаву мо гирди ҷаҳон гардидем.*
- 4. Худ нест дар миёна дӯй аз ягонагӣ
Гар нек бингарӣ, ҳама бар хеш ошиқем.*

Камол дар байти дувум дар зимни калимаи офтоб ишора ба Парвардигор дорад. Ёро Офтобу хешро зарра ба қалам додааст. Шоир аз санъати кинояю истиора (офтоб) ва тазоду муқобала (офтобу зарра) истифода бурдааст. Дар мисраи дуюми байти дувум бузургу ҳақир бо ҳамдигар тазод шуда омадаанд.

Дар байти сеюм вожаи дӯст рамзист ва шоир Худоро дар назар дорад. Яъне гуфтан мехоҳад, ки қаҳрамони лирикӣ дар талаб ё ҷӯстучӯйи Оллоҳ аст. Вале пай намебарад ва намедонад, ки

дӯсти ӯ дар хонаи ӯст яъне дар дили ӯст ва беҳуда саргардон аст. Мисраи дуюм мақоли халқӣ мебошад:

*Об дар кӯзаву мо ташиналабон мегардем,
Ёр дар хонау мо гирди ҷаҳон мегардем.*

Ба хотир меорад, ки адиб басо мохируна аз асари мардумӣ истифода бурдааст.

Дар байти чорум низ ҳамин мазмуни орифонаро адиб бо тарзи дигар баён намудааст. Ба андешаи Камол инсони комил, бандаи мусулмон бояд бо ҳам меҳру муҳаббат дошта бошанд.

КАМОЛ ҲАМЧУН ШОИРИ ХУДШИНОС ВА ВАТАНДҶҶСТ

Мавзӯи ватан ва ватандӯстӣ дар адабиёти тоҷикӣ форс таърихи куҳан дорад. Бахусус, пас аз соҳибистиклол гардидани мардуми мо ва ба сари қудрат омадани сулолаи Сомониён ҳисси ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ дар байни мардуми ҳудӯгоҳ, аҳли қалам, арбобони илму фан, ҳокимону волиёни аҷамтабор ва ниҳоят шӯҳони ин хонадон мисли Исмоили Сомонӣ бо фарзандонаш пайдо шуду густариш ёфт. Дар эҷодиёти устод Рӯдакӣ ин мавзӯ хеле густардааст. Устод хиштҳои аввалинро гузоштаанд. Шеърӣ «Бӯи ҷӯи мӯлиён»-ро намунаи беҳтарини ашъори ватандӯстона метавон донист. Баъдтар ин мавзӯ дар осори Фирдавсӣ ва Носири Хисрав бисёр амиқ ва пурдомана матраҳ гардидааст. Эҷодиёт ва рӯзгори Саъдӣ ва Ҳофизи Шерозӣ аз ин мавзӯ хеле серобанд. Саъдӣ аз сафарҳои тӯлонӣ бозгашта ба ватан омад. Ҳофиз ҳам Шерозро тарк кардан нахост. Оби Рукнободу гулгашти Мусаллоро бихишти рӯйизаминӣ донист. Ҳамин тавр, ба суоли «ватандӯст ва худшинос кист?» – чунин посух бояд дод: Шахсе ки ба забонаш, ба кишвараш, ба зодгоҳаш, ба хонаю мактабаш муҳаббат дорад, аз гузаштааш ифтихор мекунад, арҷ мегузорад, ӯ ватандӯсту худшинос аст. Аммо ватандӯсту худшинос он нест, ки танҳо ифтихор кунад ё аз бузургони пешин биболаду халос. Балки он аст, ки барои ободии ватан, саодати халқу диёр саъю талош варзад, меҳнат намояд ва сахм бигузорад. Хониши аъло, одобу рафтори хамида, ҳурмату эҳтироми калонсолон ва бахусус омӯзгорон низ аз худшиносӣ ва ҳудӯгоҳию ватандӯстии шумо, шогирдони азиз, сарчашма мегирад, файзу баракат меёбад.

Камоли Хучандӣ давраи кӯдакию чавонияшро дар ватан гузаронид. Ватан ўро тарбият кард, ба камол расонд. Ў аввалин абёти рангинашро дар ватан, дар Хучанд эҷод кард ва баъд барои ҳаҷ кардан ҷомаи сафар пӯшид. Чи тавре ки аз тарҷумаи ҳолаш равшан гардид, Камол пас аз зиёрати Каъба дар шаҳри Табрз монд ва дигар ба ватан баргашта натавонист. Ў ҳамеша бо ватан мезист ва ҳамон ғазали «Ғарибӣ»- ро дар бораи саҳтии фиरोқ аз ватан пеш аз маргаш эҷод кард. Алҳол ин ғазалро ба ёд оред, аз ёд хонед ва мазмуни ҳар байташро шарҳ диҳед.

Ғазалҳои дар мавзӯи ватан ва ватандӯстӣ иншокардаи шоир хеле зиёданд. Камол онҳоро бо дарду алами беинтиҳо бо маҳорати баланд ва хунари воло сурудааст. Шоир, пеш аз ҳама, аз диёри худ – шаҳри Хучанд ифтихор мекунад ва бо камоли меҳру садоқат, бо як ҳисси пурифтихору болидагӣ ҳешро «хучандӣ» мешуморад:

*Бо лутфи табъ мардуми Шероз аз Камол
Бовар намекунад, ки гӯям хучандиям.*

Чаро мардуми Шероз аз хучандӣ будани Камол бовар надоранд? Ин ба он хотир аст, ки Шероз ва танҳо Шероз шаҳри шеърӣ шоирӣ, ҷойгоҳи шоирони бузург мисли Саъдӣ ва Ҳофиз доништа мешуд.

*Ҳоки Хучандро, ки зи Шероз кам ниҳанд,
Омад ба рӯзгори ту обеш рӯи кор.*

Дар ин байт шоир тасдиқ мекунад, ки бале, пеш то омадани банда сухани мардуми Шероз шояд асос ё воқеият дошта бошад, аммо чун ман сари кор омадам, дигар иддаои мардуми Шероз аз нигоҳи воқеият нест.

Мусаллам аст, ки ин шаҳри бостонию фарҳангӣ дар тӯли мавҷудияти худ мисли Камол шоири тавоноро надидааст. Ҳамин маъниро ҳанӯз ҳафтсад сол пеш худи Камол дарк карда буд:

*Гар бичӯянд, ба сад қарн наёбанд, Камол,
Булбуле чун ту ғазалхон ба чаманҳои Хучанд.*

Оре, имрӯз ҳам сухани Камол баҷост ва мисли ӯ шоири тавоное ба дунё наомада. Камол дар як ғазалаш шеърӣ худро ба кӯҳи

Хучанд монанд намудааст. Аз ин нигоҳ ташбеҳи шоир нав аст ва хеле шоирона омадааст:

*Чун кӯҳи Хучанд омад ин шеър
Бообу баландному муҳкам.*

Камол то лаҳзаҳои охири ҳаёт ёди ватан кард ва бо ҳамин дард зиндагиро падруд гуфт:

*Менагардад дилам аз дарди фалак рӯзе шод,
Ба ман ин гуссаи талху гами даврон то кай?
Охир, эй бахт, маро роҳ ба манзил бирасон,
Ки ба ҷон омадам, ин ранҷи биёбон то кай?*

ё:

*Меҳнати гурбату танҳоии шаб кушт маро,
Охир, эй шоми ғарибӣ, ба сар оӣ, чӣ шавад?*

Камоли Хучандӣ натанҳо як шоири бузурги ғазалсаро буд, балки ориф ва шайхи шинохта ва эътирофгаштаи замони худ буд. Аз ин нигоҳ дар рӯзгораи пас аз вафоташ нисбати ӯ дар байни халқ нақли ривоятҳои зиёде пайдо гардиданд. Дар бораи бузурговории шайх Камол яке аз ҳамзамонон ва наздикони адиб ривояти аҷибест меорад ва ин ҷо нақли онро раво медонем. Мавзӯи ривоят низ ба мавзӯи боло – яъне ғарибӣ, ҳисси ватанхохиву ватандӯстии Камол пайванд аст. Азизи Давлатободӣ дар тафсири «Рӯҳулбаён» чунин нигоштааст:

«Гӯянд: Рӯзе Бисотии шоир шайх Камолиддини Хучандиро дар маҷлиси шуаро диду гуфт:

– Аз кучой, аз кучой, эй лаванд?»

Шайх фавран ҷавоб дод:

– «Аз Хучандам, аз Хучандам, аз Хучанд!!!»

Вале аз одоби вай шайх озурдахотир гашт ва ин ҳаракати норавои ӯро ҳамл ба мастии ӯ намуд ва гуфт- «Лобуд ин шоир маст аст». Бисотӣ ин бишнид ва бадеҳатан гуфт:

*Сияҳчаиш асту мардумкуш, хароби гамзаи ӯям,
Аз он дар айни ҳушёрӣ сухан мастона мегӯям.*

Сипас ба тариқи ҳаҷв боз ӯ гуфт:

*Эй мулҳиди хучандӣ, риши бузург дорӣ,
К- аз гояти бузургӣ даҳ риши метавон кард.*

Шайх Камол бисёр нохуш шуд ва нафринкунон гуфт: «Аз ин маҷлис ҷон ба саломат набарӣ!» Аз таъсири нафаси шарифи шайх Камол Бисотӣ ҳамон замон ҷон ба Ҷонофарин супурд».

Камоли Хучандӣ тамаъҷӯӣ ва тамаъгар набуд ва пеши шоҳону ҳокимони замона сар фурӯд намеовард ва дар ҳаққашон шеъри мадҳӣ ҳам намегуфт. Бинобар ин дар сухан гуфтан соҳибхитӣ буд. Ӯ, ҷунонки дар боло дидем, намояндагони динро сарзаниш ва мазаммат кардааст, зуҳду риё ва рафторҳои нопоки онҳоро на- писандадааст.

Камол, ки ниёз ба шоҳону ҳокимон надошт, ҳаргиз пеши онон сар ҳам накардааст ва ҳар чӣ тақозои амри дилаш буд, ҳамонро бебоконе гуфта, ҳешро подшоҳи вақт медонист:

*Камол аз подшаҳ дорад фароғат,
Ба вақти хеш ӯ ҳам подшоҳ аст.*

ё:

*Дастӣ султоне намедӯсад Камол,
Нест султоне ба дарвеш эҳтиёҷ.*

Ҳамин гуна андешаҳои риндона, дар эҷодиёти Камол хеле зиёданд. Камол ба зоҳид рӯ меорад ва бебоконе таъкидаш менамояд, ки агар ту биҳишт хоҳӣ ва биҳишт бичӯӣ, бичӯ! Камол бошад, Валиёнқӯх хоҳаду Табрез, зеро дар чорбоғи биҳиштосои хеш рӯзгори хуш дорад. Бо дӯстони ҷонӣ дар ҳамин Валиёнқӯх будан, суҳбат оростан, губори дилро баровардан кайфияте дорад:

*Аз ту як соат ҷудой хуш намеояд маро,
Бо дигар кас ошноӣ хуш намеояд маро.
Гӯиям рӯзе: «Бирав! Султони вақти хеш бои!»
Баъди султони гадоӣ хуш намеояд маро.*

БАДЕИЁТИ ҒАЗАЛИЁТИ КАМОЛ

Ғазалиёти Камоли Хучандӣ саҳли мумтанеанд. Сухано-ни боло чунин маъно доранд, ки ғазалиёти шоир содаю равон ва ҳамафаҳманд, вале маъниҳои баланд доранд. Бештари онҳо сурудҳои халқӣ, дубайтию рубоӣҳои мардумиро ба хотир меоранд. Аз ин ҷост, ки чӣ дар асарҳои пешин ва чӣ дар рӯзгори имрӯзаи мо ғазалҳои Камолро ҳофизон, мутрибон ба оҳанг дароварда, замзама мекунанд. «Шашмақом» аз ғазалиёти Камол молмомол аст. Бахусус дар сурудҳои ҳофизи мардумӣ Боймаҳмад Ниёзов ғазалҳои шоир хеле хуб садо медиҳанд. Ҳатто дар байни мардуми тоҷик ғазалҳои Камол чунон паҳн шудаанд, ки боиси пайдо шудани вариантҳои онҳо гардидаанд. Масалан, ғазали мазкурро гирем:

*Лаъли ҷонбахшат зи ҷон нозуктар аст,
Қаддат аз сарви равон нозуктар аст.
Барги гул чандон ки дорад нозукӣ,
Хотири булбул аз он нозуктар аст.
Гарчи нозук нуктае гуфтӣ, Камол,
З-ин ҳикоят он даҳон нозуктар аст.*

Ҳамин ғазал дар байни мардум ҳифз шуда, аз даҳон ба даҳон гузашта хеле тағйир ёфтааст. Аз ин ғазал халқ рубоии тозае эҷод кардааст:

*Ёри ман аз ҷони ман ширинтар аст,
Қадди ӯ аз барги гул нозуктар аст.
Барги гул ҳарчанд дорад нозукӣ,
Хотири ёрам аз он нозуктар аст.*

Устод Айнӣ дар «Ёддоштҳо»-яш бо камоли эҳтиром дар бораи хушоҳангию мавзунӣ халқиятии ғазалҳои Камоли Хучандӣ ибрази назар кардааст. Устод ёд мекунад, ки дар асри XIX дар Самарқанду Бухоро халқи одӣ ба ғазалиёти Камол меҳру муҳаббати хосса доштанд. Бахусус ҳофизи бузург ва мардумии он давра Ҳочӣ Абдулазиз бо камоли маҳорат ғазалҳои Камоли Хучандиро ба «Шашмақом» дароварда месароид ва мардум аз таассуроти ғазалҳо ва мусиқӣ як ҷаҳон ҳаловат мебурданд.

Дар таърихи адабиёти тоҷик шоироне, ки бозии шоҳмотро мавриди тавсиф қарор дода бошанд ва ё аз он ёд карда бошанд, камшуморанд. Аз ғазалиёти Камол бармеояд, ки ӯ бозии шоҳмотро хеле хуб медонистааст ва дар мавридҳои мувофиқ машғули шоҳмотбозӣ мешудааст. Барои ифодаи фикрҳои маънииҳои шатранҷиро устокоронаю моҳирона истифода бурдааст. Ба байти зер таваҷҷуҳ намоед:

*Ман ба шатранҷи ғамат ҷону ҷаҳон хоҳам бохт,
Он ду рух дидаам, ин бор равои хоҳам бохт.*

Дар мисраи аввал «шатранҷи ғамат» бори маънӣ ба дӯш дорад. Шоир аз санъати маҷоз, киноя ва истиора бамаврид истифода бурдааст. «Шатранҷи ғамат» ба маънои ҷойгоҳ, майдони ҳарбу зарб, яъне ба маънои ҷойи ишқу ошиқӣ омадааст. Дар ин тахта ду рухро дидааст ва ошиқ саъю талош мекунад, ки ба дидори ёр мушарраф шавад. Шоир дар ин ҷо аз санъати ихом низ истифода бурдааст, яъне мақсад ба даст овардани руҳҳои шоҳмот нест, балки ба даст овардани руҳи маъшук аст, ба даст даровардани дилдодаашро дар назар дорад. Ҳамин тавр, мегӯяд шоир, дар ин роҳ то ба мурод нарасам, ҷон медиҳаму пас нахоҳам гапшт:

*Гуфтам: «Давои дарди диламро хате навис!»
Гуфто: «Давот чун бинависам? Давот нест».*

Дар байти боло ду санъати бадеӣ бисёр шоирона корбаст шудаанд. Нахуст – санъати саволу ҷавоб бо омадани калимаҳои «гуфтам» ва «гуфто» барои хонанда равшан аст, вале ёфтани таҷниси байт андак душвориро пеш меорад. Дар мисраи дуюми байт калимаи «даво» ба ду маънӣ омадааст. Маънои нахуст сиёҳидон аст ва дувум – дарди дилат бедаво. Яъне табобат надорад, зеро ошиқӣ.

Дар ғазалиёти Камол зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, ибораҳои рехта, ташбеҳоти тавсифҳои тару тоза хеле зиёд истифода шудаанд. Ҳамаи инҳо салосату балоғат ва фасохату оҳангнокии ғазалҳои Камолро таъмин кардаанд. Ин хусусиятҳои ғазалиёташро ҳуди адиб ҳис карда, гуфта буд:

*Чу ин ғазал сару пояи дақиқу ширин аст,
Сазад, ки нағмасароён бад-ӯ кунанд оҳанг.*

Ё

*Ғар равад мутриб ба базме, хонад абёти Камол,
Ҳар киро ҷонест, гӯяд: «Мутрибо, хуш меравӣ!»*

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Лаҳзаҳои вопасини рӯзгори шоирро нақл намоед.
2. Чаро Камол ба Хучанд баргашта натавонист?
3. Тухтамишхон кӣ буд ва Камолро ба чӣ мақсад ба Сарой бурд?
4. Чӣ ҳодиса рух дод, ки Камол аз он ҷо боз ба Табрз бозгашт?
5. Мероси адабии Камолро номбар кунед.
6. Чаро қасида хеле кам эҷод кардааст?
7. Дар ғазалсарой бештар ба кадом шоирони гузашта пайравӣ кардааст?
8. Ҳофиз ба кадом ғазали Камол баҳои баланд додаст? Ғазалро ҳифз намоед.
9. Мавзӯи ғазалиёти Камолро гӯед ва бо мисол фаҳмонед.
10. Доир ба ишқи илоҳӣ ё орифона Камол ғазал гуфтааст? Бо мисоле ин мавзӯро шарҳ диҳед.
11. Ғазали «Ошӯби ҷонӣ» аз кадом ҷихат ба сурудҳои мардумӣ монанд аст? Ғазалро ҳифз намоед.
12. Чаро Камолро шоири ватандӯст ва худшинос мегӯем? Бо мисолҳои мушаххас фикри болоро исбот намоед ва шеърҳои ватандӯстонаи Камолро ҳифз намоед.
13. Чаро Камол Хучандро бо Шероз муқоиса менамояд? Ҳадафи шоир аз ин амал дар чист?
14. Ба чӣ мақсад шоир мегӯяд: «Бовар намекунам, ки гӯям «хучандиям».
15. Камол чаро ба Табрз меҳру садоқат дошт?
16. Ба чӣ хотир Бисотӣ шоирро таҳқир кард? Ҳамин ҳодисаро нақл кунед. Шумо ба рух додани чунин ҳодиса бовар доред?
17. Ба чӣ мақсад Камол мегӯяд: «Дасти султонон намебӯсад Камол?»
18. Ғазалиёти Камол аз кадом ҷихат дар байни мардум вариант пайдо кардаанд?
19. Устод Айни дар бораи мусиқият ё оҳангнокии ғазалҳои Камол чӣ мегӯяд?
20. Кадом ҳофизи машҳури асри XIX ғазалҳои Камолро бештар месурӯд?
21. Аз ҳофизони имрӯза кадом сарояндагонро медонед, ки бештар ғазалҳои Камолро месароянд?

22. Кадом санъатҳои бадеиро шоир дар ғазалиёташ бештар истифода бурдааст?
23. Камол дар бораи мутрибону оҳангсозон чӣ ақида дорад? Муносибати шоир ба онҳо чӣ гуна аст?

ТЕСТҲО

- 1) Кадом адиби тоҷик дар бораи Камол романи таърихӣ иншо кардааст?
  - а) Ҷалол Иқромӣ.
  - б) Аъзам Сидқӣ.
  - в) Садриддин Айнӣ.
- 2) Камоли Хучандӣ кадом сол таваллуд ёфтааст?
  - а) 1300
  - б) 1321
  - в) 1325
- 3) Дар эҷодиёти Камол кадом жанри адабӣ мақоми асосӣ дорад?
  - а) Рубоӣ.
  - б) Ғазал.
  - в) Қитъа.

РҶӢХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. Б. Фафуров. Тоҷикон, қисми якум. «Ирфон», Душанбе, 1983.
2. С.Айнӣ. Куллиёт, ҷилди 2, китоби якум. «Ирфон», Душанбе, 1963
3. Камоли Хучандӣ. Девон, иборат аз ду ҷилд. «Ирфон», Душанбе, 1983
4. И.С. Брагинский. Очерки из истории таджикской литературы. Сталинабад, 1956.
5. Т.Миров, К. Хоҷаев, Ш.Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик. «Маориф», Душанбе, 1991.

АДАБИЁТИ АСРИ XV ВА ИБТИДОИ АСРИ XVI.

ҲАЁТИ ИЛМӢ – МАДАНИ

Ҳаёти илмӣ-маданӣ дар асрҳои XV – XVI дар Осиёи Миёна ва Хуросон то як андоза пеш рафт. Албатта, ин бесабаб набуд. Пойтахти империяи бузурги Темур (1336 – 1404) шаҳри бостонии Самарқанд дар он рӯзгор хеле обод гардида, дар байни шаҳрҳо шухрати хоссае дошт. Ин шоҳи шухратпараст аз кишварҳои истилокардааш олимон, шоирон, наққошон, меъморони гулдаст, умуман, хунармандони номиро ба Самарқанд овард. Меъморон дар ин ҷо қасрҳои бохашамат, мадрасаю масҷидҳо сохтанд. Осори бузурги меъморие, ки имрӯз ҳам Самарқандро зинат додааст, маҳз аз инкишофу тараққии санъати меъмории ин давр шаҳодат медиҳад. Ансамбли меъмории Регистон, Гӯри Мир, Шоҳи Зинда ва амсоли онҳо аз намунаҳои барҷастатарини осори меъмории гузаштагони мо ба ҳисоб мераванд.

Дар айёми ҳукмронии фарзандони Темур, махсусан Шоҳрух Мирзо (1377 – 1447) шаҳри Ҷирот ҳам ободу зебо шуда, яке аз марказҳои муҳимтарини илму адаб ба шумор мерафт.

Илму адаб асосан дар ҳамин ду шаҳр ривоч ёфт.

Дар шаҳри Самарқанд бо саъю кӯшиши писари Шоҳрух Мирзо – Улуғбек (1394 – 1449) бештар илмҳои дақиқ, аз ҷумла астрономия, мантиқ, фалсафа, математика, физика, химия тараққӣ мекунанд. Мирзо Улуғбек, ки худ шахси бофазлу дониш буд, донишмандони маъруфи замонашро ба шаҳри Самарқанд овард. Соли 1424 дар Самарқанд расадхона месозанд, ки дар он олимони бузург: Қозизодаи Румӣ, Алии Қушчӣ, Фиёсиддин Ҷамшед, Мансури Кошӣ ва дигар донишмандон кор мекарданд. Онҳо вазъи ситораҳо ва дигар ҷирмҳои осмониро ба мушоҳида гирифта, мавқеъ ва хусусияти онҳоро то андозае муайян менамуданд. Натиҷаи кори чандинсолаи олимон дар ҷадвали астрономие, ки бо номи «Зичи ҷадиди Курагонӣ» машҳур аст, ҷамъбаст гардидааст.

Дар пештоқи мадрасае, ки Мирзо Улуғбек дар Бухоро бунёд кардааст, ҳадиси: «Талаби илм ба мардону занони мусулмон фарз аст» қандакорӣ шудааст. Ғайр аз ин, ӯ дар маҷлисҳои умумӣ иштирок намудани занонро маъқул шуморид. Вале, мутаассифона, барои ҷоҳу мансаб шуда як гурӯҳ ашхоси нолоиқ бо ҳамдастии писараш Абдуллатиф соли 1449 Мирзо Улуғбекро ба қатл ра-

сонданд. Пас аз марги Улуғбек дар Мовароуннаҳр илмҳои дақиқ чандон тараққи накардаанд. Ба уламою удабои озодфикр, хайрандеш ва умуман, ашхоси соҳибистеъдод ҷоҳилони тангназари бефарҳанг садди роҳ мешуданд ва намегузоштанд, ки донишмандони ҳақиқӣ дар ҷомеа соҳиби эҳтиром бошанд.

Ба ҳамин душвориҳо нигоҳ накарда, илму маданият дар ин асрҳо самар дод. Илмҳои таърих, тиб, нучум, риёзиёт, адабиётшиносӣ, санъати рассомӣ, наққошӣ, меъморӣ, хаттотӣ ва ғайра назар ба асрҳои гузашта пеш рафтанд. Асарҳои таърихии Ҳофизӣ Абри («Зубдатуттаворих»), Шарафуддин Алиӣ Яздӣ («Зафарнома»), Абдуразоқи Самарқандӣ («Матлаъуссаъдайн» ва «Маҷмаъулбаҳрайн»), Мирхонд («Равзатуссафо»), Ҳондамир («Ҳабибуссияр») ва Ҳофизӣ Таниш («Шарафномаи шоҳӣ») барои ошкор кардани масъалаҳои мураккаби таърихи халқҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳамчун сарчашмаҳои бозғитмод хизмати арзанда кардаанд ва дар оянда ҳам мекунанд.

Дар асарҳои таърихии зикршуда вазъияту ҳолати сиёсий-иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маданияти асрҳои XV-XVI муфассал инъикос ёфтаанд. Бисёр муаллифон аз нуқтаи назари синфии худ ба ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ баҳо дода, Темурро шоҳи одил, соҳибқирон ва адолатпарвар ба қалам додаанд.

Табиист, ки бо иваз шудани сулолаи Темуриён ва ба ҷойи онҳо омадани хонадони Шайбониён дар ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ, илмӣ-ву адабӣ дигаргунӣ ба амал наомад. Ба болои ҷабру зулми феодалони маҳаллӣ боз бар сари меҳнаткашон истисмори ўзбекони бодиянишин зам гардид.

Аммо дере нагузашта, бар зидди Шайбониён ҳарифи ниҳоят пурқувват Шох Исмоили Сафавӣ сарбардошта, соли 1510 Ҳиротро ишғол мекунад. Ў худро ҳомии мазҳаби шиа эълон намуда, барои ҷорӣ кардани он дар тамоми Мовароуннаҳр ва Хуросон ба қатлу ғорати мардум машғул мешавад. Аммо мақсади асосии Исмоил хоки давлаташро аз ҳисоби кишварҳои обод васеъ кардану боигарию сарвати зиёд ба даст овардан буд. То охири асри XVI дар байни ду сулола муносибатҳои душманона боқӣ мемонад, ки дар ин бора асарҳои таърихӣ маълумоти муфассал додаанд. Дар ин асрҳо илми адабиётшиносӣ нисбат ба даврҳои гузашта хеле пеш рафт. Ин пешравӣ ҳам дар миқдор ва ҳам дар сифати асарҳо баръало ҳис карда мешавад. Олимон ва адабиётшиносоне пайдо мешаванд, ки доир ба амалия ба назарияи адабиёт асарҳои пурарзиш меофаранд. Аз ҷумла, «Мизонулавзон»-и Абдулқаҳҳор

ибни Исҳоқ, «Лисонулкалом»-и Алишоҳ ибни Маҳдӣ, «Арӯз»-и Юсуфӣ, «Тазкиратушшуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Бадоеъулафкор фи саноеъулашъор»-и Хусайн Воизи Кошифӣ, «Бадоеъуссаноеъ» ва «Рисола дар илми қавофӣ»-и Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ, «Рисолаи арӯз» ва «Рисолаи муаммо»-и Сайфи Бухорой ва асарҳои илмию адабии Абдурахмони Ҷомӣ, ки шумораи онҳо зиёд аст, офарида шудааст.

Махсусан асарҳои Амир Бурҳонуддин Атоуллоҳ ва Мавлоно Камолиддин Хусайн Воизи Кошифӣ мақоми махсус доранд. Муаллифи аввал дар бораи 150 санъати бадеӣ ва муаллифи дувум дар бораи 300 санъати бадеӣ маълумоти муфассал додаанд. Як ҷиҳати фарқкунандаи «Бадоеъуссаноеъ» дар он аст, ки муаллиф бештар ба таҳлилу таҳқиқи илмӣ аҳамият додааст. Атоуллоҳ саъю кӯшиш кардааст, ки ба воситаи таҳлилу баҳси илмӣ ва баёни фикру мулоҳизаҳои адабиётшиносони гузашта масъаларо комилан дуруст ҳал намояд.

Ғайр аз ин, дар ин асрҳо санъати наққошӣ хеле инкишоф меёбад. Намояндагони барҷастаи санъати наққошӣ: Бехзод, Музаҳҳиб ва Мираки Наққош ба ҳисоб мераванд. Дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна, Хуросон ва Эрон Камолиддини Бехзод ҳамчун Монии Сонӣ шинохта шудааст. Аз сеҳри қалами ӯ мардуми Шарку Ғарб ба вачд омадаанд. Асарҳои эҷодкардаи Бехзод имрӯз ҳам қимату арзиши худро гум накардаанд.

Дар «Бадоеъулвақоъ» дар бораи намояндагони санъати рассомӣ дар Мовароуннаҳр нақлҳои аҷоиб оварда шудааст. Масалан, Восифӣ дар бораи Мавлоно Ҷалолиддин Юсуфи Наққош маълумоти пурқимате дода, асарҳои ҳаҷвии ӯро хеле таърифу тавсиф менамояд.

Аз ин маълумот чунин ба назар мерасад, ки дар асри XV ва XVI санъати рассомӣ на танҳо дар Хуросон, балки дар Мовароуннаҳр ҳам ривочу равнақ доштааст. Ғайр аз ин, рассомон на танҳо ба кашидани расмҳои манзаравӣ машғул буданд, инчунин дар эҷодиёти онҳо расмҳои ҳаҷвӣ мақоми махсус доштанд.

Санъати хаттотӣ дар асрҳои XV ва XVI низ хеле тараққӣ кард. Азбаски матбаа набуд, асарҳо дастӣ китобат мешуданд. Албатта, ин кори душвор ва меҳнатгалаб буд. То имрӯз аз намояндагони санъати хаттотӣ намунаҳои хеле ҷолиб расидаанд. Дар ин айём хати настаълиқ, ки намунаи комилтарини хат аст, аз тарафи Миралии Табрезӣ (ваф. 1447) ихтироъ шуд. Ӯ шогирдони зиёдеро тарбия кард, ки онҳо низ дар ин санъат чун устоди худ мохир шуданд.

Чаъфари Табрeзӣ (ваф.1456), Азҳари Табрeзӣ (1422-1502), Султoналии Машҳадӣ (1438-1512), Султон Муҳаммади Хандон (ваф.1502), Султон Муҳаммади Нур (ваф. 1534) ва Бoбoшoҳи Исфaҳoнӣ (ваф.1588) чун хаттoтoни машҳури асрҳoи XV – XVI шинохта шудаанд.

Дар дарбори шoҳзoдa Бoйсaнғурмирзo зиёда аз 40 нафар хаттoтoн чaмъ oмaдa, шaбу рӯз ба рӯйнавис кaрдaни асарҳoи гузаштaгoн машғул будaнд, ки дар бoлoи сaри oнҳo хаттoтoни нoмӣ Азҳари Табрeзӣ ва шoгирди ӯ Султoналии Машҳадӣ мeистoдaнд. Маҳз ба тaвассути oнҳo «Шoҳнoмa»-и бeзaвoли Абулқoсими Фирдaвсӣ, асарҳoи Низoмӣ, Чoмию Нaвoӣ ва дигарoн рӯйбардoр кaрдa шудаaнд.

Дар бoрaи хаттoтoну мусaввирoн Қoзӣ Аҳмaд китoби «Мaнoқибӣ хунaрвaрoн»-рo дар oхирҳoи асри XVI иншo кaрдaст, ки oн хaрaктери тaрчумaиxoлӣ дoштa, муaллиф дар бoрaи ҳaёту эҷoдиёти сaнъaтвaрoн мaълумoти хубe мeдixaд. Мaсaлaн, Қoзӣ Аҳмaд ба эҷoдиёти Султoналии Машҳадӣ бaҳoи бaлaнд дoдaст. ӯрo хaнӯз дар зaмoнaш «Султoнулхаттoтин» (яънe пoдшoҳи хaтнaвисoн) мeгуфтaнд.

Сaнъaти мусиқӣ низ дар ин асрҳo хeлe пeш мeрaвaд. Ин пeшрaвӣ чӣ дар aмaлиa вa чӣ дар нaзaриaи сaнъaти мусиқӣ мушoҳидa мeшaвaд. Тo асри XV мусиқии клaссикии хaлқи тoчик «Дувoздaҳмaқoм» буд. Дар асри XV бo рoҳбaрӣ вa нишoндoди Чoмӣ шoгирди ӯ Нaчмиддини Кaвкaбӣ oнрo мучaзу сoдa кaрдa, бa шaш мaқoм рaсoнид. «Шaшмaқoм» пaс аз Инқилoби Oктябр бoз ҳaм инкишoф ёфтa, гaнитaр гaрдид вa бa нoтa гирифтa шуд. Дар Тoчикистoн «Шaшмaқoм»-рo ҳoфизoни машҳур мeхoнaнд вa aнсaмбли шaшмaқoмxoнoн тaшкил ёфтaст.

Соли 1413 аз тaрaфи мусиқишинoси машҳур Нуруддини Мaрoғӣ нaзaриaи мaқoм (яънe нoтaҳo) нaвиштa мeшaвaд. Асaри ӯ «Мaқсaдулaдвoр» дар бoрaи усули нигoришoти мaқoм, хусусиaти нoтaҳo вa дигaр мaсъaлaҳoи нaзaриaи мусиқӣ бaҳс мeкунaд.

Хулoсa, ҳaёти мaдaниву илмӣ дар ин асрҳo пeш рaфтaст. Вaлe, мутaассифoнa, ҳaмaи oн чизҳoи oфaридaшудa бeштaр бa тaбaқaи бoлoи чaмъиaт дaстрaс будaнд. Oммaи мeҳнaткaш тaнҳo дар oфaридaни oнҳo азoбу рaнч мeкaшид, aммo фoидa вa лaззaти oнҳoрo aёну aшрoф вa aҳли сaрвaт мeдидaнду мeчaшидaнд.

ҲАЁТИ АДАБӢ

Дар қaрнҳoи XV – XVI aдaбиёти бaдeй низ густaриш ёфтa, сoҳaҳoи мухтaлифи зиндaгирo дар худ инъикoс мeнaмуд.

Дар ин асрҳо ҳаёти адабӣ бештар дар шаҳрҳои Хирот, Самарқанд, Табреш ва Бухоро ривочу раванқ ёфт. Дар шаҳрҳои номбурда мактабҳои адабӣ амал мекарданд, ки ин мактабҳо дар эҷоди каломӣ бадеӣ бо якдигар мусобиқа доштанд. Масалан, мактаби адабии Хирот, ки ташкилкунанда ва сарвари он мутафаккири бузург Абдурахмони Ҷомӣ буд, дар таърихи адабиёти тоҷикӣ форс таъсири амиқе гузоштааст. Намоёндагони ин мактаб адабиёти 500-600- солаи моро ҷамъбасти карда, дар аксарияти жанрҳои адабӣ асарҳои мукаммал эҷод намудаанд.

Дар нимаи дууми асри XV ба Хирот аз шаҳрҳои гуногун толибилмон ва ҷавонони эҷодкор барои таҳсилу аз имтиҳони адибони бузург – Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ гузаштан меомаданд. Онҳо дар ин ҷо истеъдоди худро таҷмил меоданд, ба ашъори шоирони бузурги гузашта назира меғуфтанд ва дар ҷамъомадҳои худ шеърҳои якдигарро муҳокима мекарданд. Ҷомӣ асарҳои онҳоро хонда, дар охири ба шоирони ҷавон маслиҳат меод. Ҳатто ҷавонони болаёқатро ба наздаш даъват карда, аз онҳо имтиҳон мегирифт. Масалан, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ ва Мавлоно Ҳотифӣ (хоҳарзодаи Ҷомӣ) аз имтиҳони устодони мактаби адабии Ҷомӣ бомуваффақият гузашта буданд.

Бешубҳа, натиҷаи ғамхории падаронаи он устодони суҳан буд, ки мактаби адабии Хирот самарҳои хуб дод. Дастпарварони ин мактаб Камолиддини Биноӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ дар таърихи адабиёти классикии асри XVI мақоми хоса пайдо карданд. Дар асрҳои XV- XVI доираҳои адабии Самарқанд, Бухоро ва Табреш бо якдигар муносибати наздик доштанд. Вале ин доираҳои адабӣ назар ба мактаби адабии Хирот хеле заиф буданд. Дар доираи адабии Ироқ Қозӣ Исо, Ҷалолиддини Давронӣ ва Дарвешӣ Деҳакӣ (ба эҷодиёти ӯ Ҷомӣ ва Навоӣ баҳои баланд додаанд) маъқул қалон доштанд.

Аммо баъди Хурӯсонро ишғол кардани Исмоили Сафавӣ бисёр бузургони илму адаб ба Ҳиндустон, Бухорову Самарқанд, Тошканд, Табреш раҳти сафар бастанд ва ҳамин тавр, мактаби адабии Бухорову Тошканд қувват гирифт. Албатта, дар нашъунамои доираҳои адабӣ намоёндагони мактаби адабии Хирот, ки асосан ба Бухорову Тошканд рафта буданд, нақши бузург доштанд. Восифӣ дар бораи вазъи илмиву адабии Бухоро маълумот дода чунин меғӯяд:

«Хонаи Хоҷа Ҳошимӣ чамъомадгоҳи арбоби фазлу камол буд. Ҳар рӯз чамъе аз шоирони Бухоро дар он ҷо чамъ мешуданд. Одати Хоҷа он буд, ки ҳар рӯз дар ҳузури шуаро байте мехонданд, ё ғазалеро ба миён меандохтанд ва шоиронро ба ҷавобгӯӣ ба он байт ё ғазал даъват мекарданд. Рӯзе гуфтанд: «Табъро бекор намебояд гузошт ва ўро машғул мебояд дошт, ки кохилӣ мучиби касолати табъу тавлиди зеҳн мебошад. Баъд фармуданд, ки аз ғазалиёти Хусрави Дехлавӣ ва ҳазрати Махдум (Ҷомӣ), Мавлоно Котибӣ ва ғайра анқариб ба сад ғазал интиҳоб намуда шавад. Ва ба хотири расида, ки аз ёрон илтимос намуда шавад, ки онро татаббуъ намояд».

Мувофиқи тадқиқоти пурратари сарчашмаҳои адабӣ ҳаёти адабии Мовароуннаҳр нисбат ба ҳаёти адабии Хуросон хеле суст чараён дошта будааст. Масалан, дар тарҷумаҳои (Фаҳрӣ, Қазвинӣ) «Маҷолис-ун-нафоис»-и Алишери Навоӣ дар бораи 471 нафар шоир маълумот дода мешавад. Аз ин 471 шоир 75 нафари онҳо аз Мовароуннаҳр мебошанду халос. Боқӣ аз мардуми Хуросонанд. Илова бар ин, аз 75 адибе, ки дар сарзамини Мовароуннаҳр зиндагӣ мекарданд, аксарияташон берун аз дарбор эҷод карда, ба коре машғул буданд. Дар мактаби адабии Ҳирот ҳам намояндагони касбу кори гуногун ғаёлона иштирок доштанд. Масалан, 61 нафар шоир намояндаи 29 навъи санъати хунармандӣ буданд.

Чангҳои дохилӣ, зиёд гардидани зулму истисмори ҷӣ ашрофони дохилӣ ва ҷӣ ҳокимони забткор ва зам гардидани андозҳо боиси қашшоқ гардидани омма, махсусан хунармандон, косибон ва деҳқонон шуд. Муаллифи «Бадоеъулвақоъ» ҳаёту зиндагии ҳамин гуна одамони мазлуму бечора ва шоирони муфлисро дар осораш бо сӯзу ҳаяҷони ботинӣ ба хонандагон ҳикоят мекунад. Масалан, Мавлоно Ҳасаншоҳ яке аз шоирони боистеъдод буд. Шеърҳои ҳачвия, қитъаоти ахлоқии зиёде дошт. Вале бисёр фақирона зиндагӣ мекард. «Соле,- мегӯяд Зайниддини Восифӣ,- дар Ҳирот зимистони ниҳоят сахт омад. Сармо шиддат гирифт. Мавлоно Ҳасаншоҳ, ки чизе надошт, аҳволаш танг шуд, ба ҷон омада писарашро гуфт:

-Монанди мотамзадагон кабуд пӯш. Ба дари хонаи Мир Алишер рав! Мир ки туро бинад ва пурсад, гӯӣ, ки падарам аз дорулфано ба дорулбақо реҳлат намуд. Мир ҷихати такфин ва тачҳиз чизе хоҳад дод. Ба бозор рафта, асбоби маош харида ба хона ор!

Чун ба ин сурат ба хонаи Мир омад, Мир ўро талабида пурсид:

– Воқеа чист?

Гуфт:

– Падарам вафот кард.

Бо шунидани ин хабар дар чашмони Мир об чарх зад ва гуфт:

– Дарег аз Мавлоно Ҳасаншоҳ, ки аз наводири рӯзгор буд.

Баъд ба маблағи 300 танга ба вай инъом фармуд. Рӯзи дигар Мавлоно ба дари хонаи Мир омад. Чун чашми Мир ба вай афтод, аз ханда пушт ба девор ниҳод ва гуфт:

– Эй мулло ! Шумо мурда будед? Ин чӣ ҳолат аст?

Гуфт:

– Эй Мир, агар он инъом намешуд, мурда будем».

Ин саргузашти ғамангези Мавлоно Ҳасаншоҳи шоир пурра собит менамояд, ки аҳли қалам, аҳли ҳунар бо зиллату хорӣ умр ба сар мебурданд. Маҳз дар он рӯзгор ёрию мададгорӣ, пуштибонию сарпарастии Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ буд, ки баъзеи онҳо як бурдаи нон ёфтаву эҷод кардаанд.

Бояд эътироф кард, ки қисми зиёди шоирони дарбор ба манфиати халқ хизмат мекарданд, идеяҳои гуманистӣ, адолатпарварӣ ва амсоли инро дар эҷодиёти худ тараннум менамуданд. Мисоли равшани инро мо дар эҷодиёти Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дида метавонем. Ё як қисми ҳаёти худро дар дарбор гузаронид, вале эҷодиёти худро ба манфиати халқ бахшидааст. Нависанда шоирони маддох, хушомадгӯйро бад мебинад ва дар баробари ин аҳли қаламро даъват менамояд, ки ҳамеша дар назди амирон, ҳокимон назарбаланд бошанд, қадри сухани худро паст назананд. Масалан, Восифӣ ин матлабро бо овардани як ҳикоят аз номи шоири асри XV Бобо Савдой ин тавр баён кардааст: «Бобо Савдой бо ҷамоае аз зурафо дар хиёбоне нишаста мутоиба мегуфтанд, ки Бойсунғур Мирзо аз дур намоён мешавад. Ба ҷуз Бобо Савдой ҳама хеста ба ӯ таъзим мекунанд. Баъд аз рафтани подшоҳ одамон ўро таън кардаанд, ки чаро ба Мирзо таъзим накардӣ. Бобо Савдой дар ҷавоб: «Маро парвои подшоҳони олам нест. Ман писари Худоям», - мегӯяд.

Нависанда зимни ин сухан озодӣ ва қиммату арзиши инсонро дар ҷойи аввал мегузорад. Нависанда ба инсон хитоб карда, гуфтани шудааст, ки ҳаргиз худашро дар назди аҳли ҷоҳу сарват хору залил нагардонад, ҳамеша сарбаланд бошад.

Воқеан, аз тарафи муаллиф баён кардани ин фикр бесабаб набуд. Далелҳои таърихӣ нишон медиҳанд, ки дар асрҳои XV ва XVI қадру қимати инсонии ҳақиқӣ дар назди шоҳу ҳокимон хеле паст гардид, ба он чун ба ҳайвон муомила мекарданд. Илова бар ин, ба ҳамаи ин хорию беҳурматӣ нигоҳ накарда, бисёр одамон расми хушомадгӯйиро дар назди соҳибмансабон ба дараҷаи олий расонида буданд. Ба ин гурӯҳ шоирони маддох Мавлоно Тунӣ, Амир Ҷалолиддин, Мавлоно Аҳлии Шерозӣ ва дигарон дохил мешуданд. Нависанда ҳамаи инро дар ҳаёт бо ҷашмони худ медид ва албатта, дар ин бора хомӯш истода наметавонист.

Вале бояд зикр кард, ки дар адабиёти ин давра намоёндоғони мактаби адабии Абдураҳмони Ҷомӣ, ки ба он Давлатшоҳи Самарқандӣ, Мавлоно Унсӣ, Алишери Навоӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Камолиддини Биноӣ, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ ва дигарон шомил буданд, эҷодиёти худро ба манфиати халқ бахшида, идеяҳои гуманистӣ, адолатхоҳӣ ва раиятпарвариро тарғиб намудаанд. Масалан, Ҷомӣ мақсади зиндагии ҳар як фард, ҳар як адиб, ҳар як инсонро дар некию накукорӣ нисбат ба халқ мебинанд. Монанди шамъ шудан лозим, то зиндагии дигаронро фурузон кунӣ, мисли абри баҳорон борон рехта, ба олами наботот чону дармони тоза бубахш, - ҳамин аст мақсади зиндагии ҳар як инсон, – мегӯяд Ҷомӣ.

*Шамъ шав, шамъ, ки худро сӯзӣ,
То ба он базми қасон афрӯзӣ.
Абр шав, то ки чу борон резӣ,
Бар гулу хас ҳама яқсон резӣ.*

Адибони ғавқуззикр маҳз аз рӯйи чунин гуфтаҳои Ҷомӣ амал карда, эҷодиёти худро ба манфиати халқ равона карда буданд. Онҳо мадҳу ситоиши шахсони нолоикро барои худ таън мешуморанд. Дар ин бора Бадриддини Ҳилолӣ хеле хуб гуфтааст:

*Шодам, ки дар ин се баҳри асрор
Бар сангдилон наям гуҳарбор.
Ман нома ба номи қас накардам,
Инъоми қасе ҳавас накардам!*

Дар эҷодиёти онҳо танқиди замона, тарзи давлатдорӣ, зулму истисмори шоҳону ҳокимон мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Ма-

салан, Камолиддини Биноӣ дар баробари танқиду накухиш кардани золимон, инчунин онҳоро аз оқибати нохуши кирдорашон огоҳ месозад.

*Раҳиши давлат ба зулм агар ронӣ,
Ҳамчу хар дар халоб дар монӣ.
Поймоли ҷафо ба кас нарасанд,
Ки ба меҳи ҷафо шавӣ побанд.*

Жанрҳои адабӣ. Дар адабиёти асрҳои XV- XVI мисли асрҳои пешин асосан назм ҳукмрон буд. Асарҳои манзум чӣ аз ҷиҳати шакл ва чӣ аз ҷиҳати мазмун назар ба асарҳои насрӣ мавқеи муҳимтареро ишғол мекарданд. Ғазал, қасида, достон, рубоӣ, қитъа, мухаммас, таркиббанд, тарҷеъбанд, мустазод шаклҳои маъмултарини адабиёти ин асрҳо ба шумор мерафтанд.

Дар эҷодиёти аксарияти шоирони ин асрҳо ғазал мавқеи асосӣ дошт. Ҷомӣ низ ба ин масъала ишорат намуда, чунин мегӯяд:

*Ҳаст девони шеъри ман аксар
Ғазали ошиқони шайдоӣ.*

Ғазал бештар аз ҷиҳати шакл ба ғазалҳои шоирони пешин монандӣ дорад. Вале ба ҳар ҳол, дар ғазалҳои ин давр, дар мундариҷаи ғоявӣ онҳо баъзе дигаргунӣҳо мушоҳида мешавад. Чунончи, дар ин асрҳо шоироне пайдо мешаванд, ки дар ғазалҳои худ қору зиндагии санъатварон, аҳли ҳунар ва хусусияти касбҳои онҳоро ба тарзи мушаххас тасвир мекунад. Ин хусусият бештар дар ғазалиёти Сайфи Бухорӣ, Абуисҳоқи Аъйима мушоҳида мешавад.

Қасида ҳам бо ду роҳ тараққӣ мекунад. Қасидаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ бештар дар эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ, Навоӣ, Биноӣ ба назар мерасанд, ки ин давоми анъанаҳои шоирони бузурги гузашта Рӯдакӣ, Носири Хусрав, Низомӣ, Саъдӣ ва дигарон мебошад. Қасидаҳои мадҳӣ бештар дар эҷодиёти шоирони маддоҳи дарбор дида мешаванд.

Навиштани асарҳои ахлоқӣ дар ин асрҳо вусъат меёбад. Махсусан, асарҳои тарбиявӣ ахлоқии Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Бадриддини Ҳилолӣ мавқеи калонро ишғол менамояд. «Ахлоқи Ҷалолӣ»-и Ҷалолиддини Давонӣ, «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ,

«Макоримулахлок»-и Хондамир, «Бехрӯзу Баҳром»-и Камолиддини Биноӣ низ ба ин мавзӯ бахшида шуда, муаллифон дар асарҳои худ доир ба бисёр масъалаҳои ахлоқӣ фикру мулоҳизаҳои пурқимат баён кардаанд.

Дар ин асрҳо назира гуфтан ба дostonҳои қаҳрамонӣ, ишқӣ-романтикӣ вусъат меёбад. Онҳо ба «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ ҷавоб мегӯянд. Вале ба ғайр аз Ҷомиву Абдибеки Шерозӣ ва дар адабиёти ўзбек Навоӣ ба ягон каси онҳо муяссар нагардид, ки ба «Хамса» пурра ҷавоб гӯянд. Ҷомӣ бидуни ҷавоби дostonҳои «Хамса», миқдори онро зиёд намуда, ба ҳафт расонд, ки ин, албатта, дар ҳамсасарой як тағйироти чиддӣ буд. Шоирон Мавлоно Ҳотифӣ, Шаҳобиддини Ҷомӣ, Амир Сухайлӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Ашраф ва дигарон танҳо ба ду-се дostonи «Хамса»-и Низомӣ ҷавоб гуфтаанду халос.

Ғайр аз ин, дар ин асрҳо шоирони зуллисонайн, яъне дузабона пайдо мешаванд, ки онҳо ҳам ба забони тоҷикӣ, ўзбекӣ ва ҳам арабӣ шеърӯ дoston эҷод мекарданд, ки сарвари онҳо Алишери Навоӣ буд.

Дар ин давра наср ҳам хеле пеш меравад. Асарҳои насрӣ чӣ аз ҷиҳати забону тарзи баён ва чӣ аз ҷиҳати услубу композицияи худ аз якдигар фарқи калоне доштанд. Асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ («Баҳористон», «Нафаҳотулунс»), Хусайн Воизи Кошифӣ («Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Анвори Сухайлӣ»), Фаҳриддин Али Сафӣ («Латоифуттавоиф»), Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, («Бадоеулвақоъ») намунаи барҷастаи насри ин асрҳо буда, аз ҷиҳати забон ва тарзи баён сода ва фаҳмо мебошанд. Вале дар ҳамин давр асарҳои насрие низ иншо шудаанд, ки забонашон ниҳоят душворфаҳм буда, муаллифон бештар ба истифодаи калимаю ибораҳои арабӣ аҳамият медоданд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Мавқеи марказҳои илмиву адабӣ дар пешрафти маданияти тоҷик чӣ гуна буд?
2. Чаро аввал илмҳои дақиқ ва баъдтар улуми динӣ тараққӣ карданд?
3. Аҳамияти асарҳои таърихиро дар равшан намудани ҳодисаҳои сиёсии асрҳои XV – XVI-ро дар чӣ мебинед?
4. Оё асарҳои адабиётшиносии ин асрҳо аз қарнҳои пешин фарқ доштанд?
5. Дар он давра қадом санъатҳо тараққӣ намуданд?

6. Мусикишиносони ин асрҳо дар тақомули «Шашмақом» чӣ хизмат карданд?
7. Фикри шумо дар бораи тамоилҳои адабии ин асрҳо чӣ гуна аст?
8. Бештар кадом жанрҳои адаби инкишоф ёфтаанд?
9. Оё аз ҷиҳати шакли мазмун дар адабиёти ин асрҳо ягон навоварие ба вучуд омад?
10. Пайравони Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ чаро ба ҳамаи асарҳои онҳо ҷавоб нагуфтанд?
11. Мактаби адабии Ҷомӣ чӣ хусусият ва чӣ аҳамият дошт?
12. Чаро адабиёти асри XV-ро ҳамбасти 500-солаи адабиёти тоҷикӣ форс мегӯем?
13. Фикри шумо дар бораи адабиёти асрҳои XV – XVI чӣ гуна аст?

ТЕСТҲО

- 1) «Тазкират-уш-шуаро» асари кадом адиб аст?
  - а) Ҳотифӣ.
  - б) Давлатшоҳи Самарқандӣ.
  - в) Кошифӣ.
- 2) Муаллифи «Равзат-ус-сафо» кист?
  - а) Ҳофизи Таниш.
  - б) Мирхонд.
  - в) Хондамир.
- 3) Кадом жанрҳои адаби дар ин асрҳо ривож ёфтанд?
  - а) Таърихӣ.
  - б) Бадеӣ.
  - в) Ахлоқӣ.

РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. С. Айни. Навоӣ, Асарҳо, ҷ. 11, қисми 1, «Ирфон», Душанбе, 1963.
2. Е.Э.Бертельс. Джами, эпоха, жизнь, творчество. Сталинабад, 1949.
3. А.Мирзоев. Биноӣ, Нашрдавтоҷик. Сталинобад, 1957.
4. А.Афсаҳзод. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуҷуми асри XV. «Дониш», Душанбе, 1987.
5. Т. Миров. Дастури методи «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9. «Маориф», Душанбе, 1986.

АБДУРАХМОНИ ҚОМӢ

(1414 – 1492)

Қомӣ дар осори худ соҳирона тамо-мули панҷсадсолаи адабиёти гузаштaro чамъбаст мекунад. Аз рӯи осори Қомӣ бо камоли боварӣ метавон ҳукм кард, ки дар қарни XV аз мероси гузашта чӣ чиз боқӣ монда ва чӣ аз байн рафтааст.

Е.Э.Бертелс

Қомӣ олим, мутафаккир, шоир, нависандаи барҷастаи халқи тоҷик буда, дар осмони илму адаби асри XV монанди як ситораи дурахшон ҷилвагар аст.

Ӯ адабиёти зиёда аз 500- солаи форс-тоҷикро дар тамоми соҳаҳо бо асарҳои баркамолаш чамъбаст намудааст. Қомӣ ифтихори халқи тоҷик ва тоҷикзабонон аст.

ТАРҶУМАИ ҲОЛ

Номи асосии ӯ Абдурахмон, лақабаш Нуриддин буда, бо таҳаллуси Қомӣ дар тамоми дунё машҳур гардидааст. Нуриддин Абдурахмони Қомӣ 7 ноябри соли 1414 дар деҳаи Харҷурди вилояти Қом ба дунё омадааст. Падар ва бобои Қомӣ мардони бофазлу дониш буданд. Ҳангоме ки Қомӣ 11-сола мешавад, оилаи онҳо аз вилояти Қом ба Ҳирот меоянд. То ин дам Абдурахмон дар Қом, дар назди падараш Низомиддин Аҳмад хатту саводи пурра бароварда, инчунин сарфу наҳви забони арабиро низ то андозае аз худ карда буд. Дар ин бора яке аз шогирдони вафодори Қомӣ Абдулғафури Лорӣ чунин менависад: «Рӯзе сухан аз устодон ва муаллимони ҳазрати эшон (Қомиро дар назар дорад) дар миён афтод, фармуданд, ки мо ба ҳақиқат шогирди падари ҳудем, ки забон аз вай омӯхтаем».

Баъд аз ин Абдурахмон дар Ҳирот, дар мадрасаи Низомия таҳсили илмро давом медиҳад. Ӯ дар назди Мавлоно Қунайдӣ усули забони арабӣ, асарҳои «Мухтасарулмаонӣ», «Алмутаввал»-и Саъдиддини Тафтазониро, ки оид ба илми баён буданд, омӯхта, доир ба илмҳои ҳикмат ва мантиқ аз олимони машҳури замон

Хоҷаалии Самарқандӣ ва Шаҳобиддин Муҳаммади Ҷочармӣ сабақ мегирад.

Ҷомӣ аз кӯдакӣ зеҳни бурро ва ақли расо дошт. Ӯ дорои хислати ачибе буд: ба ҳар як чиз, ба ҳар як ҳодиса аз нуқтаи назари танқидӣ, кунҷковӣ назар мекард, бештар ба илмҳои дақиқ майлу рағбат дошт. Ҷомӣ ба як бор хондан моҳияти асосии масъаларо дарк мекард. Ӯ монанди шогирдони дигар дар баҳсу мунозираҳои худнамоӣ намекард, баръакс, дар он ҷойҳо оромӣ ботамкин буд. Суханони Ҷомӣ қатъӣ буданд ва факту далелҳои раднашаванда доштанд. Аз ин рӯ, ӯ ҳамеша дар баҳсу мунозираҳои муллобачагон ғолиб мебаромад. Қобилияти истеъдоди Абдурахмони Ҷомӣ чунон бузург буд, ки ҳатто устодон аз уҳдаи дарс додани ӯ баромада наметавонистанд. Дар ин бора муаллифи «Бадоеулвақоъ» Зайниддин Маҳмуди Восифӣ нақли ачибе овардааст, ки он «Ҳамсаи мутаҳайира» («Панҷгонаи хайратовар») ном дошта, мазмуни зеро дар бар мегирад.

Онҳо панҷ нафар буданд, панҷ нафар толибилм, донишҷӯ. Ҳоло онҳо дар ҳучраи мадраса нишаста, устоди худро интизоранд. Устод Мавлоно Муҳаммади Ҷочармӣ ворида ҳучра шуд. Шогирдон- Абдурахмон, Ҳусайн, Шамсиддин, Довуд, Муиниддин аз ҷой хеста, ба устод салом доданд. Дарс сар шуд. Муаллим аз онҳо вазифаи хонагириро пурсид. Ҷавоби пурра ва саҳеҳ меоданд. Мавлоно ба шогирдон асарҳои олими машҳур «Шарҳи таҷрид»-и Мавлоно Алии Қушчиро тадрис мекард. Ҳангоми шарҳи маънидодӣ баъзе масъалаҳои асар дар байни муаллиму шогирдон баҳсу мунозира авҷ мегирифт, гоҳо шогирдон ғолиб мебаромаданд.

– Чӣ бояд кард? «Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ» гуфтаанд, - андеша мекард, роҳ меҷуст устод.

– Пас фикри тадбир он аст, ки ман худамро касал кунам ва шогирдонро дар кӯйи бекорӣ андозам. Вале бояд ман дар ин муддат шабу рӯз мутолиа кунам ва ба дарсгӯйии шогирдон нағзтар тайёр шавам.

Мавлоно Муҳаммади Ҷочармӣ шогирдонро ба муҳлати 40 рӯз бо сабаби «касали» ва ба «табобат» машғул шудани худ ҷавоб дод. Вале шогирдон сабаби касалии устоди худро пай бурданд. Бинобар ин онҳо қарор доданд, ки ҳар рӯз дар масҷиди Мулкони чамъ омада, як нафарашон муаллим шавад.

Ба ҳамин тариқ, дар муддати 40 рӯз ба навбат дарс гуфтанд ва дониши худро такмил доданд. Мавлоно Ҷочармӣ ҳам дар ин муддат шабу рӯз пайваста дар мутолиа буд. Барои шогирдони «гапнодаро» саволу супоришҳои ниҳоят душворро тайёр мекард.

Ў аз он хурсанд буд, ки дониши зиёде гирифтааст ва он метавонад ба таълими яксолаи шогирдон кифоят кунад.

Ниҳоят рӯзи 40-ум ба шогирдон хабар медиҳанд, ки устод аз «бистари беморӣ» хестааст ва имрӯз дарс мегӯяд. Онҳо ба дарс ҳозир шуданд.

Мавлоно ба шарҳи як масъалаи мураккаб сар кард. Шогирдон пеш аз устод ҷавоб доданд. Мавлоно ҳайрон шуд ва гуфт:

– Шогирдони азизам, ман касал набудам, мутолиа кардам, хондам, то ки ба шумо дарс гӯям. Вале, хушбахтона, шумо бузург, устод шудаед, ҷавон ҳам бошед, дигар шуморо ҳеҷ кас қудрати дарс додан надорад, ҳамаи илмҳоро аз худ кардаед. Ба шумо роҳи сафед металабам.

Он чор нафар шарикдарсони Ҷомӣ, ки зикрашон дар боло рафт, дар ҳақиқат олимони машҳури замони худ шуданд.

Баъд аз ин ҳодиса Абдурахмони Ҷомӣ дар синни 23- солагиаш ба Самарқанд меояд. Ҷомӣ чанд муддат дар назди Қозизодаи Румӣ аз илмҳои ҳисоб, риёзиёт ва нучум таълим мегирад. Ў на танҳо дар назди устодаш дарс мехонад, балки ба корҳои илмии Қозизода ёрӣ мерасонад.

Ҷомӣ дар базмҳои муллобачаҳо иштирок намекард. Ў бештар дар баҳсу мунозираҳои олимони машҳур ҳозир мешуд ва агар лозим медонист, сухан мегуфт. Ҷомӣ суханро дароз намекард. Суханхояш мучаз ва бамаънӣ буданд. Дар ҷамъомади шоирон иштирок карда, бо тааммул гӯш мекард. Вале шеър намегуфт. Пай бурдан душвор набуд, ки Ҷомӣ ба ин пешаи эҷодӣ шавқи беандоза дорад.

Абдурахмони Ҷомӣ соли 1453 ба Ҳирот меояд. Ў аввал хост ба хизмати дарбор равад, вале одати хушомадгӯӣ надошт ва на рафтагро афзалтар донист. Боз чанд муддат ба таҳсили илм, аз ҷумла, илми шеър машғул гардид. Дар ин айём Ҷомӣ бо яке аз бузургони ҷараёни нақшбандия Саъиддини Кошғарӣ (ваф.1456) шиносӣ пайдо карда, ин фирқаро қабул мекунад.

Пас аз марги устои рӯҳонии худ- Саъиддини Кошғарӣ Ҷомӣ роҳбари маслаки нақшбандияи Хуросон мешавад. Ў муридони зиёд дошт, ба онҳо таълим меод, нозукиҳои маслаки нақшбандияро меомӯзонд. Абдулғафури Лорӣ яке аз муридони бовафои Ҷомӣ ба ҳисоб мерафт.

Сафарҳои Ҷомӣ. Абдурахмони Ҷомӣ дар ҳаёти худ 7 бор ба сафар баромада, шаҳрҳои Самарқанду Тошканд, Фаробу Марв-ро тамошо кардааст. Сафари охири ва тӯлонии Ҷомӣ соли 1472

дар моҳи август оғоз ёфт. Ӯ шаҳрҳои Нишопур, Сабзавор, Бас- том, Домғон, Қазвин, Ҳамадон, Бағдодро саёҳат карда, бо ар- бобони илму адаби ин шаҳрҳо вохӯрд, суҳбатҳо орошт. Дар ҳар ҷо Ҷомиро иззату эҳтиром мекарданд. Ҷомӣ Макка ва Мадина- ро зиёрат карда, соли 1473 ба Ҳирот бозмегардад. Поёни умри Ҷомӣ дар Ҳирот гузашт. Ӯ ба эҷод кардани асарҳои илмиву адабӣ батамом машғул буд. Як дақиқа вақти худро бекор намегузаро- нид. Танҳо ба мактаби адабии Ҳирот роҳбарӣ карда, ба шоиро- ни ҷавон маслиҳатҳои муфид меод.

Ҷомӣ дӯстони бисёр дошт, ки бо онҳо базми шеърӣ суруд ме- орошт, суҳбатҳои дилангез мекард. Яке аз шогирдони беҳтарини Ҷомӣ Алишери Навоӣ буд. Муносибати онҳо на ҳамчун устоду шогирд, балки мисли ду дӯсти ҷонӣ, ду ҳамкору ҳаммаслак ба на- зар мерасад.

Абдурахмони Ҷомӣ оилаи хуб ва фарзандони лоиқ дошт. Вале се фарзанди адиб дар тифлӣ ва хурдсолӣ вафот кардаанд. Албат- та, вафоти фарзандон қалби адибро ба шӯру ғалаён овард. Дар мо- тами фарзандон Ҷомӣ ашки ғаму ҳасрат рехт, охи ҷонсӯз аз дили пурсӯз баровард. Ӯ дар марги фарзандон марсияҳо сурудааст, ки дар онҳо сӯзу гудози падари доғдида басо муассир ифода ёфтааст:

*Рехтӣ хуни дил аз дидаи гирёни падар,
Раҳм бар ҷони падар н-омадат, эй ҷони падар.
Навбахор омаду гулҳо ҳама рустанд зи хок,
Ту ҳам аз хок баро, эй гули хандони падар.*

Абдурахмони Ҷомӣ 9-уми ноябри соли 1492 дар шаҳри Ҳирот вафот кардааст. Ҳангоми вафоти Ҷомӣ қариб аксарияти мардуми гирду атрофи Ҳирот либоси мотам пӯшидаанд. Ба миқдори 1000 байт дар вафоти Ҷомӣ аз тарафи шоирон марсияҳо ва қитъаҳои таърихӣ эҷод шуд. Чунончи, Мавлоно Қомӣ дар вафоти Ҷомӣ бо як сӯзу гудоз марсияе эҷод кард, ки дар он мавқеи ҷамъиятӣ, ҳислатҳои гуманистии адиб хеле равшану возеҳ инъикос ёфтаанд. Ана, чанд байт аз он марсия:

*Равнақи илму амал рафт, дар аъён¹ ҷаҳон
Зебу зинат ба ҷуз аз ҷуббаву дастор² намонд.*

---

1 Аъён – бузургон, донишмандон, сардорон.

2 Ҷуббаву дастор – ҷомаву салла.

*Монд аз он сарвари аҳли сухан осор басе,
Дар ҷаҳон гарчи зи аҳли сухан осор намонд.
Рӯ ба девори лаҳад монд касе, к-ӯ ҷама умр
Баҳри роҳат нафасе пушт ба девор намонд.
Ҳаргиз озурда нашуд аз суханаш хотири кас,
Дар дил аз ӯй ба ҷуз ҳасрати дидор намонд.
Рафт, эй дил, зи ҷаҳон мунису гамхори ҷама,
Ғами худ хур, ки дигар мунису гамхор намонд.*

Оромгоҳи Абдурахмони Ҷомӣ дар шаҳри Хироти Ҷумҳурии ислонии Афғонистон бо номи Тахти Мазор ёд мешавад, ки ҳазорон одамони ҷаҳон зиёраташ мекунанд. Шоҳи мутаассиб, ҷохилу беҳирад Исмоили Сафавӣ пас аз 18 соли вафоти шоир қабри Ҷомиро оташ зад, вале ба мақсад нарасид, зеро оромгоҳи шоири бузург қошнои дили халқҳои ҷаҳон аст.

МЕРОСИ АДАБӢ

Абдурахмони Ҷомӣ умри дарози пурбаракате дидааст, вале онро зоеъ нагузаронида, барои наслҳои оянда осори пурарзиши илмию адабӣ мерос гузоштааст. Ӯ қариб 50 соли ҳаёти худро ба офаридани асарҳои илмӣ ва сурудани ашъори дилангезу достонҳои барҷаста сарф кардааст. Шогирдон ва ҳамзамонони Ҷомӣ миқдори асарҳои ӯро аз 46 адад зиёд медонанд. Масалан, дар ин бора шогирди наздики Ҷомӣ Камолиддини Биноӣ чунин мегӯяд:

*Ҷомӣ, он офтоби нурунӣ,
Он мунаввар ба нури субҳонӣ.
Буд аз чил зиёд таснифаш,
Рӯ дар эъҷоз карда таълифаш.*

Соли 1503 куллиёти Ҷомӣ аз тарафи дӯстонаш тартиб дода мешавад, ки он нусха то замони мо омада расидааст. Асарҳои, ки дар куллиёти адиб ҷамъ оварда шудаанд, илмҳои гуногун: нучум, фалсафа, забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, тафсир, ҳадис, фикҳ, ахлоқ, мусиқӣ ва ғайраро дар бар мегиранд. Махсусан, асарҳои илмие, ки доир ба арӯзу қофия, мусиқӣ иншо шудаанд, кимату арзиши зиёд доранд. Асари тарҷумаҳои ӯ «Нафаҳотулунс» дар

бораи ҳаёту фаъолияти 616 мард ва 34 зан маълумот медиҳад, ки аксарияти онҳо уламо, шайхони бузурги асрҳои гузашта ва шоиронанд. Дар «Алфавоидуззиёя» Қомӣ дар бораи қоидаву қонуни забони арабӣ ва услуби таълими он фикру мулоҳизаҳои судбахш баён мекунад. Ҳоло ҳам дар мадрасаву мактабҳои Афғонистон, Ироқ, Ҳиндустон, Покистон ва Эрон асари мазкур ҳамчун китоби дарсӣ барои омӯхтани забони арабӣ истифода мешавад.

Вале бояд эътироф кард, ки Абдурахмони Қомӣ дар таърихи халқи мо ҳамчун нависанда ва шоир маълуму машҳур аст. Ҳанӯз дар ҳамон замон шухрат ва эътибори Қомӣ ҳамчун шоир ба кишварҳои гуногун паҳн шуда буд. Ба ин нукта худи Қомӣ ишорат карда мегӯяд:

*Агар ба Форс равад қорвони ашъорам,
Равони Саъдию Ҳофиз қунандаш истиқбол.
В-агар ба Ҳинд расад, Хусраву Ҳасан гӯянд,
Ки: «Эй қаҳони ҳунар, марҳабо, таол, таол!»¹*

Аз Қомӣ се девон, «Ҳафт авранг» (иборат аз ҳафт маснавӣ), «Баҳористон» ва «Чиҳил ҳадис» ба мо омада расидааст, ки ҳар кадоми онҳо дорои аҳамияти қалони адабиву эстетикӣ мебошанд. Абдурахмони Қомӣ фаъолияти адабии худро аз сурудани ашъори лирикӣ – ғазал, қасида, рубой, китъа ва ғайра сар кардааст ва то охири умр онҳоро давом додааст. Дар эҷодиёти шоир ғазал мавқеи асосӣ дорад. Масалан, дар девони аввал- «Фотихатушшубоб» 1016 ғазал, дар девони дуюм- «Воситатулиқд» 493 ва дар девони сеюм- «Хотиматулҳаёт» 296 ғазал омадааст, ки миқдори умумии онҳо 1805 ғазалро ташкил медиҳад. Ё ба тарзи дигар гӯем, агар абёти се девон 16 ҳазору 629 байтро ташкил диҳад, аз он 13 ҳазору 17 байташ ғазал аст, ки он 78 фоизи ашъорро ташкил медиҳад. Ба ҳамин маънӣ ишора карда, худи шоир чунин мегӯяд:

*Ҳаст девони шеъри ман аксар
Ғазали ошиқони шайдоӣ,
Ё фунуни насоеҳ асту ҳикам,
Мунбаъис аз шуури доноӣ.
Зикри дунон наёбӣ андар вай,
К-он бувад нақдиумрфарсой.*

1 Таол, таол – хуш омадӣ, хуш омадӣ.

Қасида дар девонҳои шоир ҷойи дувумро мегирад, ки миқдори онҳо 53-то мебошад. Қасидаҳои Ҷомӣ ҳаҷман хурд буда, аз 8 то 15 байтро ташкил медиҳанд. Мавзӯҳои асосии онҳо масъалаҳои фалсафӣ, панду ҳикмат, шарҳи ҳол ва ғайраро дар бар мегиранд. Қасидаҳои «Лучҷатуласрор», «Ҷилоуррух» ва «Рашҳи бол ва шарҳи ҳол» дар мавзӯҳои боло суруда шуда, қимату арзиши зиёде доранд. Ҷунончи, шоир дар қасидаи «Лучҷатуласрор» ба масъалаҳои тарбиявӣ ахлоқӣ диққат дода, таъкид менамояд, ки ҷавонро аз кӯдакӣ бояд тарбия кард, ба роҳи рост ҳидоят намуд, зеро ба ақидаи шоир, ҷавонон ҳам ба мисли дарахтони навбар ё навниҳол нозук мешаванд. Агар ин ниҳолҳо аз хурдӣ тарбият ёбанд, ҳосили аъло медиҳанд ва ҷавонон низ чун ба камол мерасанд, корҳои нек ва судбахш хоҳанд намуд:

*Дар ҷавонӣ сабӣ кун, гар беҳалал хоҳӣ амал,
Мева бенуқсон бувад, чун аз дарахти навбар аст.*

Баъдан Ҷомӣ дар қасида таъкид мекунад, ки агар шахс соҳиби донишу камолот бошад, ҳеҷ гоҳ гадо нест, ӯ шоҳ аст :

*Гар надорад симу зар доно, манеҳ номаи гадо,
Дар бариши дил баҳри дониши, ӯ шаҳи баҳру бар аст.*

Дар эҷодиёти Ҷомӣ рубоӣ, қитъа, тарҷеъбанд, таркиббанд, мураббаъ, фард дида мешавад, ки онҳо аз лиҳози маънӣ ва санъати суҳанварӣ дар пояи баланд меистанд. Ҷомӣ дар рубоӣёт ва қитъаоти худ бештар фикрҳои пандуахлоқии худро ифода карда аст. Ҷунончи, дар қитъаи зерин ба як масъалаи муҳимми рӯзгори ҳеш дахл намуда, таъкид менамояд, ки инсон бояд меҳнатдӯст бошад. Ӯ бояд омӯхтан ва меҳнат карданро барои худ ор надонад, аз пайи номи падар нашавад, балки фазлу ҳунари худро дар назди мардум нишон диҳад. Агар ин сифатҳоро надошта бошад, мисли шоҳи беҳосили дарахти мевадор аст, ки он чун ҳезум аст:

*Ҳар писар, к-ӯ аз падар лофад, на аз фазлу ҳунар,
Филмасал гар дидаро мардум бувад, номардум аст.
Шоҳи бебар гарчи бошад аз дарахти мевадор,
Чун наёрад мева бор, андар шумори ҳезум аст.*

МАЗМУН ВА МУНДАРИЧАИ ИДЕЯВИИ ҒАЗАЛИЁТИ ШОИР

Дар эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ, чунонки қаблан арз кардем, ғазал мавқеи асосӣ дорад.

Ҷомӣ дар сурудани ғазал ба шоирони бузурги гузашта – Саъдии Шерозӣ, Хусрави Дехлавӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Ҷофизӣ Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ пайравӣ намулдааст:

*Ин назми туст, Ҷомӣ, ё тоза дастаи гул,
К-аз «Бӯстон»-и Саъдӣ табъи Камол баста.*

Ин пайравӣ дар мазмуну мундариҷа ва шаклу композитсияи он мушоҳида мешавад. Ғазалҳои Ҷомӣ асосан аз 7 байт иборатанд. Мавзӯи ғазалиёти шоир танқиди замону аҳли ҷоҳ, беадолатӣ, орзуи умеди халқ ва ғайраро дар бар мегиранд. Масалан, дар ғазали поён ба аҳли ҷоҳу сарват, яъне шоҳону ҳокимони вақт хитоб карда мегӯяд, ки шумо дили осуда, зиндагии пурнишот ва айшу нӯши шоҳона доред, магар аз ҳоли мазлумон, бечорагон воқифед?

*Осудадило, ҳоли дили зор чӣ донӣ?
Хунхориш ушишоқи ҷигархор чӣ донӣ?
Ҷарғиз нахалида ба кафи пой ту хоре,
Озурдагии синаи афғор чӣ донӣ?
Шаб то ба саҳар хуфта ба хилватгаҳи нозӣ,
Беҳобиш ин дидаи бедор чӣ донӣ?*

Дар ғазали дигараш Ҷомӣ амалдоронро саҳт мазаммат намуда, таъкид менамояд, ки шумоёнро замонаи «номард» соҳибмансаб кард, вале шумо дар асл нокасу бадкирдоред. Ҳеч кас ба ин беадолатии замона розӣ нест, вале маҷоли сухан гуфтан надоранд. Аз ин роҳ баргардеду ба халқ некӣ кунед:

*Ғарра машав, ки хоҷа ба некӣ ситоядат,
Бадмардиш замона туро некмард кард.
Ғар кард хун дилам, чу забон аз сухан, вале
Бо ӯ киро маҷоли сухан, ҳар чӣ кард, кард.*

Шоир дар рӯзгори хеш медид, ки дар дарбори шоҳон як тӯда одамони қаллоб ва беҳирад чамъ омада айшу нӯш мекунанд. Онҳо дар ҳалли бисёр масъалаҳои муҳимми давлатӣ очизӣ мекашанд. Ҷомӣ онҳоро ба зоғ ва чуғз монанд кардааст:

*Ба қасри ширату айвони айши шоҳон бин,
Ки зоғ нағмасаро гашту чуғз қофиясанҷ.*

Ҷомӣ, ки худ яке аз пешвоёни маслаки тасаввуф аст, дар зиндагӣ мушоҳида кард, ки баъзе шайхону зоҳидон ва сӯфиён дар зоҳир диндору худочӯянд, вале дар амал онҳо фиребгару беномусанд. Барои молу чиз оммаро фиреб медиҳанд. Шоир онҳоро ба анкабут, ки барои сайди магас тор метанад, монанд кардааст:

*Шайхи шуҳратҷӯи раъноро тамошо кун, ки чун
Дар либоси хос зоҳир шуд фиреби оро.
Мекашад доме пайи сайди магас чун анкабут,
Шоҳбозе ку, ки аз ҳам барканад ин домро?*

Оре, ин шоҳбоз худи шоир аст. Ӯ пардаи фиребу найрангро аз рӯяшон кашида, сираташонро ошкор кардааст. Ҷомӣ дар бораи онҳо бо ҳаяҷону изтироб сухан меронад. Ӯ халқро даъват менамояд, ки аз ин гуна ашхос дурӣ ҷӯянд, зеро онҳо монанди деғу дад одамони бад ҳастанд. Ба ақидаи шоир бояд ҳамеша бо некон, бо хирадмандон ҳамсуҳбат шуд:

*Дило, зи қайди ҳарифони беҳирад бигрез,
Ту мурғи зиракӣ, аз домаи деғу дад бигрез.
Қабули суҳбати некон агар най, боре
Яке бикӯш, зи ҳамсуҳбатони бад бигрез.*

Ҷомӣ таҷрибаи бойи ҳаётӣ дорад. Ӯ инсонро ба роҳи рост хидоят кардааст. Шоир дар баробари мазаммати ашхоси дилсиёҳ, золиму бадқирдор, ба мардуми меҳнатӣ, ба бечорагон муҳаббати беандоза дорад. Ҷомӣ дар ғазали зер бечорагонро аз золимон ҳимоят мекунад. Шоир ба золимон хитоб карда мегӯяд, ки озор додани арбоби сафо, яъне одамони дилсоф, аз халқ тамаъ хостани шумо кори беҳирадон аст. Ҳар кореро, ки ба худ нолоиқу но-

хуб донед, онро ба дигарон низ раво набинед, зеро дили миски-
нон мисли шиша нозук аст. Агар шиша шиканад, онро пайванд
кардан мушkil мебошад:

*Эй дар ин кохи амонӣ ба гаму шодӣ банд,
Бандаи нафси худӣ, даъвии озодӣ чанд?*

*Лаб ба ҳар туъма маёлой, ки дандон шиканад,
Бар сари хони фурӯмоя зи полудаву қанд.*

*Санги озор мазан бар дили арбоби сафо,
К-омад осон шикани шишаву мушkil пайванд!*

*То писандида фитад таври ту, Ҷомӣ, ҳамаро,
Ҳар чӣ бар худ матисандӣ, дигаронро матисанд.*

Ҷомӣ он касро инсонии комил мешуморад, ки меҳнат меку-
над ва бо меҳнати ҳалолои худ зиндагӣ менамояд. Вай ба одамо-
ни хушомадгӯ, коргурез ва муфтхӯр нафрат дорад. Аз ин ҷост,
ки Ҷомӣ одамонро ба нигоҳ доштани шарафи инсонии худ даъ-
ват кардааст. Ӯ дар ин байти ғазалаш касеро, ки аз пайи молу
мулк шабу рӯз дар тақопӯй аст, мазаммат намудааст ва онҳоро ба
қаноат, ба роҳи ҳақ, ба тоату ибодат ҳидоят кардааст:

*Ҷомӣ, ба мулку молу ба ҳар сифла дил мабанд,
Кунҷи фароғу ганҷи қаноат туро бас аст.*

Дар ғазали дигараш шоир кашидани озори миннати дунон,
сифлагонро нафратовар ва беномусӣ ҳисоб мекунад. Бинобар ин
бо ками худ қаноат карданро авлотар мешуморад:

*Ҷомӣ, зи хони ризқ чу ноне кифоят аст,
Озори бори миннати дунон чаро кашам?*

Шоир дар ғазалиёташ ишқи Аллоҳ ва баъдан ишқи поки ин-
сониро сурудааст. Бесабаб нест, ки шоир «Кори Ҷомӣ ишқи ху-
бон аст», – мегӯяд. Адиб гоҳе аз дидори ёр шоду масрур мегар-
дад, меболад, ба ҳаяҷон меояд ва маъшукаи худро ҳамчун як бут
парастии мекунад:

*Чомӣ, аз ман саҷдаи тоат маҷӯӣ,
Чун ман акнун пеши бут сар мондаам.*

Барои он ки ёри маҳбуб хуршеди авҷи кибриё аст, мегӯяд шоир, – бе ӯ зиндагӣ лаззате, саодате, мақсаде надорад. Ёру маҳбуи қаҳрамони лирикӣ Парвардигор мебошад:

*Бар хоки раҳ чу соя фитодему ҳамчунон
Хуршеди авҷи кунгураи кибриёт¹ ёр.*

Қаҳрамони лирикӣ аз рӯи лутфу зарофат рӯза гирифтани маҳбуи худ розӣ нест. Зеро ёри ӯ муҷассамаи олами зебоист ва рӯза ӯро беҳолу бемадор, харобу лоғар мекунад. Аз ин ҷост, ки шоир аз ёри худ хоҳиш ва илтиҷо мекунад, ки рӯза нагирад:

*Нашояд, эй маҳи хуршедрӯх, туро рӯза,
Ки нест бар маҳу хуршед ҳеч ҷо рӯза...
Тани ту коҳаду ҷони ҳазор сӯхтадил,
Мақун, мақун, ки набошад туро раво рӯза.
Басе намонд, ки созад чу моҳи нав борик
Маро фироқи ҷамоли туву туро рӯза.*

Чомӣ дар ғазали «Ид шуд» ҳамчун як ошиқи бебоку хиссиётпарвар намудор мешавад. Барои ӯ дидори ёр ид аст. Шоир аз ҳама идҳо (қурбон, рамазон) ҳамон соату вақтеро, ки ба дидори ёраш мушарраф шудааст, авлотар мешуморад. Албатта, ёри қаҳрамони лирикӣ Худои мутаъол аст ва шоир ишқи ӯро сурӯдааст:

*Ид шуд, ҳар кас зи ёре идие дорад ҳавас,
Иди мову иди мо дидани рӯи ту бас.
Иди мардум дидани маҳ, иди мо дидори ту,
Ҳамчу иди мо муборак нест иди ҳеч кас .*

Дар ин ғазал хиссиёти ботинии шоир басо рангин ва зебо ифода ёфтааст. Чомӣ ҳангоми баёни матлаб аз санъати таносуби сухан, такрор, тавсиф ва тазод бо ҷамоли маҳорат истифода бурдааст. Такрор ёфтани калимаи «Ид», муқобил гузоштани «Ид»

1 Кибриё – бузургӣ, азамат, авҷи фалак.

бо «Иди мардум» ба ғазал оҳанги зебо бахшидаанд, чозIBA ва самимияти онро афзун гардонидаанд.

Дар ғазалиёти шоир табиат бо як зебоии нотакрори шоирона тасвир ёфтааст. Фасли баҳор, тамошои бӯстон, шукуфтани гулҳо умрро дароз карда, ба инсон рӯҳу мадори тоза мебахшанд ва бояд ҳар як фард аз зебоиҳо истифода барад. Чунин аст мақсади Ҷомӣ:

*Мехиромад сӯи бӯстон шоҳиди раънои гул,
Меравад оби равон, то сар ниҳад бар пой гул.
Ёфт абр аз сим ришта, сӯзан аз зар сохт меҳр,
То сабо дӯзад қабои лутф бар болои гул.*

«Ҳафт авранг» ва таркиби он. Абдурахмони Ҷомӣ на танҳо дар сурудани жанрҳои хурди лирикӣ мартабаи бузург дошт, балки дар эҷод намудани дostonҳои ҳаҷман калони ишқӣ, ахлоқӣ маҳорату истеъдоди комилро доро буд. Ӯ дар солҳои охири ҳаёташ дар пайравии «Ҳамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Дехлавӣ 7 дostonи мустақил гуфтааст. Ба ҳамин тарик, микдори дostonҳои «Ҳамса» -ро зиёд намуда, ба 7 расондааст.

Ҷомӣ ин ҳафт дostonи худро ба ҳафт ҳазинаи пурганҷ, ба ситораҳои Ҳафтдодарон монанд кардааст. Агар, мегӯяд шоир, ин Ҳафтдодарон дар осмон шуҳратманд бошанд, ин ҳафт дostonи ман дар замин бо номи «Ҳафт авранг» мақоми хосса доранд:

*Ин ҳафт сафина дар сухан яқранганд,
В-ин ҳафт ҳазина дар гуҳар ҳамсанганд.
Чун ҳафт бародаранд бар чархи баланд,
Номӣ шуда бар замин ба «Ҳафт авранг»-анд.*

Дostonҳои Ҷомӣ чи аз ҷиҳати бандубасту композитсия ва чи аз ҷиҳати тасвири воқеаву ҳодисаҳо аз дostonҳои Низомӣ ва Амир Хусрав фарқи калон доранд. Шоир ба ин маънӣ ишорат намуда, изҳор менамояд, ки бояд ҳар кас бо меҳнати ҳалоли худ зиндагӣ кунад, ном барорад. Дар офаридани асар низ бояд ҳамин тавр бошад. Вагарна, ба ақидаи шоир, тири мақсуд ҳаргиз ба нишон намерасад:

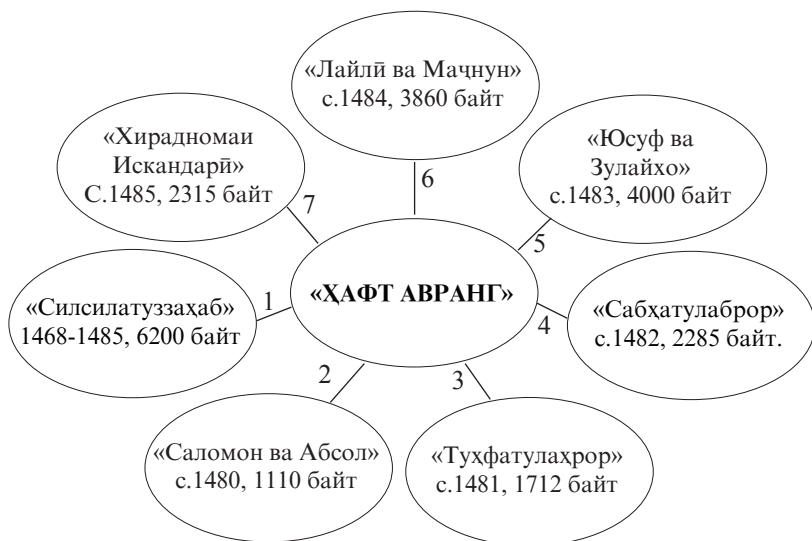
*Гавҳар чу тавон зи қон гирифтани,
Сустӣ бувад аз дуқон гирифтани.*

*Чом аз кафи дасти хеш кардан,
 Об аз нами чӯйи хеш хурдан...
 Беҳ з-он, ки хурӣ ба косаи зар
 Аз ҳавзаи соқидни дигар.¹*

Чомӣ хурсанд аз он аст, ки ба Низомиву Амир Хусрав пайравӣ кардааст, вале асарҳои ӯ хусусиятҳои худро доранд:

*Ҳар сӯ чӯйе зи об ронам,
 Ҳам худ хурам об, ҳам хурунам.*

Мусаллам аст, ки маснавиҳои «Силсилатуззаҳаб» ва «Саломон ва Абсол» тозаҷоданд. Панҷ достони дигар дар ҷавоби 5 достони «Ҳамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ ва Хусрави Деҳлавӣ иншо шудаанд. Инак, дар зер мувофиқи тартиби соли таълифашон дар бораи достонҳои «Ҳафт авранг» ба тариқи мухтасар маълумот хоҳем дод.

1. «Силсилатуззаҳаб» («Занҷирҳои тиллоӣ»). Ин маснавӣ аз се дафтар, яъне се қисми калон иборат буда, дар тӯли 17 сол, дар байни солҳои 1468-485 навишта шудааст. «Силсилатуззаҳаб» аз ҷиҳати ҳаҷм бузург буда, қариб 6200 байтро дар бар мегирад. Ин маснавии шоир бештар ба масъалаҳои накукорӣ, адлу дод,

¹ Достонҳои Низомӣ ва Амир Хусравро дар назар дорад.

хизмат ба халқ, мазаммати хислатҳои бади инсонӣ: тамаъкорӣ, дурӯғгӯӣ, инчунин танқиди аҳли чоҳ, сӯфиёну шайхони риёкор ва ғайра бахшида шудааст.

Чомӣ барои тақвияти фикраш аз ҳаёту зиндагии шахсони бузурги таърихӣ алоқамандона ҳикояту латифаҳои намакини халқиро ба риштаи назм кашидааст.

Чомӣ инсонро аз ҳама чиз бузургтар мешуморад. Дар маснавии «Силсилатуззаҳаб» ва умуман, дар ҳамаи маснавиҳои шоир образи инсони комил, инсони заҳматкаш дар ҷойи аввал меистад. Шоир дар бораи онҳо бо як самимияту эҳтиром сухан меронад. Чомӣ ба шоҳону ҳокимони зулмпеша нафрат дорад. Шоир халқро қувваи пуриқтидори давлат ҳисоб мекунад. Ӯ ба ҳокимон хитоб карда чунин мегӯяд:

*Ҳақ нишондат ба тахти додгарӣ,
То кунӣ пеши тегҳо сипарӣ.
На ки худ теги хунфишон бошӣ,
Офати ҷони ину он бошӣ.
Аддро рӯ ба чархи воло¹ кун,
Зулдро дар таҳи адам² ҷо кун.
Дастии золим агар наёрӣ баст,
Ки наёрад ба қори халқ шикаст.
Бар ҷаҳон шаҳрёр ўст, на ту,
Соҳиби иқтидор ўст, на ту.*

Дар маснавӣ ҳикояҳои воқеие, ки аз ҳаёту зиндагии инсонҳо гирифта шудаанд, хеле зиёданд. Ҳоло барои мисол аз дафтари савуми «Силсилатуззаҳаб» ҳикояти «Пиразане, ки роҳ бар Санҷар гирифта ва додхоҳӣ кард»-ро меорем.

Пиразане дар шаҳри Марв зиндагӣ мекард. Умраш қариб ба сад расида буд. Вай чор фарзанди یتим дошт. Зиндагиаш ниҳоят бо фақирӣ мегузашт. Бо пораи ноне аҳли оила қаноат мекарданд. Чунончи:

*Хуфта дар хонаам се-чор یتим,
Дилашон баҳри ним нон ба ду ним.*

1 Воло – баланд, ба авҷи аъло.

2 Адам – нестӣ, фано.

Як рӯз он се-чор ятим орзуи ангур мекунанд. Пиразан барои хошиши фарзандонашро ба чо овардан ба деҳи ҳамсоя меравад. Одамони деҳ ба пиразан як сабад ангур медиҳанд. Вале дар роҳ ду сипоҳии шоҳ аз кучое пайдо шуда, пиразанро мезананд ва сабади ангурашро ғорат мекунанд.

Пиразан гириёну нолон ба назди шоҳи замон Санҷар меояд ва аз кирдори сипоҳиён шикоят оғоз мекунад:

*Як-ду бедодгар зи лашқари ту
Дар раҳи қаҳру зулм ёвари ту,
Ба мани хаста ғорат оварданд,
Сабадам з-орзу тухӣ карданд.*

Дар охир ҷойи гираву лобаи пиразанро хашму ғзаб фаро мегирад. Вай хитоб карда ба шоҳ мегӯяд:

*Ин чӣ шоҳию мамлакатдорист,
Дар дили халқ тухми ғамкорист?
Даст аз адлу дод доштаӣ,
Золимон бар ҷаҳон ғумоштаӣ!
Чашм бикшио чу оқибатбинон,
Бинигар ҳоли зори мискинон.*

Суханҳои охирини пиразан ба шоҳу шоҳзодагони давраи темирӣ равана карда шудаанд. Дар ин замон шоҳзодагон ба айшу нӯш дода шуда, халқи бечора аз дасти одамони онҳо азобу ранҷ мекашид. Дар ин чо Ҷомии бузург суханҳои нафратомези худро ба шоҳони замонааш аз номи пиразани мазлум баён кардааст.

2. «Саломон ва Абсол». Ин достон соли 1480 ба анҷом меравад ва аз 1110 байт иборат аст. Мавзӯи асосии достон ситоиши ишқи илоҳӣ буда, дар зимни он ба тариқи рамз бисёр масъалаҳои ирфонӣ ва пандуахлоқӣ баён шудаанд.

3. «Тухфатулаҳро». Ин достон дар пайравии достони «Махзануласрор»-и Низомӣ ва «Матлаъуланвор»-и Хусрави Деҳлавӣ соли 1481 навишта шудааст. Дар ин бора Ҷомӣ чунин мегӯяд:

*Субҳи тараб «Матлаи анвор»-и ӯст,
Чайби адаб «Махзани асрор»-и ӯст.*

Ҳаҷми маснавӣ 1712 байтро ташкил медиҳад. Вай аз ҷиҳати мазмун ва сабки нигориш ба «Махзануласрор» хеле наздикӣ дорад. Аз ҷумла, монанди асари Низомӣ маснавӣ аз ҳамду муноҷот шуруъ гардида, пас аз он 20 мақола ё боб меояд. Ин бобҳо ба мавзӯҳои мухталифи ирфонӣ, яъне пайдоиши оламу офариниши одам ва ғайра бахшида шуда, инчунин олимони беамал, сӯфиёни риёкор, шоирони тамаъкор мазаммат карда мешаванд.

4. **«Сабҳатулаброр»** («Донаҳои некукорон»). Ҷомӣ дар ин маснавӣ бештар ба масъалаҳои фалсафиву динӣ аҳамият додааст. Вай аз 2885 байт иборат буда, соли 1482 таълиф шудааст. «Сабҳатулаброр» аз муқаддима, қисматҳои анъанавӣ, 40 иқд ё фасл ва хотима таркиб ёфтааст. Шоир дар бисёр фаслҳои асараш шоҳони вақтро ба накукорӣ, адолатпарварӣ даъват кардааст. Дар асар тамсилҳои ахлоқӣ бештар оварда шудаанд. Ин асар аҳамияти калони таълимию тарбиявӣ дорад.

5. **«Юсуф ва Зулайҳо»**. Достони мазкур дар соли 1483 навишта шуда, ҷавоб ба достони «Хусраву Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ мебошад. Вай аз 4000 байт иборат аст. Мавзӯи достони шоир ишқ буда, яке аз маъруфттарин асарҳои Ҷомӣ ба ҳисоб меравад. Достони «Юсуф ва Зулайҳо» ба эҷодиёти адибони минбаъдаи Шарқ таъсири калон расондааст.

6. **«Лайлӣ ва Мачнун»**. Ин дoston соли 1484 ба итмом мерасад ва дорои 3860 байт аст. Ҷомӣ достони худро дар ҷавоби «Лайлӣ ва Мачнун» -и Низомии Ганҷавӣ сурудааст. Мавзӯи дoston ишқ аст.

7. **«Хирадномаи Искандарӣ»**. Достони охири «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ ба шумор меравад.

ДОСТОНИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»

Достони маъруф ва овозадори Абдурахмони Ҷомӣ маснавии «Юсуф ва Зулайҳо» мебошад. Ин дoston дар пайравии достони «Хусраву Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ эҷод шудааст. Адиб ба ҳамин маънӣ ишорат намуда чунин мегӯяд:

*Кухан шуд давлати Ширину Хусрав,
Ба ширинӣ нишонам Хусрави нав.*

*Чу тӯтӣ табъро созам шакархо
Зи хуни Юсуфу ишқи Зулайхо.*

Достони «Юсуф ва Зулайхо» аз муқаддима, қисмати асосӣ ва хотима иборат аст. Он дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф ё мақсур иншо гардидааст, ки рукнҳои он ба тариқи зайланд:

V - - - / V - - - / V - -

V - - - / V - - - / V - -

Ма- фо-й – лун, ма- фо- й- лун, фа- ӯ-лун

Агар яке аз ҳамин байтҳои болоро ба порчаҳои тараннумӣ қисмат кунем, нақши болоро дода метавонем. Ҳамин тавр, дар як байт чор маротиба мафойлун ва ду бор фаълун такрор ёфтааст, ки онҳо рукнҳои баҳри ҳазаҷи мусаддаси мақсур мебошад.

Сужети дoston хеле қадимист. Нақлу ривоятҳои зиёд дар бораи Юсуф ва Зулайхо ҳанӯз пеш аз иншои китоби муқаддаси яҳудиён (исроилиҳо) «Таврот» дар байни эшон пайдо шуда буд. Баъдтар ба «Таврот» ворид гардид ва оҳанги динӣ пайдо кард. Пасон ба китоби «Инҷил»-и Исои Масеҳ ва ниҳоят, ба «Қуръон»-и Муҳаммади Мустафо бо тағйирҳои зиёд ворид гардид. Масалан, дар «Қуръон» сураи XII бо номи «Юсуф» омадааст. Сарчашмаи асосии достони Ҷомӣ ҳам ҳамин сураи «Қуръон» аст.

Достони «Юсуф ва Зулайхо» соли 1483 эҷод шуда, ба подшоҳи замон Ҳусайни Бойқаро (1470 – 1507) бахшида мешавад. Он шомили чор ҳазор байт аст.

Аз мазмуни дoston бармеояд, ки бисёр эпизодҳои, ки дар сураи «Юсуф» омадааст, Ҷомӣ онҳоро сарфи назар кардааст. Масалан, ҳаёти Юсуф дар Канъон, дар назди падараш Яъқуб, меҳру мухаббати Яъқуб нисбат ба Юсуф ва аз дигар фарзандон боло гузоштани Юсуф, ба сафар ӯро ҳамроҳ гирифтани бародарон, Юсуфро ба сардори корвониён фурӯхтани бародарон ва Юсуфро ба Миср овардани Молик ва ӯро харидорӣ намудани Азизи Миср ва Зулайхо, ишқи байни онҳо ва дигар эпизодҳои марбути байни онҳо дар дoston бо тарзи бадеӣ, бо обуранги шоирона дода шудаанд. Вале Абдурахмони Ҷомӣ аз эпизодҳои ба падар дурӯғ гуфтани бародарон дар бораи гург Юсуфро хӯрдан, либосҳои хунолуди Юсуфро бо гург назди Яъқуб овардани бародарони Юсуф, ба суҳан омадани гург ва бегуноҳии хешро баён кардани ӯ, нобино шу-

дани Яъқуб аз ғами Юсуф, хангоми қаҳтӣ дар Миср вохӯрдани Юсуф бо бародарон, овардани куртаи Юсуфро ба Канъон ва молидани ону шифо ёфтани чашмони Яъқуб дар дoston сарфи назар шудаанд. Умуман, пас аз он ки Юсуф бо бародаронаш аз назди падар рафт, дигар дар дoston амалиёти Яъқуб ҳам қатъ гардид. Молики корвон Юсуфро ба бозори Миср бурда, дар маърази савдо мегузорад. Юсуф, ки хусну чамоли беназир дошт, нархаш хеле баланд гардид. Касе қудрати харидани ўро надошт. Ҳатто Азизи Миср зӯраш ба харидани Юсуф нарасид. Зулайхо маҳз дар ҳамин лаҳзаҳо ба дoston ворид мегардад. Ў духтари шоҳи Мағрибзамин Таймус буд ва зару зевар, лаълу ёкути зиёд аз падар ёдгор дошт. Ҳамаи онҳоро ба Молик доду Юсуфро харид ва ба қасраш бурд. Хост, ки ба коми дил бирасад ва Юсуфро ба ин кор маҷбур кард, вале Юсуф пок бимонд. Баъд ўро тухмат карду ба зиндонаш нишонд. Азизи Миср - шавҳари Зулайхо нахуст бо-вар кард, вале баъд фаҳмид, ки Юсуф пок аст ва дар ҳаққи ӯ Зулайхо тухмат намудааст.

Ҳамин тавр, чанд сол Юсуф дар зиндон хобид. Зулайхо аз дур ўро наззора мекард ва гӯё ишқашро таскин меод. Юсуф ниҳоят ба ҷон расида, ҳақиқатро ба Азизи Миср гуфт:

*Бад-ӯ гуфт: «Эй Азиз, ин доварӣ чанд?!
Гуноҳе не, бад-ин хорим мапсанд.
Зулайхо ҳар чӣ мегӯяд, дурӯғ аст,
Дурӯғи ӯ чароғи бефурӯғ аст».*

Дигар, Зулайхо низ ба гуноҳи худ дар назди шавҳар иқрор мешавад. Бинобар ин, Азиз Юсуфро аз зиндон раҳо намуда, зиёда аз ин, ба ҷойи хеш подшоҳи Миср мегардонад. Солҳо сипарӣ мешаванд. Зулайхо ҳам дар ин давр дар шаҳру деҳ саргардон мегардаду менолад ва ниҳоят пир мешавад. Юсуф боре дар роҳи бозгашт пирзоли фартутеро мебинад, ки ӯ ҳам нобиносту ҳам гадо. Раҳмаш меояд ва ба ходимонаш мефармояд, то ин пирзолро ба дарбор биёранд, Юсуф аз нигоҳи шафқат ва одилии хеш нисбати ӯ ғамхорӣ мекунад. Ба Юсуф пирзол оқибат худро шинос мекунад. Ва аз Юсуф илтиҷо мекунад, ки ҷавонияшро баргардонад. Зулайхо ба дастури нахуст бармегардад, ҷавон мешавад:

*Ҷамоли мурдаашро зиндагӣ дод,
Рухашро хилъати фархундагӣ дод.*

Зулайхо пас аз ин аз Юсуф хошиш кард, ки ӯро ба занӣ бигирад. Юсуф андак сабр бинмуд ва Худованд ба воситаи Ҷабраил амр намуд, то ба гуфтаи Зулайхо розӣ шавад. Ҳамин тавр, онҳо ба мурод расиданд. Зулайхо, ки аз нахуст бутпараст буд, аз бутпарастӣ даст мекашад ва бути дар қаср будаи худро мешиканад ва исломро қабул менамояд. Онҳо бо ҳам 22 сол зиндагӣ мекунанд ва соҳиби фарзандони зиёд мешаванд. Боре Юсуф дар хоб падару модарашро мебинад, ки ӯро ба наздашон даъват мекунанд. Рӯзи дигар Юсуф вафот мекунад. Зиндагии Зулайхо пас аз ин дар ибодатгоҳ мегузарад. Ҷаму дарди Юсуф корашро кард ва ниҳоят Зулайхо ҳам чон медиҳад. Чунин аст мазмуни мухтасари достон.

ТАҲЛИЛИ НАҚШҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Достони «Юсуф ва Зулайхо» аз нигоҳи сарчашмаҳои пайдоиш ва нақлу ривоятҳои мардуми яҳудӣ ва махсусан, сураи «Юсуф»-и «Қуръон» динист, дар он ишқи илоҳӣ ситуда шудааст. Ин ғоя дар симои Юсуф - писари Яъқуби пайғамбар инъикос ёфтааст. Яъқуб медонист, ки фарзанди хурдиаш Юсуф оянда пайғамбар мешавад, бинобар ин аз нахуст ӯро аз фарзандҳои дигараш боло гузошт. Барои ӯ аз бихишт асо овард. Ин бошад, хашму ғазаби фарзандони дигарашро зиёд намуд. Аммо вақте ки бародарон Юсуфро бурданд ва боз ӯро ба назди падар барнагардонданд, Яъқуб дигар коре накард ва ҳамин тавр дар достон амалиёти ӯ қатъ гардид аз ин нигоҳ нақши Яъқуб чун дар «Таврот», «Инҷил» ва «Қуръон» муаассир нест. Ҷомӣ дар достон ба нақши Юсуф бештар тавачҷух намудааст ва андешаҳои ирфонии ҳешро дар симои ӯ ба қалам додааст. Юсуф соҳибҷамол аст, ҳусни расо дорад, ки ба ӯ ин ҳусну ҷамолро Худованд додааст. Ана ҳамин ҳусну ҷамол сабабгори ба вучуд овардани амалиётҳои зиёди достони шоир гардидааст. Дар достони Ҷомӣ Юсуф ба ҷуз муҳаббат ба Худо дигар мурод надорад ва ҳамаи амалиёте, ки дар ӯ зоҳир шуд, ба ин тобеъ ҳастанд. Ҷомӣ дар симои Юсуф марди роҳи Худоро нишон додааст. Ӯ бисёр хислатҳои наҷиби инсонӣ дорад.

Мухимаш он аст, ки гуфтори нек, рафтори нек ва кирдори нек до-
рад. Юсуф пок аст ва то охир ба покӣ дар роҳи Ҳақ содиқ мемо-
над. Ӯ ба роҳи бад нарафт, ба зани Азизи Миср Зулайхо хиёнат
накард. Агарчи дар ин роҳ азобу машаққат кашида бошад ҳам,
покизагиरो нигоҳ дошт. Ҳатто дар охир, вақте ки Азизи Миср
вафот карда бошад ҳам, ба ӯ то аз Худо амр нашуд, ба Зулай-
хо издивоҷ накард. Гузашта аз ин, ба воситаи ин нақш Ҷомӣ ни-
шон додан хост, ки марди роҳи Ҳақ, покдоман, накукор, саховат-
пеша, инсондӯст, хайрхоҳ ва бомаърифат мешавад. Вақте ки ба
ҷойи Азизи Миср подшоҳ шуд, барои мардуми кишвар дари хай-
ру саховат ва адолатро кушод. Омадани соли қаҳтиро амри Худо
донист ва дар сари вақт тадбири ин корро ҷуст ва раиятро аз ин
балои гуруснагӣ раҳонид. Ба халқ хайру саховат намуд.

Ҳатто ба тадбирҳои макқоронаи Зулайхо тан надод. Зулайхо
ба канизонаш фармуд, то Юсуфро аз роҳ зананд. Аммо ба мурод
нарасид. Юсуф ин кори нопокро накард ва пок буду пок монд.
Юсуф дар дoston ҳамчун шахси меҳнатдӯст ва хоксору фурӯтан
тасвир ёфтааст. Ин ҳисоли начиб хангоми иҷро кардани корҳои
ҷӯпонӣ ва дигар хизматҳои дар дарбори Азизи Миср кардаи ӯ
баръало намудор гардид. Марги Юсуф ҷанбаи динӣ дорад. Юсуф
ҳама корҳои муҳимро дар роҳи Аллоҳ кард, ба инсонҳо нишон
дод, ки ҳар як фард, хоҳ шоҳ бошаду хоҳ гадо, бояд дар роҳи Ҳақ
қадам ниҳад, устувор бошад ва содиқона, ҳамчун бандаи вафо-
дору содиқ хизмат намояд. Юсуф чун дид, ки ҳама корҳо ба некӣ
ба сомон расиданд, дигар орзую ормон дар дилаш намонд ва аз
Парвардигор хоҳиш кард, то ҷонашро ситонад. Хулоса, пок ома-
ду пок рафт, бо ишқи Аллоҳ омаду бо ишқи Аллоҳ рафт. Аз наза-
ри шоири бузург Абдурахмони Ҷомӣ инсон бояд нисбати холиқи
худ ҳамин тавр бошад, ҳамин тавр қору зиндагӣ намояд, ҳамин
тавр дар роҳи Ҳақ содиқ бимонад ва ниҳоят, ҳамин тавр бо ишқи
саршор ва поку беолоиш нисбати Худои азза ва ҷалла ҷон диҳад.

НАҚШИ ЗУЛАЙХО

Зулайхо дар дostonи шоир мақоми хосса дорад ва хеле нақши
мураккаб ҳам аст. Дар оғози дoston ҳамчун нақши манфӣ амал
мекунад, вале дар анҷоми дoston нақши мусбатро бозидааст.
Умуман, барои типӣ баромадани симои қаҳрамон ва кушодани
дунёи ботинии Юсуф ин нақш хизмат кардааст. Зулайхо духта-

ри дӯстдоштаи подшоҳи Мағрибзамин аст. Ӯ дар ҳамин хонадон тарбия ёфтааст. Зулайхо чун ачдоди худ ба оини бутпарастӣ муътақид буд ва чун ба Миср омад ва завҷаи Азизи Миср гардид, бо худ бутеро низ овард. Ӯ чун Юсуфи соҳибчамолро дид, ошиқи зораш шуд ва ҳамаи роҳу воситаҳоро истифода бурд, то ба муроди дил бирасад. Муҳаббати ӯ нисбати Юсуф бисёр самимӣ буд. Вале дар ин чода ҳарчанд саъю талош варзид, комёб нашуд. Ин ҳолатҳои рӯҳиро шоир ба ин тарз ба қалам додааст.

*Худоро, эй фалак, бар ман бубахшию!
Ба рӯи ман даре аз меҳр бикишю.
Агар нанҳӣ ба каф домони ёрам,
Гирифтoram, касе дигар надoram.
Вале чун буд дар сурат гирифтор,
Нашуд дар аввал аз маънӣ хабардор.
Зулайхо васлро мечуст чора,
Вале мекард аз он Юсуф канора.
Зулайхо баҳри як дидан ҳамесӯхт,
Вале Юсуф зи дидан дида медӯхт.*

Зулайхо дар рафти ҳодисаю воқеаҳои асар аз қору рафтор, аз ишқи поки инсонӣ даст кашада, ба дарёфти ишқи илоҳӣ мерасад. Зулайхо ба ҳулосаи дуруст омад ва дар охир ислоҳ шуд. Аммо адиб нишон додааст, ки роҳи дарёфти Ҳақ душвор аст. Зулайхо дар ин роҳ нобино, зору низор ва пири барҷомонда шуд. Ба ҳар ҳол ба мурод расид. Нахуст Юсуф Зулайхоро нашинохт, аммо пас аз суҳбат, саволу ҷавоб дарк кард, ки пирзоли наздаш истода ҳамон Зулайхои зебою барност, ҳамон Зулайхоест, ки ба муроди дилаш нарасидааст. Тавачҷуҳ намоед ба гуфтугузори онҳо: Юсуф ба ин пиразан назар карда, аз ӯ мепурсад:

*Бигуфт: «Онам, ки чун рӯи ту дидам,
Туро аз ҷумла олам баргузидам.
Фишондам ганҷу гавҳар дар баҳоят,
Дилу ҷон вақф кардам дар ҳавоят.
Ҷавонӣ дар гамат барбод додам,
Бад-ин пирӣ, ки мебинӣ, фитодам».
Бигуфт: «Ку ҷавонию ҷамолат?»
Бигуфт: «Аз даст шуд дур аз висолат».*

Бигуфто: «Хам чаро шуд сарви нозат?»

Бигуфт: «Аз бори ҳаҷри ҷонгудозат».

Бигуфто: «Чашии ту бенур чун аст?»

Бигуфт: «Азбаски бе ту гарқи хун аст».

Чомӣ дар нақши Зулайхо чӣ хел ба қуллаи мурод, ба Ҳақ расиданро нишон дода, гуфтанист, ки тай кардани зинаҳои камолоти инсонӣ ва фатҳи қуллаи мурод роҳи басо душвор аст. Сабру таҳаммул, ранҷу озори зиёд меҳаҳад. Агар инсон тоқат кунад ва дар ин роҳ саъю талош намояд, албатта, мисли Зулайхо матлабаш ҳосил хоҳад шуд.

Бубинед, дар ифшои ин андешаҳо, баёни ҳолатҳои рӯҳӣ ва ҷисмонии қахрамонони асар шоир чӣ қадар заҳмат кашида, широна ин вазро тасвир намудааст. Дар намунаи боло санъатҳои саволу ҷавоб, таносуби суҳан, тазод бисёр нишонрас табиӣ ва хотирмон омадаанд. Ба ин восита пеши ҷашии хонанда ҷаҳони ботинии қахрамонон ба тарзи амиқ ҷилвагар мешавад. Аз тарафи дигар, ин муколама саволу ҷавоби Хусраву Фарҳодро аз достони «Хусраву Ширин»-и Низомии Ғанҷавӣ пеши назар меорад ва хонанда ба ҳулосае меояд, ки ин ду адиб дар суҳангустарӣ, хунари шоирӣ дасти тавоно доранд.

Дар анҷом чун Юсуф аз ҳақиқати ҳоли Зулайхо воқиф гардид, дилаш сӯхт ва аз ӯ пурсид, ки чӣ хоҳиш дорӣ? Зулайхо ҷавоб медиҳад ва аз ӯ ду хоҳиш мекунад. Нахуст, ҳамон ҳусну ҷамол, ҳамон ҷавониамро баргардон ва дувум маро ба никоҳат дарор. Бо амри Парвардигор ин ду дархостро Юсуф иҷро мекунад. Акнун Зулайхо ҳам ба Ҳақ расид ва дар ин ҷода ба Юсуф баробар шуд. Аз ин нигоҳ ҳам нақши Зулайхо ибратомӯз аст.

Дар дoston нақшҳои дувумдараҷа ба мисли падари Юсуф Яъқуб, падари Зулайхо Таймус, бародарони Юсуф, Азизи Миср ва дигарон низ омадаанд. Қору амалиёти ҳамаи онҳо дар дoston барои боз ҳам барҷаста баромадани нақшҳои асосии дoston – Юсуф ва Зулайхо хизмат кардаанд. Инчунин, барои беҳтару аниқтар инъикос намудани мақсади нависанда, ғояи асар нақши муҳим бозидаанд.

ДОСТОНИ «ХИРАДНОМАИ ИСКАНДАРӢ»

Фарқи асари Ҷомӣ аз дигар «Искандарномаҳо». Искандар дар адабиёти ҷаҳонӣ яке аз образҳои барҷаста ба ҳисоб меравад. Дар бораи ҳаёту зиндагӣ ва қору амалиёти Искандари таърихӣ, ки дар солҳои 356-323 то мелод дар Юнони қадим умр ба сар бурдааст, асарҳои зиёди таърихӣ ва адабӣ офарида шудаанд. Дар адабиёти форс-тоҷик аввалин шоире, ки дар бораи Искандар асар эҷод кардааст, Абулқосими Фирдавсӣ мебошад. Вай дар қисмати таърихии «Шоҳнома» ҷангу хунрезихо, забту лашкаркашиҳои Искандарро хеле батафсил ҳикоят мекунад. Фирдавсӣ Искандарро ҳамчун шоҳи ғоратгар, золим ва забткор, ки дар ҳақиқат ҳамин тавр буд, нишон додааст. Ин хусусият дар «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ низ ба назар мерасад. Дар асари Низомӣ Искандар шоҳи кишваркушо, далеру шучоъ ба қалам дода шудааст.

Ҷомӣ дар эҷод намудани достони «Хирадномаи Искандарӣ» ба Низомӣ ва Амир Хусрав пайравӣ кардааст. Вале аз достонҳои дар боло номбурда фарқи калон дорад. Агар дар «Шоҳнома» ва «Искандарнома» ҳарбу зарби майдони ҷанг, қатлу ғорат, қаҳрамонию фидокорию Искандар дар ҷойи аввал бошад, дар достони Ҷомӣ «Хирадномаи Искандарӣ» хирад, ақлу заковати инсонии хирадманд мавқеи асосиро ишғол менамояд. Дар асари Ҷомӣ Искандар на ҳамчун шоҳи хунхору истилогар, на ҳамчун шоҳи кишваркушо, балки ҳамчун шоҳи бомаърифату хирадманд тасвир ёфтааст. Аз ин ҷост, ки Ҷомӣ ба достон номи «Хирадномаи Искандарӣ»-ро гузоштааст.

Асари Ҷомӣ низ мисли достонҳои дар боло номбурда дар баҳри мутақорибии мусаммани маҳзуф эҷод шудааст. Достон аз 2315 байт иборат буда, соли 1485 ба анҷом мерасад.

Сужети асар. Пас аз баёни бобҳои анъанавӣ – наъту муноҷот қисмати асосии достони «Хирадномаи Искандарӣ» шурӯъ гардидааст. Файлакус¹ подшоҳи Юнонзамин дар айёми пиронсолиаш писардор мешавад. Ёро Искандар (Александар) меноманд. Файлакус Искандарро ба тарбияи Арасту² медиҳад. Арасту ба Искандар илмҳои гуногунро пурра меомӯзад. Файлакус дар назди олимони бузург аз писараш имтиҳон меги-

1 Файлакус – Филиппи II, подшоҳи Юнон, соли 336 пеш аз мелод ба қатл мерасад.

2 Арасту – Аристотелис – Аристотел, файласуфи машҳури Юнони қадим. Дар байни солҳои 384 – 322 пеш аз мелод умр ба сар бурдааст.

рад. Искандар аз имтихон бо сарбаландӣ мегузарад. Падараш хурсанд мешавад. Баъд аз ин Файлакус аз Арасту хоҳиш мекунад, ки барои пеш бурдани давлатдории Искандар хирадномае нависад. Арасту хирадномаро ба анҷом мерасонад. Дар ин айём Файлакус вафот мекунад. Искандар ба маснади шоҳӣ менишинад. Баъди ин дар дoston хирадномаҳои олимони бузург Арасту, Афлотун (Платон), Суқрот (Сократ) ва боз чор донишманди дигар оварда мешаванд. Ин хирадномаҳо бештар характери тарбиявӣ доранд. Пас аз ҳар хираднома Ҷомӣ барои тасдиқи фикраш аз ҳаёти шахсони бузург саргузаштеро нақл намуда, инчунин ҳикояҳои тамсилӣ меорад. Мазмуни ҳикояҳои овардашуда ба хирадномаҳо саҳт алоқаманд мебошад.

Дар давраи ҳукмронияш Искандар роҳи адлу додро пеш мегирад. Ӯ ба мамлакатҳои гуногуни Ғарбу Шарқ лашкар кашида, онҳоро забт менамояд ва шаҳрҳо бино мекунад. Ба Хитой рафта, бо ҳокон сулҳ мебандад ва аз ӯ дар бораи қаноату шикастнафсӣ панди судманд мегирад. Аз он ҷо ба Ҳиндустон лашкар кашида, бо бараҳманон (донишмандони Ҳинд) вохӯрда, суҳбат менамояд. Баъд ӯ ба шаҳре мерасад, ки дар он шаҳр на шоҳ ҳасту на гадо. Ҳама баробар ва бародарона зиндагӣ мекунанд. Зулму истисмор тамоман нест. Искандар хеле мутаассир мешавад. Ӯ аз одамонаш ҷудо шуда, ба кӯҳи Қоф меравад. Аз он ҷо пас гашта, роҳи ватанро пеш мегирад. Вале хангоми бозгашт дар биёбоне вафот мекунад. Даҳ нафар ҳаким Искандарро ба некӣ ёд мекунанд. Пас тобуташро ба Искандария, ба назди модараш меоранд ва ҳакимон ба модари Искандар таъзияномаҳо менависанд. Бо ҳамин дoston ба охир мерасад.

Идеиҳои шоҳи одил ва маърифатпарвар. Аз сужети дoston чунин ба назар мерасад, ки Искандар аз рӯзе, ки ба сари тахт нишаст, дар кишвар адлу адолатро барқарор намуд. Сониян, ба ҳар мамлакате, ки мерафт, барои ободию осудагии мардуми он саъю кӯшиш мекард, шаҳрҳои нав месохт. Аз ин ҷиҳат дostonи Ҷомӣ ба маснавиҳои шоирони гузашта то андозае шабеҳ аст. Ба ақидаи Ҷомӣ танҳо шоҳи донишманд одилу халқпарвар мешавад. Искандар ҳам марди фозил ва хирадманд буд. Ӯ мамлакатро аз рӯйи хирадномаҳо, ки онҳоро файласуфон навишта буданд, идора мекард. Дар ин ҷо адиб роли хирадро баланд бардоштааст. Ҷомӣ ба ҳамин маънӣ ишорат карда мегӯяд:

*Кунун кардаам пушти ҳиммат қавӣ,
Диҳам маснавиро либоси навӣ.
Куҳан маснавиҳои пирони кор,
Ки мондаст аз он рафтагон ёдгор,
Агарчи равонбахшу ҷонпарвар аст,
Дар ашъори нав лаззати дигар аст.
Ба як силк хоҳам чу гавҳар кашид
Хирадномаҳо, к-аз Сикандар расид.
Хираднома з-он ихтиёри ман аст,
Ки афсонаҳои на кори ман аст.
Зи асрори ҳикмат суҳан рондан
Беҳ аз қиссаҳои куҳан хондан.*

Идеяи шоҳи одил аз эҷодиёти даҳанакии халқ сарчашма ме-
гирад. Дар ҷамъияти ғулумдорӣ ва феодалӣ мардуми одӣ ҳамеша
аз шоҳону ҳокимони вақт зулму бедодӣ медиданд. Бинобар ин,
орзу мекарданд, ки шоҳон одил ва адолатпарвар бошанд. Ин
танҳо як орзуо ҳаёли хоме буд, ки халқ дар осораш, дар зимни
нақлу ривоятҳо, афсонаву қиссаҳо ифода кардааст. Ҷояи шоҳи
одил аз эҷодиёти даҳанакии халқ ба асарҳои шоирони бузурги мо
дохил гардидааст. Ҷомӣ бошад, ин идеяро дар симои Искандар
ри таърихӣ нишон додааст. Искандари Ҷомӣ марди фурӯтан ва
фозилу доност. Ҳангоме ки падараш вафот мекунад, мисли бисёр
шоҳзодагони темурӣ - Бадеуззамон, Ёдгормирзо, Халилсултон,
Абусаид, Абдуллатиф ва дигарон барои ҷоҳу мансаб талош на-
карда, хуни бародару падарро нарезонда, ба тахти шоҳӣ намени-
шинад. Ў ба халқ муроҷиат карда мегӯяд, ки ман даъвои подшоҳӣ
надорам. Ҳар касеро қабул кунед, ихтиёр доред. Ман ҳам мисли
шаҳрвандони ин кишвар ҳастам, бартарие надорам:

*Надорам зи қас пояи бартарӣ,
Ки бошад маро вояи¹ сарварӣ.
Зи хайли шумо ман яке дигарам,
Ҳаёли сарӣ нест андар сарам.
Маро бо шумо нест рои хилоф,
Аз ин тирагӣ дорам оина соф.
Бичӯед аз баҳри худ меҳтаре,*

---

1 Воя – ҳочат, мурод.

*Карампарваре, маъдалатгустаре¹.
Бувад бо раоё² ҳама чарбу нарм,
Нигаҳдори эшон зи ҳар сарду гарм.*

Аммо халқ аз Искандар дида шахси лоиқу арзандаро наёфта,
худи ўро ба маснади шоҳӣ даъват менамояд:

*Ки «Шоҳо, сару сарвари мо туй!
Зи шоҳон ҳамин меҳтари мо туй».*

Искандар, ҳангоме ки ба тахт менишинад, қасам ёд мекунад,
ки ҳаргиз аз роҳи адолат намегардад:

*Зи илҳоми адлам кунад баҳраманд,
Наяфтад ба чуз адл ҳечам писанд.*

Ў танҳо як мақсаду як орзу дорад:

*Раҳонам зи гам ҳар гамандешро,
Кунам марҳаме ҳар дили реширо.
Чу шоҳ аз раийят бувад комхоҳ,
Гадо бошад андар ҳақиқат, на шоҳ!*

Ҷомӣ дар баёни ин масъала, яъне интихобӣ будани шоҳ нисбат
ба гузаштагон ва ҳамзамононаш қадами чиддие ба пеш ниҳодааст.

Абдурахмони Ҷомӣ лоиқи подшоҳӣ ҳамон шахсеро медонист,
ки бомаърифат, донишманду хирадманд бошад. Илова бар
ин, шоҳ дар идора кардани давлат бояд бо ҳақимон ва фозилон
машварат кунад. Зеро:

*Зи дониш шавад кори гетӣ басоз,
Зи бедонишӣ кор гардад дароз.
Агар шоҳи даврон набошад ҳақим,
Бувад дар ҳазизи³ чаҳолат муқим.*

Идеяҳои шоҳи одилу бомаърифат дар дoston узван бо ҳам
алоқаманданд. Онҳо якдигарро инкишоф ва такмил медиҳанд.
Зеро, ҳангоме ки мо шоҳи одил мегӯем, ҳамоно хирад, дониш
пеши назар меояд. Шоҳ, ба ақидаи Ҷомӣ, ҳаргиз бе донишу хи-

1 Маъдалатгустар – адолатпарвар, боинсоф.

2 Раоё – раият, халқ.

3 Ҳазиз – пастӣ.

рад одил шуда наметавонад. Ҳатто модари шоҳ дар анчоми дoston ба хирадмандон изҳори миннатдорӣ мекунад. Чунки маҳз дар натиҷаи тарбия ва бо маслиҳату машварати онҳо Искандар шоҳи одилу адолатпарвар шудааст:

*Зи анфосатон гаишт ҳал мушкилам,
Ба сарҳадди чамъийят омад дилам.
Дар ин нилгун кохи минонамо
Чаҳон ҷумла кӯранду бино шумо.
Чаҳон аз шумо матлаи¹ нур бод
В-аз он нур чаими бадон дур бод!*

Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» ба шоҳону ҳокимони золими замонааш муроҷиат карда, онҳоро ба адлу дод даъват менамояд:

*Чаҳонподшоҳо, дар инсоф кӯш,
Зи ҷоми адолат майи соф нӯш.
Ба инсофу адл аст гетӣ ба пой,
Сипоҳе чу он нест гетикӯшой,
Агар мулк хоҳӣ, раҳи адл пӯй,
В-агар не, зи дил он ҳавасро бишӯй!*

Адиб аз подшоҳони замонааш талаб мекунад, ки онҳо ҳам мисли Искандар одил ва раиятпарвар шаванд ва аз қору рафтори ӯ ибрат гиранд.

ПАЙДОИШ ВА ТАШАККУЛИ ИДЕЯИ «ЧАМЪИЯТИ ХАЁЛӢ» ДАР АДАБИЁТИ ШИФОҲӢ ВА КИТОБӢ

Достони «Хирадномаи Искандарӣ» ва бевосита идеяи чамъияти хаёлӣ дар кохи муҳташами адабиёти хазорсолаи форсу тоҷик ва умуман, адабиёти чаҳонӣ ҳамчун намунаи олии ақлу хиради инсон мақоми босазо дорад.

Ин идея ба рӯзгори инсонҳо нуру зиё, хираду маърифат бахшида, дили онҳоро ба ҳаёти хушбахтона гарм намудааст.

Идеяи чамъияти хаёлӣ аз эҷодиёти даҳонакии халқ сарчашма гирифтааст.

Ҳанӯз аз замонҳои қадим халқи бечора дар бораи зиндагии хушбахтона, чамъияти бесинф нақлу ривоятҳои зиёде эҷод карда

¹ Матлаъ – тулӯғоҳ, ҷойи баромадан

буд. Халқ шоҳи одилу чамъияти озодро орзу мекард. Пас, хангоме ки хат пайдо мешавад, ровиён ва ноқилон онҳоро чамъ намуда, ба шакли китоб медароранд. Дар солномаҳо, асарҳои ахлоқӣ ва динӣ ин нақлу ривоятҳо бо тафсилоту тағйирот дохил мегарданд. Яке аз ҳамин гуна асарҳо, ки таърихи қариб сеҳазорсола дорад, «Авесто» мебошад. «Авесто» китоби муқаддаси дини зардуштист. Дар он асотир ва нақлу ривоятҳо фаровон омадаанд.

Дар бисёр нақлу ривоятҳои, ки дар «Авесто» оварда шудаанд, муборизаи ду қувва - бадӣ ва некӣ инъикос ёфтааст. Қувваи бадӣ Аҳриман ва некӣ Аҳурамаздо мебошанд. Ба ҳамин тариқ, муборизаи Аҳриману Аҳурамаздо композитсияи умумии нақлу ривоятҳоро ташкил медиҳанд. Аҳурамаздо ба фариштаҳои осмонӣ ва дар замин ба Йема - шоҳи одилу оқил сардор ва роҳнамо буд. Боре Аҳурамаздо ҳамаи фариштаҳо, аз ҷумла Йемаро даъват намуда огоҳ менамояд, ки ба наздикӣ зимистони саҳт мешавад, барфи зиёд меборад ва аз барфу тӯфон ҳама ба зерӣ об мемонанд, олами набототу ҳайвонот ва инсонҳо ҳам нест мешаванд. Аз ин хотир дар баландӣҳо, дар ҷойҳои мувофиқ барои ҳайвоноту наботот паноҳгоҳҳо, барои одамон манзил сохтан даркор. Пас аз ин аз наботот навъҳои хушсифату бечирм, аз ҳайвонот ҷуфтҳои хубу хушзот ва аз инсонҳо танҳо ҷуфтҳои поку некусиришт, бофаросату хубрӯй, хушахлоку меҳнатдӯст, далеру шучоъро хоста гирифтани муҳим аст. Аз инсонҳои дурӯя, фосику коргурез, зиштрӯй парҳез бояд қард. Ашхоси интиҳобшуда ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан бояд зебо бошанд.

Қисмати аввали ривоят бо он поён меёбад, ки Йема супориши Аҳурамаздоро ба ҷо оварда, одамону набототу ҳайвоноти интиҳобкардари аз хунукию тӯфон эмин нигоҳ медорад. Пас аз ин давраи дуум оғоз меёбад. Ин «давраи тиллоӣ» гӯё ҳазор сол давом кардааст. Дар ин муддат баробарию бародарӣ асоси чамъиятро ташкил меод. Дигар одамон наемурданд, зулму истисмор набуд, яъне ҳамон ашхоси беҳтарин дар ин давра кишварро обод намуданд. Масалан, дар қисмати «Вандидод» дар ин бора гуфта шудааст:

*Агар давраи Йемаи ҳукмрони боқудрат намешуд,
На хунукии саҳт, на гармои сӯзон, на офат,
Дар он на тирӣ буд, на мурдан
Ва на раику ҳасаде, ки дев ба вуҷуд овардааст.*

Аммо Йема аз ин муваффақиятҳо саргаранг мешавад, дигар ба суханони Ахурамаздо гӯш намекунад ва даъвои худой мекунад. Маслиҳатгари ӯ Аҳриман мешавад. Дар натиҷа халқ аз ӯ рӯ мегардонад. Пас аз ин Йема аз тарафи Ажадаҳок кушта мешавад.

Мазмуни мухтасари ривоят аз ҳамин иборат аст. Маҳз ҳамин ривоят барои пайдо шудани чандин асарҳои барҷастаи қарнҳои минбаъда сарчашмаи асосӣ гардид.

Дар адабиёти тоҷику форс ин идея, яъне тасвири ҷамъияти ҳаёли бори аввал дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ инъикос ёфтааст. Дар асари Фирдавсӣ Йема бо номи Ҷамшед ёдоварӣ шудааст. Мувофиқи тасвири Фирдавсӣ Ҷамшед 700 сол подшоҳӣ мекунад. Дар аввал чун дар «Авесто» одил, додгустар, халқпарвар буд. Мамлакат обод, халқ осуда, зиндагӣ пурнишот, одамон вафот намекунанд. Аз ин пешрафт Ҷамшед мағрур шуда, дигар ба суханони Ахурамаздо гӯш намекунад, дар байни халқ худаширо яздон эълон мекунад. Ӯ осӣ мешавад ва аз тарафи Заҳҳок ба қатл мерасад.

Агар ҳар ду вариантро бо ҳам қиёс кунем, равшан мегардад, ки дар байни онҳо монандӣ бисёр назаррас аст. Дар асари Фирдавсӣ исмҳо тағйир ёфтаанд. Масалан, дар «Авесто» Йема, дар «Шоҳнома» Ҷамшед, дар «Авесто» Ажадаҳок, дар «Шоҳнома» Заҳҳок ва амсоли ин. Дигар, дар достони «Ҷамшед» тасвири «давраи тиллоӣ» ё ҷамъияти ҳаёли сарфи назар шудааст. Фирдавсӣ тасвири онро дар қисмати таърихии «Шоҳнома» овардааст. Достони «Ҷамшед» дар қисмати аввал, яъне қисмати мифологӣ омадааст. Фирдавсӣ танҳо як қисми ривояти мазкурро дар достон оварда, онро эҷодкорона истифода бурдааст. Рӯзгори Ҷамшед то андозае унсурҳои ҷамъияти ҳаёлиро дар худ ниҳон дорад. Масалан, Фирдавсӣ мегӯяд:

*Чунин сол сесад ҳам рафт қор,
Надиданд марг андар он рӯзгор.
Зи ранҷу зи бадшон набуд огаҳӣ,
Миён баста девон ба сони раҳӣ.
Ба фармон-и мардум ниҳода ду гӯш,
Зи ромши ҷаҳон буд пуровози нӯш.
Чунин то баромад бар ин солиён,
Ҷаметофт аз шоҳ фарри қаён.
Ҷаҳон буд ба ором, аз ӯ шодком,
Зи Яздон бад-ӯ нав ба нав буд паём.*

Дар «Шоҳнома» достони «Искандар» мавқеи калон дорад. Асосан бо ҳамин дoston қисмати таърихии «Шоҳнома» оғоз ёфтааст. Дoston аз 2417 байт иборат буда, аз ҷанги Юнону Эрон, яъне аз задухӯрди лашкари Файлакӯс (падари Искандар) ва Доро оғоз мегардад. Дар дoston Искандар ҳамчун шахси ғоратгар қаламдод шудааст. Ӯ шаҳрҳо, мамлакатҳо ва кишвару буми зиёдеро ба зери тасарруф дароварда пеш мерафт, мекушт, ғорат мекард:

*Зану кӯдаку пирамардон ба роҳ
Бирафтанд гирён ба наздики шоҳ,
Ки «Эй шоҳи бедор, боз ор ҳуш,
Масӯзон бару буму кӯдак макуш!»
Сикандар бар эшон наёвард меҳр,
Бар он хастагон ҳеч нанмуд чеҳр.
Гирифтанд аз эшон фаровон асир,
Зану кӯдаки хурду барнову пир.
Суи Нимрӯз омад аз роҳи Буст,
Ҳама рӯи гетӣ зи душман бишуст.*

Пас Искандар ба шаҳри бараҳманон мерасад. Ин боб «Рафтани Искандар ба шаҳри бараҳманон» ном дорад. Бошандағони ин шаҳр аз омадани Искандар воқиф гашта, ба ӯ мактубе менависанд. Дар ин мактуб ба Искандар гӯшзад мекунанд, ки агар мақсади ту молу сарват бошад, мо аз он бенасибем. Мо танҳо донишу хирад дорем, ки инро шумо гирифта наметавонед. Искандар бо чанд нафар донишмандони румӣ ба назди онҳо меравад ва бо онҳо суҳбат мекунад, саволҳои зиёде медиҳад. Аз саволу ҷавоб равшан мегардад, ки бошандағони он ҷо бисёр фақирона зиндагӣ мекардаанд. Қариб урён мегарданд, молу чиз надоранд. Мардумаш баробару бародаранд. Онҳо дар саволу ҷавоб Искандарро мулзам мекунанд:

*Сикандар чу рӯи бараҳман бидид,
В-аз он гуна овози эшон шунид.
Давону бараҳна тану пову сар,
Танаши бебару ҷон зи дониш ба бар.
Хуру хуфту ором дар дашту кӯҳ,
Бараҳна ба ҳар ҷой гашта гурӯҳ.*

*Ҳама хӯрданишон бари мевадор,
Зи тухми гияҳ руста бар кӯҳсор.
Сикандар бипурсид аз хобу хурд,
Аз осоишу гарди рӯзи набард.
Хирадманд гуфт: «Эй ҷаҳонгир мард,
Кас аз мо нагӯяд зи нангу набард,
Зи пӯшидани ё зи густардани,
Ҳама бениёзем аз хӯрдани».*

Искандар аз ин хеле мутаассир гашта, рӯҳан тағйир меёбад.
Чехрааш заъфарон гашта, ашк аз чашмонаш чорӣ мегардад:

*Сикандар чу гуфтори эшон шунид,
Ба рухсора шуд чун гули шанбалид.
Ду рух зарду ду дида пуроб кард,
Ҳамон чехри хандон пур аз тоб кард.*

Афсӯс хӯрду тавба кард. Барои ҳамин ба ҳар кас сарвату молашро бахшида, аз назди бараҳманон ба тарафи Ховар роҳ пеш гирифт:

*Басе низ бахшид бар ҳар касе,
Ба наздики эшон набуд ӯ басе.
Беозор аз он ҷойгаҳ баргирифт,
Бар он ҳамнишин роҳи Ховар гирифт.*

Дар достони «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ тасвири чамбияти хаёли каме тағир ёфтааст. Искандар ҳангоми сафарҳои ҳарбиаш ба мамлакати шимол мерасад ва мебинанд, ки кишвар бешоҳ аст, бою камбағал надорад, фиребгару қаллоб, бекорхӯчаву бевичдон нест. Онҳо умри зиёд дида, дар пиронсолӣ вафот мекунанд. Дигар, муъҷизаи мамлакат боз он будааст, ки дузд, хиёнаткор дар сари вақт чазо мегирифтааст. Искандар бо лашкараш ба диёр дохил шуда, боғҳои мевадор, галаю рамаҳои сершумори бе-галабону бечӯпон ва дигар муъҷизоти зиёдеро мебинанд. Сарбозе аз дарахт мева мегирад, ҳамонро мебинанд, ки пушташ кӯз шудааст. Искандар ба шигифт меафтад, баъд аз ин ба хаёл меравад ва дар дил чунин мегӯяд:

*Ба дил гуфт: «Аз ин розҳои шигифт,
Агар зиракӣ, панд бояд гирифт.
Нахоҳам дигар дар ҷаҳон сохтан,
Ба ҳар сайдгаҳ доме андохтан.
Маро бас буд, аз ҳар чӣ андӯхтам,
Ҳисобе аз ин мардум омӯхтам.
Бад-эшон гирифтаст олам шукӯҳ,
Ки автоди олам шуданд ин гурӯҳ.
Агар сират ин аст, мо бар чиём?!
В-агар мардум инанд, пас, мо киём?!*

Ниҳоят, Искандар аз ҷаҳонگیرӣ, қатлу ғорати мардумон сахт пушаймон мешавад. Ӯ бо дарду алам мегӯяд, ки агар ман пештар аз чунин мамлакат хабар медоштам, ҳаргиз дигар гирди ҷаҳон намегаштам, дину оин, кору рафтори онҳоро мепазирuftам:

*Гар ин қавмро пеш аз ин дидаме,
Ба гирди ҷаҳон барнагардидаме.
Аз ин расм нагзаитӣ оини ман,
Чуз ин дин набудӣ дигар дини ман.*

Искандар аз ҳамин чо пас мегардад. Дигар ӯ чанг намекунад. Роҳи Юнонзаминро пеш мегирад, вале дар роҳ ба бемории сахт гирифторм шуда вафот мекунад.

Тавре ки дидем, дар Фирдавсӣ Искандар аз суҳбат ва саволу ҷавоби бараҳманон панд намегирад, ба хулосаи даркорӣ намеояд. Яъне, ӯ пас аз ин боз ба кишваркушой, ғоратгарӣ машғул мегардад. Ба ҳамин тариқ, Искандар дар «Шохнома»-и Фирдавсӣ то охир ҳамон Искандари таърихӣ, яъне Искандари ғоратгар, кишваркушо менамояд.

Тасвири чамъияти хаёли дар «Хирадномаи Искандарӣ». Дар дoston идеяи чамъияти хаёли характери чамъбасти дошта, аз нигоҳи фалсафӣ ниҳоят қавист. Мувофиқи тасвири Ҷомӣ Искандар пас аз ҷаҳонگیرӣ, тай намудани кишвару мамлакатҳои зиёд ба шаҳре, ки хама мардум покизарӯзгор буданд, мерасад. Аз тасвири Ҷомӣ равшан мегардад, ки Искандар аз Рум на барои қатлу ғорат, забт намудани кишвару бум, баҳру бар, бойигарию сарват, чунонки дар Фирдавсӣ омадааст, балки ҳамчун як марди хирадманд, ҷӯяндаи хайру эҳсон тасвир намудааст:

*Сикандар чу мегашит гирди чаҳон,
Хабарпурси ҳар ошкору ниҳон,
Дар аснои рафтаи ба шаҳре расид,
Дар он шаҳр қавме писандида дид.*

Пас аз ин Ҷомӣ бевосита бо як ҳиссиёти баланд ба тасвири чамъият рӯ меорад. Қаблан тасвири Фирдавсӣ ва Низомиро дидем. Пеш аз ҳама хангоми муқоиса эҳсос мешавад, ки саволу ҷавоби Искандар бо бошандагони ин чамъият дар Ҷомӣ дақиқтаранд. Агар дар Фирдавсӣ бо Искандар сарвари бараҳманон, дар Низомӣ бузургони ин қавм суҳбат ораста бошанд, дар Ҷомӣ Искандар бо дарзӣ барин шахс саволу ҷавоб мекунад. Дар оғоз Ҷомӣ агар сифату хислати одамони ин чамъиятро тавзеҳ диҳад, пас аз ин бо камали маҳорат характеру хислатҳои як гурӯҳи одамони одиро дар рафти амалиёт нишон медиҳад. Масалан, Ҷомӣ чунин мегӯяд:

*Зи гуфтори беҳуда лабҳо хамӯш,
Фурӯ баста аз носазо чашму гӯш.
Наҷуста ба бад ҳаргиз озори ҳам,
Ба ҳар кори неку мададгори ҳам.
На з-эшон тавонгар касе, не фақир,
Ба эшон на султон касе, не амир.
Баробар ба ҳам қисмати молашон,
Мувофиқ ба ҳам сурати ҳолашон.
На аз меҳнати қаҳташон сол танг,
На бар сафҳои сулҳашон ҳарфи чанг.*

Мулоқоту суҳбатҳои самимии дарзӣ бо Искандар ва тафаккуру андешаи дарзии хирадманд нуктаи баландтарини достони Ҷомӣ ба ҳисоб меравад, ки чунин мулоқотҳоро дар Фирдавсӣ ва Низомӣ дида наметавонем. Аз ин рӯ, достони «Хирадномаи Искандарӣ» ва чамъияти ҳаёлии тасвиркардаи Ҷомӣ дар пояи оли меистад. Биёед, саволу ҷавобҳои Искандарро бо мардуми покизарӯзгори ин чамъият хубтар мулоҳиза кунем.

Масалан, Искандар аз онҳо мепурсад, ки чаро чамъияти шумо бе подшоҳ аст? Дар ҷавоб бошандагони он шаҳр ба Искандар мегӯянд, ки дар ин ҷо зулму золимӣ нест. Бинобар ин мо ба подшоҳ эҳтиёҷе надорем:

*Дигар гуфт: «Чун шоҳи фармонравой
Дар ин шахри беиӯр нагрифта ҷой?»
«Пайи дафъи зулм аст, - гуфтанд, - шоҳ,
Зи зулм ин вилоят бувад дар паноҳ.
Зари адл аз зулм гирад иёри¹,
Чу золим набошад, ба одил чӣ кор?!»*

Ҳатто одамони одии ин шахр дар суҳандонӣ ва нуктафаҳмӣ Искандари донишмандро мулзам мекунанд. Масалан, Искандар аз назди дуқони дарзӣ мегузашт. Дарзӣ ўро дида эътиборе надод, яъне аз ҷой нахест ва таъзим накард. Искандар сабаби инро аз дарзӣ пурсид. Дарзӣ дар ҷавоб чунин гуфт:

*Наёяд хушам фарру² иқболи ту,
Чӣ созам сари хеш помоли ту?
Надорам тамаъ ганҷи симу зарат,
Чу мор аз чӣ ҳалқа занам бар дарат?*

Пас аз мутолиаи боби мазкур хонанда ба дунёи фикру андеша меравад, то ки хубтару беҳтар мақсади шоир ва фалсафаи зиндагиро бифаҳмад. Аз ин хотир дар тафаккураш саволҳои зиёди бечавоб пайдо мешаванд. Ў андеша мекунад, ки чаро ин ҷамъият ба подшоҳ ниёз надорад? Чаро бою камбағал нест, ҳама баробар зиндагӣ мекунанд? Дар ҷавобҳои дарзӣ ба Искандар шоир ба қадом масъалаҳо диққат додааст? Ва ба ҳамин монанд саволҳои зиёде ўро нороҳат мекунанд.

Воқеан, хонандагон аз рӯйи матн ба саволҳои зикршуда то андозае ҷавоб хоҳанд ёфт. Азбаски дар ҷамъияти тасвиркардаи Ҷомӣ зулму истисмор, ҷангу ҷидол, тухмату бухтон нест, одамони ин ҷамъият ахлоқи писандида доранд, ҳамфикранд, баробар кор мекунанд, ба онҳо подшоҳ ҳам лозим нест. Подшоҳ ҳам дар низоми давлат маҳз барои ҳамин корҳо лозим аст. Аз ин рӯ, ҷамъиятро бояд халқ идора кунад. Ба ҳамин тариқ, Ҷомӣ дар охири умр ба хулосае омад, ки ҷамъияти инсонӣ бе подшоҳ ва роҳбарии ў низ пеш рафта метавонад. Баръакс, мамлакат боз беҳтар мешавад. Яъне Ҷомӣ дар ин айём аз баҳри подшоҳи одил ва бомаърифат ҳам мегузарад ва дар идора кардани давлат халқро дар навбати аввал мегузорад.

1 Иёр – баҳо, тарозуи зарсанҷ, қимат, арзиш.

2 Фарр – шукӯҳ, зебой, дабдаба, тоҷи иқбол, ҳайбати шоҳон.

Ба саволи дуҷум алоқамандона ба саволи боло ҷавоб додан лозим меояд. Дар ҷамъияти тасвиркардаи Ҷомӣ барои он бою камбағал нест, ки мардуми он покахлоқ ва нексириштанд, онҳо дили соф, ақлу заковати баланди инсонӣ доранд. Ҷомӣ бо ин гуфтан хостааст, ки танҳо ҳамин зайл одамон чунин ҷамъиятро сохта метавонанд. Баъзе хислатҳои одамони ин ҷамъиятро Ҷомӣ дар симои дарзӣ инъикос намудааст. Дарзӣ марди хунарманд аст. Вай ба кори хоксоронаи худ машғул буда, узви комилхуқуқи ин ҷамъият аст. Дарзӣ ба Искандар эътибор намедихад, аз ҷой намехезад, таъзим намекунад ва ин ба таъби Искандар намефарад. Дарзӣ ҷавоб медиҳад, ки ман аз ту ягон чиз талаб надорам, муҳтоҷи ту нестам, ман озод ҳастам.

Ҷомӣ ба воситаи овардани саволу ҷавоби онҳо мавқеи ҷамъиятии шахсро гузоштааст. Ба ин восита адиб одамони тамаъқору хушомадгӯии замонашро мазаммат намуда, онҳоро ба назарбаландӣ хидоят мекунад.

Абдурахмони Ҷомӣ ба хулосае меояд, ки дар он ҷое ки золим нест, аз ҳар ҷиҳат мардумон бо ҳам баробар ва бародаранд, мувофиқи тавоноияшон меҳнат мекунанд, аз рӯи ақлу хирад ҳар як узви ин ҷамъият зиндагиашро пеш мебарад. Мана ҳамин аст кулминатсияи асар, нуқтаи авҷи тасвир дар асари шоири бузург. Тасвири ҷамъияти хаёли на танҳо як саҳифаи дурахшони адабиёти тоҷику форс, балки ғояи олии умумиинсонии адабиёти ҷаҳонӣ аст. Ин афкори олии Абдурахмони Ҷомӣ баъд аз чанд аср ба тарзи аниқтар дар асарҳои сотсиалистони хаёли ва нависандагони барҷастаи Аврупо Томас Мор («Утопия», 1516), Кампанелла («Шаҳри Офтоб», 1602), Анатоли Франс («Дар санги сафед», 1905) ва дигарон инъикос ёфтааст.

Вале аз ҳама муҳимаш он аст, ки Ҷомии мутафаккир дар ҳамон замоне, ки инсон хору залил, факиру музтар гардида буд, субҳи мурод, ҷилои хуршеди саҳар, машғали рахшони адолатро орзу кард.

Ақидаи Ҷомӣ дар дар бораи муносибати устоду шогирд. Ҷомӣ дар дoston зимни образҳои Искандар ва Арасту муносибати устоду шогирдро бо камоли маҳорат нишон додааст. Адиб таъкиди менамояд, ки ҳар кас бояд ҳурмату эҳтироми устод, омӯзгорро нигоҳ дорад.

Арасту рӯзе аз Искандар мепурсад, ки агар дар оянда подшоҳ шавӣ, ба ман чӣ хел муносибат мекуни?:

*Чу мулки чаҳонат мусаллам шавад,
Дар он поя пои ту муҳкам шавад,
Чӣ бошад ба пеши ту миқдори ман?
Чӣ равнақ назирад зи ту кори ман?*

Искандар чунин ҷавоб медиҳад:

*Бигуфто, ки бошад туро бартарӣ
Бари ман ба миқдори фармонбарӣ...
Ба тоат туро то қадам пештар,
Бувад қадри ту пеши ман беитар.*

Аз ин порчаи боло маълум мегардад, ки Искандар устодашро дар амру фармони подшоҳӣ баробар ва ҳатто аз худ бештар ҳисоб мекардааст.

Дар ҳақиқат, Искандар ҳурмату эҳтироми устодашро то охири умр ба ҷо овард. Бо маслиҳати ӯ ва дигар ҳақимон давлати бузургашро идора мекард. Боре як нафар аз Искандар мепурсад, ки чаро ӯ муаллими худ Арастуро аз падар беш ҳурмату эҳтиром мекунад? Ҷавоби Искандар:

*Бигуфто: Зад ин нақши обу гилам,
В-аз он тарбият ёфт ҷону дилам.
Аз ин шуд тани ман назирои ҷон,
В-аз он омадам зиндаи ҷовидон.
Аз ин по қушодам зи қайди адам,
В-аз он рӯ ниҳодам ба мулки қидам.*

Ҷомӣ талаб мекунад, ки ҳар касе ки муаллим дорад, то охири ҳаёташ бояд устодони худро ҳурмату эҳтиром кунад. Қадри муаллим аз падар ҳам зиёдтар аст. Зеро муаллим ба ӯ таълим медиҳад, ҳунару фарҳанг меомӯзонад ва ба шогирд бахту саодат мебахшад. Ҷомӣ афкори пешқадамро зимни образи шоҳи муқтадир - Искандар инъикос намудааст. Ин ақидаи шоир то одаму олам ҳаст, завол намеёбад, чунонки Ҷомӣ мегӯяд:

*Агар дар чаҳон набвад омӯзгор,
Шавад тира аз беҳирад рӯзгор!*

Ҷомеа ҳамеша ба омӯзгор ниёз дорад ва ҳурмату эҳтироми муаллим амрест воҷиб. Андешаҳои Ҷомӣ нисбати омӯзгор имрӯз

хам қимати баланди таълимию тарбиявӣ дошта, барои инкишофи маънавиёти ҳар як фарди чомае мусоидат мекунад.

«БАҲОРИСТОН». САБАБИ НАВИШТА ШУДАНИ АСАР, СОХТ ВА ТАРКИБИ ОН

Марги фарзандон Ҷомиро рӯҳафтода мекунад. Ҷомӣ медонист, ки фарзанд нахли муроду давоми умр аст. Ба ҳамин маънӣ мегӯяд;

*Ҳеч неъмат беҳтар аз фарзанд нест,
Ҷуз ба ҷон фарзандро пайванд нест.
Ҳосил аз фарзанд гардад коми мард,
Зинда аз фарзанд монад номи мард.*

Аз ин ҷост, ки фарзанди ягонааш Зиёуддин Юсуф барояш бисёр азиз буд. Вале тани дардманду андоми заиф дошт.

Ҷомӣ ба таълиму тарбияи фарзанд машғул шуда, орзу дошт, ки Зиёуддин Юсуф шахси хунарманд, бофазлу дониш шавад ва дар оянда дар ҷамъият мавқеи худро ёбад. Аз ин рӯ, ба Юсуф хатту савод омӯзонда, ӯро пайваста таълим меод, то ки инсонӣ комил шавад, аз аслу насаби худ мағрур нашуда, илму хунар омӯзад.

Ҷомӣ бо ҳамин мақсад барои фарзанди худ ва барои ҳамаи толибилмон соли 1487 «Баҳористон»-ро менависад.

Ин асар аз ҷиҳати забон ва тарзи баён хеле сода аст. Вай намунаи барҷастаи насри асри XV ба ҳисоб меравад. «Баҳористон» дар пайравии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ навишта шудааст. Вай ҳам мисли «Гулистон» аз муқаддима, 8 равза ё боб ва хотима иборат аст.

«Баҳористон» бо чунин байтҳо оғоз меёбад:

*Гузаре кун ба ин «Баҳористон»,
То бубинӣ дар ӯ гулистонҳо.
В-аз латоиф ба ҳар гулистоне
Руста гулҳо, дамида райҳонҳо.*

Абдурахмони Ҷомӣ дар боби аввал аз ҳаёти сӯфиёну шайхон ҳикоятҳои пандомезе меорад, ки бисёри онҳо характери динӣ доранд. Дар боби дуюм нависанда гуфтаҳои ҳакимон, файласуфон, лашкаркашонро овардааст. Боби сеюмро Ҷомӣ ба панду насихати

шоҳон мебахшад. Дар ин боб нависанда идеяи шоҳи одил ва раи-ялпарварро тарғиб мекунад. Боби чорум ҳам хеле муҳим аст. Дар масъалаи саховатмандию чавонмардӣ, накукорӣ ва шуҷоатмандӣ баҳс менамояд. Дар бобҳои панҷум ва шашум нависанда дар бораи ишқу муҳаббат ва боз бисёр масъалаҳои дигари зиндагӣ ҳикояту латифаҳои намакин ва шавқангези ҳаҷвӣ меорад.

Боби ҳафтуми «Баҳористон» ба ҳаёту эҷодиёти шоирони гузашта ва ҳамзамонаш бахшида шудааст. Ҷомӣ дар боби охирини асараш бисёр ҳикояту тамсилҳои ибратомӯз овардааст, ки онҳо дар бораи ҳаёту зиндагии одамон баҳс мекунанд.

МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ИДЕЯВИИ ҲИКОЯҶОИ «БАҲОРИСТОН»

Абдурахмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» ба бисёр масъалаҳои муҳимми замонааш, ки дар девонҳои маснавӣ ва иброн карда буд, боз бармегардад. Ӯ танҳо як чизро мехост: орзу дошт, ки ҳаёту зиндагии халқ хуб бошад, зулму бедодгарӣ барҳам ҳӯрад. Нависанда чамбъятро ба золимон мазлумон тақсим карда, ба муқобили золимон ва бераҳмию бешафқатии онҳо мебарояд. Ӯ золимонро танқид карда, онҳоро аз шӯру исёни халқ - мазлумон огоҳ месозад. Чунончи, дар боби дуюм ҳикояте оварда шудааст, ки дар он ҳақими донишманд ба Искандар чунин меғӯяд: «Ҳар кӣ бо зердастон шеваи муштзанӣ бар даст гирад, дар лагадкӯбии за-бардастон бимирад:

*Дило, гӯш кун аз ман ин нуктаи хуш,
Ки мондаст дар гӯшам аз нуктадонон,
Ки ҳар кас кашад теги номехрубонӣ,
Шавад куштаи теги номехрубонон.*

Ҷомӣ шоҳону ҳокимони золибро мазаммат намуда, пардаи фиребу найрангро аз рӯяшон дур мепартояд. Подшоҳон дар зери ниқоби дини мубини ислом ба халқи меҳнаткаш зулм мекарданд. Ҷомӣ ба ин гуна шоҳон нафрат дорад. Вай шоҳони бедин, яъне кофири одилро аз шоҳони диндори золим баландтар ҳисоб мекунад. Шоир дар оғози боби сеюм, ки ба ҳамин масъала бахшида шудааст, дар бораи Нӯшервони Одил чунин меғӯяд: «Нӯшервон бо он ки аз дин бегона буд, дар адлу ростии ягона... Дар таворих

чунон мастур аст, ки панҷ ҳазор сол салтанати олам тааллуқ ба габрон ва муғон дошт ва ин давлат дар хонадони эшон буд, зеро ки ба раоё адл мекарданд ва зулм раво намедоштанд:

*Адлу инсоф дон, на куфру на дин,
Он чи дар ҳифзи мулк даркор аст.
Адли бедин низоми оламро
Беҳтар аз зулми шоҳи диндор аст.*

Дар ҳикояти дигар Ҷомӣ талаб мекунад, ки дар баробари шоҳ муқаррабон, вазирон ва дигар амалдорони вай низ бояд одил ва фуқаропарвар бошанд. «Мебояд, ки подшоҳонро мунҳиёни¹ росткирдоре бар кор бошанд, ки аҳволи раоё ва гумоштагон барояшонро ба вай расонанд»:

*Чу шоҳро набувад огаҳӣ зи ҳоли сипоҳ,
Куҷо сипоҳ зи қаҳри вай эҳтироз кунанд?
Ба қасди зулм ҳазорон баҳона пеш оранд,
Ба ҷанги фисқ ҳазорон тарона соз кунанд.*

Агар шоҳ одил набошад, зулм ривоч гирифта, пояи давлат ноустувор мегардад. Аз ин рӯ, ба мансабҳои давлатӣ шахсони покқичдон, росткору бомаърифатро интихоб кардан лозим аст, – мегӯяд Ҷомӣ. Нависанда бештар ақидаҳои сиёсиву иҷтимоиашро зимни образҳои шоҳони идеалӣ - Искандар ва Нӯшервон, ҳақимону донишмандон ифода кардааст.

Дар «Баҳористон» нависанда дар мавзӯи таълиму тарбия фикру мулоҳизаҳои пурқимате баён кардааст. Пеш аз ҳама, асари мазкурро Ҷомӣ барои таълими писараш эҷод намудааст. Нависанда зимни як қатор ҳикояҳои «Баҳористон» аҳамияти илму донишро дар инкишофу тараққиӣ чамъият нишон дода, зикр мекунад, ки илм як баҳри беканор буда, шоҳаҳои зиёд дорад. Бояд шахс ҳамон илмеро пурра омӯзад, ки он ниҳоят зарур мебошад. Илова бар ин, шахс бояд илми омӯхтаашро дар амал истифода барад:

*Илме, ки ногузири ту бошад, бад-он гирой,
В-онро, к-аз он гузир бувад, ҷустуҷӯ макун.*

---

¹ Мунҳиён – хабардиҳандагон.

*В-он дам, ки ҳосили ту шавад илми ногузир.
Гайр аз амал ба мӯҷиби он орзу макун!*

Чомӣ одамонро ба дӯстию рафокат, науқорӣ, саховату олиҳимматӣ даъват кардааст. Масалан, дар боби чорум ҳикояте оварда мешавад, ки қаҳрамони он ғулом аст. «Аз Абдуллоҳ ибни Чаъфар разияллоҳу анҳу овардаанд, ки рӯзе азимати сафаре карда буд. Дар нахлистони қавме фурӯд омад, ки ғуломе сиёҳ нигоҳбони он буд. Дид, ки се қурси нон ба чихати кути вай оварданд. Саге он чо ҳозир шуд. Он ғулом як қурс пеши вай андохт, бихӯрд. Абдуллоҳ разияллоҳу анҳу аз вай пурсид, ки:

– Ҳар рӯз кути ту чист?

Гуфт:

– Он чӣ дидӣ.

Фармуд:

– Чаро вайро бар нафси худ исор накардӣ? Гуфт:

– Вай дар ин замин ғариб аст, чунин гумон мебарам, ки аз масофати дур омадааст ва гурусна аст. Нахостам, ки вайро гурусна гузорам. Пас гуфт:

– Имрӯз чӣ хоҳӣ хӯрд?

Гуфт:

– Рӯза хоҳам дошт».

Чомӣ дар баробари мадҳу ситоиш кардани хислатҳои неки инсонӣ, одамони бадро мазаммату сарзаниш мекунад.

Чомӣ хеле дуруст пай бурда буд, ки ахлоқи табақаи боло ниҳоят фосид шудааст. Ҳикояҳои, ки нависанда дар «Баҳористон» овардааст, маҳз ба ин гурӯҳ хосанд:

«Писареро гуфтанд:

– Мехоҳӣ, ки падари ту бимирад, то мероси вай бигирӣ?

Гуфт:

– Не, аммо мехоҳам, ки ўро бикушанд, то чунончи мероси вай бигирам, дият¹ низ бистонам.

*Фарзанд нахоҳад зи пайи мол падарро,
Хоҳад, ки намонад падару мол бимонад.
Хуш нест ба марги падару бурдани мерос,
Хоҳад, ки кушандаш, ки дият ҳам бистонад!*

---

¹ Дият – хунбаҳо.

Дар чомае барои баъзе ашхос сарвату боигарӣ аз ҳама чиз болотар меистад. Дар рӯзгори адиб мо далелҳои зиёдеро меёбем, ки шоҳзодагон барои тоҷу тахт, молу сарват шуда ба амали ношоиста даст мезаданд. Масалан, писари Улуғбек Абдулатиф барои тоҷу тахти шоҳӣ падарашро кушт.

Бар хилофи ҳикояти боло Қомӣ ҳикояти дигаре низ овардааст, ки дар он ду ҷавон аз табақаи поёнии ҷамъият иштирокдоранд. Ҳикоят чунин оғоз меёбад: «Шабе дар масҷиди чомаи Миср оташ афтоду бисӯхт. Муслмононро таваҳҳум¹ ин шуд, ки онро насоро² кардаанд. Ба мукофоти он оташ дар хонаҳои эшон андохтанд ва бисӯхтанд. Султони Миср ҷамоатеро, ки оташ дар хонаҳои эшон андохта буданд, бигрифту дар як ҷой ҷамъ кард ва бифармуд, ки то ба адади эшон руқъаҳо³ навиштанд: дар баъзе куштан, дар баъзе даст буридану дар баъзе тозиёна задан. Ва он руқъаҳо бар эшон афшонданд. Бар ҳар кас ҳар руқъае, ки афтод, бо вай ба мазмуни он муомала карданд. Як руқъа, ки мазмуни он ба куштан буд, дар касе афтод.

Гуфт:

– Аз куштан боке надорам, аммо модаре дорам, ҷуз ман касе надорад.

Дар паҳлуи вай дигаре буд, ки дар руқъаи вай тозиёна задан буд. Вай руқъаи худро бад-он кас дод ва руқъаи вайро гирифт

гуфт:

– Ман модар надорам.

Инро ба ҷойи вай бикӯштанд ва онро ба ҷойи ин тозиёна заданд.

*Ба симу зар ҷавонмардӣ тавон кард,
Хуш он кас, к-ӯ ҷавонмардӣ ба ҷон кард.*

*Ба ҷон ҷун эҳтиёҷи ёр бишнохт,
Ҳаёти худ фидои ҷони ӯ сохт.*

Мазмуни ин ҳикояти Қомӣ хонандаро ба хулосае меорад, ки маҳз мардуми одӣ чунин ҳислатҳои ҳамида доранд ва ба ҷавонмардӣ кодиранд. Қаҳрамони ҳикоят аз марг наметарсад.

1 Таваҳҳум – гумон, гумонбар шудан.

2 Насоро – насронӣҳо, пайравони дини Исо, христианҳо.

3 Руқъа – мактуб.

Вале вай модари пири бекас дорад ва барои нигохубини модар, парастории ӯ мурдан намехоҳад. Чавонмардии қаҳрамони дигари ҳикояти боло аз чавони аввала боз олитар аст. Ӯ ба хотири модари пири рафикаш худро ба куштан медиҳад. Дар образи ин ду чавон нависанда хислатҳои беҳтарини инсониро чамъбаст кардааст.

Ҷомӣ ба воситаи ин ҳикоят масъалаи ҳурмати падару модарро дар миён мегузорад. Нависанда гуфтаи мехоҳад, ки падару модарро ҳурмату эҳтиром кардан даркор, ба қадри меҳнатҳои онҳо бояд расид ва ҳаргиз монанди он фарзанди нохалафи марди сарватманд, ки куштани падарашро орзу мекард, будан нашояд.

Абдурахмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» ба масъалаи дӯстию рафоқат аҳамияти калон медиҳад. Ин масъала дар ҳикояти боло дар симои ду чавон то андозае инъикос ёфтааст.

Ҷомӣ он касеро дӯсти ҳақиқӣ мешуморад, ки дар ҳар як лаҳзаи ҳаёт ба ӯ мададгору рӯҳбардор бошад. Агар лозим шавад, аз суханони талху баъзе қору кирдори ноҷои дӯсташ малол нашуда, канорагирӣ накунад. Дар ин мавзӯ нависанда аз ҳаёти яке аз орифону донишмандони гузашта Абубакр Муҳаммад Ҷаъфар ибни Халафи Бухорӣ (861 – 946) ҳикояте меорад. Абубакр ба шӯр меояд, яъне парешонҳол мешавад ва ӯро ба бемористон мебаранд. Як гурӯҳ одамон барои диданаш меоянд. Абубакр аз онҳо мепурсад:

– Шумо киёнед?

Гуфтанд:

– Дӯстони ту.

Санг бардошт ва бар эшон ҳамла кард. Ҷумла бигурехтанд. Бихандид. Гуфт:

– Боз оед, эй муддаиён, ки дӯстон аз дӯстон нагурезанд ва аз санги ҷафояшон напарҳезанд:

*Он аст дӯстдор, ки ҳарчанд душманӣ
Бинад зи дӯст, беш шавад дӯстдортар.
Бар сар ҳазор санги ҷафо гар хурад аз ӯ,
Гардад бинои шиқаш аз он устувортар,*

Ҷомӣ он касеро рафиқи бад ҳисоб мекунад, ки маҳз ба хотири чизе, бо мақсаде риштаи дӯстӣ мепайвандад. Чунин дӯстӣ пояи устувор надорад. Аз ин гуна «рафиқ» зудтар паймони дӯстиро буридан хубтар аст. Ҷомӣ ин суханашро аз номи орифу ҳакими

машҳури асри X Абулҳасан тақвият медиҳад. Масалан, ҳикоят ин тавр оғоз меёбад: «Шайх Абулҳасан гуфтааст, ки дар дунё ҳеч чиз нохуштар нест аз дӯсте, ки дӯстии вай аз барои ғаразе бошад ё ивазе».

*Нокастар аз ӯ кас набувад дар олам,
К-аз дӯст ба ҷуз дӯст муроде хоҳад.*

Дар «Гулистон»-и Саъдӣ доир ба мавзӯи дӯстӣ ҳикоятҳои бисёре оварда шудаанд. Ҳар ду адиби бузург доир ба ин масъала ҳамфикранд. Онҳо дӯсти беғаразро дӯсти ҳақиқӣ ҳисоб кардаанд. Дӯст он кас аст, ки дар мавридҳои парешонҳолию дармондагӣ ба ту мадад мерасонад:

*Дӯст машмор, он ки дар неъмат занад
Лофи ёрию бародархондагӣ.
Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст
Дар парешонҳолию дармондагӣ.*

Ҳикоёти Ҷомӣ, ки дар боло овардем, аз ҳар чихат суҳанони Саъдиро такмил ва тақвият медиҳанд.

БОБИ ҲАФТУМИ «БАҲОРИСТОН» ВА АҲАМИЯТИ ИЛМИЮ БАДЕИИ ОН

Ҷомӣ дар боби 7-уми «Баҳористон» дар бораи 39 нафар шоирони асрҳои гузашта ва давраи худ ба тариқи хронологӣ маълумоти мухтасар медиҳад. Ин боби «Баҳористон» аз як муқаддимаҷа ва қисми асосӣ иборат аст. Дар муқаддима оид ба каломӣ шеър ва унсурҳои он маълумот медиҳад. Пас аз он доир ба шоирони гузашта, ки дар аксари жанрҳои бадеӣ шеър гуфтаанд, ба тариқи умумӣ суҳан ронда, муқаддимаро ин тавр ба охир мерасонад: «Лочарам, бар зикри чанде аз машоҳири эшон ихтисор карда мешавад». Ин қисм хеле душворфаҳм мебошад, зеро бисёр калима ва ибораҳои арабӣ бо ҷумлаҳои печ дар печ баён карда шудаанд.

Абдураҳмони Ҷомӣ аввал аз рӯи анъанайи таъкиранависӣ таҳаллуҷи аксарияти шоиронро ном бурда, баъд аз ин дар бораи аз қучо будан ва дар замони салтанати қадом сулола ва ё подшоҳ зиндагонӣ қардани як қисми онҳо маълумот медиҳад. Сипас ба

тасвири шахсият, омӯзиш, зиндагӣ, характери эҷодӣ ва шуҳрат пайдо кардани он гузашта, барои намуна порчаҳои шеърӣ меоварад. Ҷомӣ ҳангоми дар бораи ин ё он шоир сухан рондани соли таваллуд ва вафоташиро дар хотима зикр мекунад. Чунончи, сабаби вафоти Муиззиро ба тариқи зайл шарҳ медиҳад:

«Ва сабаби вафоти вай он буд, ки рӯзе Султон (Султон Санчари Салчуқиро дар назар дорад - Т. М.) аз даруни хиргоҳ тир андохт ва ӯ беруни хиргоҳ истода буд. Ногоҳ тире хато шуду бар вай омад ва бияфтод ва дарҳол ҷон бидод».

Абдурахмони Ҷомӣ хусусияти эҷодиёти як шоирро бо шоири дигар муқоиса намуда, нуқтаи назари худро баён мекунад. Масалан, вай хусусиятҳои бартариҳои ашъори Ҳофизро бо шеърҳои Низории Кӯҳистонӣ муқоиса намуда менависад: «Ва саликаи¹ шеъри вай (Ҳофиз) наздик аст ба саликаи Низории Кӯҳистонӣ. Аммо дар шеъри Низорӣ ғассу самин² бисёр аст бар хилофи шеъри вай».

Ё ин ки дар бораи фарқияти эҷодиёти Хусрави Дехлавӣ ва Ҳоқонӣ фикри зеринро баён мекунад: «Татаббӯи³ Ҳоқонӣ мекунад, ҳарчанд дар қасида ба вай нарасида, аммо ғазалро аз вай гузаронида... мақбули ҳама кас афтодааст». Аз ин гуфтаҳо маълум мешавад, ки агарчи Хусрави Дехлавӣ дар қасида ба Ҳоқонӣ нарасида бошад ҳам, ғазалро аз вай гузаронидааст ва бо мазмуннокии ашъори худ ба ҳама кас мақбул гаштааст.

Ҷомӣ асосан ба эҷодиёти аксарияти шоирон баҳо медиҳад ва тарзи баҳодихии вай ду хел аст:

1. Оид ба ин ё он шоир танҳо фикри шахсиашро баён мекунад.

Ба ашъори Ҳофиз чунин баҳо додааст: «Аксар ашъори вай латифу матбӯъ⁴ аст ва баъзе қариб ба сарҳади эъҷоз⁵».

Ё ин ки муаллиф услуби Котибино ба тариқи зайл баён кардааст:

«Вайро маонии хос бисёр аст ва дар адои он маонӣ низ услубе хос дорад, аммо шеъри вай якдаст ва ҳамвор нест».

2. Ҷомӣ дар бораи шоирон гуфтаҳои дигаронро меорад, вале аз кӣ будани ин суханонро нишон наmedиҳад. Фикрҳои овардашуда танҳо бо як ё ду ҷумла ифода ёфтаанд, ки баъзан бо оварда-

---

1 Салика – услуб.

2 Ғассу самин – пастию баландӣ.

3 Татаббӯъ – ҷустуҷӯ кардан, аз қафои чизе рафтани, пайравӣ кардан.

4 Матбӯъ – маъқул.

5 Эъҷоз – муъҷиза.

ни порчаҳои шеърӣ муайян ва равшантар карда мешаванд. Масалан, барои нишон додани он ки Фирдавсӣ дар замонаи худ кадрӯ кимат пайдо накарда вафот кардааст, чунин мисраъхоро аз шоири номаълуме меоварад:

*Бирафт шавкати Маҳмуду дар замона намонд
Чуз ин фасона, ки нашнохт қадри Фирдавсӣ.*

Ҳамин тавр, боби 7-уми «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ дар омӯхтан ва кушода додани бисёр масъалаҳои муҳимми адабиёти классикӣ ба тадқиқотчиён ёрӣ мерасонад. Дар ин ҷо аз шoirони асрҳои мухталиф намунаҳо овардааст, ки онҳо барои равшан кардани эҷодиёти ин ё он шоир аҳамияти бузург доранд.

Ин боб монанди дигар равзаҳои «Баҳористон» аҳамияти забонӣ низ дорад. Забони ин боби асар нисбатан сода, фаҳмо ва латиф аст ва барои омӯхтани таърихи забони адабии тоҷик ба забоншиносон ёрии калон мерасонад.

Бисёр адабиётшиносони тоҷик ва хориҷӣ ба ин боби «Баҳористон» аҳамияти махсус дода, барои исбот ва равшан намудани фикрҳои худ аз он иқтибос овардаанд.

МАВҶЕИ ЛАТИФАҲОИ ХАЛҚӢ ДАР АСАР

Абдурахмони Ҷомӣ хангоми баёни масъалаҳои мухталифи зиндагӣ ба эҷодиёти даҳонакии халқ мурочиат намудааст. Ӯ аз образи сюжет ва жанрҳои дигари халқӣ қариб дар ҳамаи асарҳояш истифода бурдааст. Махсусан, «Баҳористон» аз латифаю мутоибаҳои халқӣ хеле сероб аст.

Абдурахмони Ҷомӣ дар равзаи 6-уми «Баҳористон» латифаи «Ҷафат шумо ва ман мондаем»-ро овардааст. Дар ин ҷо ҳаҷви нависанда ҷанбаи иҷтимоӣ мегирад. Махсусан қитъае, ки дар анҷоми латифаи халқӣ оварда мешавад, афкори шоирро ҷамъбаст намудааст. Чунончи:

«Тавонгаре дар аҳди яке аз золимон бимурд. Вазири он золим писари вайро талаб кард ва пурсид, ки падари ту чӣ гузоштааст?

Гуфт:

– Аз молу манол чунин ва чунон ва аз ворисон вазири кабирро ва ин фақири ҳақирро:

Қитъа:

*Зулмпеша вазир наиносад
Чуз ҳаққи подшоҳ моли ятим.
Адл донад, агар барад батамом,
Фазл донад, агар қунад ба ду ним.*

Дар варианти халқии ин латифа персонажҳои асосӣ Мушфиқӣ ва қозӣ мебошанд. Дар байни онҳо фарқи калоне дида намешавад. Ҳодиса айнан такрор меёбад. Танҳо дар варианти халқӣ шеър оварда нашудааст.

Ҷомӣ ба воситаи латифаи мазкур зулму истисмори табақаҳои болои ҷамъият, вазирон ва ҳокимони замонаашро тасвир кардааст.

ӯ дар латифаи «Аз мурдаҳо шарм мекунам» нодонию бефаҳмӣ ва дигар хислатҳои табибони замонаашро ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Аз дасти ҳамин навъ табибони нодон одамони зиёд аз дунё ҷашм пӯшидаанд, ки шоир нисбат ба онҳо бо нафрат сухан меронад.

Ҷомӣ дар поёни латифаи мазкур рубоие низ илова кардааст, ки ин ҷамъбасти фикри муаллиф дар бораи табибони замонааш мебошад. Дар байни латифаи халқӣ ва Ҷомӣ аз ҷиҳати забон низ ҷандон фарқи зиёде нест.

Масалан, латифа дар варианти Ҷомӣ:

«Табиборо диданд, ки ҳар гоҳ ба гӯристон расидӣ, ридо¹ ба сар кашидӣ. Сабаби онро суол карданд. Гуфт:

– Аз мурдагони ин гӯристон шарм медорам, ки бар ҳар кӣ мегузарам, зарбати ман хӯрдааст ва дар ҳар кӣ менигарам, аз шарбати ман мурдааст».

Дар латифаи халқӣ:

«Як табиб ҳар вақт, ки аз пеши гӯристон мегузашт, рӯяшро бо бари ҷомааш мепӯшонид. Рӯзе як ҳамроҳи вай сабаби ин ҳолро пурсид.

Гуфт:

– Ман аз мурдаҳои ин қабристон шарм мекунам, зеро ки аксарият аз дорувориҳои ман мурдаанд».

Ҷунонки аз ин намунаҳо дида мешавад, мазмун ва моҳияти латифаҳои халқиро Абдурахмони Ҷомӣ тағйир надодааст. Шоир онро моҳирона бо баъзе тафовутҳои услубӣ дар «Баҳористон» истифода бурдааст ва ба ин восита бо ақидаю афкори халқи

1 Ридо – чодире, ки бар дӯш гиранд; лунҷӣ.

меҳнаткаш ҳамфикр будани худро нишон дода, табибони чоҳили замонаашро мазаммат мекунад.

Ғайр аз ин, дар эҷодиёти худ Ҷомӣ аз тамсилҳои халқӣ ба хубӣ истифода бурдааст. Ҳар як тамсили истифодашуда бо мавзӯи асосии асари шоир алоқаманд буда, аз ягон ҷиҳат онро пурра ме-гардонад.

Ҷомӣ ашхоси гумроҳу нодонро, ки аз рӯйи мансаб ва сарват худро бузург шуморида, ба дигарон бо назари таън менигаристанд, ба зерӣ тозиинаи танқид мегирад. Барои ғош кардани сирати онҳо латифаи халқии «Кӯр ва бино»-ро меорад. Нависанда ба воситаи асари халқӣ мардумони табақаи болои ҷамъиятиро ба ғурутанӣ ва хоксорӣ даъват намудааст. Латифа дар варианти халқӣ ин тавр оғоз ёфтааст:

«Нобиное дар шаби торик бо фонус аз як кӯчаи пурлой ме-гузашт. Аз рӯ ба рӯйи ӯ касе баромад». Дар Ҷомӣ: «Нобиное дар шаби торик чароғе дар даст ва сабуе бар дӯш дар роҳе мерафт. Фузуле ба ӯ расиду гуфт». Дар ҳар ду вариант ҷавоби нобино як аст. Дар варианти халқӣ:

«– Ман фонусро на аз барои худ, балки аз барои ту барин биноҳои кӯр мебардорам, то ки ба ман бархӯрда ба лой нағалтанд».

Дар варианти Ҷомӣ:

«...ин чароғ на аз баҳри худ аст, аз барои чун ту кӯрдилони бе-хирад аст, то ба ман паҳлу назананду сабуи маро нашикананд».

Аз намунаҳои овардашуда чунин ба назар мерасад, ки тафовут дар ҷавоби ин ду вариант асосан дар забон ва тарзи баён аст. Ҷавоби ҳар ду вариант танҳо як мазмунро ифода менамоянд. Ди-гар он ки дар хотимаи варианти Ҷомӣ мазмун ва идеяи асосии ла-тифа аз тарафи шоир бо китъае ҷамъбаст карда мешавад.

Масалан:

*Ҳоли нодонро зи нодон беҳ намедонад касе,
Гарчи дар доғи фузун аз Бӯалӣ Сино бувад.
Таъни нобино мазан, эй дамзибиноизада,
З-он ки нобино ба кори хештан бино бувад.*

Ғайр аз ин, Ҷомӣ дар китъаи мазкур аз зарбулмасали халқии «Девона ба кори худ хушёр» моҳирона истифода бурдааст. Дар намунаи мазкур мисраи чорум айнан варианти зарбулмасали

боло мебошад. Аз ин ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки зарбулмасали «Девона ба кори худ хушёр» дар асри XV низ дар шакли «Нобино ба кори хеш бино бувад» дар байни халқ маълуму машхур будааст.

Услуб, воситаҳои тасвир ва аҳамияти «Баҳористон». Бояд гуфт, ки дар байни «Баҳористон»-и Ҷомӣ ва «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ чи аз ҷиҳати услуби нигориш ва чи аз ҷиҳати мазмуну мундариҷаи идеявӣ ҳамоҳангии бисёре мушоҳида мешавад.

Монандии ин ду шоҳасар, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ҳар ду ба мавзӯи панду ахлоқ бахшида шудаанд. Онҳо маҷмӯи ҳикоятҳои хурди ахлоқӣ буда, ҳар як ҳикоят бо рубоӣ, қитъа ё байте ҷамъбаст карда мешавад.

Бо вучуди ин, онҳо аз якдигар фарқ ҳам доранд. Боби 7-уми «Баҳористон» тамоман нав аст. Илова бар ин, Ҷомӣ дар оғози ҳар як боб муқаддимае илова кардааст, ки дар «Гулистон» ба назар намерасад.

«Баҳористон» бо забони сода иншо шудааст. Аз ин ҷиҳат дар насри адабиёти асри XV ва умуман насри классикӣ беназир аст. Хонанда дар баробари аз онҳо гирифтани панду андарзҳои судбахш аз забони дилангез ва санъати суҳанварии нависанда рӯҳ мегирад. Масалан: «Рӯзе дар фасли баҳорон бо ҷамъе аз дӯстон ва ёрон ба ҳавои гашт ва тамошои саҳрову берун рафтем. Чун дар мавзее хуррам манзил сохтем ва суфа андохтем, аз дур саге онро дид ва зуд худро ба он ҷо расонид...».

Дар намунаи боло мо ягон калима ё ибораи душворфаҳмо намебинем. Матн барои ҳама равшан аст. Дар ин ҷо як лаҳзаи зиндагӣ, ба саёҳати саҳрою дашт бо дӯст фасли баҳорон баромадани нависанда бо камоли маҳорат тасвир ёфтааст. Ҷомӣ аз санъати сачъ ба хубӣ истифода бурдааст: ««Фасли баҳорон бо ҷамъе аз дӯстон ва ёрон», «ҳавои гашт», «саҳрову дашт», «дид» ва «расонид» бо якдигар қофия шуда, ҳикоятро пуробуранг ва таъсирбахш кардаанд. Як мисоли дигар: «Сурхзанбӯре бар мағаси асал зӯр овард, то вайро туъмаи худ созад. Ба зорӣ даромад, ки:

– Бо вучуди ин ҳама шахду асал маро чӣ қадру маҳал, ки онро бигузори ва ба ман рағбат ори?

Занбӯр гуфт:

– Агар он шахд аст, ту шахдро конӣ ва агар он асал аст, ту сарчашмаи онӣ!».

Ҳикояти боло мазмуни чуқури иҷтимоӣ дорад. Қомӣ дар ин ҳикоят дар образи сурхзанбӯр золимонро нишон дода, кирдорҳои ношоистаи онҳоро мазаммат мекунад. Золимони хунхор харгиз ба мардуми меҳнатӣ раҳму шафқат надоранд. Онҳо монанди ҳамон сурхзанбӯр ҳамеша аз пайи ранҷу озори занбӯрҳои одӣ, занбӯри асал, ки онҳо неъматҳои моддӣ, асал меофаранд, ҳастанд. Чанбаи иҷтимоии ҳикоят аз ин нигоҳ хеле пурқувват аст. Қомӣ ин гуна мазмунҳои олиро ба воситаи тамсил пардапӯшона тасвир кардааст. Забон ва тарзи баёни ҳикоят раво ва басо латифу дилкаш аст. Махсусан, ҷумлаи охирини ҳикоят: «Агар он шахд аст, ту шахдро конӣ ва агар он асал аст, ту сарчашмаи онӣ» қаломии мавзунро ба хотир меорад. Дар ин ҷо ягон қалима ё ибора бечо набуда, таносуби қавии онҳо риоят шудаанд ва ғўшнавозиву Ҳамоҳангии баёнро таъмин сохтаанд.

Панду андарзҳои «Баҳористон» ҳар як фарди ҷомеаро ба матонату устуворӣ, далерии ватандӯстӣ, ростии покқивҷдонӣ, ҳунаромӯзӣ даъват менамояд. Асари мазкур ба забонҳои гуногуни халқҳои дунё тарҷума шудааст. Асар шуҳрати ҷаҳонӣ дорад.

МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ МУСАММАТ ВА НАВЪҲОИ ОН

Мусаммат қалимаи арабиест. Он ба маънои ба ришта кашидани чизе ё донаҳои тасбеҳро дорад. Аммо ҳамчун истилоҳи маҷмӯи шаклҳои шеърест.

Ҳамин тавр, аз мусаммат наवҳои мусаллас, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мутассаъ ва муашшар таркиб ёфтаанд.

Адибони гузашта ва имрӯзаи тоҷикӣ форсӣ ин шаклҳои мусамматро дар эҷодиёти худ истифода бурдаанд ва мебаранд. Вале баъзе навҳои мусаммат дар эҷодиёти адибон серистеъмоли буда, қисми дигарашон хеле кам истифода бурда мешаванд. Метавон намунаҳои зиёдеро дар осори адибон пайдо кард, ки онҳо дар навҳои мусаммати мусаллас, мусаммати мураббаъ, мусаммати мухаммас ва мусаммати мусаддас эҷод шудаанд. Имрӯз ҳам ин анъана дар эҷодиёти шоирони тоҷик давом дорад. Лекин навҳои мусаммати мусаббаъ, мусамман, мутассаъ ва муашшар кам истифода шудаанд ва имрӯз ҳам шоирон чандон ба ин навҳо таваҷҷуҳ надоранд.

Мавзӯҳои мусаммат гуногунанд. Вале бештар дар онҳо мавзӯҳои пандуахлоқӣ, иҷтимоӣ, тасвири табиат ва ғайра инъикос ёфтаанд. Нисбати дигар навъҳои мусаммат мухаммас мақоми хосса дорад. Бахусус дар асрҳои XVIII – XX ин шакли шеърӣ дар адабиёт рушду камол ёфт. Ҳатто адибон барои қувваи худро санчидан ва ҳунари шоирии худро нишон додан, ба ғазалҳои шоирони маъруф мисли Саъдӣ, Амир Хусрав, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ, Ҷомӣ, Соиби Табрэзӣ ва дигарон мухаммас мебастанд ё мухаммас эҷод мекарданд. Имрӯз ҳам ин анъанаи ниёгон давом дорад.

Мегӯянд, ки шоири асри XII Манучехрии Домғонӣ бунёдгузори ин навъи адабиёт. Бисёр мусамматҳои Манучехрӣ аз бандҳои шашмисрағӣ иборатанд ва ин навъ мусаммати мусаддас мебошад.

Мухаммас шакли шеърӣро мегӯянд, ки ҳар банди он аз панҷ мисраъ иборат бошад. Мухаммас мувофиқи мазмун ва салоҳиди шоир 5-6 банд шуда метавонад. Тарзи қофиябандии он чунин аст: мисраъҳои банди аввал ҳамқофияанд а а а а, чор мисраи банди дигар ҳамқофия буда, мисраи панҷум ба мисраъҳои банди аввал ҳамқофия мешавад /б б б б а/. Ба ҳамин тариқ, мисраи бандҳои охири дигар ба мисраъҳои банди аввал ҳамқофия ҳастанд. Аз ҳамин нуқтаи назар мухаммаси «Намонд»-и Сайидоро аз назар мегузаронем:

- 1. Арбоби ҷудро¹ кафи гавҳарфишон намонд,
Дастӣ кушодае ба муҳиту ба кон намонд,
Дар рӯзгори мо зи мурувват нишон намонд,
«Аз ҳиммати баланд асар дар ҷаҳон намонд,
Як сарв дар саросари ин бӯстон намонд».*
- 2. То ҷузғтинатон ба фазои чаман шуданд,
Чун сабза сояпарвари сарву суман шуданд,
Гулҳо зи баски ҳамдами зогу заган шуданд,
«Мургони нағмасанҷ ҷалои ватан шуданд,
Чуз байзаи шикаста дар ин ошиён намонд».*
- 3. Аз аҳли дил намонд дар ин хокдон нишон,
Бастанд обу ойина раҳти худ аз миён,
Хуршед гуфт вақти видоаш ба осмон:*

*«Равшандилон чу барқ гузаитанд аз ҷаҳон,
Хокистаре ба ҷой аз ин корвон намонд».*

*4. Аз дидаи басирати¹ мо хоб шуд равон,
Абёт аз сафина² чу симоб шуд равон,
Таҳрир аз саҳифа чу хуноб шуд равон,
«Аз чашми сурмавори давог об шуд равон,
Ширинзабони қалами нуктадон намонд».*

*5. Эй Саййидо, ту дил ба мақоми наҷот каш!
Пой аз миёни тоифаи бесубот каш!
Ҷун Хизр рахти хеш ба оби ҳаёт каш!
«Соиб, забони хома ба коми давог каш,
Имрӯз ҷун суханталабе дар ҷаҳон намонд».*

Шарти асосии шоири мухаммасбанд, пеш аз ҳама, дар он аст, ки бояд ба мазмун, вазн, қофияю радифи ғазали интихобшуда мухаммас ё байтҳои овардаи худро мувофиқ кунад. Саййидо тамоми қонуниятҳои зикршударо ба ҳуҷи иҷро кардааст ва мухаммаси бисёр олии офаридааст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Кадом асарҳои Қомиро дар синфҳои поёни хондаед?
2. Дар бораи Қомӣ ҳамаҷронаш ҷи гуфтаанд?
3. Ба эҷодиёти адиб шарқшиносон ҷи гуна баҳо додаанд?
4. Мазмуни ҳикояти «Ҳамсаи мутаҳайира»-ро нақл кунед.
5. Таҳсили Қомӣ дар Самарқанд ҷи хел гузашт?
6. Чаро Қомӣ ба дарбор нарафт?
7. Хислатҳои ибратомӯзи Қомиро ҳикоят кунед.
8. Хизмати Қомӣ ҳамчун олим ва донишманд дар чист?
9. Аз адиб чанд девон боқӣ мондааст?
10. «Ҳафт авранг»-ро Қомӣ дар пайравии кадом шоирони гузашта иншо намудааст ва аз онҳо ҷи фарқ дорад?
11. Чаро ғазал дар эҷодиёти Қомӣ мавқеи асосӣ дорад?
12. Мавзӯи ва хусусияти ғазалиёти адибро фаҳмонед.
13. Идеиҳои шоҳи одил аз қучо сарчашма мегирад ва пеш аз Қомӣ кадом адибони гузашта ин идеяро илқо намудаанд?

---

1 Басират – фаросат, дониш, биной, хирад.

2 Сафина – киштӣ.

14. Фарқи шоҳи одили Ҷомӣ ё Искандари Ҷомӣ аз дигар Искандарҳо дар чист?
15. Ҷомӣ дар бораи муносибати устоду шогирд чӣ мегӯяд?
16. Чаро чамбиятеро, ки Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» тасвир кардааст, ҳаёли мегӯянд?
17. Ҷомӣ «Баҳористон»-ро дар пайравии кадом асари адиби гузашта навиштааст ва ба чӣ мақсад?
18. Монандӣ ва тафовути ин ду шоҳасар дар чист?
19. Мавзӯи асосии бобҳои «Баҳористон»-ро нақл кунед.
20. Боби ҳафтуми «Баҳористон» чӣ аҳамият дорад?
21. Нуқтаи назари Ҷомӣ доир ба масъалаи таъйин намудани ҳокимон ва роҳбарони давлат аз чӣ иборат аст? Ин фикр оё имрӯз қимату арзиш дорад?

ТЕСТҲО

- 1) Абдурахмони Ҷомӣ чанд фарзанд дошт?
  - а) 4.
  - б) 5.
  - в) 6.
- 2) Ҷомӣ кадом асарашро ба писари хурдияш Зиёуддин бахшид?
  - а) «Баҳористон»
  - б) «Тухфат-ул-аҳрор»
  - в) «Сабҳат-ул-асрор»
- 3) «Баҳористон» аз чанд фасл иборат аст?
  - а) Аз – 5.
  - б) Аз – 8.
  - в) Аз – 9.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. А. Афсаҳзод. Рӯзгор ва осори Абдурахмони Ҷомӣ, «Дониш», Душанбе, 1980.
2. А. Афсаҳзод. Таҳаввули афкори Абдурахмони Ҷомӣ. «Дониш». Душанбе, 1981.
3. Ш. Тағоев. Таълими эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ дар синфи VIII, «Ирфон». Душанбе, 1973.
4. Т. Миров. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9», «Маориф». Душанбе, 1986.

АЛИШЕРИ НАВОЙ

(1441 – 1501)

ТАРҶУМАИ ҲОЛ

Низомиддин Алишери Навоӣ сардафтари адабиёти классикии ўзбек буда, бо асарҳои барҷастааш дар таърихи адабиёти ўзбек макоми арзанда дорад. ӯ соли 1441 дар шаҳри Ҳирот ба дунё меояд. Падари Навоӣ Кенча-баходур яке аз амалдорони дарбори Темуриён буда, аз хатту савод дастмояе надошт. Вале, бо вучуди бесавод буданаш, дар таълиму таҳсили фарзандаш саъю кӯшиши зиёде кард. Навоӣ таҳсили ибтидоӣ ва миёнаро дар Ҳирот гирифта, пас ба Машҳад меравад. ӯ дар он ҷо дар дарбори Абулқосим Бобур Мирзо хизмат карда, инчунин таҳсили худро давом медиҳад. Махсусан, ба омӯхтани эҷодиёти адибони бузурги форс-тоҷик Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Камоли Хучандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ пайваста машғул мегардад. Навоӣ аз онҳо сеҳри каломи мавзун, санъати суҳанварӣ ва тарзу усули образофариро омӯхта ва дар пайравии онҳо шеърҳои аввалини худро иншо кард. Ғайр аз ин, Навоӣ дар ин ҷо дар суҳбати олимони ошӯрон иштирок намуда, аз онҳо дарси зиндагӣ мегирад. Дар ҳамин ҷо Навоӣ девони аввалини худро тартиб медиҳад. Вале аз сабаби номусоидии ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ, ҷангу хунрезӣҳои Абусаид Мирзо дар ҳамон сол шаҳри Ҳиротро тарк карда, роҳи Самарқандро пеш мегирад. Дар Самарқанд Алишери Навоӣ боз ба таҳсили илму адаб машғул шуда, дар назди яке аз олимони машҳури замон - Ҳоҷа Фазлulloҳи Абулайс илми фикҳро аз худ мекунад.

Ҳангоме ки соли 1469 Ҳусайни Бойқаро (Навоӣ бо ӯ якҷоя таҳсил карда, инчунин ширхора низ буданд) ба Ҳирот омада, ба маснади подшоҳӣ менишинад, Навоиро ба дарбор даъват менамояд. ӯ дар дарбори Ҳусайни Бойқаро вазифаи муҳрдориро ба уҳда мегирад. Маҳз дар ҳамин давра Навоӣ бо Абдурахмони Ҷомӣ дӯстӣ пайдо карда, муриди ӯ мешавад.

Алишери Навоӣ шахси инсондӯст ва раиятпарвар буд. Ҳангоми иҷрои қорҳои давлатдорӣ ба халқи бечора хубию некиҳо кард. Масалан, соли 1470 аз зулму истисмори амалдорон ва

ҳокимон, гирифтани андозҳои зиёд ҳаёти иқтисодии халқ ниҳоят вазнин гардид ва онҳо ба муқобили ҳамаи ин бедодгарӣҳои золимон шӯриш бардоштанд. Танҳо бо тадбирҳои оқилонаи Алишери Навоӣ шӯриш хобонда шуд. Навоӣ ба Султон Ҳусайни Бойқаро маслиҳат дод, ки пеш аз ҳама золимонро ҷазо диҳад, андозҳои халқро то андозае кам кунад. Пас аз ин дар байни халқ обрӯи Навоӣ зиёд шуда, ӯро беш аз пеш ҳурмату эҳтиром мекардагӣ шуданд.

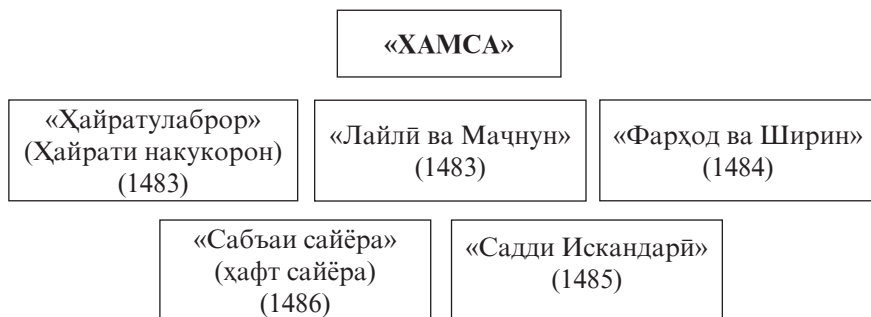
Алишери Навоӣ соли 1472 ба мартабаи вазирӣ мерасад. Маҳз дар ин давра то андозае вазӣ сиёсату иҷтимоӣ осуда гардида, ҳаёти маданӣ ва адабӣ хеле пеш рафт. Аммо бисёр қорҳои Навоӣ боиси хашму ғазаби шоҳу амалдорони давлат гардид. Аз пайи ранҷу озори ӯ шуданд. Ҳокимону вазирон дар назди шоҳ ҳар гуна тухмату бухтон мекарданд. Бо ҳамин сабабҳо Навоӣ соли 1476 аз мансаби вазирӣ даст кашид. Дар муддати 11 сол қорҳои давлатиро ба як тараф монда, ба эҷод намудани асарҳои илмӣ ва адабӣ машғул гардид. Маҳз дар ҳамин давра асари панҷгонаи худ «Ҳамса»-ро навишта ба охир мерасонад. Ба ҳамаи ин қаноат накарда, Ҳусайни Бойқаро Навоиро ҳокими Астаробод таъйин мекунад. Навоӣ дар Астаробод танҳо як сол меистад ва соли 1488 боз ба Ҳирот меояд. Ӯ то охири умраш дигар ба қорҳои давлатӣ машғул нашуда, вақти худро ба эҷод намудани асарҳо сарф мекунад.

Алишери Навоӣ моҳи январӣ соли 1501 дар шаҳри Ҳирот вафот мекунад.

МЕРОСИ АДАБИИ НАВОӢ (ФОНӢ)

Низомиддин Алишери Навоӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ таҳсил карда, забони арабиро ҳам хуб медонист. Ӯ қобилияту истеъдоди аҷиб дошт. Аз худ қардани илмҳои гуногун, аз бар намудани абъети зиёди шоирони тоҷику форс чашми Навоиро ба шохроҳи шеърӯ шоирӣ кушод. Илова бар ин, ҳамчун Абдурахмони Ҷомӣ устоде дошт, ки дар пешрафти эҷодии ӯ саҳми арзанда гузошт. Навоӣ аз хурдӣ ба шеър гуфтагӣ оғоз кард. Ӯ ҳам ба забони тоҷикӣ-форсӣ ва ҳам ба забони туркӣ шеър эҷод мекард. Адиб дар шеърҳои тоҷикӣ-форсӣ Фонӣ ва туркӣ Навоӣ таҳаллус интиҳоб кард. Азбаски Навоӣ бо ду забон шеър мегуфтӯ асар эҷод мекард, ҳамзамонаш ба ӯ таҳаллуси иловагӣ-«зуллисонайн» (соҳиби ду забон) дода буданд.

Алишери Навоӣ аксарияти асарҳояшро ба забони модарӣ – туркӣ иншо кардааст. То замони Навоӣ бо забони туркӣ-ӯзбекӣ эҷод намудани дostonҳои ҳаҷман бузургро (фалсафӣ, ахлоқӣ, ишқӣ) ғайриимкон мешумориданд. Навоӣ аввалин шуда ин назарияро нодуруст шуморида, барои исботи ин панҷ дoston эҷод мекунад. Онҳоро Навоӣ дар пайравии «Хамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ, Хусрави Дехлавӣ ва «Ҳафт авранг» - и Абдурахмони Ҷомӣ иншо кардааст.

Ҷамъи абёти «Хамса» зиёда аз 27 ҳазор байтро ташкил медиҳад. Ғайр аз ин, дар забони туркӣ-ӯзбекӣ чаҳор девон дорад, ки маҷмӯи асарҳои лирикии шоир буда, 24 ҳазор байтро ташкил медиҳанд. Маснавиҳои «Лисонуттайр» («Забони мурғон»), «Панднома», «Чихил ҳадис», «Маҳбубулқулуб» низ ба қалами ӯ тааллуқ доранд. Навоӣ инчунин ба забони модариаш дар бораи ҳаёту эҷодӣ нависандагони ҳамзабонаш «Мачолисуннафоис» ва оид ба қоидаю қонуни вази арӯз «Мизонулавзон»-ро меофарад.

МУНДАРИҶАИ ИДЕЯВИИ АШЪОРИ ФОРСӢ-ТОЧИКИИ НАВОӢ (ФОНӢ)

Навоӣ як қисми асарҳояшро ба забони тоҷикӣ-форсӣ эҷод кардааст. Аз мутолиаи ашъори тоҷикии адиб равшан мегардад, ки ӯ хусусияти назми моро хеле хуб медонистааст. Худи шоир ба ин маънӣ ишорат карда чунин мегӯяд:

*Маънии ширину рангинам ба туркӣ беҳад аст,
Форсӣ ҳам лаълу дурҳои самин, чун бингарӣ.
Гӯиё дар ростбозори сухан бикишудаам
Як тараф дуккони қаннодио як сӯ заргарӣ.*

Девони тоҷикии Навоӣ бо номи «Майдони балоғат» шуҳрат до-
рад ва қариб чор ҳазор байтро дар бар мегирад. Дар девони шоир
ғазал мавқеи асосӣ дорад. Як хусусияти муҳими девони Навоӣ аз
он иборат аст, ки адиб пеш аз ҳар як ғазал ба қадом шоири гузашта
пайравӣ карда эҷод карданаширо зикр мекунад. Масалан, «Татаббӯи
Мир Хусрав¹», «Татаббӯи ҳазрати Махдумӣ²» ва ғайра.

Ғазалҳои Навоӣ бештар дар пайравии ғазалиёти Амир Хусрав,
Саъдӣ, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ ва Ҷомӣ эҷод шудаанд. Мавзӯҳои
ғазалиёти Навоӣ гуногунанд. Вале шоир бештари онҳоро дар мавзӯи
ишқ сурудааст. Шоир баъзан дар ғазалҳои лирикаӣ ишқиро бо ли-
рикаӣ иҷтимоӣ омезиш медиҳад. Ин хусусият дар ҳамаи ғазалҳои,
ки дар пайравии Ҳофиз гуфтааст, ба назар мерасад. Масалан, дар ин
байт шоир аз носозиҳои замон, фитнаю найранг, тухмату бухтонҳои
як гурӯҳ одамони пастфитрати рӯзгораш шикоят карда, орзу дорад,
ки онҳо росткору ростқавл, монанди алиф, мисли қадӣ ёраш рост бо-
шанд:

*Каччио кӯтаҳии давр малулам доранд,
Рост хоҳам, алифи қомати дилдор кучост?*

Навоӣ дар ғазалиёташ зебоиҳои ҳаётро бо як ҳиссиёти баланд та-
раннум мекунад. Адиб омадани баҳору шукуфтани гулҳои рангоранг-
ро васф карда, одамонро даъват мекунад, ки умри инсон ғанимат аст,
аз ин зебоиҳои ҳаёт баҳра бояд бурд:

*Омад баҳори дилкашу гулҳои тар шукуфт,
Дилҳо аз он нишот зи гул бештар шукуфт.
Дил аз сабоҳати³ руҳи хубат кушода шуд,
Монанди гунчае, ки ба вақти саҳар шукуфт.*

Қитъа ва рубоӣҳои Навоӣ низ содаю равон буда, дар
мавзӯҳои гуногун суруда шудаанд. Шоир дар қитъаоти худ
хислатҳои начибӣ инсониро тараннум карда, дар баробари он
тамаъкорӣ, мардумфиребӣ, дурӯғгӯӣ, золимӣ барин сифатҳои
пастро мазаммат намудааст.

---

1 Мир Хусрав – Амир Хусрави Дехлавӣ.

2 Ҳазрати Махдумӣ – Абдурахмони Ҷомӣ.

3 Сабоҳат – хушрӯӣ, дилкашӣ, сафедчехрагӣ.

*Чавонмард аз карам муфлис нагардад,
Сахиرو аз ато чин нест дар чеҳр.
Ба пошидан чӣ нақс¹ ояд ба дарё,
Ба афшондан чӣ кам гардад зари меҳр?*

«ТУҲФАТУЛАФКОР»

Дар байни асарҳои тоҷикии Алишери Навоӣ қасидаи «Тухфатулафкор» аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа баландтар меистад. Таърихи навишта шудани қасидаашро Навоӣ дар «Ҳамсатулмутаҳайирин» ба тариқи зайл овардааст;

«Рӯзе ман дар хидмати он кас (Абдурахмони Ҷомӣ) будам. Аз ҳар дар суҳан мерафт. Дар омади суҳан ман «Дарёи аброр» ном қасидаи Ҳусрави Дехлавиро аз ҳад зиёд таъриф кардам...».

Ҳам дар он рӯзҳо подшоҳ ба сафари Марв тайёрӣ дида, маро ҳам ҳамроҳи худ бурданӣ шуд. Ман барои иҷозат гирифтани ба пеши он кас (Ҷомӣ) рафтам. Дар вақти баргаштанам аз бағали худ як чузъ коғаз бароварда доданд. Кушода дидам, қасидаи «Луҷҷатуласрор», ки ҳамон рӯзҳо дар ҷавоби қасидаи «Дарёи аброр» навишта буданд...

Савор шуда ба роҳ баромадам, то манзил бар болои асп он қасидаро хондам ва дар аснои хониш матлаи (байти аввали) қасидаи «Тухфатулафкор» ба хотир омад. Баъд аз ба манзил фу-ромадан он матлаъ ба он кас навишта фиристода шуд, ки агар писандад, ишорат кунанд, тамом намоям.

Фақир то ба Марв расидан он қасидаро ба номи он кас тамом карда, ба хидмати он кас навишта фиристодам».

Навоӣ дар қасидаи «Тухфатулафкор» фикру мулоҳизаҳои сиёсиву иҷтимоӣ ва панду ахлоқии худро баён кардааст. Дар қасида меҳру муҳаббати шоир нисбат ба аҳли ҳунар, деҳқон ва дармондагон ҳис карда мешавад ва дар баробари ин дар бораи шоҳону ҳокимони золим бо нафрату адоват суҳан меронад:

*Хоҷа дил дар ваҷҳу сар афканда неш аз фикри худ,
Садр² аз баҳри тамаъ биништа чаиме бар дар аст.*

Дар байти боло Навоӣ намояндаи ду табақаи ҷамъиятро бо ҳам муқобил гузошта, хислатҳои ҳар кадоми онҳоро нишон дода мегузарад. Хоҷа – марди фақир, меҳнаткаш буда, дар фикри ҳеш

1 Нақс – нуқсон, камбудӣ.

2 Садр – мансабдор, болонишин.

банд аст. Вале садр - ҳоким, соҳибмансаб ҳамеша чашмаш ба дар интизори чизе ё касест.

Шоир воизонро ба зери тозиёнаи танқид гирифта мегӯяд, ки фарқи онҳо аз дигар тамаъкорон танҳо дар он аст, ки воизон бо-лои минбару онҳо поёни минбаранд:

*Воизу томеъ¹ гадои нон бувад, фарқаш кам аст,
К-ин ба зери минбар омад, он фарози минбар аст,
Тухми расвой диҳад бар донаи тасбеҳи зарқ²,
Оре, оре, дона чинси хешро боровар аст.*

Навой шоҳи золиро ба ҳук ва одилро ба марди деҳқон ташбеҳ намуда, аз санъати тазод ва муқобала ба хубӣ истифода бурдааст:

*Золиму одил на яксонанд дар таъмири мулк,
Ҳук дигар дар шиёри³ милку деҳқон дигар аст.*

ДҶУСТИЮ ҲАМКОРИИ ҶОМӢЮ НАВОӢ

Алишери Навоӣ забону адабиёт, илму санъати халқи тоҷикро ба хубӣ доништа, дар пайравии адибони бузурги гузашта асарҳои пураарзиши худро иншо намуд. Дӯстию рафоқати Навоӣ бо Ҷомӣ намунаи барҷастаи муҳаббати инсон ба якдигар аст. Навоӣ аз Ҷомӣ 27 сол хурд аст. Ӯ аз Ҷомӣ таълим гирифтааст. Мактаби адабие, ки устоду шогирд дар Ҳирот ташкил карда буданд, дар он намояндагони ин ду халқ таълим мегирифтанд.

Маҳз бо ташвиқу тарғиби Абдурахмони Ҷомӣ Навоӣ асарҳои бузургашро ба забони туркӣ-ӯзбекӣ иншо кард. Аз муваффақиятҳои эҷодии Навоӣ Ҷомӣ шоду масрур гардида, бо камоли эҳтиром дар анҷоми достони «Хирадномаи Искандарӣ» чунин мегӯяд:

*Суханро, ки аз равнақ афтада буд,
Ба кунҷи ҳавон⁴ рахт бинҳода буд,
Ту додӣ дигарбора ин обрӯӣ!
Кашида ба майдони ин гуфтугӯӣ!*

1 Томеъ – тамаъкор, ҳарис.

2 Зарқ – фиреб, найрангбозӣ, макр, хила.

3 Шиёр – замани шудгоршудаву палкашида.

4 Ҳавон – хорӣ, беиззатӣ

Алишери Навоӣ ҳар як асари нав иншокардаашро аз назари устоди худ - Ҷомӣ мегузаронд ва бо маслиҳатҳои судбахши ӯ асарҳояшро такмил кард. Мусаввадаи асарҳои Ҷомиро Навоӣ мутолиа карда, баъзан фикру андешаҳои ба устоди қадронаш изҳор мекард. Муносибати байни онҳо на ҳамчун устоду шогирд хуб буд, балки онҳо нисбат ба якдигар дӯстони наздику бовафо низ буданд. Навоӣ яке аз аввалин касонест, ки асарҳои устодашро ба забони туркӣ-ӯзбекӣ тарҷума намудааст. Масалан, тарҷумаи асарҳои «Нафаҳотулунс» ва «Шавоҳидуннубувват» ба қалами ӯ тааллуқ доранд. Ҳангоми тарҷума забони фасеҳу каломи лутфомези Ҷомиро ба хубӣ нигоҳ доштааст.

Алишери Навоӣ пас аз вафоти Абдурахмони Ҷомӣ дар байни солҳои 1493-1494 «Хамсатулмутаҳайрин»-ро иншо мекунад. Ин асар ба хотираи устоди бузургвораи бахшида шудааст.

Алишери Навоӣ чандин сол дар дарбори Хусайни Бойқаро вазир буд. Вай дар ин муддат ба халқ некиҳои зиёде кард. Навоӣ дар ҳар як кори давлатӣ бо Ҷомӣ маслиҳату машварат мекард. Ниҳоят игвои ҳасудон, қорҳои беҳирадонаи султон ба дили Навоӣ мезанад ва ӯ дарборро тарк кардани мешавад. Вале, хангоме ки ӯ бо Ҷомӣ маслиҳат мекунад, ризогӣ намедиҳад, зеро барои осоиши халқ ва ободии мулк будани чунин вазирони хирадманди некандешро лозим мешуморад.

Дӯстии байни Навоӣ ва Ҷомӣ то лаҳзаҳои охири ҳаётшон қатъ нагардид. Навоӣ дар марги устодаш ашки ҳасрат мерезад ва то як сол азодорӣ мекунад. Ӯ дар вафоти Ҷомӣ марсияи пурсӯзу гудоз эҷод мекунад.

Ба ҳамин тарик, дӯстию ҳамкорию ин ду фарзанди баруманди тоҷику ӯзбек барои мустаҳкам гардидани муносибатҳои ин ду халқ саҳми босазо гузоштааст. Ин дӯстию ҳамкорӣ имрӯз ҳам инкишоф ёфта, мустаҳкам мегардад.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кӯдакӣ ва наврасии Навоӣ чӣ хел гузашт?
2. Навоӣ дар кучо таҳсил намуд ва кадом забонҳоро медонист?
3. Поёни умри Навоӣ чӣ гуна гузашт ва ӯ дар кучо вафот намуд?
4. Навоӣ кадом асарашро дар бораи Ҷомӣ иншо намудааст?
5. Муносибати Навоӣ ба Ҷомӣ чӣ хел буд?
6. Кадом хислатҳои Ҷомиро Навоӣ ситоиш намудааст?
7. Дар бораи дӯстии ин ду тан шумо чӣ ақида доред?

8. Ба фикри шумо имрӯз дӯстии халқҳои тоҷикӣ ӯзбек чӣ гуна аст?
9. Мероси адабии Навоиро асосан кадом асарҳо ташкил медиҳанд?
10. Мавзӯи ғазалҳои тоҷикии Навоиро гӯед.
11. Адиб дар китбаю рӯбиёташ бештар ба кадом масъалаҳо аҳамият додааст?
12. Таърихи навишта шудани қасидаи «Тухфатулафкор»-ро хикоят кунед.
13. Навоӣ дар ин қасида кадом масъалаҳоро бештар мавриди муҳокима қарор додааст?
14. Назира чист?
15. Оё дар замони мо дар адабиёти тоҷик назирагӯӣ вуҷуд дорад?

ТЕСТҲО

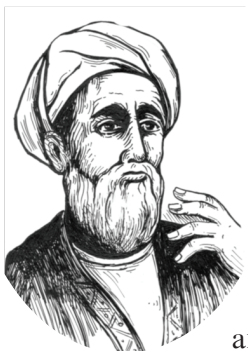
1. Алишери Навоӣ қасидаи «Тухфатулафкор»-ро ба кадом адиби тоҷик бахшидааст?
  - а) Ҳотифӣ.
  - б) Гулханӣ.
  - в) Ҷомӣ.
2. Навоӣ дар эҷоди «Хамса» ба кадом адиби тоҷик пайравӣ кардааст?
  - а) Низомии Ганҷавӣ.
  - б) Ҳотифӣ.
  - в) Амир Хусрави Деҳлавӣ.
3. Алишери Навоӣ кадом сол вафот кардааст?
  - а) 1495.
  - б) 1496.
  - в) 1501.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. С. Айни. Навоӣ, Кулӣёт, ҷил. 12, «Ирфон», Душанбе, 1978.
2. А. Афсаҳзод. Рӯзгор ва осори Абдурахмони Ҷомӣ, «Дониш», Душанбе, 1980.
3. А. Афсаҳзод. Таҳаввули афкори Абдурахмони Ҷомӣ. «Дониш», Душанбе, 1981.
4. Е. Э. Бертельс. Джами и Навоӣ.
5. Т. Миров. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9». «Маориф», Душанбе, 1986.

ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ

(1420 – 1505)

Ҳусайн Воиз соли 1420 дар деҳаи Байҳақи вилояти Сабзавори Хуросон ба дунё омад. Волидаини Кошифӣ аз табақаи миёнаи аҳоли буда, ба кишту зироат ва чорводорию боғпарварӣ машғул буданд ва чархи зиндагиашонро пеш мебурданд. Ҳусайн дар зери болу пари падару модар ба воя расид, мактабхон шуд ва дар зодгоҳаш хатту савод пайдо кард. Зехни бурро ва акли расо дошт. Осори пешиниёро омӯхт ва нақлу ривоятҳои зиёди таърихро дар бораи қахрамонони гузаштаи миллат: Абумуслим, Муқаннаъ, Сунбоди Муғ, Сарбадорон, Темурмалик ва дигарон мехонд ва ҳис менамуд. Ӯ хатто дар ҳамин давра «Қуръон»-ро аз ёд намуд ва гоҳ-гоҳ дар байни ҳамсолон ва шарикдарсонаш аз «Қуръон» тиловат мекард. Забонаш бурро ва лаҳни хонишаш хушоянд буду дар сомон таъсири хуб мегузошт. Ба қироати ӯ ҳусну тавачҷуҳи калонсолон ҳам афзун буд ва дар баъзе маърақаҳо онҳо аз ӯ хоҳиш мекарданд, ки оёти «Қуръон»-ро барояшон тиловат кунад. Аҳли деҳ аз ҳамон давра дӯсташ доштанд ва эҳтиромаш мекарданд.

Баъд ба Сабзавору Машҳад омад ва дар назди донишмандон илму адаб омӯхт, аз сирру асрори бисёр масъалаҳои илмиву адабӣ воқиф гашт ва рӯ ба зинаи камолот ниҳод. Дар ин айём ҳам солортар шуду донишу маърифаташ камол ёфт. Ба нигорандагӣ ва шеърнависӣ пардохт. Дар мачолису маърақаҳо дар байни адибон аз адабиёт қироат мекарду ба маслиҳати бузургон гӯш меод, аз онҳо меомӯхт. Дар Машҳад ҳамчун воиз шуҳратманд гардид. Пас аз намози чумъа масҷиди ҷомеи Машҳад, ки лабрезии намозхонон буд, боз соате чанд гӯш ба ваъзи Ҳусайн доштанд. Воизӣ ҳунари осон нест. Барои воиз шудан бисёр хондан, бисёр доништан лозим. Китобҳои фикҳ, илоҳиёт, ҳулафои мутақаддиму мутаахирин, шайхону уламои соҳибноми исломро доништану омӯхтан даркор. Ҳусайни ҷавон аз ин сарчашмаҳо хеле хуб бархӯрдор буд. Ҳамин тавр, дар солҳои 1455 то 1468 Ҳусайн дар Нишопур монд. Ӯ ҳам илм омӯхту ҳам воизӣ кард,

вале бисёр дилаш мехост ба пойтахти Хуросон шаҳри овозадори Ҳирот, ба зиёрати Ҳазрати Мавлоно Ҷомӣ биравад ва пеши эшон ҳалқаи шогирдӣ ба гӯш занад.

Ҳамон сол, яъне соли соли 1468 ба мурод расид. Ба Ҳирот омаду ба дидори Мавлоно Ҷомӣ шарафёб гашт. Ҳамин тавр, ӯ то поёни рӯзгор яке аз дӯстон, ҳамсуҳбатон ва мухлисони Ҷомию Навоӣ гашт.

Хусайни Воизи Кошифӣ дар ин шаҳри ободи адабпарвар дар байни уламою удабо мақому манзалат ёфт, ҷойгоҳи хешро дар байни онон муайян кард. Боз дар мактаби адабии Ҷомӣ мақоми арзанда дошт. Ӯ ба толибилмон, шоиру нависандагони ҷавон дар мадраса дарс мегуфт. Вақти боқимондаи хешро ба таснифи асарҳо сарф мекард. Овозаи воизӣ ва қироати волои ӯ ба шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон, Эрону Ироқ ба ва пойтахтҳои кишварҳои мусулмонӣ паҳн гашт ва ӯро омада ба он ҷойҳо мебарданд.

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, ки яке аз шогирдони наздики Хусайни Воиз буд нозуқиҳои хунари воизиро аз ӯ омӯхта буд, дар бораи устоди худ дар «Бадоеъулвақоъ» нақлу ҳикоети зиёд овардааст. Ӯ дар ҳар шаҳру диёре, ки мерафт хешро шогирди Мавлоно Кошифӣ муаррифӣ намуда ваъз мегуфт. Дар бисёр мавридҳо уламою удабо Восифиро аз хотири устодаш эҳтиром мекарданд.

Хусайн Воизи Кошифӣ дар тӯли рӯзгори хеш зиндагии хоксоронае дошт. То тавонист ба муҳтоҷон, дарвешон кумаки моддӣ расонд. Дар доираҳои адабӣ, дар баҳсу мунозираи удабою уламо иштирок мекард, вале дар суҳан гуфтан сабру таҳаммулро ихтиёр намуд, сад бор суҳанро месанҷиду пасон ба забон меовард.

Кошифӣ оилаи хуб дошт. Ӯ хоҳари Абдурахмони Ҷомиро ба занӣ гирифта, аз ӯ фарзандони хубрӯю солеҳ ёфта буд. Нависанда Мавлоно Фаҳриддин Алии Сафӣ муаллифи китоби «Латоифуттавоиф» фарзанди Хусайн Воизи Кошифист. Алии Сафӣ дар воизӣ касби падарро хунармандона аз худ карда, дар нимаи дувуми асри понздаҳ дар Мовароуннаҳру Хуросон соҳибном ва маъруфу машҳур гардида буд.

Хусайн Воизи Кошифӣ умри дароз дид ва соли 1505 дар шаҳри Ҳироти Афғонистон вафот кард.

МЕРОСИ ИЛМӢ ВА АДАБИИ КОШИФӢ

Ҳамон тавре, ки дар боло ишорат шуд, Ҳусайн Воизи Кошифӣ донишманди мумтоз ва нависандаи маъруфи адабиёти тоҷику форс маҳсуб меёбад ва зиёда аз 40 асари илмию адабӣ офаридааст, ки дар зер муҳимтарин асарҳои Кошифиро зикр хоҳем кард:

1. «Сабъаи Кошифӣ». Ин асар соли 1473 – 1504 навишта шуда, дар бораи илми нучум баҳс мекунад. Дар ин асар муҳаққиқ дар бораи ҳафт ситора маълумот дода, хусусиятҳои хоси онҳоро баён кардааст. Ҳамин тавр, хонанда мувофиқи инкишофи илми онрӯза дар бораи ситораҳои ҳафтдодарон маълумоти муфассали илмӣ ва амалӣ мегирад. Умуман, дар асри XV илми нучум хеле пеш рафт. Дар расадхонаи Мирзо Улуғбек бисёр донишмандони соҳибном, чун Алии Қушчӣ, Қозизодаи Румӣ ва Ҳусайн Воизи Кошифӣ қор карда, вазъи ҷирмҳои осмониро муайян менамуданд ва пасон мисли Кошифӣ андешаҳои худро дар асарҳои худ чамбаст мекарданд.

2. Метавон бо қамоли боварӣ зикр кард, ки Кошифӣ дар пешаи тафсири «Қуръон» камназир будааст. «Тафсири Ҳусайнӣ» яке аз шоҳкориҳои ин донишманд буда, тайи беш аз 500 сол аст, ки дар кишварҳои ислом дар байни мусулмин даст ба даст мегардад ва маълуми машҳур аст. «Тафсири Ҳусайнӣ» дар байни солҳои 1492 -1494 иншо шудааст. «Қуръон»-ро тафсир намудан қори ҳар кас нест. Бояд тафсиргар дониши қомил дошта бошад ва боз аз илмҳои дигар, фарҳангу адаби халқҳои мухталифи кишварҳои ислом вуқуфи тамом дошта бошад. Кошифӣ аз ин илмҳо бархӯрдор буд ва тавонист ин асари бузургро офарад.

3. Ҳусайн Воизи Кошифӣ соли 1470, яъне дар 50- солагиаш ба тафсиркорию тарҷумаи асарҳои ахлоқию динӣ даст задааст. Ӯ чил ҳадиси Расули Ақрамро аз забони арабӣ ба тоҷикӣ ба назму наср баргарадонида, онҳоро бо далелу бурҳонҳои қотеъ шарҳ додааст. Ҳадисҳои пайғамбар Муҳаммади Мустафо, ки дар мавзӯҳои ахлоқӣ будаанд, аз тарафи Кошифӣ бо абёти адибони бузурги гузашта ва муосираш ба хонандагон фаҳмонда шудаанд. Ин рисола бо номи «Рисолатул-илмия фи аҳодисиннабавия» машҳур мебошад. Мазмун ва муҳтавои ҳадисҳои он ин аст, ки Расули Худо дарёфти дониш ва амалӣ гардондани онро зарур медонад.

4. Номанависӣ ё иншонигорӣ яке аз илмҳои муҳими асрҳои миёна буд. Вале дар бораи хусусиятҳои илмӣ ва назарии ин фан

маълумот хеле кам буд ва аҳли қалам ба чунин асарҳои назариявӣ ниёзи саҳт доштаанд. Кошифӣ ин камбудиро дарк кард ва доир ба ҳамин илм «Махзанулиншо»-ро офарид. Асари мазкур ҳам ҷанбаи назарӣ ва ҳам амалӣ дорад. Муаллиф аз нигоҳи назарӣ хусусиятҳои иншонигорӣ, номанависӣ, сабку усули хоссаи ин фанро баён намуда, пасон доир ба ҳар як навъи он мисолҳои мушаххас меорад, ки бисёр андешаҳои мутафаккир имрӯз ҳам қобили қабуланд ва аҳамияти калони назарӣ ва амалиро доро мебошанд.

5. «Бадоеъулафкор фи саноеъулашъор». Ин асар ҷанбаи назарӣ ва ҳам амалӣ дорад. Мусаллам аст, ки доир ба илми адабиётшиносӣ ханӯз дар асрҳои X-XI асарҳои пурарзиш офарида шуда буданд. Ин анъана дар асри XV ҳам давом ёфт. Асари «Бадоеъулафкор» маҳз ба ҳамин мавзӯ бахшида шудааст. Аз нигоҳи Кошифӣ равшан мегардад, ки ӯ ин мавзӯи мураккаби адабро хеле хуб медонистааст. Кошифӣ андешаҳои муҳаққиқони асрҳои пешинро омӯхта, онҳоро аз нигоҳи нав, аз нуқтаи назари танқидӣ ҳаллу фасл намудааст. Кошифӣ дар бораи 300 санъати бадеӣ маълумот дода, ҳар як санъати бадеиро бо мисолҳои мушаххас ба хонанда мефаҳмонад. Ҳусайн Воиз ин асарро соли 1489 иншо намудааст.

6. «Саргузашти Ҳотам». Ин асар дар байни мардум машҳур аст. Дар бораи Ҳотами Тай дар байни халқҳои Арабу Аҷам нақлу ривоятҳои зиёд мавҷуд аст. Ҳотам ҳамчун шахси таърихӣ дар асри VII дар Арабистон зиндагӣ мекард. Ӯ марди саховатпеша ва накукор буд. Вале ба ин дараҷае, ки дар бораи ӯ ровиёну ноқилон, адибону таърихнигорон нигоштаанд, набудааст. Яъне дар масъалаи ҷуду саховат нигорандагони асрҳои пешин ба муболиға роҳ додаанд ва беҳтарин андешаҳои хешро доир ба мавзӯи ҷуду саҳо дар нақши Ҳотам ба қалам додаанд ва ӯро ба як шахси афсонавӣ монанд кардаанд.

Ин асари Ҳусайн Воизи Кошифӣ бо чанд ном зикр шудааст. Онро гоҳ «Ҳотамия», «Саргузашти Ҳотам» ва «Ҳотами Тай» ном мебаранд. Шояд дурусттараш «Саргузашти Ҳотами Тай» бошад. Дурустии ин ном аз он хотир аст, ки воқеан Ҳотам ҳамчун шахси таърихӣ ба қабилаи Тайи араб мансуб аст. Ҳотам шоир буду марди саховатпеша, ана ҳамин чиз ӯро дар дунё машҳур кард. Ӯ пеш аз вуруди ислом рӯзгор дошт. Пас аз маргаш дар байни мардуми араб дар бораи саховатмандии Ҳотам нақлу ривоят пайдо шудаанд. Баъд, бо омадани ислом ба сарзамини Мовароуннахру

Хуросон, дар байни аҳоли нақлу ривоятҳо дар бораи Ҳотам паҳн шуд ва ҳамин тавр то асри XV, то замони Ҳусайн Воизи Кошифӣ омада расидаанд. Бештари ин нақлу ривоятҳо бо забони арабӣ буданд. Кошифӣ онҳоро гирд овард, омӯхт ва ба забони тоҷикӣ тарҷума намуд. Ҳамин тавр, дар натиҷаи саъю талошҳои зиёд, меҳнату заҳмати нависанда китоби хондание бо номи «Саргузашти Ҳотами Тай» ба вуҷуд омад.

Аз нигоҳи сабки нигориш «Саргузашти Ҳотами Тай» мисли асарҳои насри ривояти қисса андар қисса ё ҳикояти андар ҳикоят аст. Барои фаҳмидани мазмуну моҳияти як ҳикояти аввал чандин ҳикояти дигарро бояд мутолиа кард. Онҳо ба ҳам чун лаълпораҳои ба як ришта кашидашуда ё донаҳои тасбеҳ шабеҳ ҳастанд. Аммо як фарқи назарраси асари Кошифӣ аз онҳо дар он аст, ки ҳамаи ҳикоятҳои ривоят дар гирду атрофи як шахси таърихӣ – Ҳотам шомил гардидаанд. Бисёр навоарию тозақориҳо аз лиҳози забон ва тарзи гуфтор ба сабки баёни Ҳусайн Воизи Кошифӣ хос аст. Метавон асари Кошифиро аз нигоҳи забону тарзи баён дар байни насри ривояти ва насри адаби ба як шохпул монанд кард. Баъзе қиссаҳои он ба повесту романҳои имрӯза монанд мебошанд. Чунин асарҳо дар рӯзгори пешин барои мардуми одӣ, камсаод дастрас буд ва суди беш ҳам меовард. Дар маъракаву чамъомадҳо, дар масҷиду бозорҷойҳо бозори қиссаҳои хеле гарм буд, ки яке аз асарҳои хондани ҳамин «Саргузашти Ҳотами Тай» маҳсуб шуд. Бештари адибони бузурги мо аз ин файз баҳра бурда бурданд ва пасон бо камолӣ ифтихор он рӯзҳоро ба ёд меоварданд.

«Саргузашти Ҳотами Тай» аз ҳафт боб иборат аст. Ҳар як қисм мустақил буда, дар онҳо қору рафтори Ҳотам инъикос ёфтааст. Агарчи ин ҳафт боб мустақиланд, боз бо ҳам аз нигоҳи мавзӯӣ, мақсади ягона доштанишон ва қаҳрамони асосӣ Ҳотам буданишон пайванданд.

«АХЛОҚИ МУҲСИНИ»

Асари мазкур низ дар мавзӯи панду ахлоқ аст. Он соли 1500 иншо гардидааст. Асар аз муқаддима ва чил боб таркиб ёфтааст. Ҳар як боб ба мавзӯи алоҳида бахшида шудааст. Нависанда дар оғози ҳар як боб мавзӯро аз нигоҳи назариявӣ матраҳ менамояд ва пасон барои тасдиқи фикраш ҳикояти пандомезе меорад. Дигар, дар мобайн ва анҷоми ҳикоят порчаҳои шеърӣ аз эҷодиёти

худаш ё аз эҷодиёти адибони пешин, мисли Шаҳиди Балхӣ, Абушакури Балхӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Ҳоқонии Шервонӣ, Низомии Ганҷавӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизии Шерозӣ, Ибни Ямин, Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарон намунаҳо меорад, ки дар бисёр маврид ин порчаҳо фикри нависандаро чамбаст менамоянд. Бобҳои «Ахлоқи Муҳсинӣ» ба ҳаё, сидку вафо, шуҷоат, тавозӯ, адлу дод ва амсоли ин доир буда, инсонҳоро ба некӣ, ростӣ ҳидоят менамоянд.

Забони асар сода ва барои кулли хонандагон дастрас мебошад. Ҳоло барои намуна муқаддимаи боби «Дар саховат ва эҳсон»-ро меорем.

САХОВАТ ВА ЭҲСОН

Саховат сабаби некномӣ ва эҳсон мучиби дӯсткомӣ ва хучистафарҷомист. Ва аз фазилати ҷуд яке он аст, ки дилҳои халоиқ ҷавонмардонро дӯст дорад, ҳарчанд аз эҳсон баҳрае бадшон нарасида бошад. Масалан, агар мардуми Хуросон бишунаванд, ки дар Ироқ марде карим ва ҷавонмард аст, ҳама ӯро дӯст хоҳанд дошт ва ба ӯ офарин хоҳанд гуфт. Балки каримеро, ки дар қайди ҳаёт набошад, ёд кунанд, ҳама кас санои ӯ гӯянд. Ҷунончи Ҳотами Тайро, ки дар таърихи таълифи ин рисола, ки 907 сол гузашта, ҳанӯз баҳори зикраш ба раёҳини офарин ороста аст ва ҷамани некномиаш бо пирояи сано ва таҳсин пироста.

Фард:

*Намонд Ҳотами Тойӣ, валеқ то ба абад
Бимонд номи баландаш ба некуӣ машҳур.*

Пас аз ин гуфтор ё гузориши назария бевосита ҳикояти «Ҳотам ва подшоҳи Рум» оғоз меёбад. Намунаи боло гувоҳи он аст, ки забони гуфтори нависанда ширин, бетакаллуф аст. Дар бисёр мавридҳо Кошифӣ аз санъати сачъ моҳирона истифода бурдааст.

МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ҶОЯВИИ «АНВОРИ СУҲАЙЛӢ»

«Анвори Суҳайлӣ» яке аз шоҳкориҳои шоистаи адабиёти тоҷикӣ форс маҳсуб мешавад. Он соли 1501 бо хоҳиши вазир хирадманди Султон Ҳусайни Бойқаро Шайх Аҳмади Суҳайлӣ

(1444–1502) иншо гардид. Аз ин хотир номи асар ҳам ба номи ӯ гузошта шуд. «Анвори Суҳайлӣ» маънои нурҳои Суҳайлиро до-рад, ки дар ин маврид ном маънои маҷозиро гирифтааст. Яъне ин асар аз нуру зиё, аз гуфтору хоҳиши Суҳайлӣ нигориш ёфтааст.

Пеш аз он, ки дар бораи мазмуну муҳтавои асар таваққуф на-моем, шоиста аст шуморо аз таърихи асар ва сарчашмаи он огоҳ созем. «Анвори Суҳайлӣ» нусхаи тозаҷоди «Калила ва Димна»-и нависандаи асри XII Абулмаолии Насруллоҳ мебошад. Аммо «Калила ва Димна» ҳам ба тамои асари Абулмаоли набудааст. Сарчашма ё бунёди он аз мардуми Ҳинд аст. Онро ханӯз дар за-мони ҳукмронии Хусрави I, ки бо номи Анӯшервони Одил (531-579) машхур аст, Барзуяи Табиб аз Ҳиндустон ба Эрон овард ва ба забони паҳлавӣ тарҷума намуд ва дар байни хоссу ом паҳн гашт. Чун арабҳои бадавӣ мулки Эронро соҳиб шуданд, дар бай-ни ғаниматҳои сершумор аз кишвари мо кутуби фарҳангӣ ва ада-бии зиёдеро ба Арабистон ғанимат гирифта бурданд, ки дар бай-нашон ҳамин «Калила ва Димна» низ буд. Он ҷо нависанда ва олими тоҷику форс Абдулло Ибни Мукаффаъ онро ба забони арабӣ баргардонд. Дар асри X, дар замони салтанати Сомониён боз нусхаи арабии «Калила ва Димна» ба Бухоро оварда мешавад ва бо хоҳиши Насри Сомонӣ ва вазирӣ хирадманди ӯ Абулфазли Балъамӣ Рӯдакӣ онро ба тоҷикӣ тарҷума намуда, ба назм мегар-донад. Ин асар бо байти машхури устод Рӯдакӣ

*Ҳар кӣ н-омухт аз гузашти рӯзгор,
Ҳеч н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.*

Оғоз меёбад. Аммо ин шоҳасар то замони мо омада нараси-дааст. Пас бори дигар дар асри XII «Калила ва Димна» аз забо-ни арабӣ ба забони тоҷикӣ баргардонида шуд, ки мутарҷими он Абулмаолии Насруллоҳ будааст.

Азбаски дар асри XII насри маснӯъ пайдо шуда, инкишоф ёфт ва аксарияти нависандагон ба ин сабки нигориш майл дош-танд, Абулмаоли ҳам «Калила ва Димна»-ро дар ҳамин сабк ни-гориш дод. Яке аз хусусиятҳои асосии сабки насри маснӯъ мурак-каббаёнӣ аст. Калимоту ибороти арабӣ, оёту ҳадисҳо хеле фаровон мавриди истифодаи нависандагон қарор доштанд. Осори онон-ро омма камтар мефаҳмид. Ин тарзи нигориш ҳатто ба аҳли илм низ чандон маъқул набуд. Бинобар ин бо хоҳиши онон адибон

ба содабаёнӣ майл намуданд. Мисоли барҷастаи он хошиши вазири донишманд Шайх Аҳмади Суҳайлӣ шуда метавонад. Ў ҳамин мураккаббаёнӣ «Калила ва Димна»-ро хеле хуб эҳсос карда, аз Хусайн Воизи Кошифӣ сода кардани онро хошиш намуд. Кошифӣ ин хошишро бо камоли эҳтиром пазируфт ва сомон ҳам дод. Акнун бубинед, ки Кошифӣ дар ин росто чӣ корхоеро ба анҷом расонид. «Анвори Суҳайлӣ» аз «Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳ чӣ тавофут ва чӣ монандиҳо дорад.

1. Як фарқи чиддии «Анвори Суҳайлӣ» аз «Калила ва Димна» пеш аз ҳама, дар он аст, ки Кошифӣ аз забони персонажҳои асар фикру мулоҳизаҳои шахсии худро дар бораи тарбияи инсон дар оила ва дар ҷамъият, нуқтаи назари худро дар бораи принсипҳои давлатдорӣ, ахлоқ ва ғайра баён мекунад.

2. Забон ва тарзи баёни «Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳро мувофиқи шавқу завқи хонандагони асри худ тағйир дода, хеле сода ва фаҳмотар мегардонд.

3. Ба ҷойи шеърҳои арабӣ, ки дар «Калила ва Димна» хеле зиёд буданд, шеърҳои пандуахлокии адибони маъруфи форс-тоҷикро дохил менамояд.

4. Аҳамияти «Анвори Суҳайлӣ» дар он аст, ки нависанда дар зимни ҳар як ҳикоят, ҳар як персонаж ахлоқи ҳамидаи инсониро ташвиқу тарғиб намуда, инсонро ба роҳи рост ҳидоят мекунад. Афкори таълимию тарбиявии «Анвори Суҳайлӣ» пурдомана аст. Он дар зимни нақшҳои асосии ҳикоеҳои воқеӣ ба қалам дода шудааст. Дар ин ҳикоеҳои қиссаҳои рӯзгори мардуми тоҷикро форс инъикос ёфтааст.

5. Ғайр аз ин, миқдори бобҳои асарро кам кард. Агар «Калила ва Димна»-и Абулмаоли аз 16 боб иборат бошад, миқдори бобҳои «Анвори Суҳайлӣ»-и Кошифӣ ба 14 расид. Кошифӣ ду боби аввали «Калила ва Димна»-ро ихтисор кард.

6. Дар асари Кошифӣ расму оин, хусусиятҳои миллии мардуми тоҷик бештар инъикос ёфт. Ҷанбаҳои миллии қувват гирифтанд. Вале метавон гуфт, ки бештари бобҳои ин ду асар бо ҳам монанданд ва танҳо забони ҳикоеҳои ривоёт дар «Анвори Суҳайлӣ» сода карда шудаанд. Дигар, абёти шоиста ва ҷавобгӯи мазмунӣ ҳикоеҳои дар асари Кошифӣ бештар ворид гаштаанд. Ҳикояти «Саховати Рой Добшилим» аз ҷумлаи онҳост. «Бо ин ҳама азамат ба таври қори раият расид ва худ қазияи (дарди дили) ҳар яке аз додхоҳон расидӣ ва пурсидӣ. Рой баъд аз вукуф дар ин масъа-

ла бифармуд, то дари ганчи гаронмоя баркушоданд ва силаи кирои (тухфаҳои арзанда) ба хоссу ом доданд. Ғарибу шаҳриро (беғонаю худиро) бо насиби тамои хурсанд гардониданд». Аз ин накукорию саховаташ баҳри дилаш кушода шуд ва боз давлаташ зиёд гашт. «Подшоҳ сари фароғат ба болини осоиш ниҳод». Хоби хуше дид, ки пири хирадманде ба ӯ гуфт: «Имрӯз ганҷ дар роҳи Худо нафақа (сарф) кардӣ .... ва Худованд бар ивази он садақа дод. Алассабоҳ пой дар рикоби давлат кун ва ба ҷониби шарқии доруссалтанат (пойтахт) таваҷҷуҳ намоӣ, ки ганҷи шойғону хазинаи ройгон ҳаволаи туст». Рой чун ин башорат шунид, аз хоб бедор шуд. Пас ибодат ба даргоҳи Худованд ба ҷо овард. Чун субҳ дамид, Хуршед баромад, Рой бо ҷамъе хизматгорион ва дӯстон озими роҳ гардид».

Ана ҳамин тасвири субҳ, баромадани Хуршед, рафтани шоҳро Кошифӣ бо як тавсифҳои зебо, бо як санъати баланди шоирона ҳам бо назму ҳам бо наср ба қалам додааст:

«То замоне, ки ганҷури қудрат дари хазонаи уфуқ бикшуд (яъне рӯз шуд) ва дасти зарафшони Офтоб ҷавоҳири кавокибро (ситораҳоро) аз маҳзани фалак ба зери домани шуоъ кашид,

Байт:

*Бомдодон, ки субҳи симандуд
Аз дари ганҷ қуфли зар бикшуд.*

Шоҳ бифармуд то маркаби рохвори бадрафторро бо зини зарфу лаҷоми мурассаъ ба гавҳар биёристанд, фоли фаррух ва толеи саъд савор шуда, рӯй ба Машриқ ниҳод».

Аз ҳамин пора мусаллам гардид, ки нависанда маънӣ ва мазмунҳои баландро бо зевари сухан бисёр зебо ороштааст. Дар мисраи дувуми байт баромадани хуршедро пурҷозибатасвир кардааст. Яъне, дари ганҷ бо қулфи заррин кушода шуд – офтоб сар боло кард. Худи калимоти ганҷ, қулф, зар маҷоз оид ба ин ҷо киноя шуда омадаанд. Дар ин маврид санъати истиора хеле хуб корбаст шудааст. Ё ки дар мисраи аввал бомдодро ба субҳи симандуд ташбеҳ намудааст. Умуман, ҳамин як пора хонандаро ба шавқ меорад ва ба ӯ лаззати маънавӣ мебахшад. Ҳамин тавр, шоҳ ба он манзил, ба он ғор, ки хазина он ҷо буд, расид ва дарвешеро дид бисёр меҳрубон ва нисбати шоҳ ихлосманду эътиқодманд. Ӯ калиди ганҷи шойғонро ба шоҳ дод ва барои банданавозӣ,

накукорӣ ва саховату бахшишҳояш, ки дар ҳаққи мазлумон ва камбизоатон карда буд, миннатдорӣ ва сипосгузорӣ намуд: «Ки подшоҳон назари раҳмат шомили ҳоли додхоҳон доштаанд ва гӯшанишинонро аз камоли ахлоқу авсофи бузургона шинохта.

Байт:

*Назар кардан ба дарवेशон мунофиш¹ бузургӣ нест,
Сулаймон бо ҳама ҳашият назарҳо буд бо мӯраш.*

Ин ҳикоя ё қисса бо ин анҷом намеёбад. Анҷоми он боз аҷибтар ва ибратомӯзтар мебошад. Чун Добшилим дари ганҷ кушод, дар байни тиллову ёкут ва зару зевар васиятномаеро дид, ки бо хати нохоно навиштаанд. Оқиз монданд. Пас аз ҷустуҷӯи зиёд марди донишмандеро пайдо карданд, ки ӯ ин хатро бихонд ва эшонро аз мазмуни он огоҳ бикард. Дар васиятнома омада: «Ганҷномаро ман, ки Ҳушанги подшоҳам ба ёдгор ба Ройи аъзам, ки ӯро Добшилим хонанд, гузоштам. Ин васиятнома, дар миёни зару ҷавохир таъбияи ҷой кардам, то чун ин ганҷро бардорам ва ин васиятнома мутолиа кунад, ба худ андеша намояд, ки ба зару ҷавҳар фирефта шудан на кори оқилон аст. Он матоест ориятӣ, ки ҳар рӯз фарсудаи дасти дигаре хоҳад шуд ва бо ҳеч кас роҳи вафо ба сар нахоҳад бурд:

*Давлати дунё кӣ таманно кунад?
Бо кӣ вафо кард, ки бо мо кунад?*

Аммо васиятнома дастурамалест, ки подшоҳонро аз он гурез нест. Пас он подшоҳи оқили давлатёр, ки ба ин васиятҳо кор кунад ва бидонад, ки ҳар султоне, ки бошад, 14 қонидаро, ки баён мекунад, ки манзури назари эътибор насозад, бинои давлати ӯ истехком (мустаҳкамӣ) нахоҳад ёфт».

Пас аз ин дар «Анвори Сухайлӣ» дастурамал оварда мешавад. Ин дастурамалро метавон як раҳнамо ё як нақшаи мукаммали кори подшоҳ донист, ки дар он ахлоқу саховат, тарбияи шоҳону ҳокимон шомил аст.

Дар анҷоми васиятнома боз шох Ҳушанги Пешдодӣ ба Ройи бузург Добшилим ёдрас намудааст: «Ва ҳар якеро аз ин 14 васият, ки ёд кардем, дostonест муқаррару муътабар ва агар Рой хоҳад,

1 Мунофӣ – нафиқунанда, инкоркунанда

ки ба тафсилоти он хикоёту ривоёт иттилоъ ёбад, ба чониби кӯҳи Сарандеб, ки қадамгоҳи Абулбашар (Ҳазрати Одам) таваҷҷуҳ бояд фармуд, ки уқда он чо хоҳад кушуд».

Дар масъалаи рафтани наарафтани Рой ба Сарандеб Добшилими вазиронашро даъват менамояд ва аз эшон маслиҳат меурсад. Онҳо доир ба зарару зиёни сафар хикоёти зиёдеро ба Рой нақл мекунанд. Худи Рой бар зидди гуфтори онон хикоёти пандомӯз оиди фоидаи сафар меорад. Ҳамаи ин бо усули хикоят андар хикоят нақл мешавад ва қиссаро қолиб гардондаанд.

Ҳамин тавр, Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар ин қисса андешаҳои хешро доир ба масъалаҳои муҳими давлатдорӣ, саховату накукорӣ ва амсоли ин овардааст. «Васиятнома» дар нигориши Кошифӣ барои шоҳон ва умуман аҳли қоҳ раҳнамо ва дастури пурризишест. Имрӯз ҳам роҳбарони кишварҳо ба он ниёз доранд ва аз он панди судманде хоҳанд гирифт.

«ФУТУВВАТНОМА» – ДАСТУРИ ОДОБ

Метавон «Футувватномаи султонӣ»-ро давоми мантиқии «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва «Анвори Сухайлӣ» донист. Онҳо чун шаддаҳои марҷон ва ё чун занҷирҳои тиллоие ҳастанд, ки бо ҳам аз нигоҳи мазмун ва мундариҷаи ғоявӣ пайванданд, якдигарро пурра мегардонанд. Ба тарзи дигар, агар бигӯем, ин се шоҳасар се бародаранд ва ин се бародар се фарзанди накуноми нависандаи зиндаёд Ҳусайн Воизи Кошифиянд. Дар боло ба мазмуну муҳтавои муҳтасари ду асари нависанда - «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва «Анвори Сухайлӣ» ошно шудем. Акнун китоби сеюми Кошифӣ - «Футувватномаи султонӣ»-ро бо ҳам варақ мезанем.

Нахуст, бояд тавзеҳ дод, ки чаро нависанда ба асараш чунин ном гузошт? «Футувватномаи султонӣ» чӣ маъно дорад? Калимаи футувват вожаи арабист. Кошифӣ онро чунин шарҳ додааст: «Бидон, ки футувват аз рӯйи луғат чавонӣ бошад ва баъзеҳо дар шарҳи ин луғат бар онанд, ки футувват чавонмардӣ бошад. Аттор дар ин маънӣ гуфтааст:

*Дидаи дил аз футувват равшан аст,
Равзаи қон аз футувват гулшан аст.
Ғар бувад илми футувват бар сарат,
Ҳар замон бахшид сафои дигарат.*

Футувватро се мартаба аст. Аввал, саҳо, ки ҳар чӣ дорад, аз ҳеч кас дарег надорад. Дуюм, сафо, ки синаро аз кибру кина поку покиза созад ва сеюм вафост, ки бо халқ нигоҳ дорад. Салмони Форс¹ низ дар хусуси футувват фармудааст: «Футувват инсоф додан аст ва инсоф наситондан, яъне ҳар айбе, ки бошад, онро ба худ нисбат бояд кард ва ҳар чизе, ки дар вучуд ояд, худро дар миён набояд дид».

Ҳамин тавр, «Футувватнома»-ро маҷмӯи гуфтор, кирдор ва рафтори ҷавонмардони накукор метавон донист. Ин асар аз муқаддима ва 12 боб таркиб ёфтааст. То замони мо ҳамагӣ бобҳои 1 то 8 расидаанд. Илова бар ин, ҳар як боб боз ба фаслҳо ҷудо шу- дааст. Ҳатто муқаддимаи асар ба се фасл қисмат гардидааст.

Доираи мавзӯёти асар хеле васеъ мебошад. Муҳимтарин мавзӯи асар тарбия, одобу ахлоқ, фазилатҳои неки ҷавонмардӣ: меҳнатдӯстӣ, покию ростӣ, бо меҳнати ҳалол зиндагӣ қардан, ба дуздӣю ғоратгарӣ, фиску фасод даст назадан, ба мазлумон, камби- зоатон дастӣ ёрӣ дароз қардан, илму ҳунар омӯхтан, дар тичорат бо харидорон муомилаи хуш доштан, нисбат ба устод эҳтиром варзидан, одоби суҳан ва салому алейкро нек ба ҷой овардан, ба қадри волидайн расидан ва ҳамин барин масъалаҳо дар асар бо мисолу ҳикоеҳои ширин, бо овардани абёти адибони бузурги гу- зашта ва ҳуди муаллиф дар асар инъикос ёфтааст.

Алҳол чанд намуна доир ба мавзӯҳои алоҳидаи асарро аз на- зар хоҳем гузаронид. Яке аз масъалаҳо, ки Ҳусайни Воиз ба он бештар диққат додааст, ин муносибати устоду шогирд ё ба тарзи дигар гӯем, рафтори байни омӯзгору талаба мебошад, ки дар шаро- ити имрӯза ҳам андешаҳои нависанда басо арзишманданд. Нахуст «Дар баёни устод ва шароити он» мақому манзалати омӯзгорро ба ёд меорад ва ба шогирдон ва толибилмон хитоб карда чунин мегӯяд: «Бидон, ки ҳеч коре бе устод муяссар намешавад ҳар кӣ бе устод коре кунад, бевунёд бошад. Аз шоҳи вилоят манқул (ишорат) аст, ки агар касе ба мартабаи кашф ва қаромат расад ва қорхое аз ӯ дар вучуд ояд ва ӯро устоди дуруст набошад, аз ӯ ҳеч коре наёяд ва қори ӯ ҳеч қизро нашояд ва ин ҷо гуфтаанд:

*Ҳар қиро устод набвад, қор бар бунёд нест,
Дар раҳи маънӣ рафиқе беҳтар аз устод нест».*

1 Салмони Форс – яке аз наздикони Ҳазрати Муҳаммад буд. ӯ аз мардуми форс аст ва барои ҳамин Салмони Форсаш гӯянд.

Бинобар ин, ҳар кӣ хоҳад ба дараҷаи камол бирасад, бояд устод дошта бошад:

*Ҳар кӣ бе устод кард огози кор,
Кору бори ӯ надорад эътибор.
Домани устод гиру шод шав,
Муддате хидмат куну устод шав!*

Ин чо нависанда ба шогирдон гӯшзад менамояд, ки хизмати устодро ба чо биёред, аз ӯ илму дониш омӯзед ва чун ба камол расидед, шумо ҳам устод мешавед ва соҳибном хоҳед гашт. Баъд нависанда хислатҳои устодро баён мекунад, ки ӯ кадом шарту шароитро бояд доро бошад. Аввал, устод бояд покизамазҳаб бошад. Яъне дар роҳи хеш устувор бояд бошад. Дувум, донишманд бошад ва аз илм ё фанни дарсмеғуфтагиаш вукуфи комил дошта бошад. Сеюм, ахлоқи пок, рафтору кирдори наку дошта бошад, бо шогирдон муомилаи хуб карда тавонад. Чорум, ҳар ҳисоли арзишманде, ки дар ҳаққи футуввати ҷавонмардон арз кардем, бояд аз он бархӯрдор бошад. Муҳимаш он ки дар дил кинаю кудурат нисбат ба шогирд нагирад, ба онон баробар назар кунад.

Шогирд бояд чӣ гуна бошад? Ба назари нависанда шогирд бояд бо чунин сифатҳо ораста бошад:

1. Назди устод бо камоли эътиқоду боварӣ ба хондан шурӯъ намояд.

2. Ба устод содиқона хизмат кунад.

3. Дилу забонаш рост, яъне як бошад.

4. Ҳар чӣ устод гуфт, дар гӯш бигирад ва ҳар кор, ки фармуд, онро бояд содиқона сомон диҳад.

Шогирд ё талаба бояд дар назди устод чӣ гуна одоб дошта бошад?:

1. Пеши устод (омӯзгор, муаллим) кам сухан гӯяд.

2. Устодро эҳтиром кунад, ибтидо салом диҳад.

3. Чун устод сухан гӯяд, хомӯш бошад ва бо камоли майлу хоҳиш ба гуфтори омӯзгор диққат диҳад.

4. Агар суол дошта бошад, аз устод иҷозат пурсад.

5. Дар назди устод (дар синфхона) бо касе гӯшаки ё суҳбат накунад.

6. Эътироз ба гуфтори устод накунад.

7. Дар назди устод волидайн ва калонсолон ҳамеша боодобу ботамиз бошад.

*Адаб тоҷест аз нури шлоҳӣ,
Бинех бар сар, бирав ҳар ҷо, ки хоҳӣ.*

Чунонки дидем, андешаҳои нависанда дар бораи вазифаҳои устоду шогирд имрӯз ҳам қимату арзиши худро гум накардаанд. Ҳар як хонанда бояд омӯзгорро хурмату эҳтиром кунад, зеро танҳо омӯзгор, муаллим дар дили шогирд шамъи илму донишро фурӯзон хоҳад кард, ўро ба ростию покӣ, ахлоқи ҳамидаи инсонӣ ҳидоят менамояд. Аз ин нигоҳ қадри устод дар назди шогирд басо баланд аст. Агар шогирд ба гуфтаҳои устод амал кунад, албатта, донишу камолоташ зиёд хоҳад шуд ва ба гуфтаи адиб, адаб чизи муқаддас аст, адаб мисли тоҷ аст, ки аз нури Худованд чило медиҳад. Ана ҳамин тоҷро бар сар куну ҳар ҷо, ки хоҳӣ бирав! Бешубҳа обрӯву мақому манзалат хоҳӣ ёфт.

Хусайн Воизи Кошифӣ дар одоби сухан гуфтан андешаҳои судманде гуфтааст. Шогирдони азиз, шумо хуб медонед, ки доир ба ин масъала адибони бузурги гузашта: устод Рӯдакӣ, Абушақури Балхӣ, Фирдавсӣ, Низомии Ганҷавӣ ва баҳусус, Саъдии Шерозӣ суханони лоиқ гуфтаанд. Бештари бузургон андешаҳои хешро бо назм ёд кардаанд. Кошифӣ бошад, аввал фикрашро ба наср ифшо намуда, пасон онро бо назм боз ҳам қувват бахшидааст. Таваҷҷуҳ намоед: «Бидон, ки шарафи одамӣ ба нутқ (сухан) аст ва ҳар кӣ дар нутқ адаб риоят накунад, аз ин шараф бебахра бошад. Барои он ки нутқ ба савоб ояд ва илло хомӯшӣ бех аз он бувад». Ин фикрро Шайх Саъдӣ ба тариқи зайл баён кардааст:

*Ду чиз тираи ақл аст: дам фурӯ бастан
Ба вақти гуфтани гуфтан ба вақти хомӯшӣ.*

Кошифӣ шаш мавриди сухан гуфтанро таъкид намудааст:

1. Дар ҳар ҷамъомад, ҳар маҷлис, ҳар нишаст ҳар фард мувофиқи ҳолаш, мақомаш, донишаш, дарку идрокаш бояд сухан гӯяд: «Бо ў бо забони ў сухан бояд гуфт».

2. Бо лутфу хушрафторӣ бо касон, бо дӯстон, бо рафиқон бояд сухан гуфт, на бо дағаливу дуруштӣ.

3. Дар вақти сухан гуфтан кас бояд кушодарӯй бошад.

4. Сухане гӯяд, ки ба муроди дили шунаванда бошад, шунаванда малолӣ хотир нашавад, ғубори маломат ба дилаш наангезад.

5. Сухан бояд судбахшу бомағз бошад, инсонхоро ба покиву ростӣ дар роҳи Ҳақ хидоят намояд.
6. То аз ӯ сухан напурсанд, сухан нагӯяд.
7. Дар вақти сухан гуфтан овоз баланд накунад.
8. Дар вақти сухан гуфтан ба чапу рост назар наафканад. Яъне, ба ҳар тараф нанигарад.
9. Бо ғаразу киноя сухан нагӯяд.
10. Аввал хуб андеша кунад ва пасон сухан гӯяд, то пушаймон нашавад.
11. Сухани гӯяндаро набурад. Чун суханашро ба охир расонид, он гоҳ лаб ба сухан кушояд.
12. Сухан кӯтоҳу андак бояд гуфт. Сухан бисёр гуфтан хорӣ орад. «Бисёр гуфтан нишонаи андакақлӣ аст». Чунончи Шайхи Ганчанишин (Низомии Ганчавиро дар назар дорад) дар «Лайлӣ ва Мачнун» фармояд:

*Кам гӯю гузида гӯй чун дур,
 То з-андаки ту чаҳон шавад нур.
 Лоф аз сухани чу дур тавон зад,
 Он хишт бувад, ки нур тавон зад.
 Об арчи басе зулол хезад,
 Аз хӯрдани нур малол хезад.*

Хулоса, нависанда, чунонки дидем, фасли шартҳо ва одоби сухан гуфтанро бо абёти шоири бузург Низомии Ганҷавӣ чамъбаст намудааст ва боз дар қисмати охир ё анҷоми боб андешаҳои хешро дар бораи сухани нек ва баъд ба тариқи зайл ба қалам додааст: «Агар пурсанд, ки сухан аз ту аст, ё ту аз суханӣ?, бигӯй: Ман аз суханам ва сухан аз ман аст, ки меваи дарахти инсонӣ сухан аст». Агар пурсанд, ки сухани нек кадом аст?, бигӯй ки: Аз он нафъ ба касе расад. Агар пурсанд, ки «Сухани бад кадом аст?», бигӯй: «Он кӣ аз он зараре ба касе оид шавад». Хулласи калом, «Футувватнома» асари пурарзиш ва судмандест, ки имрӯз ҳам аҳамияти бузурги таълимию тарбиявӣ дорад. Суханоне, ки дар бораи гӯяндаҳои халқӣ, расму оини мардуми тоҷик гуфтааст ва маълумоти назарию амалӣ додааст, барои муҳаққиқони имрӯза басо арзишманд мебошанд. Бисёр гиреҳҳои нокушода кушода мегарданд. Масалан, дар бораи санъати варзишгарон, дар бораи гӯштин ва қоидаи гӯштингирон, дар бораи одоби хариду фурӯш, чома пӯшидан, са-

лом додан, таом хӯрдан, ба меҳмонӣ рафтан, меҳмонро қабул кардан ва ғайра фикрҳои ҷолиб гуфтааст, ки онҳо дар ҳаёти ҳаррӯзаи мо ба назар мерасанд ва бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки бояд имрӯз ҳар як фарди ҷомеа аз панду андарзи ин нависандаи хушбаёни бисёрдидаву бисёршунида дар зиндагии хеш бамаврид истифода барад. Иншоаллоҳ, рӯзгораш боз ҳам нуру зиё мегирад ва хушбахт мегардад.

САВОЛУ СУПОРИШ

1. Кадом лаҳзаҳои рӯзгори Кошифӣ ба шумо хотирмон буданд?
2. Дар он замон ба чӣ хотир бисёр ҷавонон аз ҳар кишвару аз ҳар шаҳр ба Ҷирот меомаданд?
3. Хусайни Воизро мо энциклопедист гуфтем, шумо дар ин боб чӣ ақида доред?
4. Шумо дар бораи фарзанди нависанда Фаҳриддин Алии Сафӣ чӣ медонед? Вобаста ба ҳамин байти «Калила ва Димна»

*Гирди номи падар чӣ мегардӣ?
Падари хеш бош, агар мардӣ!*

-ро маънидод намоед.

5. Асарҳои илмии Кошифиро номбар кунед ва дар бораи ҳар кадоми онҳо маълумот диҳед.
6. Восифӣ дар бораи устои хеш чӣ мегӯяд?
7. Дар бораи илми иншонигорӣ Кошифӣ кадом асарро нигоштааст?
8. Асарҳои бадеии Хусайни Воизро номбар кунед.
9. Чаро адиб ба асараш «Ахлоқи Мухсинӣ» ном гузоштааст?
10. Асар дар кадом мавзӯ баҳс мекунад?
11. Забон ва тарзи баёни Кошифӣ чӣ хел аст?
12. «Анвори Сухайлӣ» бо «Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳ чӣ муносибат дорад?
13. Фарқи байни ин ду асарро гӯед.
14. Устухонбандии асар чӣ маъно дорад? Дар мисоли «Анвори Сухайлӣ» ин ибораро шарҳ диҳед.
15. Қиссаи «Рой Добшилим»-ро повест гуфтан равост?
16. Устухонбандӣ чӣ тарз корбаст шудааст?
17. Сабаби ганҷ ёфтани Рой дар чӣ буд?
18. Моҳияти дастуралро нақл кунед.
19. Оё имрӯз он гуфтаҳои нависанда қобили қабуланд? Агар қобили қабул бошанд, бо мисол фаҳмонед.

20. Чаро Кошифӣ ба асараш «Футувватнома» ном гузоштааст?
21. Аз назари Кошифӣ шогирд бояд чӣ хел бошад? Гуфтаҳои нависандаро ба ғӯш бигиред ва ҳифз намоед.
22. Ҳусайни Воиз дар одоби сухан гуфтан чӣ мегӯяд?
23. Шартҳои гузоштаи адибро азёд намоед.

ТЕСТҲО

- 1) Кадом асари Кошифӣ дар асоси хикоеъу ривоёти мардуми ҳинд иншо шудааст?
  - а) «Анвори Суҳайлӣ».
  - б) «Ахлоқи Муҳсинӣ».
  - в) «Футувватномаи султонӣ».
- 2) «Бадоеъ-ул саноеъ» дар бораи кадом илмҳо баҳс мекунад?
  - а) Таърихӣ.
  - б) Ҷуғрофӣ.
  - в) Назарияи адабиёт.
- 3) Мачмӯаи нақлу ривоятҳояшро адиб дар бораи Ҳотам бо чӣ ном иншо кардааст?
  - а) «Марди накуном».
  - б) «Саргузашти Ҳотам».
  - в) «Инсони саховатманд».

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. С. Айнӣ. Куллиёт, ҷ. 11; қисми 1, «Ирфон», Душанбе, 1963.
2. А.Мирзоев, Биноӣ, Нашрдавтоҷик, Сталинобод, 1957.
3. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Футувватномаи султонӣ, Ахлоқи Муҳсинӣ, Рисолаи Ҳотамия. «Адиб», Душанбе, 1991
4. Т.Миров, Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9», «Маориф», Душанбе, 1986.

КАМОЛИДДИНИ БИНОЙ

(1453 – 1512)

ҲАЁТИ ШОИР

Соли 1453 дар оилаи усто Муҳаммадхони Сабз тифле ба дунё меояд, ки аз он хурсандии волидайн ҳадду қанор надошт. Падар ба ӯ Шералӣ ном мегузорад. Муҳаммадхон марди хунарманд, бинокору меъмор буд ва зиндагиашон фақирона мегузашт. Шералӣ дар мактаб нағз мехонд, ба сухани устодонаш диққат меод. Натиҷаи ҳамин саъю кӯшиш буд, ки ӯ бисёр илмҳои замонашро ба хубӣ аз худ кард. Ӯ бештар ба забону адабиёт, таърих ва мусиқӣ майлу рағбат дошт. Ҳанӯз дар айёми мактабхониаш шеърҳои хуб менавишт. Дар ин бора худи шоир чунин мегӯяд:

*Ёдам омад, ки баҳри касби адаб
Мешудам тифл ҷониби мактаб.
Табъи мавзун маро гаризӣ буд,
Фаҳми ман дар камоли тезӣ буд.*

Пайваста осори адибони гузашта ва муосири худро мутолиа карда аз бар менамуд. Баъд ба худ таҳаллуси Биноӣ ва Холиро интиҳоб мекунад. Вале ӯ бештар бо таҳаллуси Биноӣ машҳур аст.

Биноӣ дар шаҳри Ҳирот зиндагӣ мекард ва дар он рӯзгор Ҳирот яке аз марказҳои асосии илму адаб ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, дар сабзиши ӯ роли мактаби адабии Ҳирот басо бузург аст. Биноӣ яке аз шогирдони беҳтарини Абдурахмони Ҷомӣ буда, баъдтар ба дарбори Хусайни Бойқаро даъват мешавад.

Мақому шуҳрати Биноӣ дар байни хоссу ом, аҳли илму адаб зиёд мегардад. Биноӣ на танҳо бо шеърҳои намақинаш дар байни мардум машҳур мегардад, балки дар донистану иншо намудани илмҳои мусиқӣ, таърих ва ғайра ангуштнамои замонаш буд. Ӯ доир ба илми мусиқӣ ду рисолаи илмӣ таълиф намуд. Илова бар ин, ба шеърҳои оҳанг баста, суруд мехонд.

Биноӣ гумон дошт, ки дарбор ҷойи олимону шоирони бузург аст. Дар он ҷо кас метавонад асарҳои шоиста эҷод кунад. Вале баъд аз он, ки бо аҳли дарбор шинос мешавад, мебинад, ки дар байни олимону донишмандон ва адибони бузург як гурӯҳ лаганбардорон, хушомадгӯён ва ниҳоят, одамони пасту разил низ ҷамъ омада, ҳамеша аз пайи озори якдигар мебошанд. Ба

муқобили аҳли фазлу хирад шеърҳои ҳаҷвӣ эҷод карда, онҳоро масҳара менамояд. Биноӣ дар байни онҳо чанде зиндагӣ карда, аз фитнаю найранги ҳасудон, шоирони маддоҳ ба фарёд меояд ва азобу ранҷи зиёде мекашад. Байтҳои зерин ҳаёти онрӯзаи шоирро хеле барҷаста инъикос намудаанд:

*Ситамгаро, фалако, қачраво, ҷафокоро!
Нагӯямат, ки маро мулки подшоҳӣ деҳ.
Туию қуҳнаработи хароб бар сари роҳ,
Зи ҳар кӣ хоҳ, ситону ба ҳар кӣ хоҳӣ, деҳ!*

Биноӣ аз ҳасудон ҳалосӣ ҷуста, соли 1487 аз шаҳри Ҳирот ба-ромада, ба Табреш меравад. Шоир баъд аз 4 сол, яъне соли 1491 боз ба Ҳирот меояд. Вале дар ин вақт Осӣи Миёна ва Хуросон майдони ҷарбу зарбҳои хунин қарор гирифта буд. Ҳучуми Муҳаммади Шайбонӣ ва Шоҳ Исмоили Сафавӣ мамлакатро нотинҷ ва халқро қашшоқ гардонид. Биноӣ маҷбур шуд, ки як макони осудае ёбад, то ки солҳои охири ҳаёти худро каме оромтар гузаронад. Аввал ба Самарқанд меравад. Чанд муддат зиндагӣ мекунад. Вале аҳволаш беҳ намешавад.

Аз ҳамин сабаб ба Қаршӣ меравад. Вале дар тирамоҳи соли 1512 Шоҳ Исмоили Сафавӣ бо сардории Начми Сонӣ ба-роӣ забти Мовароуннаҳр лашкар кашид. Бисёр шаҳру ноҳия ва деҳаҳои ободро вайрон карда, мардумро беҳонумон гардонд. Аз ҳама ваҳшонияте, ки ин сардори мутаассиб дар ин кишвар кард, қатли оми мардуми Қаршӣ буд. Дар ин куштор, ки соли 1512 ба амал омад, Камолиддини Биноӣ дар қатори садҳо ҳазор мардуми бегуноҳ дар айёми ҷӯшу хурӯши эҷодӣ аз байн рафт.

МЕРОСИ ИЛМИВУ АДАБИИ ШОИР

Дар мероси адабии шоир қариб ҳамаи жанрҳои хурди лирикӣ: ғазал, қасида, қитъа, рубоӣ ва ғайраро дидан мумкин аст. Аммо ғазал дар мақоми аввал меистад. Биноӣ дар ғазалсароӣ пайрави Амир Хусрав ва Ҳасани Деҳлавист.

Мавзӯи ғазалиёти шоир гуногунанд. Шоир муҳаббати поки инсон ва саодату меҳнати ӯро дар ғазалиёташ хеле зебо ба қалам додааст.

Тавре ки аз тарҷумаи ҳоли шоир бармеояд, бештари ҳаёти адиб дар ғарибӣ, дур аз ватану ёру диёр гузаштааст ва дар ғарибӣ зиндагиро падруд гуфтааст. Албатта, ин ба эҷодиёти адиб таъси-

ри калон расонид. Аз ин чост, ки мавзӯи ғарибӣ - ёди ватан, хешу ақрабо дар лирикаи ӯ мавқеи калон дорад. Қаҳрамони лирикӣ ёди ёру диёр карда, оби чашмаш шашқатор мерезад, охи сард аз дили пурдари мекашад ва худашро ба шахси мотамзада, ғамзада, аламзада монанд мекунад:

*Дар ғарибӣ ҳама шаб ғамзадаеро монам,
Ваҳ, кучо ғамзада, мотамзадаеро монам.
Рӯз ҳам аз ситами гардиши гардун чу ҳилол
Шаҳрбигрехта, мотамзадаеро монам.*

Биной намояндаи табақаи поёни ҷамъият аст. Табиист, ки зиндагии мардуми ин табақа бо азобу машаққат мегузашт. Нони серӣ ва тани пӯшидаро намедиданд. Рӯзгори Биной чӣ дар ватан ва чӣ дар ғарибӣ ҳамин тавр қашшоқона мегузашт. Ӯ саъю кӯшиш карду илм омӯхт, дар ин роҳ ранҷу сахтиҳои зиёде дид, аммо ба муроди дил нарасид. Бинобар ин шикояти қаҳрамони лирикӣ аз замонаи бемуруват на танҳо ба рӯзгори адиб дахл дорад, балки шикояти садҳо, ҳазорҳо мардуми бечораю бенавост:

*Дар умри худ муроди диле ҳосилам набуд,
В-аз умр як нафас ба муроди дилам набуд.
Бе дарду ғам наям нафасе, гӯйӣ аз азал
Чуз дарду ғам сирита дар обу ғилам набуд.*

Бештари қитъаю рубоиёти шоир мавзӯҳои пандуахлоқӣ до-ранд. Биной дар онҳо ахлоқи ҳамидаи инсониро ситоиш наму-да, инсонҳоро ба поквичдонию ростқавлӣ, хоксорию накукорӣ ҳидоят мекунад. Дар баробари ин дар бисёр қитъаю рубоиё-таш ашхоси мутақаббир, дилсиёҳ, золим ва беадолатро мазам-мату накуҳиш намудааст. Биной баъзан дар рубоиёташ ҳаёти қашшоқонаашро тасвир намуда, таъкид менамояд, ки агар шахс барои қонё намудани қути лоямути худ ва аҳлу аёл чизе надош-та бошад, ӯ наметавонад илму фарҳанг омӯзад, асар эҷод кунад, умуман, рӯзгорашро пеш барад.

Биной дар қасидасароӣ низ дасти тавоно доштааст. Шоир асосан дар ин масъала ба анъанаи қасидасароёни гузашта пайравӣ кардааст. Дар эҷодиёти адиб қасидаҳои мадҳӣ ва ҳасбиҳоли беш-таранд.

Яке аз муҳимтарин хусусияти қасидаҳои шоир дар он аст, ки содаю равонанд. Онҳоро кас хонда бузургӣ, зебой ва назока-ту латофати инсонро дарк мекунад. Махсусан, ташбиби қасидаҳо пуробуранг буда, дилро ба шӯру ҳаяҷон меоранд. Ин қисмати қасидаҳо бештар ба ғазал шабеҳанд. Ба тамом риоя қардани та-носуби сухан, истифода қардани санъатҳои шеърӣ ва калимаю ибораҳои рехтаи халқӣ ба каломи шоир ҳусну таровати махсус бахшидаанд. Барои исботи фикр ташбиби қасидаи зеро гирем:

*Лола рух бинмуд, оламро гулистон қард боз,
Кӯҳро доман пур аз лаъли Бадахшон қард боз.
Ғунҷаи гул бар гиребон тугмаи ёқут дошт,
Гул ба нохунҳои рангинаш гиребон қард боз.
Бо асои сабз омад сабза бар атрофи ҷӯй,
Хизр, пиндорӣ, ҳавои оби ҳайвон қард боз.
Ғунҷаи нарғис зи тоби гул назар барбасту гуфт:
«Бар руҳи хуршеди рахшон дида натвон қард боз».
Ҷоми зар мондаст бар симин табақ нарғис, нигар,
Хеширо аз соқиёни базми султон қард боз.*

Чунонки мебинед, дар ин ташбиб ҳар як калимаю ибора дар ҷояш, бамавқеъ омадааст. Хонанда аз ин намуна зебоии забони модаринашро ба хубӣ эҳсос мекунад. Дар пеши чашм баҳор бо тамоми шукӯҳаш ҷилвагар мешавад. Шукуфтани лола, сабзу хуррам гардидани дашту ҳомун, аз нав эҳё гардидани зиндагии инсонҳо ва олами набототу ҳайвонотро шоирона ситудааст. Ба ин восита адиб таъкид менамояд, ки ҳар як шахс аз ин зебоиҳо оқилона бояд истифода барад.

ДОСТОНИ “БЕХРҶЗУ БАҲРОМ”

Достони «Бехрӯзу Баҳром» дар эҷодиёти шоир мақоми аввал дорад. Асар дар муддати 10 сол навишта шудааст ва 7702 байтро дар бар мегирад. Тахмин меравад, ки соли 1507 маснавӣ ба анҷом расидааст. Мақсади шоир аз эҷоди дoston дар чист? Худи Биноӣ ба ин савол ҷавоб дода чунин мегӯяд:

*Ҳар китобе, ки буд дар ахлоқ,
Чустам, аз ҳар кӣ буд дар офоқ.*

*Бар сару пои он кутуб¹ гаишам,
Бар баду неки халқ бугзаишам,
Чамъ кардам фавоид² аз ҳад беи,
Баргирифтам тариқи мақсади хеи,
Ки чу маҳсули ман ба рафъ³ расад,
Хӯшачине аз ӯ ба нафъ расад.*

Тарбияи шахс дар замони шоир яке аз масъалаи умда ба ҳисоб мерафт. Зеро ахлоқ ва махсусан ахлоқи табақаи болои ҷомеа бад шуда, ислоҳ металабид. Шоир хостааст, ки бо ин роҳ аҳли ҷомеаро тарбия намояд ва бо ҳамин васила дар назди вичдон ва халқ хизмати худро адо кунад. Аммо барои ба мақсад расидан усули анъанавии бузургони гузаштаро такмил додааст. Достони шоир аз асарҳои ахлоқии гузашта, пеш аз ҳама, бо он фарқ мекунад, ки шоир барои баёни афкори ахлоқияш на танҳо бо суханони умумии қаҳрамони лирикӣ қаноат мекунаду халос, балки бо роҳи додани сужет дар рафти воқеаю ҳодисаҳои асар андешаҳои ахлоқии шоир характери чамъбасти мегиранд. Аз рафти ҳодисаҳои ибратбахш хонанда панд гирифта ба ҳулоса меояд.

Композитсия ва сужети асар. Достони «Бехрӯзу Баҳром» аз наъту муноҷот шурӯъ мегардад. Пас аз ин шоир дар сабаби назми китоб, мақсаду мароми хеш аз таълифи асар сухан мегӯяд. Баъд ду боби ба ҳам алоқаманд, ки яке ба масъалаҳои ахлоқи нек ва дигаре ба ахлоқи бад бахшида шудаанд, меоянд. Дар ин қисматҳо шоир ҳамчун қаҳрамони лирикӣ намудор шуда, муносибати худро ба ин ду масъала баён кардааст. Сипас бевосита сужети асар шурӯъ мегардад.

Дар шаҳри Ҳамадон ду бародар - Ҳоҷа Хусрав ва Ҳоҷа Азиз дӯстона зиндагӣ мекарданд. Хусрав Гулчехр ном духтари соҳибҷамол ва Азиз бошад ду писар - Баҳром ва Бехрӯз дошт. Ҳар се дар мактаб якҷоя мехонданд. Гулчехр ва Бехрӯз бисёр нағз хонда, ба сухани устодон бо мароқ гӯш мекарданд. Дар сари вақт вазифаҳоро иҷро менамуданд. Боақлу боодоб буданд. Саъю кӯшиш, меҳнату машаққати Гулчехр ва Бехрӯз зоеъ нарафт. Онҳо бисёр илмҳои маъмули замонашонро ба хубӣ аз худ карда, аз илму фарҳанг бархӯрдор гардиданд. Баҳром танбалу коргурез

1 Кутуб – шакли чамъи китоб.

2 Фавоид – ғойдаҳо.

3 Рафъ – баланд шудан, маълум шудан, шуҳрат ёфтан.

буд, ба мактаб, ба омӯзиши илму дониш майл нашофт. Ӯ бо одамони бадахлоқ ҳамроҳ шуда, вақти худро ба корҳои беҳуда мегузаронид. Ба ҳамин тарик, ӯ ба як шахси сиёҳдил, бефарҳанг ва зарарноки ҷомеа табдил ёфт. Дар баробари ин Баҳром меҳода ба Гулҷеҳри зебо издивоҷ кунад. Аз ин рӯ, падарашро маҷбур менамояд, ки ба хонаи амакаш рафта, духтарашро барояш хостгорӣ кунад. Гулҷеҳр ва падараш ба издивоҷ розӣ намешаванд. Гулҷеҳр Баҳромро бад мебинад. Аммо ба Бехрӯз майлу рағбат ва муҳаббат дорад. Бехрӯз ҳам Гулҷеҳрро нағз мебинад. Вале ишқашро изҳор намекунад. Хусрав муҳаббати ҳар дуи онҳоро фаҳмида, ба бародараш Азиз мегӯяд, ки ман духтарамро танҳо ба Бехрӯз медиҳам.

Баҳром ин хабарро шунида, ба ҳашму ғазаб меояд. Бадкирдориаш боз ҳам зиёд мегардад. Одамкушӣ ва дуздӣ мекунад. Аз зиёнкорӣ ӯ мардум ба дод меоянд. Ӯро борҳо ба маҳкамаи қозӣ бурданд. Падараш Хоҷа Азиз тамоми дороию сарваташро дар ивази бадкирдориҳои содиркардаи Баҳром ба товон медиҳад. Падару модар ба фарзанд ҳарчанд насиҳат мекунанд, аммо зиёнкорӣ боз зиёдтар мегардад. Пас аз ин Хоҷа Азиз аз Бехрӯз, ки дар он рӯзгор ҳамчун яке аз шахси донишманду хирадманд эътироф шуда буд, хоҳиш мекунад, ки ӯро насиҳат карда, ба роҳи рост раҳнамун созад. Сипас қисмати дуҷуми дoston шурӯъ мегардад. Ин қисматро «Насиҳатномаи Бехрӯз» гуфтани равоӣ. Насиҳатнома аз 20 боб иборат буда, қариб ҳамаи масъалаҳои тарбиявӣ ахлоқиро дар бар мегирад. Ҳар як боб ба масъалаҳои алоҳида бахшида мешавад. Шоир ҳангоми кушодани масъалаҳои барои тақвияти фикр ҳикояю масалҳои ахлоқии зиёдеро меорад, ки онҳо бобҳои шавқовар гардониданд.

Вале бояд гуфт, ки дар ҳамин ҷо хати сужети асар қанда мешавад. Ҳаёти минбаъдаи қаҳрамонҳои асосии дoston – Гулҷеҳр ва Бехрӯз ба хонанда норавшан мемонад. Маълум намешавад, ки «Насиҳатномаи Бехрӯз» ба Баҳром то чӣ андоза таъсир расонд. Оё ӯ ислоҳ шуд, аз роҳи бад баргашт? Хулосаҳои дақиқ бароварданро адиб ба хонанда ҳавола кардааст.

ОБРАЗҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Дар дostonи «Бехрӯзу Баҳром» образи анъанавии адабиёти гузашта, муборизаи қувваҳои бадию некӣ мавқеи асосӣ дорад. Баҳром бадкирдор, бадтинат, вале Бехрӯз нексиришт аст ва

Камолиддини Биноӣ ҳам беҳтарин ақидаҳои пешқадами худро дар симои Беҳрӯз нишон додааст. Биноӣ ба воситаи кушодани характерҳо муносибаташро ба ҷомеа ва таълиму тарбияи инсон нишон додааст. Шоир дар дoston ҳамчун рӯҳбардору мададгор ва ҳимоятгари омма, шахсони бечораю мазлум ба назар мерасад. Беҳрӯз дилсоф ва поквичдон аст. Ӯ меҳнат кардан ва бо меҳнати ҳалол нон хӯрданро ҳислати бузургу вазифаи муқаддаси ҳар як фард ҳисоб мекунад. Аз меҳнату дастранҷи дигарон нон хӯрдан нашоёд. Албатта, ҳамаи ин суҳанон ба муфтхӯрон ва золимони замонааш дахл доранд:

*Раҳиши давлат ба зулм агар ронӣ,
Ҳамчу ҳар дар ҳалоб дар монӣ.
Поймоли ҷафо ба кас наҷисанд,
Ки ба меҳи ҷафо шавӣ побанд.*

Барои ҳамин шоир ба золимон таъкид карда мегӯяд, ки ту худатро ба ҷойи мазлум гузор, дар ҷойи ӯ тасаввур кун, пас он зулме, ки дар ҳаққи ӯ раво дидаӣ, дар худат имтиҳон карда бин, ки ту тоқати онро дорӣ ё не:

*Зулм бар худ агар раво н-орӣ,
Даст боре зи халқ во дорӣ.
Ба хато бар касе ҷафо нақунӣ,
Даст аз пой худ хато нақунӣ...
Қадам аз ҳадди худ бадар наниҳӣ,
Пой аз андоза пештар наниҳӣ.*

Барои ба роҳи бад нарафтган бояд ақлу хирадро пешаи зиндагӣ намоӣ. Мисли Беҳрӯз хирадманду софдил, ҳалолкор ва ба инсонҳо нафърасон бошӣ. Аз ин ҷост, ки Биноӣ чанбаи ахлоқии асарашро пурқувват намуда, «Насихатномаи Беҳрӯз»-ро дар анҷоми дoston меорад. Ӯ ба ин восита меҳоҳад инсонҳоро тарбия намоӣ. Шоир дар ин қисмат, пеш аз ҳама, дар бораи пайдоиши ахлоқ, сабабҳои объективии он фикру андешаҳои пурқимати худро дар симои қаҳрамони асосии асар - Беҳрӯз баён кардааст.

Биноӣ рӯирост баромад карда, сабаби пайдоиши ахлоқи одамони ҷамъиятро дар асоси далелҳои эътимодбахш дар образҳои қаҳрамонҳои асосии достони «Беҳрӯзу Баҳром» равшан мена-

мояд. Шоир доир ба сабабҳои пайдоиши ахлоқ ду ақида дорад. Ў чун бисёр бузургони гузашта ахлоқу одобро дар аввал ирсӣ мегӯяд. Вале дар охир бар хилофи фикри боло баромада, назари-яи нави материалистии худро ба миён мегузорад. Ў қайд мекунад, ки ахлоқи инсон, хоҳ вай бад бошад, хоҳ нек, дар натиҷаи таъсири муҳит ташаккул меёбад:

*Ҳар кӣ сар зад ба гулхани пурдуд,
Ҷомааш бӯи дуд гирад зуд.
Нашавӣ, хоча, ҳамнишини бадон,
То нагардӣ зи хайли беҳирадон.
В-он ки бо гулханӣ шавад ҳампой,
Ҷуз ба хоки сияҳ нагирад ҷой.
Ҳар кӣ атвори неку бад гирад,
Ҳама аз ҳамнишини худ гирад.*

Биной барои исботи фикраш ҳамеша кӯшиш мекунад, ки аз зиндагии одамон мисолҳои зиёд оварад. Мисолҳои овардашуда бештар воқеӣ буда, онҳоро ё худ шоир бевосита аз сар гузаронидааст, ё ин ки ягон дӯсташ ба ӯ ҳикоят кардааст. Чунончи, доир ба масъалаи таъсири муҳит ба шахс дар маснавии «Беҳрӯзу Баҳром» чор ҳикоят оварда шудааст, ки ҳар кадом хулосаҳои шоирро тасдиқ мекунанд. Дар ҳикояти дуюм Биной саргузашти як рафикашро нақл мекунад. Ин рафикаш дар давраи мактабхониаш ниҳоят ҷавони нағз, ҳалим, боадаб ва аз ҳамаи корҳои ношоиста парҳезкор буд. Вале баъд, ҳангоме ки бо одамони бад нишасту-хез мекунад, тағйир ёфта, таҳсилро тарк мекунад ва рафта-рафта, дар натиҷаи таъсири онҳо ба як нафар шахси хиёнаткор, разил ва ниҳоят ахлоқан вайрон табдил меёбад.

Ягона роҳи ҳалосӣ аз ин кирдорҳои разилона, ба фикри шоир, тарки ҳамсухбатон кардан ва бо одамони хуб ҳамнишин шудан мебошад:

*Гуфт:- Бигзар аз ин сияҳрӯзон,
Пой баркаш зи оташи сӯзон!
То аз ин ҳамдамони бадгуҳарат
Чӣ бало хоҳад омадан ба сарат!*

Ба ҳамин тарик, Биной доир ба пайдоиши ахлоқ ақидаи мутафаккирони гузаштаро давом додааст. Агар шоир, аз як тараф,

ирсї будани шахсияти фардиро тарафдорї карда бошад, рафта-рафта, дар натиҷаи омӯхтани ҳаёту зиндагии одамон ба хулосаи ҳаётї омада, таъсири муҳиту ҳамсухбатонро барои дигар шудани ахлоқ эътироф мекунад.

Биной дар «Беҳрӯзу Баҳром» ба масъалаи кибру гурур аҳамият додааст. Албатта, дар он замоне, ки шоир зиндагонї мекард, аҳли сарват ва табақаи доро бештар соҳиби чунин хусусият буданд. Ҳатто дар байни аҳли илму ҳунар пайдо шудани кибр ҳам як ҳодисаи воқеї гардида буд. Олим ва ё ҳунарманде, ки ба дониши худ мағрур мешавад, - мегӯяд ӯ, - аз самари он дониш асаре боқӣ намондад. Олим бояд аз кибр дурї чуста, ба тавозӯӣ ва хоксорї рӯ орад, зеро фақат ба ҳамин роҳ мақбули омма шуда менамояд:

*В-он ки кибр оварад зи илму ҳунар,
Ҳунару илмро намонад асар.
Гар тавозӯӣ ба илм нагӯнӣ,
Аҳли дониш наї ту, нодонӣ.*

Албатта, сарчашмаи пайдоиши ахлоқи бад бидуни сабабҳои объективӣ ва субъективӣ, ки дар боло зикрашон рафт, ба ақидаи Камолиддини Биной истисноа намояд. Сарчашмаҳои илмӣ ва адабӣ пурра собит намоёнд, ки касалии майнӯшӣ дар замони адиб, махсусан дар байни табақаи боло хеле вусъат ёфта буд. Биной дар рӯзгори хеш аз таҷриба зиёну зарари майнӯширо бисёр дидаву мушоҳида кардааст. Ба ақидаи Биной аксарияти гуноҳҳои содиркардаи одамон пас аз майнӯшӣ ба амал меоянд. Ба ақидаи нависанда ин як касалии саҳт ва зараровар аст, ки инсон бояд аз он даст кашад:

*Эй бародар, маёр рӯ ба шароб!
Баҳри андӯху меҳнат аст ин об.
Душмани ақлу ҳасми ҷон аст ин,
Хонавайронкуни ҷаҳон аст ин.
Кист майхора? - Марди маҷнунваши,
Зада дар худ ба дасти худ оташи.*

Воқеан суҳанони оқилонаи Биной имрӯз аҳамияти боз ҳам зиёдтар пайдо кардаанд.

Ғайр аз ин, шоир он шахсонеро, ки аз пушти хешутаборӣ савлат мекунад, низ мазаммат мекунад:

*Мард бояд, ки худ падар бошад,
Боиси фахри сад писар бошад.
В-арна фазли падар чӣ суд кунад,
Фазли шахси дигар чӣ суд кунад?
Чанд аз пои хеш мегӯӣ,
Фазли бобои хеш мегӯӣ?*

Биной мақоми суҳан ва одоби суҳан гуфтанро ҳам муҳим мушуморад. Аз ҳамин сабаб як боби алоҳидаи маснавии «Бехрӯзу Баҳром»-ро маҳз ба ҳамин масъала мебахшад. Биной мегӯяд, ки айб ва нуқсонҳои одамии бисёранд. Ин нуқсонҳо дар навбати худ ба воситаи забон зоҳир мешаванд. Бинобар ин, дар вақти суҳан гуфтан эҳтиёт қардан лозим аст.

*Суҳанеро, ки гуфтани бошад,
Дар маҳал ё нуҳуфтани бошад,
Як таассуф хурӣ, ки мебоист
Гуфтаниаш, хомушӣ намешоист,
Лек агар як нагуфтани гӯӣ,
То қиёмат кашӣ сияҳурӣ.*

Аз ҳамин сабаб, барои он ки хичил нагардӣ, - мегӯяд шоир, - аввал он суҳанро дар тарозуи ақл бисанҷ, пасу пеши онро мулоҳиза кун ва пас аз он, ки ба дуруст будани он боварӣ ҳосил кардӣ, ба забон ор:

*Бар ту бодо, ки чун суҳан гӯӣ,
Бо тааммул раҳи суҳан пӯӣ.
Дилат аввал суҳан қарор диҳад,
Баъд аз он бар забон гузор диҳад.
Суҳанеро, ки дар мақол орӣ,
Аввал он беҳ, ки дар хаёл орӣ.*

Ба ҳамин тариқ, Камолиддини Биной қисмати асосии эҷодии худро ба манфиати омма бахшида, орзуо омоли онҳоро тараннум намудааст. Шоир чи дар жанрҳои хурди лирикӣ ва

чи дар достони «Бехрӯзу Баҳром» аз нуктаи назари синфии худ тарзи давлатдорӣ, зулми золимони замонаашро танқиду мазаммат менамояд. Дар баробари ин ба ҳимояи мазлумону ситамдидагон бармехезад. Инсонро аз ҳама мавҷудот баландтар мегузорад, Роҳҳои ба даст овардани илму дониш, одобу ахлоқи накуро ба воситаи образҳо, ҳодисаю воқеаҳои ҳаёти боварибахш нишон медиҳад.

Дар масъалаи ташаккул ёфтани шахсият нисбат ба гузаштагон хеле пеш меравад ва материалистона собит менамояд, ки ҷамъият, муҳит дар ташаккули инсон роли калон мебозанд.

Дуруст аст, ки Биноӣ фарзанди замони худ буд. Адиб ба муқобили ҳама гуна беадолатиҳо муборизаи беамон бурда, инсонро покро ситоиш намуд. Одамонро ба илмомӯзӣ, накукорӣ, парҳезкорӣ, покқичдонӣ ҳидоят кард, ки имрӯз ҳам фикрҳои тарбиявӣ-ахлоқии шоир қимати худро гум накардаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ.

1. Дар бораи ҳаёти Биноӣ нақл кунед.
2. Биноӣ дар бораи илмомӯзиаш чӣ мегӯяд?
3. Шоир чаро ба дарбор меравад?
4. Сабаби дарборро тарк намудани адиб дар чист?
5. Поёни умри Биноӣ чӣ хел гузашт?
6. Биноӣ кадом асарҳои илмию адабиро иншо кардааст?
7. Дар китбаю рубоӣҳои шоир кадом мавзӯҳо мавқеи асосӣ доранд?
8. Мавзӯҳои ғазалиёти адибро гӯед ва бо мисолҳо фаҳмонед.
9. Бо чӣ мақсад шоир «Бехрӯзу Баҳром»-ро иншо кард?
10. Масъалаҳои асосии дoston кадомҳоянд?
11. Ба шумо номи дoston маъқул аст? Чаро?
12. Назари шумо дар хусуси таъсири муҳит ба ҷамъият дар тарбияи шахс чӣ гуна аст?
13. Аз хондани дoston чӣ манфиат бардоштед?

ТЕСТҲО

- 4) Биноӣ кадом сол вафот кард?
  - а) 1512.
  - б) 1515.
  - в) 1516.

- 5) Асари «Бехрӯзу Баҳром»-ро Биноӣ дар тӯли чанд сол иншо кардааст?
- а) 7-сол.
  - б) 10-сол.
  - в) 12-сол.
- 6) Қахрамонони асосии достони «Бехрӯзу Баҳром»-ро номбар кунед?
- а) Бехрӯз.
  - б) Баҳром.
  - в) Гулчехр.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ:

1. С. Айнӣ, Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъулвакоеъ», Куллиёт, ҷилди 13. «Ирфон», Душанбе, 1978.
2. А. Н. Болдырев. Зайниддин Васифи, Сталинабад, 1957.
3. Т. Миров. Дастури методи «Адабиёти тоҷик барои синфи 9». «Маориф», Душанбе, 1986.

БАДРИДДИНИ ҲИЛОЛӢ

(1475 – 1529)

*Моро ба чафо кушта, пушаймон
шуда бошӣ,
Хуни дили мо рехта, ҳайрон
шуда бошӣ.*

ШАРҲИ ҲОЛИ ШОИР

Барои мардumi Ҳирот шаби чумъаи соли 1529 шаби бехосият буд. Дору гир, доду фарёд, гиряву лобаи кӯдакону занон хомӯшии шабро халалдор мекард. Ясавулон ва сарбозони Убайдуллохон хонаҳои мардумонро талаву тороҷ мекарданд, одамони «гарданкаш», «ёғӣ» ё шиамазҳабонро ба зиндону қозихона мебурданд. Чор сарбози Убайдуллохон ба назди дарвозае омаданд. Тақ-тақ карданд.

– Кист?

– Кушо, мо одамони хон!

Марде дарвозаро кушод.

– Хонаи кист?! – пурсид яке аз одамони хон.

– Бадридини Ҳилолӣ.

– Хабар кун, биёяд!

– Ман?

– Ҳа, ту! Шиай хар!

– Даҳон нигоҳ доред! Одоб ҷавҳари инсон аст. Аввал пурсиш, баъд кӯшиш!

– Бас сафсата. Рафтем ба маҳкамаи қозӣ. Дар ҳамон ҷо мефаҳмӣ.

Чокарон ба забон кушодани шоир имконият надода, ўро гирифта кашон-кашон ба маҳкамаи қозӣ оварданд. Қозихона дар ин ними шаб хеле серодам буд. Пас аз интизорӣ Ҳилолиро ба назди қозикалон Шамсиддини Қахтонӣ дароварданд. Чор нафар дар рӯйи кӯрпачаҳои махмалин нишаста, тасбеҳ мегардонданд.

Ҳилолӣ шарту русуми инсонӣ ба ҷо оварда салом дод. Аммо салом бечавоб монд. Қозикалон ба ҳучум гузашт:

– Шумо, шоир Ҳилолӣ? Чунин бандаҳои осӣ ба худ лақабҳои осмонӣ ҷуста меёбанд. Садкаи ҳилоли Худои мутаъол шавед!

– Ман гуноҳе надорам ва сабаби ба марҳамати шумоён расиданамро намедонам.

– Намедонӣ?! Ҳамаашро нағз медонӣ! Ҳоло ба ёдат меорем. Аввалан, дар як шеърат хони покдину маъдалатгустар, ҳомии шариати ислом Убайдуллоҳонро танқиду мазаммат кардай. Магар ин гуноҳ нест?! Сониян, аз рӯи қору рафторат шиамазҳаб ҳастӣ. Ба шиа буданат ин ҳомиёни дину диёнат гувоҳ ҳастанд ва шиа буданатро тасдиқ мекунанд.

Мавлоно Бақоии Ланг ва Мавлоно Гулҷеҳр, ки дар назди қозикалон ҳузур доштанд, аз ҷой барҳеста, суханони Мавлоно Шамсиддинро тасдиқ карданд.

– Баред! Пагоҳ дар бозори Чорсӯ амри моро амалӣ кунед! Хуршеди оламтоб кайҳо аз паси қуллаҳои кӯҳ баромада, саховатмандона нурпошӣ мекард. Вале офтоби зиндагии шоир Ҳилолӣ рӯ ба ғуруб оварда буд. Шоири номуродро ясавулон кашонкашон ба сӯи бозори Чорсӯи Ҳирот мебурданд. Як гурӯҳ мардуми авом ба ҳоли шоир гиря мекарданд ва баъзе ҳасудон, нотавонбинон ва рақибони шоир ба сари Ҳилолӣ санг мепартофтанд. Сари шоир хуншор шуда буд. Қатраҳои хун ба рӯи гандумгунаш таровида, риши мошубиринҷии шоирро лолагун мекарданд. Ў бо сари баланд пеш мерафт. Аз байни ҳасудону нотавонбинон, дӯстон, хешу ақрабояшро меҷӯсту медид, ки онҳо гирён буданд. Шоир бо ишорат бо онҳо хайрухуш менамуд ва байти зеро бо дарду алам мехонд:

*Ин қатраи хун чист ба рӯи ту, Ҳилолӣ,
Гӯё ки дил аз ғусса ба рӯи ту давида.*

Ниҳоят Ҳилолиро ба бозорҷой оварданд. Дар назди ӯ чаллод Сайфулло шамшер дар даст меистод. Қатлгоҳ баландтар буд. Шоир издиҳомро хуб медид. Чанд дақиқа хомӯшӣ ҳукмфармо гардид. Сипас ба шоир иҷозат доданд, ки чанд сухан гӯяд:

– Хешу табор, дӯстон! Бо шумо худоҳофизӣ мекунам. Онҳо дар қасди ҷони ман буданд. Имрӯз ба мақсад мерасанд. Гуноҳе надорам, ҳасудон, нотавонбинон, амири беҳирад душмани ҷони ман шуданд.

– Кушед шоири бадмазҳабро! Бас лаккидан, - ба Сайфулло фармон дод шахси масъули Убайдуллоҳон. Сайфулло фармонро ба ҷо овард.

Соли қатли Ҳилолӣ 936 хичрист, ки ин ба соли 1529 мелодӣ рост меояд.

Падару бобои Ҳилолӣ дар шаҳри Астаробод зиндагии хоксоронае доштанд. Ҳилолӣ дар ҳамин ҷо, тахминан соли 1475 ба дунё омадааст. Ӯ таҳсили ибтидоияшро дар Астаробод гузаронида, пас ба маркази илму адаб шаҳри Ҳирот меояд. Дар ин ҷо дар як муддати кӯтоҳ илмҳои калом, мусиқӣ, таърих, нучум ва ғайраро ба хубӣ аз худ мекунад. Чунонки ҳамзамононаш қайд кардаанд, Ҳилолӣ ханӯз аз хурдӣ хушзеҳн буда, истеъдоди бузурги суҳандонӣ доштааст. Аз ин ҷост, ки дар синни 15-16-солагӣ овозаи шеърӣ ӯ баланд мешавад ва ба суҳбати Ҷомию Навоӣ барин бузургони илму адаби замонаш шарафёб мегардад. Муаллифи «Таърихи хулосатулаҳбор» Муҳаммад Хондамир дар ин бора чунин мегӯяд: «Мавлоно Ҳилолӣ дар назми ғазал бебадал аст. Лекин дар ин айём забон аз гуфтори ашъор фуру бафта ва аксар авқотро ба таҳсили улум сарф мекунад».

Ҳилолини ҷавон абёти адибони бузурги гузаштаро аз бар намуд. «Хамса»-ҳои Низомии Амир Хусрав ва дostonҳои Абдурахмони Ҷомиро ба тамоми аз ёд медонист.

Бадриддин Ҳилолӣ бештари ҳаёташро дар Ҳирот гузаронд. Оиладор шуда соҳиби фарзанд гардид. Доир ба ин масъала адиб дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» ба тарзи зайл ишорат кардааст:

*Эй дурри шарар зи баҳри кавнайн,
Фарзанди азиз – қурратулайн.¹
Бишнава сухани маро, ки панд аст,
Панди падар аст, судманд аст.*

Ҳилолӣ хеле кам сафар кардааст. Аз сарчашмаҳои таърихӣ ва адабӣ равшан мегардад, ки ӯ танҳо як маротиба ба Қандаҳор сафар карда, бо аҳли адаби он ҷой суҳбатҳо ороштааст. Шоир марди суҳбаторо ва ҳозирчавоб будааст. Чунонки муаллифи «Ақбарнома» Муборак Алломи дар асараш зикр кардааст, ҳокими Қандаҳор Мирзо Комрон базме ташкил мекунад. Дар он шоирон, олимони ва дигар аркони давлат иштирок доштанд. Ҳилолӣ ҳам ба базми ҳозир шуда, аз Мавлоно Наргисӣ болотар менишинад. Аз ин болонишинии Ҳилолӣ Мулло Наргисӣ меранҷад ва байти зерро навишта, ба дасти Ҳилолӣ медиҳад:

1 Қурратулайн – нури дида, фарзанд

*«Нокасе гар аз касе боло нишинад, бок нест,
3-он ки хас бар рӯи обу зери дарё гавҳар аст».*

Ҳилолӣ фавран ҷавоб мегардонад:

*Ҳар кӣ ӯро табъ бошад, ҷои ӯ болотар аст,
Ҳар киро табъе набошад, ҷои ӯ зери дар аст.*

Мирзо Комрон воқиф шуда, гуфт: «Чӣ гуфтугӯ доред?» Мулло Наргисӣ арз кард: «Имрӯз мулло Ҳилолӣ ҷойи худро надониста».

Мирзо гуфтанд:

– Эй мулло Ҳилолӣ, чаро надониста боло нишастӣ?

Мулло Ҳилолӣ гуфт:

– Ман дар ин ҷо тавзеҳҳо¹ дорам.

Мирзо гуфтанд:

– Бигӯ!

Гуфт:

– Номи ман Ҳилол аст, номи эшон Наргис. Ҳилол дар осмон аст ва наргис дар замин бирӯяд. Дигар, шоирон абруро ҳилол гӯянд ва чашмро наргис, абру болои чашм аст. Аз ин сабаб боло нишастаам».

Ҳамин тавр, шоир дар айёми ҷӯшу хурӯши эҷодӣ аз дасти шоҳони ҷоҳилу золим ҷони азизи хешро ба Ҷонофарин супорид, ки мо дар боло ҳикоят кардем. Имрӯз қабри шоир дар шаҳри Ҳироти Афғонистон барҷост, зиёратгоҳи аҳли хирад аст.

МЕРОСИ АДАБИИ ҲИЛОЛӢ

Бадриддини Ҳилолӣ асосан дар байни хоссу ом ҳамчун шоири ғазалсаро машҳур гардидааст. Дар ин бора худи адиб чунин мегӯяд:

*Нақди ганҷинаи суҳан ғазал аст,
Шукри Борӣ, ки назми ман ғазал аст.
Он ки назми ғазал тавонад гуфт,
Маснавиро ҷу дур тавонад суфт!*

---

1 Тавзеҳ – сабаби чизе ё кореро шарҳ додан.

Аз ин рӯ, қисмати зиёди девони Ҳилолиро, ки соли 1521 бевосита худаш тартиб додааст, ғазал ташкил медиҳад. Девони ӯ қариб аз 360 ғазал, 32 рубоӣ, 8 қитъа, чистони «Шамъу фонус» ва дигар жанрҳои хурди лирикӣ иборат аст, ки миқдори абёти он ба 2700 байт мерасад.

Мавзӯи қитъа ва рубоӣҳои шоир мухталиф буда, дар онҳо ақидаҳои фалсафӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоии адиб инъикос ёфтаанд. Масалан, дар рубоии зер Ҳилолӣ таъкид мекунад, ки дар ин рӯзгор инсонии беғам вучуд надорад. Таҷрибаи ҳаёт, рӯзгори одамони ҷамъият адибро ба чунин хулоса овардааст. Ҳилолӣ дид ва мушоҳида намуд, ки истехсолкунандагони неъматҳои моддӣ хору забунанд:

*Дар олами бевафо касе хуррам нест,
Шодишо нишот дар бани Одам нест.
Он кас, ки дар ин замона ӯро ғам нест,
Ё одам нест, ё аз ин олам нест.*

Дар қитъаоти шоир нуқсонҳои ҷомеаи фашҳгардида, шикоят аз зулм, нобаробарии иҷтимоӣ ва ғайра баланд садо медиҳанд:

*Оҳ аз ин рӯзгори баргашта,
Ки зи ман лаҳза-лаҳза баргардад!
Ғар фалакро ба коми худ хоҳам,
Ҷ ба коми каси дигар гардад.*

Табиист, ки хунрезӣ, зулму истисмори табақаи боло сабаби қашшоқии омма мегардид. Аҳвол бад буд, боз бадтар мешуд. Барои ҳамин дар анҷоми қитъаи шоир аз он шукр мекунад, ки дар оянда аҳвол аз ин ҳам бадтар нашавад:

*Лек бо ин хушам, ки толеи ман
Натавонад, қ-аз ин батар гардад.*

Ҳилолӣ дар солҳои охири ҳаёташ се дoston эҷод кардааст, ки ин сабаб дорад. Боре дар як анҷумани шоирон сухан аз Ҳилолӣ рафт. Аксарияти устодони сухан шеърӣ ӯро таъриф карданд ва дар эҷоди жанрҳои хурди лирикӣ, махсусан ғазалсароӣ бебадал будани шоирро ёдовар шуданд. Дар байни онҳо адибе буд, ки танҳо маснавӣ ё дoston мегуфт. Ҳамин шахс Ҳилолиро мазам-

мат намуда мегӯяд, ки ӯ фақат ғазал мегӯяд. Дар достон гуфтан дасткӯтоҳ аст. Пас аз ин Ҳилолӣ ба навиштани достон шурӯъ мекунад. Дар ин бора Ҳилолӣ чунин мегӯяд:

*Буд шахсе ба маснавӣ машҳур,
Дар фунуни сухан ба худ мағрур.
Гуфт: «Оре, ағарчи бебадал аст,
Шеваи шеъри ӯ ҳамин ғазал аст.
Нест ӯро зи маснавӣ хабаре,
Дар раҳи мо зи пайравӣ асаре».
Бе тааммул аз он миён частам,
Ба тааммул миёни худ бастам.
Бозуи фикрро қавӣ кардам,
Рӯй дар кори маснавӣ кардам.*

Ҳилолӣ дар қисмати охири достони «Лайлӣ ва Мачнун» дар бораи се маснавияш чунин мегӯяд:

*Аввалсухане, ки гуфт аз ин пеш,
Афсонаи шоҳ буду дарвеш.
Зебо гӯҳаре зи баъди он суфт,
Назме зи сифоти ошиқон гуфт.
Гуфт аз пайи он китоби мавзун
Афсонаи ҷонгудои Мачнун.*

«Шоҳу Дарвеш». Маснавӣ аз 1444 байт ва 28 боб иборат аст. Се боби аввал, чун анъана, ба Худову Расул, ситоиши онҳо бахшида шудаанд. Боби 4-ум дар таърифи сухан ва боби 5-ум дар сабаби назми китобанд. Пас аз ин мавзӯи асосии асар шурӯъ мегардад. Мавзӯи асосии «Шоҳу Дарвеш» ирфонӣ буда, сухан аз ишқу муҳаббати шоҳ бо дарвеше меравад.

Аз ҷиҳати идея маснавӣ қимати баланд надорад. Ҳанӯз ҳамзамононаш, аз ҷумла Бобур Мирзо маснавиरो танқид карда, қайд карда буд, ки ишқу муҳаббат бояд дар байни марду зан шавад, на мард бо мард (Шоҳ ва Гадо). Аммо бояд гуфт, ки маснавӣ аз лиҳози зебоӣ, содагӣ, равонӣ, истифодаи таъбир, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, умуман, санъати суханварӣ хеле хуб иншо шудааст. Шоир баъзан дар рӯчӯҳои лирикиаш сифлагон, муддаиён, золимонро, ки ба халқ ҷабру ситам мекунанд, ба зери тозиёнаи танқид мегирад.

«Сифотулошиқин». Маснавӣ аз 1200 байт иборат буда, дар мавзӯи панду ахлоқ суруда шудааст. Асарҳои ахлоқии Низомии Ганҷавӣ, Хусрави Дехлавӣ ва Саъдии Шерозӣ ба адиб илҳом бахшидаанд. Ба ҳамин маънӣ Ҳилолӣ ишорат карда мегӯяд:

*Навиштам номае дар некномӣ,
Ки Хусрав офарин карду Низомӣ.
Калиди «Махзануласрор» бо ўст,
Фурӯғи «Матлаъуланвор» бо ўст,
«Гулистон»-ест дар вай «Бӯстон»-ҳо,
Дар авроқаш ҳазорон дostonҳо.*

Маснавии Ҳилолӣ мисли асарҳои Низомию Амир Хусрав сужети ягона надорад. Асар аз 20 боб иборат аст. Ҳар боб мустақил буда, ба мавзӯи алоҳидае бахшида шудааст. Мавзӯи умумии асар таърифу тавсифи хислатҳои ҳамандаи инсонӣ буда, шоир дар баробари ситоиши хислатҳои нек рафтори бади одамонро накуҳиш мекунад. Як чихати муҳими маснавӣ боз дар он аст, ки Ҳилолӣ мувофиқи мазмуни боб ҳикояҳои тамсилӣ ва ахлоқӣ меорад ва ба ин восита фикрҳои худро қувват медиҳад. Махсусан бобҳое, ки доир ба масъалаҳои сидқу вафо, саховату чавонмардӣ, сабр, қаноат, одоб, ҳаё, адолатхоҳӣ, ҳимматбаландӣ бахшида шудаанд, қимату арзиши баланд доранд ва имрӯз ҳам аҳамияти тарбиявии худро гум накардаанд.

*Ҳамеша росткорон растгоранд,
Ки гайр аз ростӣ коре надоранд.
Сафо меборад аз мардони содиқ,
Ки қавлу феълашон омад мувофиқ.*

Боби 4, ки «Дар хулқи хуш» ном дорад, ба муқобили одоби ахлоқи пасти чавонони рӯзгори шоир равона карда шудааст. Шоир чавононеро, ки намуди зебо, сару либоси пурдабада доранд, вале одоби ахлоқашон ношоиста ва разилона аст, саҳт мазаммат мекунад.

*Чавоно, чанд бадхӯй тавон кард,
Зи хӯи бад ҷафочӯй тавон кард?*

*Ту инсонӣ, тариқи деғу дад чист?
Ба он рӯи наку ин хӯи бад чист?
Накухӯ аз дари роҳат дарояд,
Чу гул, ҳар ҷо ки бошад, хуш барояд.*

Ҳилолӣ ҷавонро даъват менамояд, ки дар роҳи саодати халқ, ободиву ягонагии мамлакат ҳамеша тайёр бошанд. Ба душманони ватан зарбаҳои ҷонкоҳе задан ва қаҳрамониғу фидокорӣ нишон додан вазифаи муқаддаси ҳар як ватандӯст аст:

*Биё, эй бедили аз қор монда,
Зи бим андар наси девор монда.
Далерӣ кун, ки майдон аз далер аст,
Агар рӯбаҳ далер ағтод, шер аст.
Қавидил шав, ки дар майдони мардӣ,
Гар аз қуштан битарсӣ, қушта гардӣ!*

Суханони боло ба замони Ҳилолӣ вобастагии қавӣ доранд. Дар рӯзгори адиб Мовароуннаҳру Хуросон сахнаи ҷангҳои шадид, қушторҳои зиёд гардидаанд. Бинобар ин, шоир оқибати фоҷиавии ин тохтуғозҳоро ҳис карда, ба воситаи сухан ҳамватанонашро ба далерию қаҳрамонӣ, ба ҳимояи ватан даъват намудааст.

Достони охирини Ҳилолӣ «Лайлӣ ва Мачнун» аст, ки шоир онро дар пайравии достонҳои ҳамноми Низомии Ғанҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ иншо намудааст. Дар бораи достони мазкур дар поёнтар алоҳида таваққуф хоҳем намуд.

МАВЗӯ ВА МУНДАРИЧАИ ИДЕЯВИИ ҒАЗАЛИЁТИ ШОИР

Ғазал дар асрҳои XV – XVI яке аз жанрҳои маъмултарини адабиёти бадеӣ ба шумор мерафт. Аксарияти адибони ин давр ғазал эҷод кардаанд.

Саромадони ин жанр Ҷомӣ, Биноӣ ва Ҳилолӣ буданд. Бадриддини Ҳилолӣ дар сурудани ғазал асосан пайрави Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Ҳасани Деҳлавист:

*Ҳилолӣ аз қамолӣ шеър дорад мансаби шоҳӣ,
Ки сӯзи Хусрав асту нозуқиҳои Ҳасан бо ӯ.*

Ғазалҳои шоир бо салосат, равонию содагӣ ва хушоҳангӣ аз дигар адибони ҳамзамонаш фарқ мекунад. Аз ҷиҳати мазмун ва сохти композитсионӣ нисбат ба давраҳои гузашта дар байни онҳо фарқе дида намешавад. Аксарияти ғазалҳои шоир аз 6-7 байт иборатанд. Махсусан матлаъ ва мақтаи ғазалҳои адиб бо камоли маҳорат иншо шудаанд.

Мавзӯи ғазалиёти Бадриддини Ҳилолӣ гуногун буда, ба масъалаҳои ҳаёту зиндагии инсон, ғаму андух, орзую омоли вай бахшида шудааст. Дар бештари ғазалҳояш шоир ишқи пок, муҳаббату садоқати инсонро сурудааст. Ба ҳамин маънӣ шоир ишорат карда, дар ғазали зер худаширо подшоҳи майдони ишқ мегӯяд:

*Кори ман аз ҷумлаи олам ҳамин ишқ асту бас,
Оламе дорам, ки дар олам надорад ҳеч кас.
Подшоҳи аҳли дардам бар сари майдони ишқ,
Ман миёни фитнаву хайли бало аз пешу пас!*

Маҳбубаи шоир олиҳаи зебоест. Ёро ситоиш мекунад. Бе ӯ зиндагӣ кайфиятеву лаззате надорад. Шоир дар тавсифи ҳусну малоҳати ёраш гӯё очизӣ мекашад. Адиб аниқ менамояд, ки чон аз ҳама чиз бароям азизтар аст, вале ту аз он ҳам хуштарӣ ва барои ман умри ҷовидон ҳастӣ.

*Ҷон хуш аст, аммо намехоҳам, ки чон гӯям туро,
Хоҳам аз чон хуштаре бошад, ки он гӯям туро.
Ман чӣ гӯям, к-он ҷунон бошад, ки ҳадди ҳусни туст?
Ҳам ту худ фармо, ки ҷунӣ, то ҷунон гӯям туро.
Ҷони ман, бо он ки хос аз баҳри рафтани омадӣ,
Соате биниши, ки умри ҷовидон гӯям туро.
То рақибонро набинам хушидил аз ғамҳои хеш,
Аз ту бинам ҷавру бо худ меҳрубон гӯям туро!
Баски мехоҳам, ки бошам бо ту дар гуфту шунид,
Як сухан гар бишнавам, сад достон гӯям туро.
Хуштар аз меҳр аст ҳар ҷавре, ки бо ман меқунӣ,
Моҳи ман, хуш нест, гар номехрубон гӯям туро.*

Ҳилолӣ дар ғазали «Ошиқи зори кистӣ?» худаширо ба нодонӣ зада, маҳбубаашро шоирона тавсиф мекунад. Ё ҳангоми тавси-

фаш аз санъати тачоҳули ориф мохирона истифода кардааст, яъне худро ба нодонӣ зада, сифатҳои баркамолӣ маъшуқаро ёдвар мешавад, ки ин тарзи адо хусусиятҳои хоси ин санъат аст:

*Эй зи баҳор тозатар, тозабаҳори кистӣ?
Ваҳ, чӣ нигори турфай, турфанигори кистӣ?
Ҳаст руҳи ту моҳи нав, кавкаби туст шоҳи ҳусн,
Моҳи кадом кишварӣ, шоҳи диёри кистӣ?
Лолаву сарви ин чаман мунфайланд пеши ту,
Сарви кадом гулианӣ, лолаъизори кистӣ?*

Ғазалҳои ишқии шоирро бо як шӯро ҳаяҷон хонда, кас ба хубӣ эҳсос мекунад, ки ишқӣ шоир реалӣ, заминӣ, воқеӣ аст. Яъне духтари мавзунқомат, дилкашу моҳталъатест, ки дар назди қаҳрамони лириқӣ буда, зиндагии ӯро зеботар мегардонад:

*Рӯзи Наврӯз асту сарви гулъизори ман кучост?
Дар чаман ёрон ҳама чамъанд, ёри ман кучост?
Гашта мардум ҳар яке имрӯз сайди чобуке,
Чобуки сайдафкани мардумишқори ман кучост?
Нест як соат қарор ин ҷони нооромро,
Ё Раб, он ороми ҷони беқарори ман кучост?*

Вале боз шоир шукр мекунад, зеро ӯ ошӣ асту ғаму дарди ишқ дорад:

*Дармони мо маҷӯй, Ҳилолӣ, ки дарди ишқ
Хос аз барои ҷону тани дардноки мост.*

Ғайр аз ин дар ғазалиёти Ҳилолӣ мавзӯҳои иҷтимоӣ, ахлоқиву тарбиявӣ низ ба ҷашм мерасанд. Шоир дар як ғазалаш ишорат кардааст, ки ҷомеаи онрӯза «олами харобобод» аст ва хуб мешавад, ки касе пайдо шавад ва он асоси зулму ситамро барканда, чамъияте барпо кунад, ки дар он адлу инсоф бошад. Яъне ӯ тарафдори шоҳи одилу халқпарвар аст:

*Хушо касе, ки дар ин олами харобобод
Асоси зулм фиканду бинои дод ниҳод!
Тавонгаре, ки дари хайр бар фақирон баст,
Даре зи олами боло бар рӯи он нақушод.*

*Касе, ки ёфт бар аҳволи зердастон даст,
Ба зулм агар наситонад, Худои хайр диҳод!*

Дар ин шеър, махсусан дар байти охир, фикри некандешонаи адиб нисбат ба бечорагон, зердастон хеле баланд садо медиҳад. Илова бар ин, шоир аҳли чамъиятро ба дӯстию рафоқат, ҳамдилию ҳамкорӣ, ба якдигар дар ҳар маврид мададгору рӯхбардор будан даъват менамояд:

*Бархез, то ниҳем сари худ ба пои дӯст,
Чонро фидо кунем, ки сад чон фидои дӯст.
Ҳошо, ки гайри дӯст кунад ҷо ба чаими ман,
Дидан наметавон дигареро ба ҷои дӯст.
Аз дӯст ҳар ҷафо, ки расад, ҷои миннат аст,
Зеро ки нест ҳеч вафо чун ҷафои дӯст.*

Барои ҳамин шоир ба хулосае меояд, ки бе ёру дӯсти ҳақиқӣ зиндагӣ қардан, ҳаёти хушбахтона гузаронидан муҳол аст. Ҳаёт бе ёру дӯсти ғамхор кайфияте, мақсаде надорад:

*Бе ёр ба олам натавон буд, Ҳилолӣ,
Олам ба чӣ қор ояд, агар ёр набошад.*

Умуман, Ҳилолӣ дар ғазалиёташ андешаву афкори умум, яъне одамони табақаҳои поёни чамъияти онрӯзаро инъикос намудааст. Дарди дил, ғаму андуҳи шоир дарди дармондагон аст.

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ БАДЕИИ ҒАЗАЛИЁТИ ҲИЛОЛӢ

Пеш аз ҳама ғазалиёти Ҳилолӣ бо содагию равонӣ ва нафосату салосату назокати худ фарқ мекунад. Қор фармудани санъатҳои маънавӣ ва лафзӣ, истифодаи таъбир, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ ғазалҳои ӯро пурмуҳтаво, ҷозибадор ва таъсирнок гардондаанд.

Шоир дар ғазалиёташ махсусан аз санъати талмех, таҷнис, муболиға, ташбеҳ, киноя, истиора, тавсиф бо қамоли устодӣ истифода бурдааст. Барои мисол порчаи зерро гирем:

*Дӯстон, имшаб давои ҷони маҳзунам кунед!
Бар сарам афсонае хонеду афсунам кунед!
Нест андӯҳи маро бо дарди Маҷнун нисбате,
Мешавам девона, гар нисбат ба Маҷнунам кунед.
Лолагун шуд хирқаи садчокам аз хуноби ашк,
Шарҳи ин сурат ба шӯҳи ҷомагулгунам кунед.
Шаҳсавори ман ба сахро рафтаву ман мондаам,
3-ин гунаҳ, аз шаҳр мехоҳам, ки берунам кунед.*

Санъати тазоду муқобала ба ғазалиёти шоир таровати махсус бахшидааст. Дар байти зер дар мисраи дуюм санъати тазод хеле хуб қаламдод шудааст:

*Хоҳам, ки ба зери қадамат зор бимирам,
Ҳарчанд кунӣ зинда, дигар бор бимирам.*

Дар байти зер шоир аз санъати ташбеҳ («чу парӣ», «мани девона») ва тазод («дида, надида») устокорона истифода бурдааст:

*Эй ҳамчу парӣ аз мани девона рамида,
Сад бор маро дидаву гӯё ки надида.*

Ҳилолӣ ғазали «Ба чашм»-ро дар пайравии ғазали Камоли Хучандӣ эҷод кардааст. Аз муқоисаи ин ду ғазал равшан мегардад, ки Ҳилолӣ ба ғазали Камол ҷавоби муносиб гуфтааст. Дар мавзӯӣ, вазн, қофия ва радиф дар байни онҳо ҳамохангӣ ба хубӣ мушоҳида мешавад.

Ғазали Ҳилолӣ собит менамояд, ки ӯ аз уҳдаи ҷавоб гуфтан ба хубӣ баромада тавонистааст. Асоси ғазалро санъатҳои саволу ҷавоб ва таҷнис ташкил медиҳанд. Ибораи «Ба чашм» ба ду маъно омадааст. Аввалан, ба маънои қабул ва дуюм, ба маънои аслиаш.

Камол:

Ёр гуфт: «Аз гайри мо нӯшон назар».

Гуфтам: «Ба чашм!».

«В-он гаҳе дуздида бар мо менигар».

Гуфтам: «Ба чашм!».

*Гуфт: «Агар бар остонам об хоҳӣ зад зи ашк,
Ҳам ба мижгонат бирӯб он хоки дар».*

Гуфтам: «Ба чашим!»

Ҳилолӣ:

Ёр гуфт: «Аз мо макун қатъи назар».

Гуфтам: «Ба чашим!».

Гуфт: «Қатъан ҳам мабин сӯи дигар».

Гуфтам: «Ба чашим!».

Гуфт: «Агар бо мо сухан дорӣ, ба чашими дил бигӯ,

То нагардад гӯиши мардумро хабар».

Гуфтам: «Ба чашим!».

Ҳилолӣ зарбулмасал ва мақолҳоро, ки имрӯз ҳам дар байни халқ маъмуланд, гоҳ айнан ва гоҳе мазмунон истифода бурдааст. Масалан, имрӯз ҳам дар байни халқ зарбулмасалу мақолҳои «Кори имрӯзаро ба фардо нагузор», «Чӯянда - ёбанда», «Дасти ману домони ту», «То дам аст, ғам аст» ва ғайра машҳуранд. Зарбулмасалу мақолҳои халқиро Ҳилолӣ ба ин тарз истифода бурдааст:

Рӯзи васл аст ҳам имрӯз, фидои ту шавам!

Кори имрӯз нашояд, ки ба фардо афтад.

***

Касон гӯянд: «Ҳар чӯяндае ёбандае бошад»,

Ту ро меҷӯяму ҳаргиз намеёбам, чӣ ҳол аст ин?!

Дар ғазалиёти шоир табиати зебо бо тамоми рангоранги-ву ҳашаматаш пеши назар цилвагар мешавад. Махсусан баҳори нозанин, шукуфтани гулҳо, нағмасароии парандагон дар дашту ҳомун, боғу бўстонҳо чунон тасвир шудаанд, ки ба кас ҳаловат ва завқи эстетикӣ мебахшанд. Масалан, дар ғазали «Ту бошию ман» ин матлаб хеле зебо ифода ёфтааст. Қаҳрамони лирикӣ орзу дорад, ки дар замин, дар чаман, дар назди гулу ёсуман, дар Рум ё Чин, хулоса дар кучое, ки бошад, бо ҳам бошем, аз дидору чамоли якдигар бенасиб нагардем:

Хуш он, ки дар ҳама рӯи замин ту бошию ман,

Ба ҷуз ману ту набошад, ҳамин ту бошию ман.

*Баҳор мерасад, оё бувад, ки дар чамане
Нишаста пои гулу ёсамин ту бошию ман.
Махон ба ҷилвагаҳи нози худ рақибонро!
Ҳамин бас аст, ки, эй нозанин, ту бошию ман.
Хуш аст ҳамсафарӣ бо ту, хоса он вақте
Ки гар ба Рум равам ё ба Чин, ту бошию ман.
Баҳор омаду кушт ин ҳавас зи шавқ маро,
Ки бар канори гулу ёсамин ту бошию ман.*

Пас аз марги шоир шуҳрати ғазалҳои намакину рангинаш ба ҳар диёр паҳн мешавад, зеро хусусияти хушоҳангию мавзунияти онҳо бисёр баланданд. Ин аст, ки дар ҳар як маҳфил, базму сур аз забони ҳофизони хушхон ғазалҳои шоир садои форуму дилкаш дода, ба дилҳо дармон мебахшанд. Ва аксарияти ғазалҳои Ҳилолӣ ба асари классикии мусиқии тоҷик «Шашмақом» дохил шудаанд ва имрӯз ҳам дар иҷрои ҳофизони шашмақомхон садо медиҳанд.

ДОСТОНИ «ЛАЙЛӢ ВА МАЧНУН»

Достони «Лайлӣ ва Мачнун» нуқтаи баландтарини эҷодиёти Бадриддини Ҳилолист. Мавзӯи достон нав нест. Қиссаи Лайлӣ ва Мачнун ҳанӯз дар эҷодиёти шоирони асри X ёдрас шудааст. Ин қисса яке аз афсонаҳои маъмули мардуми араб буда, пас аз истилои арабҳо дар байни халқи мо паҳн мешавад. Бори аввал дар таърихи адабиёти тоҷику форс шоири асри XII Низомии Ганҷавӣ ин қиссаро ба риштаи назм даровардааст. Сониян, Амир Хусрави Дехлавӣ, Ҷомӣ, Навоӣ, Ҳилолӣ ва дигарон дар пайравии Низомӣ ва Амир Хусрав достонҳои худро иншо кардаанд. Мавзӯи асосӣ ё сужети қисса қариб дар ҳамаи достонҳо такрор меёбад. Тафовут баъзан дар эпизодҳо, характери қаҳрамонҳо ба назар мерасад. Мавзӯи қисса ишқист. Ишқи фоҷиавии ду дилдода - Лайлӣ ва Мачнун асоси достонҳоро ташкил медиҳад.

Бадриддини Ҳилолӣ низ ба адибони гузашта, махсусан ба Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ пайравӣ карда, достонашро эҷод кардааст. Шоир дар хотимаи асар ба ин масъала ишорат намуда чунин мегӯяд:

*Буданд сегонаи замона,
Ҳар як ба яғонагӣ фасона...*

*Ман қистам аз шумори эшон,
Корам нарасад ба кори эшон.
Эй ман сағи остони Чомӣ,
Хоки дари Хусраву Низомӣ.
Эшон баҳранду ман саробам,
Эшон ганҷанду ман харобам.
Дорам ду-се гавҳаре парешон,
Он низ зи баҳру кони эшон.*

Аз ин байтҳо ба хубӣ пайдост, ки шоир марди хоксору фурӯтан будааст. Ӯ худаширо дар назди устодони гузашта ҳеч мешуморад, Албатта, ин бузургии инсон аст. Аз тарафи дигар, ин байтҳо ба муқобили шоирони маддоҳи худбин, ки худро ягонаи даҳр ва аз ҳама шоирони гузашта муқаддамтар ва бузургтар мегузоштанд, равона карда шудаанд.

Сужети дoston. Достони «Лайлӣ ва Мачнун» аз 1770 байт ва 34 боб иборат аст. Асар мисли дostonҳои Низомиву Амир Хусрав дар баҳри ҳазачи мусаддаси аҳраби макбузи маҳзуф (- - V/ V - V -/ V - -) суруда шудааст. Сужети мухтасари он чунин аст: «Мири араб писараш Қайси хурдсолро ба мактаб медиҳад. Дар ин мактаб бо Лайлӣ ном духтараки зебoе, ки аз қабилаи дигар аст, вомехӯрад. Онҳо бо ҳам унс гирифта муҳаббат пайдо мекунанд. Боре Қайс Лайлиро дида беҳуш шуда меафтад. Лайлӣ омада ўро ба хуш меорад. Пас аз ин қиссаи ишқу муҳаббати онҳо дар байни мактабиён овоза мегардад. Ин хабар ба гӯши модари Лайлӣ мерасад ва ў духтарашро дигар ба мактаб рафтан намононад. Қайс тағйир ёфта девонаавзоъ мешавад ва мардум номи Мачнунро ба ў муносиб мебинад. Боре Мачнун ба сурати гадоён даромада ба хонаи Лайлӣ меравад ва бо ў мулоқот мекунад. Сипас, мулоқоти ўро падараш манъ мекунад ва Мачнун маҷбур мешавад, ки ба дашту ҳомун барояд ва дар фироқи Лайлӣ нола кунад. Падар барои овардани фарзанд саъю кӯшиш мекунад ва бо маслиҳати пири хирадманд дар хонаи хоби Мачнун сурати Лайлиро мегузорад. Пас Мачнунро меорад. Ӯ чанд рӯз дар хона меистад ва аз тамошои сурати Лайлӣ то андозае таскин меёбад. Аммо боз ў тоқат накарда, ихтиёри дашту ҳомун карда, бо ҷонварон ва ваҳшиён унс мегирад. Боре Лайлӣ ба максоди зиёрати мазоре аз хона берун шуда, Мачнунро ҷустуҷӯ мекунад ва ниҳоят ўро ёфта мулоқот мекунад. Пас аз ин ҳодиса падари Мачнун рафта ўро ба хона меорад ва

барои муолича табиби ҳозикеро даъват мекунад. Табиб мегӯяд, ки ягона илоҷаш ҳамин аст, ки ба ӯ Лайлиро хостгорӣ кунед. Падар ба хонаи Лайли меравад. Аммо волидаини Лайли ҷавоби инкор медиҳанд ва мегӯянд, ки Қайс девона аст. Ин хабарро ба воситаи доя Лайли шунда эътироз баён мекунад ва мегӯяд, ки ба ҷуз Мачнун каси дигарро намехоҳад. Дар ҳақиқат, хангоме ки Ибни Салом барои писараш Лайлиро хостгорӣ мекунад, Лайли ҷавоби рад медиҳад ва мегӯяд, ки ба ӯ ҷуз Мачнун каси дигар лозим нест.

Сардори қабила Навфал дар биёбон Мачнунро дар ҳолати мадхуш дида, ӯро ба ҳуш меорад, парасторӣ мекунад ва ҳамаи саргузашти Мачнунро аз ӯ мефаҳмад ва мехоҳад, ки ба ӯ ёрӣ расонад. Барои ҳамин ба падари Лайли мактуб навишта хоҳиш мекунад, ки бояд ин ду дилдода ба мурод расанд. Агар ҷавоби рад шавад, дар байни мо ҷанг ногузир ба вукӯъ меояд. Падари Лайли қабул намекунад ва дар байни ин ду қабила ҷанг оғоз мегардад. Навфал ғалаба мекунад ва асирони зиёд мегирад. Дар байни асирон Лайли ҳам ғанимат меафтад. Вале Мачнун намехоҳад, ки бе ризояти падару модари Лайли бо ӯ издивоҷ кунад. Пас аз ин Навфал Лайли ва дигар асиронро ҷавоб медиҳад. Хангоме ки хешу табори Лайли аз рафтори Мачнун огоҳ мешаванд, муносибати онҳо ба Мачнун тағйир меёбад. Падару модари Лайли барои издивоҷи онҳо ризоят медиҳанд. Тӯйи арӯсӣ оғоз меёбад. Ҷар ду қабила дар ин рӯзи хурсандӣ иштирок мекунанд. Вале дар охири тӯй, хангоме ки арӯсу домод ба якдигар вомехӯранд, аз хурсандӣ шодимарг мешаванд. Тӯй ба мотам табдил меёбад. Аз ин ҳодисаи фоҷиавӣ мардуми ҳар ду қабила, падару модари онҳо мутаассир гашта, ашки ҳасрат мерезанд, ҷасади онҳоро дар як қабр дафн мекунанд.

Ғояи асар. Тавре ки зикр кардем, мавзӯи дoston ситоиши ишқи поки инсонист. Ишқи номуроди ду дилдода - Лайли ва Мачнун. Шоир ба ин восита нишон додааст, ки ҷомеа, ашхоси бефарҳанг ва урфу одатҳои аҷдодӣ имконият надоданд ин ду ҷавон, ки якдигарро дӯст медоштанд ва бе якдигар зиндагӣ карда наметавонистанд, ба мурод расанд. Ишқу муҳаббат ва ҳуди онҳоро ҷомеа нобуд кард. Оре, зан дар ҳар як самти зиндагӣ бе-садо, беҳуқуқ ва мазлум буд. Аммо шоир дар ин дoston ба воситаи образҳои асар муносибаташро нисбат ба ин масъалаҳо баён карда, хотиррасон мекунад, ки инсон ва ишқи поки ӯро таҳқир кардан нашояд. Ҳатто ҳайвоноти ваҳшӣ ба Мачнун унс гирифт-

та, дӯстӣ карданд, вале чомеа ва афроди нолоиқ Қайсро таҳқир карда, девона хонданд. Чунин ҳодисаҳо дар рӯзгори пешин бисёр буданд. Аз ин чихат асари шоир дар асоси заминаҳои реалӣ ба вучуд омадааст.

Таҳлили нақшҳои асосии достон. Симои воқеии Лайлӣ бо бисёр хусусиятҳои худ аз Лайлиҳои достонҳои ҳамноми шоирони гузашта фарқ мекунад. Пеш аз ҳама, Лайлии Ҷилолӣ боақл, соҳибчамол, бовафо, нотарс, кавиирода ва дар роҳи мақсад устувор аст. Муҳаббати ӯ ба Мачнун пок ва самимист. Ҳангоме ки ӯро ба писари Ибни Салом доданӣ мешаванд, Лайлӣ норизоии худро ошкор баён мекунад ва мегӯяд, ки ман танҳо Мачнунро мехоҳам. базм қатъ мегардад, Ибни Салом баромада меравад:

*«Аз зери ҳарамсарои гардун
Бар кас нарасам, магар ба Мачнун...
Обу гили мо якест бо ҳам,
Чону дили мо якест бо ҳам.
Чун Ибни Салом з-он хабар ёфт,
Баргашти инони азм бартофт.»*

Аммо дар Низомӣ ва дигарон Лайлӣ ғаёбол нест ва мутеи дигарон аст. Дарди дилаш бисёр, вале ошкор гуфта наметавонад. Лайлӣ дар достони Ҷилолӣ нотарсу далер нишон дода шудааст. Ин далериву нотарсӣ барои муҳофизати ишқи пок, барои амалӣ гардидани нияту орзуҳои наҷиб аст. Ӯ ба Мачнун хитоб карда мегӯяд, ки биё, аз байни ин чамъият ишқи покамонро гирифта меравем. Дунё васеъ аст. Ба ҷое мерасем, ки ба ғайри мо каси дигаре набошад:

*Барҳез, ки гум кунем рахро,
Чун бод ниҳем рӯ ба сахро.
Бошем ба зери чархи даввор,
Ҷое, ки тиҳӣ бувад зи агёр.
На дӯст ба мо расад, на душман.
Ман бошаму ту, ту бошию ман!*

Садоқату муҳаббати Лайлӣ нисбат ба Мачнун чунон бузург аст, ки ба ҳар роҳу восита мехоҳад Мачнунро бинад. Лаҳзае бошад ҳам, бо ӯ суҳбат намояд. Барои ин бо баҳонаи зиёрати мазоре

ба мулоқоти Мачнун меравад ва ўро дар биёбон пайдо мекунад. Ба ин восита, агар аз як тараф, беҳуқуқӣ, зулму таади гурӯҳи табақаи болои ҷомеаро нисбат ба зан нишон дода бошад, аз тарафи дигар, ӯ таъкид менамояд, ки зан дар ҳаёт бояд мавқеъ дошта бошад. Барои ишқи пок, амалӣ гардидани мақсаду маром ӯ бояд мубориза барад.

Ба ҳамин тарик, шоир дар образи Лайлӣ хислатҳои беҳтарини занони Шарқро инъикос намудааст.

Мачнун ҳам ишқи пок дорад ва дар садоқат устувор аст. Ҳангоме ки ўро падараш ба зиёрати Каъба мебарад, Мачнун ба Каъба сачда карда хоҳиш мекунад, ки ишқи Лайлиро дар дилаш устувортар кунад. Орзу менамояд, ки ба висоли маҳбубааш расад:

*«Ё Раб, ки маро ба ғайри Лайлӣ
Ҳаргиз ба касе мабод майле!
Майле, ки ба ўст, беш бодо!
Ҳар лаҳза фузун зи пеш бодо!*

Ҳангоме ки Лайлӣ ба Мачнун гурехтанро таклиф мекунад, Мачнун розӣ намешавад. Барои он розӣ намешавад, ки шарафу исмати Лайлӣ барояш аз ҳама муҳимтар аст. Намехоҳад, ки Лайлӣ бадном шавад:

*Мачнун гуфто: «Бале, фааммо
Бадномии туст ин муаммо.
Тарсам, ки миёни ҷамъи авбои
Ин қисса ба туҳмате шавад фош.
Дар маърақаҳо фасона гардад,
Дар майкадаҳо тарона гардад.*

Аз ин лаҳза ва лаҳзаҳои дигари дoston хислатҳои хирадмандӣ, дурандешӣ, покнияти ва содадили Мачнун ба хубӣ эҳсос мешаванд. Вақте ки Навфал аз ишқи Мачнун огоҳ мешавад, мехоҳад, ки ба ӯ дастӣ ёрӣ дароз кунад. Ҳамин тавр ҳам мешавад. Ӯ бар қабилаи Лайлӣ ғалаба мекунад. Аз рӯи мантиқ бояд дилдодагон ба мурод мерасиданд. Вале Мачнун ба Навфал ҷавоби рад медиҳад ва намехоҳад, ки бо зӯрӣ ба висоли ёр расад.

*Он қавм ба ҷон шуданд мамнун,
Гуфтанд: «Зиҳӣ вафои Мачнун!*

*Он беҳ, ки вафо кунем бо ӯ,
То чанд чафо кунем бо ӯ?
Хотир ба салоҳи ӯ гуморем,
Лайлӣ ба никоҳи ӯ дарорем».*

Ҳилолӣ ба воситаи образи Мачнун хислатҳои гуманистӣ, поквичдонӣ, софдилӣ, вафодории одамони пешқадами ҷомеаро нишон додааст.

Дар дoston Навфал образи мусбат тасвир ёфтааст. Навфал ҳам меҳоҳад ба Мачнун некӣ кунад ва дар ҳақиқат некӣ ҳам кард. Зеро ӯ бо вучуди мақому мартабааш ба дарди ишқ гирифта буд. Аз ин рӯ, дарди Мачнунро дуруст дарк кард:

*Бо ин ҳама мулку сарфарозӣ
Медошт саре ба ишқбозӣ.
Ишқе зи қиёс дошт берун,
Ӯ низ чу Қайс буд мачнун.*

Аммо ӯ ҳам аз покнатинию инсондӯстии Мачнун моту мабхут гашт.

Падари Мачнун ҳам нисбат ба фарзанди чигарбанд муҳаббати бепоён дорад. Ӯ меҳоҳад ба фарзандаш бо кадом роҳе, ки бошад, ёрӣ расонад.

Ба ҳоли Мачнун дилаш месӯзад. Ба назди хирадманд, табиб меравад, то ки фарзандашро аз ин «бало» начот диҳад. Ӯро ба Каъба мебарад. Мачбур мешавад, ки барои хостгорӣ ба хонаи падари Лайлӣ равад.

Падари Лайлӣ аз бисёр ҷиҳат муҳолифи падари Мачнун гузошта шудааст. Ӯ ба зан ҳамчун ба маҳлуқи паст нигоҳ мекунад. Аз ин ҷост, ки бар хилофи хоҳиши духтараш Лайлиро ба шахси доро, сарватманд доданӣ мешавад. Дар симои падару модари Лайлӣ шоир ашхоси мағруру худписанд, чизпараст ва волидайнӣ бераҳму шафқатро ба қалам додааст. Чунин падару модарон расму оинҳои номатлубро асос карда, бахту саодат ва ояндаи фарзандони худро фикр намекунанд.

Бадриддини Ҳилолӣ пеш аз навиштани достони худ «Лайлӣ ва Мачнун»-ҳои зиёдеро омӯхта, мутолиа карда ба хулосаи даркорӣ меояд. Аввалан, дар асараш лаҳзаҳои нав дохил намуда, ба ин восита характери қаҳрамонҳои асосиро тақвият медиҳад. Махсусан образи Лайлӣ бозёфти шоир аст. Ба воситаи образи

Лайлӣ шоир муносибаташро ба зан нишон медиҳад. Дар симои Лайлӣ ақидаҳои пешқадами Ҳилолӣ чамъбаст гардидаанд. Аз ин рӯ, доир ба ин масъала адиб нисбат ба ҳамасрон ва шоирони гузашта қадами ҷиддие ба пеш гузоштааст.

Дуюмин хусусияти фарқкунандаи дoston боз дар он аст, ки инсонпарварӣ, яъне масъалаи одамият бо тамоми хусусияташ дар дараҷаи аввал гузошта шудааст. Ин гуманизми Мачнун аст. Мачнун ишқи пок дорад. Дар роҳи ба мақсад расидан азобу машаққат мекашад, чора мечӯяд, вале одамиятро аз даст намедиҳад. Аз рӯйи ақлу хирад рафтор карда бо зӯрӣ, бе ризогии падару модари Лайлӣ ба мурод расиданро раво намебинад. Бо ҷангу хунрезӣ ба муҳаббат, ба васли ёр расиданро барои худ нанг мешуморад:

*Васле, ки ба зӯри ҷанг бошад,
Номест, ки ҷумла нанг бошад.
Бе майлу ризои қавми Лайлӣ
Моро набувад ба васл майле...*

Шоир бо ин таъкид менамояд, ки инсон дар қадом лаҳзаи душворе бошад, бояд аз рӯйи хирад, одамият рафтор кунад. Бешубҳа, қору амалиёти Мачнун ба рафторҳои ношоиста, кибру ғурур, беандешагӣ, фиску фучури ашхоси нолоиқи рӯзгори шоир муқобил гузошта шудааст.

Ғайр аз ин достони Ҳилолӣ бо як сабку услуби раван иншо шудааст, ки ба хонандагони имрӯза дастрасу фаҳмо аст. Аз ин ҷиҳат ҳам аз дostonҳои ҳамноми адибони гузашта фарқ мекунад.

Шоир дар тасвири табиат, зебоиҳои он суҳанро ба ҳадди камол расонидааст. Масалан, адиби нозукадо дамидани субҳ, баромадани офтобро бисёр рангин ва ҷозибу дилкаш ба қалам додааст.

*Чун субҳ дарид пардаи шаб,
Пурғулула шуд ҷаҳон чу мактаб.
В-ин лучҷаи ҷархи лочвардӣ
Аз муҳраи зар гирифт зардӣ.
Чун аз дами субҳи оламоро
Шуд меҳри нухуфта ошкоро,
З-ин меҳр, ки синасӯз афтод,
Сад роз ба рӯи рӯз афтод.*

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Ҳилолӣ бештар ба омӯзиши кадом илмҳо майл дошт ва чаро?
2. Дар бораи зехни тез ва табъи баланди Ҳилолӣ ҳамасронаш чӣ гуфтаанд?
3. Ҳилолӣ чӣ гуна хислатҳо дошт?
4. Шумо марди суҳбатро ва ҳозирчавоб будани Ҳилолиро аз чӣ пай бурдед?
5. Сабаби кушта шудани шоирро дар чӣ мебинед?
6. Мероси адабии Ҳилолиро номбар кунед.
7. Чаро Ҳилолӣ ба асари худ «Сифотулошикин» ном гузоштааст?
8. Шоир дар асар бештар ба кадом масъалаҳо аҳамият додааст ва чаро?
9. Ҳилолиро чаро шоири лирик мегӯянд?
10. Чаро Ҳилолӣ ғазалро аз ҳамаи навъҳои адабӣ баландтар мегузорад? Шумо ба фикри шоир розӣ ҳастед?
11. «Лайлӣ ва Мачнун»-и Ҳилолӣ бо кадом хусусиятҳои аз дostonҳои ҳамноми шоирони гузашта фарқ дорад?
12. Ҳилолиро дар ин масъала навоар гуфтан мумкин аст?
13. Образи Лайлиро шарҳ диҳед.
14. Одамияти Мачнунро шумо дар чӣ мебинед? Ин амали Мачнунро чӣ тавр мефаҳмед?

ТЕСТҲО

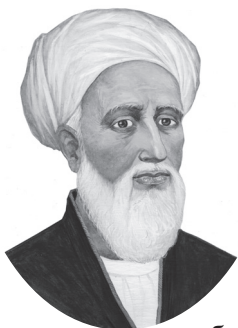
- 1) Ҳилолӣ чанд дoston дорад?
  - а) 1.
  - б) 2.
  - в) 3.
- 2) Ҳилолӣ дар ғазалсароӣ ба кадом шоирон пайравӣ кард?
  - а) Ҳасани Дехлавӣ.
  - б) Хусрави Дехлавӣ.
  - в) Ҳофизи Шерозӣ.
- 3) Ҳилолӣ дostonи «Лайлӣ ва Мачнун»-ро дар пайравии кадом адибон иншо кардааст?
  - а) Низомии Ганҷавӣ.
  - б) Амир Хусрави Дехлавӣ.
  - в) Абдурахмони Ҷомӣ.

РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. К.Айни. Бадриддин Хилоли. Таджикгосиздат, Сталинабад, 1957.
2. А.Афсаҳзод. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри XV. «Дониш». Душанбе, 1987.
3. Т. Миров. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9». «Маориф». Душанбе. 1986.

ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ

(1485 – 1556)

ТАРЧУМАИ ҲОЛ

«Мирзобайрам ва Шохқосим бо чашми гирён ва лаби нолон аз ман чудо шуда рафтанд. Ман дар он мазор, дар ғарибию бекаси ва дар ҳолате, ки таб тамоми даруну берунаро месӯхт, танҳо мондам ва дар он ҳол байтҳоеро, ки дар ёд доштам, бар забон оварда нолаи ғарибона мекардам...

Намедонам, маро хоб рабудааст ё таб бурда, ки аз худ рафтаам. Як вақт шунидам, ки касе бар сари қабре бо овози ҳазин ин байтҳоро бо навҳаи чонсӯз мехонд:

*Кош он рӯз, ки дар пой ту зад хори аҷал,
Дастӣ гетӣ бизадӣ санги ҷалокам бар сар,
То дар ин рӯз ҷаҳон бе ту надидӣ чашмам,
Ин манам бар сари хоки ту, ки хокам бар сар!*

Гӯянда навҳагариӣ худро бо ин гуна байтҳо давом меод. Ин нолаҳои ҳазинона маро дар хоби мадхушӣ фиристод. Як вақт хушёр шудам, ки зани хубрӯе дар ғояти хусну ҷамол бар сарам нишаста, ба рӯймоле ашк аз рӯй пок мекунад.

Чун ӯ маро чашмкушода дид, пурсид:

– О, чони модар! Аз кучоӣ ва инчунин афтадаву хору зор чароӣ?

Гуфтам:

Эй, модари меҳрубон! Аз Хуросонам ва ғарибу бемору нота-вонам.

Гуфт:

– Эй фарзанди дилбанд! Ғам маҳӯр, ки ман модари туям, туро ғамхорӣ ва бемордорӣ мекунам. Инак, аз барои ту касе фиристода, туро ба хонаи худ мебарам.

Он зан рафту баъд аз замоне ғулуме шутуре овард ва маро бар он савор карда, ба хонаи он зани меҳрубон бурд. Аммо бемории

ман шиддат ёфт ва оташи таб танӯри пайкарамро тамоман битофт, ба ҳаде, ки касеро наменинохтам. То чил рӯз дар ҳолати беҳушӣ ва бетоқатӣ будам. Баъд аз он арақоби сарде бар оташи табам рехт ва беморӣ аз баданам чун дуд аз оташ гурехт.

Меҳрубониҳои он занро бо ҳеҷ қалам тасвир ва таҳрир қардан мумкин нест. Як модари мушфиқу меҳрубон ба фарзанди навзоди худ чӣ гуна бо дилсӯзӣ нигоҳубин кунад, ӯ ба ман, ки аз он бемории ҷонфарсо халос шуда, гӯё ба олами ҳаёт ба тозагӣ қадам ниҳода будам, ба ҳамон дараҷа, балки зиёдтар аз он дилсӯзӣ ва меҳрубонӣ мекард».

Ин як лаҳзаи ғамангези ҳаёти нависандаи бозарофат Зайниддин Маҳмуди Восифӣ буд. Соли 1512, ҳангоме ки Шоҳ Исмоили Сафавӣ ба Хуросон лашкар кашида, Ҳиротро мегирад, бисёр олимон, шоирон ва нависандагон тарки ватан намуда, роҳи Мовароуннахру Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳоро пеш мегеранд. Восифӣ ҳам ҳамроҳи дӯстони наздиқаш якумрӣ зодгоҳашро тарк менамояд.

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ соли 1485 дар шаҳри Ҳирот ба дунё омадааст. Хешу табори Восифӣ низ аз табақаи миёнаҳои шаҳр буда, бо меҳнати ҳалоли худ зиндагиашонро пеш мебарданд. Масалан, Мавлоно Амонӣ, ки табъи шоирӣ дошт ва яке аз ҳешовандони наздики Восифӣ ба ҳисоб мерафт, ба касби наҳӯдбирёнқунӣ машғул буд.

Восифӣ дар байни ҳамин гуна ашхос ба камол расид. Таҳсили ибтидоиро дар Ҳирот гирифт. Падари Восифӣ Абдулҷалил марди донишманду илмдӯст буд ва орзу дошт, ки фарзандаш босавод шавад. Дар оянда Восифӣ таҳсилашро дар назди донишмандони маъруфи замон давом дод. Масалан, дар назди Мавлоно Исомуддин Иброҳим илмҳои мантиқ, маонӣ ва баёнро меомӯзад. Вай қобилияту истеъдоди аҷиб дошт. Дар синни 12-13-солагӣ илми назмшиносӣ ва муамморо ба хубӣ аз худ карда буд, ки ҳатто ҳусну қубҳи шеърҳои шоирони бузургро мефаҳмид.

Дар андак муддат Восифӣ дар Ҳирот шухрат ёфта, овозаи донишу камолоти ӯ ба гӯши намояндагони мактаби адабии Ҷомӣ мерасад. Онҳо Восифиро даъват карда, дар назди уламо ва удабои замон имтиҳон мекунанд. Восифӣ аз имтиҳон бомуваффақият мегузарад.

Ба ҳамин тариқ, Восифӣ дар Ҳирот то соли 1512 ба касби камолот машғул шуда, шоҳиди задухӯрдҳои сулолаҳои Темуриён бо

Шайбониён ва барҳам хӯрдани сулолаи Темуриён мегардад. Дерагузашта Шох Исмоил ба муқобили Шайбониён лашкар кашида, Ҳиротро ишғол мекунад. Онҳо он касонро, ки суннимазҳаб буданд, тақир мекарданд ва бисёрихоро мекуштанд. Ҳатто қабри Абдурахмони Ҷомиро оташ зада буданд. Бинобар ин ақсарияти одамони суннимазҳаб Хуросонро тарк мекунанд. Восифӣ ҳам бо як машаққати зиёд, ҳамон зайле ки дар боло гуфтем, гурехта ба Самарқанд меояд. Он вақт 27-сола буд.

Восифӣ 10 соли ҳаёти худро асосан дар шаҳрҳои Самарқанд ва Бухоро гузаронд. Ӯ ба дарбори Убайдуллоҳон роҳ ёфта, чанд муддат ба корҳои эҷодӣ машғул шуд. Убайдуллоҳон, ки таъби шоирӣ низ дошт ва бо таҳаллуси Убайдӣ шеър мегуфт, барои шуҳрату дабдабаи дарбори худ шоирони зиёдеро ҷамъ намуда буд. Пас аз чанд муддат ҳокими Тошканд Севунҷоҷаҳон барои таълиму тарбияи фарзандонаш Восифиро ба Тошканд даъват кард. Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар Тошканд танҳо як сол ба писарони Севунҷоҷаҳон Келдимуҳаммад ва Наврӯзаҳмад таълим доду халос. Вай боз ба Самарқанд баргашт. Сабаби аз дарбор рафтани ӯ, пеш аз ҳама дар он будааст, ки аҳли дарбор, шоирони маддоҳ ва дигар шахсони олирутбаи дарбор нависандаро таъқиб намуда, ҳар гуна корҳои ношоистаро дар ҳаққи ӯ раво дидаанд. Туҳмату бӯхтон, мунофиқию бадқирдорӣ аҳли дарбор қалби адибро маҷрӯҳ кард, бинобар ин ӯ маҷбур шуд, ки мусофират намояд.

Восифӣ дар Самарқанд дар масҷиди Атторон ба касби муаллимӣ машғул гардид. Ин давраи ҳаёти нависанда то як андозае ором ва осуда буд. Баъди як сол шогирди Восифӣ Келдимуҳаммад ҳокими Шохруҳия таъин гардид. Вай аҳли илму адабро аз ҳар гӯшаю қанори мамлакат ба дарбор даъват намуд. Дар ин маврид муаллими худ - Восифиро низ аз ёд набаровард.

Зиёда аз 15 соли ҳаёти нависанда дар ин дарбор гузашт. Дар ин муддат Восифӣ ба навиштан ва тартиб додани асарӣ бузургии худ «Бадоеъулвақоъ» пайваста машғул гардид.

Соли 1524 Севунҷоҷаҳон вафот мекунад ва Келдимуҳаммад аз Шохруҳия ба Тошканд омада, ба тахти подшоҳӣ менишинад. Восифӣ ҳам ҳамроҳи Келдимуҳаммад ба Тошканд омада, боз ба ҳамон қори пештарааш машғул мегардад. Акнун Келдимуҳаммад хеле заиф ва касалманд шуда буд, ба корҳои давлатӣ камтар машғул мешуд, бисёртар вақти худро ба айшу нӯш сарф мекард.

Восифӣ аз ин истифода бурда, бештар ба корҳои эҷодӣ машғул мегардад.

Нихоят, пас аз вафоти Келдимухаммад ба ҷойи ӯ писари 6-моҳааш Ҳасансултон хон таъйин мегардад, вале дар ҳақиқат бошад, идораи давлатро бародари Келдимухаммад Наврӯзахмад ба уҳда дошт.

Вақте ки Ҳасансултон 6-сола шуд, Восифӣ ҳанӯз дар дарбор буд. Восифиро муаллими ӯ таъйин мекунанд. Чанд муддат Восифӣ ба ӯ таълим медиҳад. Ғайр аз ин ёддоштҳои худро ба охир расонида, ба Ҳасансултон мебахшад. Вале, дере нагузашта, Ҳасансултон вафот мекунад. Он вақт Восифӣ ба 55 даромада буд, ҳаёти минбаъдаи нависанда дар Тошканд мегузарад ва дар пиронсолӣ, чунонки муаллифи тазкираи «Музаққурилахбоб» Хоҷа Ҳасани Нисорӣ мегӯяд, Восифӣ, тахминан, дар соли 1556 дар шаҳри Тошканд вафот мекунад.

«БАДОЕЪУЛВАҚОЕЪ»

МАЗМУН ВА СОХТИ КОМПОЗИТСИОНИИ АСАР

Восифӣ дар «Бадоеъулвақоеъ» сафарҳои тӯлонии худро ба шаҳрҳои Машҳад, Нишопур, Самарқанд, Бухоро, Тошканд ва ғайра бо тафсил нақл кардааст. Аз сар гузаронидани ҳодисаҳо, воқеаҳо, суҳбату вохӯриҳои нависанда бо шахсони гуногун, иштироки ӯ дар базму маҷлисҳои шоҳону ҳокимон, ғаёлона иштирок намудани вай дар ҳодисаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ давр мазмуну мундариҷаи «Бадоеъулвақоеъ»-ро ташкил додаанд. Дар адабиётшиносӣ ингуна асарро асари ёддошти ё жанри ёддошт мегӯянд. Дар асари ёддошти қаҳрамони асосӣ ҳуди муаллиф мебошад.

Эҷодиёти Зайниддин Маҳмуди Восифӣ гуногун ва серсоҳа аст. Вай ҳам дар назм ва ҳам дар наср қувваозмоя кардааст. Адиб қариб дар аксарияти жанрҳои адабиёти классикӣ таъозмоя намудааст. Вале Восифӣ дар таърихи адабиёт ҳамчун нависанда маълуму машҳур аст. Аз ӯ то замони мо «Бадоеъулвақоеъ» ном асараш мерос мондааст. Ин асар куллиёт ё маҷмӯи осори баргузидаи ӯст. «Бадоеъулвақоеъ» дар давоми қариб 20 сол навишта шудааст. Ҳаҷми асар 90 ҷузъи ҷопиро ташкил медиҳад. Асар аз 46 боб иборат буда, ба ҳар боб мувофиқи мазмунӣ он ном гузошта шудааст. Бештари бобҳо бо ифодаҳои «Гуфтор дар бораи...» шурӯъ мегарданд. Ҳаҷми баъзе бобҳо хеле калон буда, дар он қиссаи ривоят, ҳикоят, ки ба повестҳои имрӯза хеле монандӣ доранд,

оварда шудаанд. Вале ин бобҳо ба ҳамдигар узван ва мазмунан алоқаманд нестанд. Ҳар кадоме дар алоҳидагӣ мустақил буда, ба худ мазмуну идеяи хос доранд. Танҳо чанд боби аввал то андозае ба ҳам алоқаманданд. Дар ин бобҳо нависанда дар бораи ҳуҷуми Сафавиён ва аз Хуросон ба Мовароуннаҳр гурехтан, дар бораи ҳаёти минбаъдаи худ дар Самарқанд, Бухоро, Саброн, Шоҳрухия, Тошканд батафсил нақл менамояд. Аз боби 11 сар карда, ин алоқамандӣ канда мешавад. Восифӣ дар ин маврид ба 32 қадам монда буд ва дар дарбори Келдимухаммад хизмат мекард. Акнун Восифӣ дар бобҳои минбаъда базму маҷлисҳои шоҳонаро нақл карда, бо хоҳиши Келдимухаммад аз ҳаёти мардони бузурги гузашта: Абулқосими Фирдавсӣ, Абуалӣ Сино, Исмоили Сомонӣ, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Мавлоно Котибӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Мирзо Улуғбек ва дигарон ривояту ҳикоятҳои дилангез нақл мекунад. Бештари бобҳои асар ба ҳодисаҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ замони Восифӣ бахшида шудаанд, ки дар ин воқеаҳо ҳодисаҳои таърихӣ муаллиф низ иштирок кардааст. Аз ин ҷост, ки «Бадоеъулвақоъ» ҳамчун асари ёддошти эътироф шудааст.

ФИҚРҲОИ СИЁСИВУ ИҶТИМОИИ ВОСИФӢ.

Восифӣ қариб тамоми ҳаёти худро дар байни табақаи болоӣ гузаронидааст. Аз ин ҷост, ки вай характеру авзои онҳоро хуб медонад ва дар «Бадоеъулвақоъ» аз ҳаёти онҳо ҳикояту саргузаштҳои аҷибро нақл мекунад. Дар ин нақлу ҳикоятҳо адолатхоҳӣ, дурандешӣ, хирадмандии баъзе шоҳон ва золимӣ, гумроҳию нодонӣ ва пастфитратии подшоҳону ҳокимон ва дигар соҳибмансабони рӯзгор, гоҳ бо номҳои аслиашон ва гоҳ зимни персонажҳои манфии ҳикоятҳо ба зери тозиёнаи танқид гирифта шудаанд.

Восифӣ ҳаргиз дар гуфтани сухани ҳақ ибто намекард. Ӯ шоҳони рӯзгор Келдимухаммад, Хусайни Бойқаро, Абусаид Мирзо ва вазирону ҳокимонро бо номҳои ҳақиқиашон мазаммат мекард, нодонию гумроҳии онҳоро фош менамуд. Масалан, Восифӣ дар ин бора ҳикояти «Кимёгар»-ро меорад. «Овоза дар шаҳри Ҳирот афтод, ки дар вилояти Нишопур шахсе пайдо шуд, ки илми иксир ва кимиёро неку медонад. Ва қудрати вай дар ин фан то ба ҳаддест, ки дар як шабонарӯз сад ман мис ва сад ман қалбагиро тиллову нукраи холис месозад». Подшоҳ кимёгарро ба

Ҳирот даъват мекунад. Ҳамаи аркони давлат ба пешвози ӯ мебароянд. Худи Ҳусайни Бойқаро таассуф меҳӯрад, ки «Эй дарег, пойҳоям итоат намекунанд, ки дар рикоби он ҳазрат (кимёгар) пиёда равам». 40 рӯз кимёгарро иззату эҳтиром мекунанд. Дар рӯзи 41 сирру асрори кимёгар фош мешавад ва ӯро сангсор мекунанд».

Восифӣ ба воситаи ҳикояти мазкур пулпарастӣ, нодонию гумроҳии шоҳони замонро дар симои Ҳусайни Бойқаро нишон медиҳад. Худи муаллиф дар охир ба хулосаи зерин меояд: «Касеро ақлу тамиз ин бошад, ки ин навъ муҳилотро¹ қабул кунад, чӣ гуна қобили аморат ва салтанат хоҳад буд?».

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ сабаби ҳамаи ин қашшокии мардум, ноободии кишвар, вайронии ахлоқи одамони рӯзгорро дар сушт будани пояи давлат ва ноухдабароии шоҳон медид. Нависанда гуфтан мехоҳад, ки бе шоҳи бомаърифат, адолатпарвар ва сиёсатмадор муваффақият ба даст намеояд.

Восифӣ нақл мекунад, ки дар давраи ҳукмронии Ҳусайни Бойқаро қозiero барои пора гирифтани ва ноодилона ҳукм баровардани аз кор дур кардани. Вале баъд аз чанд муддат бегуноҳии ӯ дар назди шоҳ собит гардид. Подшоҳ мехоҳад, ки боз ӯро ба кораш маъмур созад. Вале қозӣ «Ба ҳазрати подшоҳ арз доред, ки таклифи эшон вақте вочиб ва лозим аст, ки ба ғайри ман лоиқ ба амр касе набошад. Дар мулки ҳазрат касоне, ки мутасаддии ин амр тавонад шуд, аз ҳадду каср берун аст».

Аз ин суханони қозӣ маълум мешавад, ки ӯ дар ҳукмбарорӣ соҳибхатиёр набудааст.

Чунонки аз «Бадоеъулвақоеъ» равшан мегардад, қозӣ ҳамон ҷиноятро бо амри наздикони худи шоҳ содир намудааст. Бинобар ҳамин қозӣ мегӯяд, ки ман ҳамон вақт ба хизмат меравам, ки дар ҳукмбарорӣ соҳибхатиёр бошам. Ҷавоби подшоҳ хеле ачиб аст: «Ба ҷаноби қозӣ арз доред, ки эшонро дар ҳар диёре, ки бошад, гурез нест. Пас дар ҳар вилояте, ки тарҳи иқомат андохтанд, бар ҳокими ин вилоят ин амр лозим хоҳад омад. Агар ҳамин ҷо ин амрро қабул фармоянд, чӣ шавад».

Ҳамин тавр, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ пас аз нақли ҳодисаҳои ҳақиқии ҳаёти онрӯза ба хулосаи ачибе меояд. Ӯ бо-вариини комил дорад, ки ҳамин зайл фитнаю найрангбозӣ, зулму

1 Муҳилот – сафсата, хила, макру фиреб.

золимӣ, ба шахсони бегуноҳ ва поквичдон тухмату бухтон наму-дан будааст ва ҳамин хел мондан мегирад: «Оре, то ҷаҳон буда-аст, расм чунин будааст».

Аммо бо вучуди ҳамаи ин Восифӣ орзу кардааст, ки подшоҳ бояд одил бошад ва зулму золимӣ, фиребу найрангбозиро барҳам дода, ба халқи мазлум осудагӣ ва ҳаёти хуррам бахшад.

ТАРҒИБИ ИЛМУ ҲУНАР, ПАНДУ АНДАРЗҲОИ ҲАКИМОНА

Зайниддин Махмуди Восифӣ, ки худ марди донишманду ҳунарманд буд, барои пешрафту камолоти инсон илму ҳунарро зарур мешуморид. Аз ин ҷост, ки дар «Бадоеъулвақоъ» аҳли илму ҳунар ситоиш карда мешавад. Нақлу ривоятҳое, ки дар бораи шоири бузург Абулқосими Фирдавсӣ, мутафаккири барҷаста Абуалӣ Сино, Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарон овардааст, пурра фикри болоро тасдиқ менамоянд. Нависанда дар ин нақлу ривоятҳо қору зиндагии ин мардони бузургро моҳирона ба қалам додааст. Восифӣ дар бораи онҳо бо қамолӣ эҳтиром, бо муҳаббату самимияти беандоза сухан меронад. Нависанда ба эҷодиёти Фирдавсӣ ва Сино баҳои ҳаққонӣ ва арзанда медиҳад ва меҳнату заҳмати онҳоро дар ин роҳ қадр менамояд.

Қаҳрамони асосии бисёр ҳикоятҳо, ки дар «Бадоеъулвақоъ» оварда шудаанд, маҳз аз ашхоси табақаҳои поёни ҷомеаанд. Масалан, ҳикояти «Ёқут ва Ҳиндухоча»-ро мегирием. Мазмуни муҳтасари он чунин аст: - Ёқут ва Ҳиндухоча ду бародарон буданд, ки халифа Муътасим эшонро харида буд. Ёқутро ба тир андохтан ва Ҳиндухочаро ба хат навиштан супурда буданд. Аммо Ёқут майл ба хат навиштан дошт ва Ҳиндухоча тир андохтанро нағз мезд.

Бинобар ин, устодонашон ҳарчанд кӯшиш менамоянд, меҳнаташон зоеъ рафта, на Ёқут касби тир андохтанро ёд мегираду на Ҳиндухоча касби навиштанро. Баъд аз ин халифа ҳар қадомро барои омӯхтани касби дӯстдошташон раҳнамун месозад. Онҳо дар як муддати кӯтоҳ тамоми хусусиятҳои касби тирандозӣ ва хаттотиро аз худ менамоянд ва дар рӯзгор чунон машҳур ва маъруф мешаванд, ки ҳама аз қору ҳунари онҳо ба ҳайрат меоянд. Намоиши ҳунарнамоӣҳои ин ҳар ду бародар асоси ҳикоятро ташкил намуда, онро доманадор кардааст.

Бояд гуфт, ки гоџаи асосии ҳикоятро тарғиби илму ҳунаромӯзӣ ташкил медиҳад. Маҳз бо меҳнату машаққати зиёд Ёқут ва Ҳиндухоча ҳунар омӯхта, соҳиби номи баланд шуданд.

Қаҳрамонони асосии ҳикоят намояндагони табақаи поёнии ҷамъият буда, маҳз бо меҳнати ҳалол, бо азобу машаққати беандоза ҳунар омӯхтаанд ва шахсони пешқадам, ҳунарманд ва нафърасони халқ гардидаанд, ки ҳатто халифа муҳтоҷи ҳунари онҳо мебошад.

Восифӣ ҳикояти мазкурро дар маҷлиси Султон нақл мекунад. Он рӯз дар он маҷлис намояндаи ду аҳли ҳунар - Мавлоно Ҷалолиддин Юсуфи Наққош, Мавлоно Обиди Хаттот низ иштирок доштанд. Онҳо ба аҳли маҷлис намунае аз эҷодиёти худро пешкаш намуда буданд. Дар сурати кашидаи Юсуфи Наққош сайёде акс ёфта буд, ки палангеро бо найза мезанад. Расм хеле зебо ва табиӣ кашида шуда буд ва аҳли маҷлис ба кори ӯ таҳсину офарин мегуянд. Восифӣ ҳам ба ваҷд омада менависад:

*Ба рӯзгори ту суратгарони ҳафт иқлим
Қаламишкаставу дар сурати ту ҳайронанд!*

Мавлоно Обиди Хаттот қитъаоти як гурӯҳ шоиронро бо хати ниҳоят зебо ба қалам оварда, онро ба аҳли маҷлис мебахшад. Азбаски дар замони пеш чопхона набуд, асарҳо дастӣ навишта мешуданд, ба касби хаттотӣ аҳамияти калон дода мешуд. Ба қадри хаттотон ва меҳнати пурмашаққати онҳо мерасиданд. Инак, дар назди подшоҳ намояндаи ду навъ санъат - наққошӣ ва хаттотӣ, ки онҳо низ монанди Ёқут ва Ҳиндухоча аз аҳли ҳунаранд, истодаанд. Восифӣ дар ин ҷо ҳам аз маврид истифода бурда, барои ба қадри ҳунармандон расидани подшоҳ ҳикояти «Ҳиндухоча ва Ёқут»-ро нақл мекунад.

Ба ин восита нависанда агар, аз як тараф, ҳомию мададгор будани худро нисбат ба мардуми одии ҳалолкору дилсоф нишон дода бошад, аз тарафи дигар роҳҳои мушкилеро, ки санъаткорони ҳақиқӣ тай мекарданд, хотирнишон сохтааст. Восифӣ воқеан дуруст таъкид менамояд, ки барои ба мақсад расидан аз ҳама хубтараш боҳиммат шудан ва аз сидқи дил меҳнат кардан зарур аст:

*Ба ҳар коре, ки ҳиммат баста гардад,
Агар хоре бувад, гулдаста гардад.*

Дар он сурат ҳаёту зиндагии ӯ шоду хуррам гузашта, аз касе маломат намешунавад.

Восифӣ инсони ҳунарманду меҳнаткашро инсони комил ҳисоб мекунад. Он касоне, ки бо фиребу найранг аз ҳисоби мардуми меҳнатӣ зиндагӣ мекунанд, лоиқи номи бошарафи инсони ҳақиқӣ нестанд, мегӯяд нависанда ва ба онҳо нафрат дорад.

Нависанда дар «Бадоеъулвақоъ» ба муқобили зоҳирпарастӣ мебарояд, ки ин масъала дар замони Восифӣ ниҳоят муҳим буда, дар сабзиши инсони поку некусиришт монетаи калоне ҳисоб мешуд. Одамоне буданд, ки фақат ба ороиши худ машғул шуда, аз донишу ҳунар бебаҳра буданд. Масалан, Восифӣ дар як ҷойи асараш танороии Қозӣ Низомиддинро ба тариқи зайл овардааст: «Ва он аммомаро печ дар печ он чунон бузург сохтӣ, ки чархи барин. Нафосати ҷомаҳояш ба масобае буд, ки ҳар гоҳ худро бад-он либосҳои фохир биёристӣ, худро садри маҳкамаи дорулқазои фалак пиндоштӣ».

Ин касалӣ табақаи болоии ҷамъияти Ҳироти онрӯзаро фаро гирифта буд. Дар он рӯзгор ба шахс аз рӯйи либос, аз рӯйи намуди зоҳирӣ баҳо медоданд. Шахсе, ки либосҳои фохир медошт, марди донишманд ҳисоб мешуд. Ҳатто бештари онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ин роҳ ба мартабае расанд.

Дар «Бадоеъулвақоъ» Қозӣ Ҷодак, Амир Аргун, Ҳофизи Меросӣ ва боз бисёр персонажҳои дигар вомехӯранд, ки саллаҳои калон-калон баста, ҷомаҳои фохир мепӯшидаанд, ришҳои дароз мемондаанд, вале аз ақлу дониш орӣ будаанд. Ба чунин шахсон Восифӣ нафрат дошт ва онҳоро дар асараш мазаммат кардааст.

Восифӣ нишон додани шудааст, ки зоҳирбинӣ, танорой ба пешрафти ҷамъият ҳалал мерасонад. Ба ақидаи нависанда ба инсон аз рӯйи донишу қобилият, аз рӯйи ҳунар бояд баҳо дод. Ба корҳои давлатӣ шахсонро на аз рӯйи саллаю ҷома, балки аз рӯйи дониш ва ҳунарашон таъйин кардан лозим аст.

Дар баробари ин нависанда зимни бисёр ҳодисаҳои рӯзгор ашхоси хубсириштро мадҳу ситоиш кардааст. Нависанда орзу доштааст, ки одамоне ҳамеша росткору ростқавлу покахлоқ, ба ҳамдигар мададгору дӯст бошанд:

*Аз ростист ҷои алиф дар миёни ҷон,
Вов аз қачӣ ҳамеша бувад дар миёни хун.*

Дар байни соҳибмансабони дарбори Убайдуллохон низоъ, зиддият, душманӣ ва кинаю адоват ба дараҷаи олий мерасад. Мири Араб аз Саброн ба Бухоро омада, бо роҳҳои гуногун дар байни онҳо сулҳ ва дӯстӣ барқарор мекунад. Вай дар поёни суҳбати худ бо онҳо шохбайти машҳури Шамсиддин Ҳофизӣ Шерозиро овардааст:

*Дарахти дӯстӣ бинишон, ки коми дил ба бор орад,
Ниҳоли душманӣ баркан, ки ранҷи бешумор орад.*

Зеро, ба ақидаи нависанда, ҷангу ҷидол дар байни ҳамин навъ ашхос боиси вайронии мамлакат ва хонахароб шудани халқи бечора мегардад. Аз ин рӯ, тифоқ гардидани онҳо барои ободии кишвар кумак хоҳад расонид.

Восифӣ дар бисёр ҷойи «Бадоеъулвақоъ» дӯстию бародарию тараннум менамояд. Нависанда ашхосеро, ки барои молу чиз шуда бо касе дӯстӣ мекунад ва дар мавридҳои тангдастӣ аз дӯсти худ канорҷӯӣ менамоянд, мазаммати саҳт кардааст. Восифӣ барои исботи фикри боло аз ҳаёти худ саргузаштеро нақл менамояд, ки аз таъкиби сафавиён бо ҷанд дӯшташ гурезон шуда, ба хонаи ёрони ҷониашон барои пинҳон шудан рафтани мешаванд: «Дувоздаҳ кас ба хотир расид. Мутаваҷҷеҳи эшон шудем. Баъзе рӯ пинҳон карданд ва баъзе узр гуфтанд». Пас фикрашро бо суханони Саъдии бузург ҷамъбаст мекунад:

*Дӯст машмор, он ки дар неъмат занад
Лофи ёрию бародархондагӣ.
Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст
Дар парешонҳолию дармондагӣ.*

Восифӣ марди ҷаҳонгаштаю бисёрдида, марди суҳбаторо ва шахси фозил аст. Вай дар ҳар як анҷумани шоирону фозилон гули сари сабад будааст. Нависанда тарзи сухан гуфтан ва одоби онро хеле хуб медонистааст. Восифӣ он касонеро, ки одоби сухан гуфтани роия намекунад, саҳт танқид кардааст.

Восифӣ мегӯяд, ки ҳар як баду неке, ки ба сари инсон меояд, пеш аз ҳама ба забони ӯ вобаста аст. Бинобар ин, агар ту он суханро надони, беҳтар аст, ки чизе нагӯӣ: «Чун туро нест воқифӣ, ҷӣ беҳ зи хомӯшист».

Дигар, ҳар як суханвар бояд кӯшиш кунад, ки суханаш бамаънӣ бошаду мухтасар:

*Лоф аз сухани чу дур тавон зад,
Он хешт бувад, ки нур тавон зад.*

Ғайр аз ин, Восифӣ дар бисёр ҷойи «Бадоеъулвақоъ» хотирнишон мекунад, ки бо ашхоси нодон сухан кардан нашо-яд. Зеро ҷунонки халқ мегӯяд: «Қадри зар заргар бидонад, қадри чавҳар - чавҳарӣ». Баръакс, бояд кӯшиш кард, ки бо шахсони аз худ донотар ҳамнишин бошӣ.

*Ҳамнишини ту аз ту беҳ бояд,
То туро ақлу дониш афзояд.*

АҲАМИЯТИ «БАДОЕЪУЛВАҚОЪ» ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ИЛМИВУ АДАБӢ

Фикрҳои пандуахлоқии Восифӣ қимату арзиши зиёд дошта, инсонро ба ростию накукорӣ, илму хунаромӯзӣ ва дигар хислатҳои нек ҳидоят мекунанд.

Восифӣ дар тӯли ҳаёти худ ба бисёр мамлакатҳо ва шаҳрҳо сафар карда, бо аҳли илму адаби доираҳои адабии Ҳирот, Бухоро, Самарқанд, Шохрухия ва Тошканд вохӯрда, суҳбатҳои адабӣ ораста буд. Аз ин рӯ, нависанда дар асараш дар бораи шоирону олимони машҳури замон ва ҳаёти илмиву адабӣ ба тафсил маълумот медиҳад. Маълумотҳои Восифӣ эътимодбахш буда, ба-рои муайян намудани ҳаёту фаъолияти як зумра нависандагон: Ҷомӣ, Навоӣ, Биноӣ, Дарвешӣ Деҳакӣ ва вазъияти илмиву адабии асрҳои XV-XVI аҳамияти муҳимми илмӣ доранд.

Масалан, дар «Бадоеъулвақоъ» оварда шудааст, ки Камолиддини Биноӣ ба Табрез сафар намуда, бо аҳли илму адаби он кишвар вохӯрда, суҳбатҳо мегузаронад. Махсусан, маълумоти ӯ дар бораи Дарвешӣ Деҳакӣ аҳамияти калони илмиву адабӣ дорад. Дарвешӣ Деҳакӣ соҳибистеъдод буда, ашъори оли мегуфтааст, вале аз хатту савод бенасиб будааст. Ӯ ба касби бофандагӣ машғул шуда, рӯзгорашро аз ҳамин даромад таъмин мекардааст. Султон Яъқуб харчанд саъю кӯшиш кардааст, аммо Дарвеш ба дарбори ӯ нарафта, дар деҳаи Деҳак то охири умр зиндагӣ намудааст.

Аз ӯ девоне боқӣ мондааст. Ҳамзамонони Дарвешӣ Дехакӣ, аз ҷумла Биноӣ, Восифӣ ба эҷодиёти ӯ баҳои баланд додаанд.

Восифӣ дар баробари нақли тарҷумаи ҳол аз эҷодиёти онҳо намунаҳои меорад ва дар бораи осори онҳо фикру мулоҳизаҳои шахсии худро низ баён мекунад.

Восифӣ на танҳо дар бораи ҳамзамонони худ, балки доир ба ҳаёту фаъолияти аксарияти адибони бузурги гузашта маълумоти пурқимат додааст. Нависанда он маълумотҳоро аз асарҳои илмию таърихӣ омӯхта, дар асоси мутолиаи осори онҳо ба хулоса омадааст. Чунинчун пеш аз он, ки дар бораи Фирдавсӣ нақл кунад, чунин меорад:

«Баъд аз он хон (Келдимухаммад) ба фақир гуфт:

– Он чизе, ки ҳазрати Ҷомӣ дар «Баҳористон» ва дигар муаллифон дар китобҳои худ дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ навиштаанд, бисёр кӯтоҳ аст. Аммо ин хусусро ба тафсил ҳикоят кунед, бисёр матлуб ва марғуб аст.

Фақир мувофиқи хоҳиш он чизҳоро, ки дар бораи Фирдавсӣ дар китобҳо дида будам, нақл намудам».

Нақли Восифӣ хеле муфассал аст. Нависанда ба ин ривоят баъзе эпизодҳои нав дохил кардааст. Масалан, Султон Маҳмуд пас аз он, ки ҳаҷви Фирдавсиро меҳонад, ба ҳашму ғазаб омада, вазири худ Ҳасани Маймандиро ба қатл мерасонад. Аммо дар асл вазир ҷазо намебинад. Шояд ин иловаи худи Восифӣ бошад, зеро Восифӣ ба Фирдавсию «Шоҳнома»-и ӯ меҳру муҳаббати бепоён дошта будааст. Бинобар ин, ӯ нахостааст, ки чунин як шахси бадкирдор шоири бузургро тухмат карда, фитна ангезадӯ бечазо монад. Аз ин ҷост, ки ӯро ба марғ маҳкум менамояд.

Восифӣ ривоятро бо илтимоси Келдимухаммад дар яке аз маҷлисҳои ӯ нақл мекунад, ки дар он ҷо аҳли дарбор иштирок доштанд. Табиист, ки дар байни онҳо баъзе ашхоси соҳибмансаб буданд, ки дар ҳоинӣ, фиребу найрангбозӣ ҳаргиз аз Ҳасани Маймандӣ камӣ надоштанд. Ба ҷазои ҳаққонӣ расондани вазири бадкирдор барои аҳли дарбори Келдимухаммад як ҳодисаи пандомӯзе буд.

Як хусусияти муҳими «Бадоеъулвақоъ» боз дар он аст, ки муаллифи он на фақат бо овардани асарҳои халқӣ маҳдуд мешаваду ҳалос, балки бевосита ҳаёти воқеии гӯяндагонро бо сӯзу гудоз ва бо як таваҷҷуҳи беандоза нақл менамояд. Нависанда қариб ҳамаи онҳоро некахлоқу некусиришт мешуморад.

Восифӣ пеш аз он ки асари халкиро ба хонандагон ҳикоят кунад, аввал гӯяндаи онро шинос менамояд. Вай дар бораи гӯяндагону масхарабозони халқӣ, аз қабили Носири Рангрез, Мулло Девонаи Шамърез, Бобочамоли Бузбоз, ки дар ҳунарнамоӣ ва масхарабозӣ мардуми Хуросонро шефта карда буданд, маълумоти хеле муфассал медиҳад. Аз ин маълумотҳои нависанда ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ханӯз дар ҳамон асрҳо ин намуди санъат, ки бо таъбири имрӯза сирк ном дорад, дар байни мардуми тоҷик равнаку ривоч доштааст. Монанди Бобочамолу Ҳасаншаҳриёр дар байни халқи тоҷик масхарабозоне буданд, ки онҳо намоишномаҳо ташкил намуда, мардумро бо ҳикояту латифаҳои ширин ва дигар ҳунарнамоӣҳои дилписандашон меҳандонданд. Бо ин роҳ каме бошад ҳам, ғаму ғуссаи халқи мазлуми ситамкашро сабуктар мегардонданд.

Восифӣ дар мавридҳои даркорӣ асарашро бо шохбайтҳои шоирони бузурги гузашта зебу зинат додааст. Ин шохбайтҳои бузургон имрӯзҳо дар байни халқ хеле серистеъмоланд ва аз тарафи мардум дар ҳар ҷо ва дар ҳар маврид барои исботи фикр истифода бурда мешаванд. Вале муҳимаш ин аст, ки намунаҳои дар «Бадоеъулвақоъ» овардашуда собит менамоянд, ки ин суханони пурқимат ханӯз дар асрҳои XV ва XVI дар байни халқ маълуми машхур гардида будаанд.

УСЛУБ ВА ЗАБОНИ «БАДОЕЪУЛВАҚОЕЪ»

Бояд гуфт, ки услуб ва забони «Бадоеъулвақоъ» якранг нест. Ҳангоми мутолиа ҳам услуби содаи оммафаҳм ва ҳам услуби мураккаби душворфаҳм ба назар мерасад. Ҳангоми таърифу тавсифи подшоҳон, аҳли дарбор, маҷлисҳои онҳо забон ва тарзи баёни Восифӣ ниҳоят мураккаб мешавад. Дар ин ҷо чумлаҳои печ дар печ, ибораҳои арабӣ, калимаҳои душворфаҳм бештар мавқеъ пайдо мекунад. Вале, хушбахтона, қисми асосии эҷодиёти Восифиро насри сода ташкил медиҳад. Вақте ки сухан аз ҳаёти мардуми меҳнатӣ меравад, услуби баёни Восифӣ низ дигар мешавад. Махсусан, ҳангоми нақли асарҳои халқӣ забони «Бадоеъулвақоъ» ниҳоят сода ва ба забони гуфтугӯӣ хеле наздик мегардад. Дар ин ҳолат акнун ба ҷойи ибораҳои мураккаб таъбиру ибораҳои сода, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ асарро зебу зинат медиҳанд. Махз

бо ҳамин хусусиятҳои худ, чунонки А. Н. Болдирев қайд кардааст: «Восифӣ проблемаи офариниш – эҷоди услуби нави адабиरो амалан ҳаллу фасл кард»¹.

Дар «Бадоеъулвақоъ» ифодаҳои пайдо карда метавонем, ки имрӯзҳо дар забони зиндаи халқ истифода мешаванд, вале дар забони адабии ҳозира камистеъмоланд. Масалан, калимаи ибораҳои «қариби хуфтан», «аҳлу аёл», «ҳаволаи фарқи сар», «як сари мӯй» дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ хеле серистеъмол мебошанд. Илова ба ин, дар асар бисёр ҷумлаҳои дидан мумкин аст, ки онҳо аз ҷиҳати таркибу сохтор ва оҳангу равиши худ ба ҷумлаҳои халқӣ шабоҳати комил доранд. Инак, ба ин ҷумлаҳо диққат диҳед:

«Кучой! Роҳро сар кун. Ў дар пеши Султон аз қафои ӯ мерафт. То ба хонаи ӯ расид. Шамъ дар лаган месӯхт. Султон фармуд, ки дарой ва шамъро бикуш! Он шахс шамъро бикушт. Баъд аз он Султон даромад...»

Ба ҳамин тарик, Восифӣ ҳангоми истифодаи асарҳои халқӣ на фақат ба сюжет ё мазмуни онҳо диққат меодасту ҳалос, балки саъю кӯшиш менамудааст, ки ба услуб, тарзи баёни асарҳои халқӣ аҳамияти калон диҳад. Зеро танҳо бо ҳамин восита қимату арзиш ва халқияти асарҳои нависанда дар пеши чашми хонанда мучассам мегардад. Маҳз ҳамин воситаҳои тасвир барои баёни фикрҳои олии нависанда кумаки калон мерасонанд. Аз тарафи дигар, ҳар як хонанда пас аз мутолиаи чунин асарҳо завқи эстетикӣ мебарад.

Восифӣ дар тасвири табиат, зебоиҳои он маҳорати комил дорад. Бештари ин тасвирҳо бо забони содаю санъати мусаччаъ ба қалам дода шудаанд. Восифӣ табиатро бо мақсади муайяне тасвир мекунад. Зеро тасвиrot барои кушодан ва хубтар дарк намудани ҳодисаю воқеаҳо ва персонажҳои асар ёрии калон мерасонанд. Бо ибораи дигар, ин тасвирҳо бо мазмуну мундариҷаи «Бадоеъулвақоъ» саҳт алоқаманданд. Масалан, Восифӣ соли 1514 дар моҳи хут ба Бухоро сафар мекунад.

Сафари нависанда ихтиёри буда, ӯ муштоқи тамошои шаҳри бостонии Бухорост. Аз ин рӯ, дар бораи он бо як ҳиссиёти баланд сухан меронад.

«Хулоса, мо бо хурсандӣ раҳсипор гардида, ба шаҳри Бухоро наздик расидем. Чун ба он шаҳри хуррамбахор як фарсах роҳ монд, манораи он, ки бо камоли азамат аз ҳама биноҳо ба қадри

1 А. Н. Болдырев. Зайниддин Васифи. Сталинабад, 1957, саҳ., 301.

чандин найза баланд шуда рост истода буд, моро бо виқору там-кини одамиёна пешвоз гирифт. Зебу орастагӣ ва зинату перостагии он шаҳр ба дараҷае буд, ки бихишти анбарсиришт аз шарми ӯ дар пардаи ҳаё ҷамоли худро пинҳон карда, рӯй ба касе наме-намуд. Дарвозаи баландовозааш ба забони ҳол ба гӯши сайёдон нидо меод:

– Ин аст ҷаннати адн, биёед, ба вай ҷовидона дароед!»

ВОСИФӢ ҲАМЧУН ШОИР. МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ИДЕЯВИИ АШӢОРИ ВОСИФӢ.

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, ҷунонки дар боло ишорат рафт, на танҳо нависандаи бомаҳорат, балки олим, муаррих, забонши-носу адабиётшиноси мумтоз низ будааст. Дар «Бадоеъулвақоъ» намунаи осори ӯ доир ба ин илмҳо оварда шудаанд. Муаллифи тазкираи «Музаккирулаҳбоб» Хоча Ҳасани Нисорӣ, ки соли 1566 онро ба анҷом расонидааст, дар бораи ҳаёту фаъолияти Восифӣ маълумот дода, ба назми ӯ баҳои баланд медиҳад. Ҷавобияҳои ӯро ба қасидаю ғазалҳои шоирони гузашта ва муосир аъло ҳисоб мекунад.

Восифӣ дар ҳамаи жанрҳои адабии адабиёти классикӣ: қасида, ғазал, рубой, китъа, байт, фард ва ғайра асар эҷод кардааст.

Як ҷихати муҳими назми Восифӣ дар он аст, ки ӯ кай, дар ка-дом маврид ва ба чӣ мақсад эҷод шудани онҳоро дар ёддоштҳои ба тафсил нақл мекунад. Масалан, аз нақли Восифӣ равшан ме-гардад, ки дар соли 1514 дар Бухоро 100 ғазал эҷод кардааст, ки онҳо дар «Бадоеъулвақоъ» пурра оварда шудаанд. Ин хусусият ба эҷодиёти адибони гузашта чандон хос нест. Як мисоли дигар. Восифӣ сабаби ба вучуд омадани қасидаи қаҳтӣ ва сардиरो чунин хикоя мекунад: – Соли 1512 дар Самарқанд зимистон саҳт омад:

*Рӯз аз хунукӣ кашида дарҳам
Худрову намуда кӯтаҳу кам.
Аз сарди об мурғи обӣ
Оварда паноҳ бар кабобӣ.*

Қаҳтӣ ва гаронӣ ниҳоят авҷ гирифт. Зиндагии мардум ниҳоят вазнин ва аҳволи Восифӣ бад шуд. Илова бар ин 10 толибил-ми қашшоқ ва гурусна ба назди Восифӣ омада, имдод метала-банд. Дар ин бора муаллиф чунин мегӯяд: «Аммо кори толибил-

мон ба чое кашид ва ахволи онҳо ба дарачае расид, ки ду тан аз онҳо пӯстинҳои худро фурӯхта хӯрданд ва аз сахтии сармо ҷон ба Ҷонофарин супурда мурданд.

Мавлоно Али Балхӣ, ки яке аз ёрони ҷонӣ буд, шабе ба ҳучраи фақир омада гуфт:

– Ин толибилмон ҳама ҳалок мешаванд, дар бораи онҳо чӣ андеша бояд кард?

– Гуфтам: – Ман низ ҳайронам ва чорае намедонам.

– Дар таърифи соли қахт, – гуфт ӯ, – ба мадҳи Абусаидсултон¹ қасидае бояд гуфт, то ки аз вай сила (мукофот) гӯён чизе рӯяд ва ба он восита сафинаи умри ин фақиронро аз ин баҳри бепоени сармо ба соҳили фароғат гузаронем.

Гуфтам: – султон Абусаид туркест, ки асло форсӣ намедонад, ҷунонки мо туркӣ намедонем.

Мавлоно Алӣ гуфт:

– Ман рафиқе дорам, ки имом ва ноиби султон аст. Ӯ қасидаро ба султон таъриф кунад, кифоя аст.

Пас аз ин Восифӣ дар як шаб қасидаи «Қахтӣ ва сардӣ»-ро иншо мекунад. Рӯзи дигар қасидаро дар назди Абусаид мехонад ва ӯ 10 гӯсфанд, 20 ман орд, ба маблағи 600 танга пул ва чаҳор дарахт барои хезум инъом медиҳад.

Восифӣ он чизҳоро ба мадраса оварда, талабагони гуруснаро аз марг начот медиҳад, ки албатта, ин як кори хайр, некии инсонӣ бузург нисбат ба дармондагон ва бечорагон аст.

Қасидаи мазкур аз рӯйи мазмуну мундариҷаи идеявӣ на мадҳӣ, балки ҳасбиҳолӣ аст. Дар он гуруснагӣ, ҳаёти вазнини омма ва худи муаллиф ба хубӣ инъикос ёфтааст.

Восифӣ дар қасида, китъа, рубоӣ ва ғазалҳояш инсонро ба неқномию некандешӣ даъват намуда, хислатҳои ҳамидаи онҳоро ситоиш мекунад. Дар баробари ин одамони бахил, ҳасуд, тамаъкор ва золиро сахт мазаммат кардааст.

Восифӣ дар сурудани ғазал қобилияти аҷиб доштааст. Ғазалҳои ӯ дар равонӣ, ширинӣ ва санъати сухан баланд буда, намунаҳои барҷастаи асарҳои лирикии асри XVI-и адабиёти тоҷик ба ҳисоб мераванд.

Инак, барои исботи ин ақида чанд байт аз ғазали «Хайр бод»-и шоир:

---

1 Султон Абусаид – ҳокими Самарқанд, соли 1533 вафот кардааст.

*Меравам аз кӯи ту бо чони пургам, хайр бод!
Бо дили пуроташу бо чаими пурнам, хайр бод!
Аҳли оламро зи ман гар буд дар хотир губор,
Ман зи олам меравам, бар аҳли олам хайр бод!
Он парӣ дар вақти рафтан аз сари меҳру вафо
Восифии хастаро мегуфт ҳар дам: «Хайр бод!»*

Восифӣ ба ғазалиёти шоирони бузурги гузашта Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ, Котибии Нишопурӣ, Абдурахмони Чомӣ, Мавлоно Унсӣ, Камолиддини Биноӣ ва дигарон назира гуфта, аз уҳдаи ҷавоб гуфтан ба ҳубӣ баромадааст. Барои исботи ин фикр ба намунаи зер диққат кунед:

ХУСРАВИ ДЕҲЛАВӢ:

*Чаман чун бӯи ту дорад, ба бӯят дар чаман мирам,
Ба ёди қадди ту дар сояи сарву суман мирам.*

ВОСИФӢ:

*Чу ман аз бевафоӣҳои он паймоншикан мирам,
Барафтад аз ҷаҳон расми вафо рӯзе, ки ман мирам.*

КАМОЛИДДИНИ БИНОӢ:

*Бисӯхт оташи нойӣ дили балокаши ман,
Магар ба най нафасе медамад бар оташи ман?*

ВОСИФӢ:

*Ба рақс гарм чу гардид сарви маҳваши ман,
Зи боди домани ӯ даргирифт оташи ман.*

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Чаро Восифӣ сафар кард?
2. Бо адиб чӣ ҳодиса рӯй дод?
3. Кадом сифатҳои зан ба шумо маъқул шуданд?
4. Вазъияти сиёсии замони адиб чӣ хел буд?
5. Чаро Восифӣ хизмати дарборро рад мекунад?
6. Ҳаёти Восифӣ дар Тошканд чӣ хел мегузарад?
7. Восифӣ кай ва дар кучо вафот мекунад?
8. Чаро Восифӣ ба асараш номи «Бадоеъулвақоъ»-ро мегузорад?

9. Сохти композитсионии асарро шарҳ диҳед.
10. Чаро «Бадоеъулвақоъ»- ро асари ёддошти мегӯем? Хусусиятҳои онро баён кунед.
11. Ақидаи Восифӣ дар бораи интихоби касбу ҳунар чӣ гуна аст?
12. Барои беҳтар шудани ҳаёти мардум ва ободии кишвар Восифӣ аз подшоҳ ва дигар соҳибмансабон амалӣ гардидани кадом масъалаҳоро талаб мекунад?
13. Ақидаи Восифӣ дар бораи аҳли ҳунар чӣ гуна аст?
14. Фикрҳои пандуахлоқии Восифӣ дар ҳаёти имрӯза чӣ аҳамият доранд?
15. «Бадоеъулвақоъ» ҳамчун сарчашмаи илмиву адабӣ ба адабиётшиносон ягон кумаке расонда метавонад?
16. Муносибати Восифӣ ба адибони гузашта ва гӯяндагони халқӣ чӣ гуна аст?

ТЕСТҲО

- 7) «Бадоеъ-ул-вақоъ» дар кадом жанри адабӣ иншо шудааст?
  - а) Роман.
  - б) Қисса.
  - в) Ёддошт.
- 8) Восифӣ чӣ гуна олим буд?
  - а) Мунаққид.
  - б) Адабиётшинос.
  - в) Файласуф.
- 9) Восифӣ дар кадом шаҳр вафот кардааст?
  - а) Саброн.
  - б) Тошканд.
  - в) Шохрухия.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. С. Айни. Восифӣ ва ҳулосаи «Бадоеъулвақоъ». Куллиёт, ҷилди 13. «Ирфон», Душанбе, 1978.
2. А. Н. Болдырев. Зайнадин Васифи. Сталинабад, 1957.
3. Т. Миров. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9». «Маориф», Душанбе, 1986.

МУНДАРИЧА

АДАБИЁТИ АСРҲОИ XIII – XIV	4
Ҳаёти сиёсӣ	4
Ҳаёти илмӣ ва маданӣ	5
Вазъи ҳаёти адабӣ дар ин асрҳо	7
Намуд, шакл, навъ ва жанрҳои адабӣ	9
Наср ва мавзӯю муҳтавои он	11
САЪДИИ ШЕРОЗӢ	14
Рӯзгори Саъдӣ	14
Сафар қардан - ҷаҳон дидан.	16
Рӯзҳои вопасини ҳаёти шайх Саъдӣ.	17
Мероси адабӣ	18
Қасоиди Саъдӣ	19
Саъдӣ – паёмбари ғазал	23
«Бӯстон»	28
«Гулистон»	34
Гуманизми Саъдӣ	40
Мақоми панду андарз дар «Гулистон»	44
Нигоҳи Саъдӣ ба илму ҳунар	48
Забон ва тарзи баёни Саъдии Шерозӣ	51
Сачъ ва навъҳои он	54
ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛҲӢ (РУМӢ)	59
Мероси адабии Ҷалолитдини Балхӣ	61
Мазмун ва мундариҷаи ғазалиёти шоир «Девони қабир»	65
Андешаҳои ахлоқии Мавлоно	70
Маснавии маънавӣ. Сохт ва сабки нигориши асари Мавлоно	73
Мазмун ва ғояи ҳикоятҳои «Маснавий»	74
Ҳикояти «Марди баққол ва тӯтӣ»	76
Ҳикояти «Ҷухӣ»	78
Бадеиёт ва тавсифҳои шоирона дар шеърҳои Мавлоно	79
Мақом ва шухрати Мавлоно дар асрҳои баъдина	82
АМИР ХУСРАВИ ДЕҲЛАВӢ	86
Рӯзгори Амир Хусрав	86
Мероси адабии Хусрав	89
Маълумоти муҳтасар дар бораи «Ҳамса»-ҳои Амир Хусрави Деҳлавӣ.	91
Достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»	94

Гояи асар ва таҳлили нақшҳои асосии достон.....	95
Таҳлили нақшҳои асосии достон.....	97
Мазмун ва мундариҷаи ғоявии ғазалиёти Хусрав.....	99
Мақоми қасида дар девонҳои шоир.....	101
САЙФИ ФАРҶОНӢ.....	106
Рӯзгори шоир.....	106
Мероси адабии Сайфи Фарғонӣ.....	107
Инъикоси вазъи замон дар қасоиди Сайфи Фарғонӣ.....	109
Маълумоти умумӣ дар бораи санъати тарсеъ.....	112
МУҲАММАД АВФИИ БУҲОРОӢ.....	115
Мероси илмӣ ва адабии Авфӣ.....	117
ЗИЁУДДИНИ НАХШАБӢ.....	125
Рӯзгори Зиёуддини Нахшабӣ.....	125
Осори Зиёуддини Нахшабӣ.....	126
«Тӯтинома»-и Зиёуддини Нахшабӣ.....	129
Гояи шоҳи одил дар «Тӯтинома».....	133
Тавсифи гурӯҳҳои поэти ҷомеа.....	134
ИБНИ ЯМИН.....	137
Мероси адабии Ибни Ямин.....	138
Қитаъоти Ибни Ямин.....	143
УБАЙДИ ЗОКОНӢ.....	148
Мероси адабии Убайди Зоконӣ.....	151
«Мушу Гурба».....	153
Таҳлили асарҳои насри нависанда.....	155
Рисолаи «Даҳ фасл».....	157
ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ.....	162
Мероси адабии Ҳофиз.....	166
Мазмун ва мавзӯоти ғазалиёти Ҳофиз.....	168
Воизон.....	174
«Боди наврӯзӣ».....	177
Тасвири табиат дар ғазалиёти шоир.....	180
Бадеиёти ғазалиёти Ҳофиз.....	183
Шухрати ҷаҳонии Ҳофиз.....	185
Санъати ихом ва тақсим.....	188

КАМОЛИ ХУЧАНДӢ	191
Мероси адабии Камоли ХучандӢ	195
Мавзӯи ғазалиёти Камол	197
Камол ҳамчун шоири худшинос ва ватандӯст	201
Бадеиёти ғазалиёти Камол	205
АДАБИЁТИ АСРИ XV ВА ИБТИДОИ АСРИ XVI	209
Ҳаёти илмӣ – маданӣ	209
Ҳаёти адабӣ.....	212
АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ	220
Тарҷумаи ҳол	220
Мероси адабӣ	224
Мазмун ва мундариҷаи идеявии ғазалиёти шоир.....	227
Достони «Юсуф ва Зулайҳо»	235
Таҳлили нақшҳои асосии дoston	238
Нақши Зулайҳо	239
Достони «Хирадномаи Искандарӣ».....	242
Пайдоиш ва ташаккули идеяи «ҷамъияти ҳаёли» дар адабиёти шифоҳӣ ва китобӣ.....	246
«Баҳористон». Сабаби навишта шудани асар, сохт ва таркиби он....	256
Мазмун ва мундариҷаи идеявии ҳикояҳои «Баҳористон»	257
Боби ҳафтуми «Баҳористон» ва аҳамияти илмию бадеии он	262
Мавқеи латифаҳои халқӣ дар асар	264
Маълумот дар бораи мусаммат ва навҳои он.....	268
АЛИШЕРИ НАВОӢ	272
Тарҷумаи ҳол	272
Мероси адабии Навоӣ (Фонӣ)	273
Мундариҷаи идеявии ашъори форсӣ-тоҷикии Навоӣ (Фонӣ).....	274
«Тухфатулафкор».....	276
Дӯстию ҳамкорию Ҷомию Навоӣ	277
ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ	280
Мероси илмӣ ва адабии Кошифӣ	282
«Ахлоқи Муҳсинӣ»	284
Саховат ва эҳсон	285
Мазмун ва мундариҷаи ғоявии «Анвори Сухайлӣ»	285
«Футувватнома» - дастури одоб	290

КАМОЛИДДИНИ БИНОӢ	297
Хаёти шоир	297
Мероси илмиву адабии шоир	298
Достони “Бехрӯзу Баҳром”	300
Образҳои асосии достон	302
БАДРИДДИНИ ҲИЛОӢ	309
Шарҳи холи шоир.....	309
Мероси адабии ҲилоӢ.....	312
Мавзӯ ва мундариҷаи идеявии ғазалиёти шоир	316
Баъзе хусусиятҳои бадеии ғазалиёти ҲилоӢ	319
Достони «Лайли ва Мачнун».....	322
ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ	330
Тарҷумаи ҳол	330
«Бадоеъулвақоъ» Мазмун ва сохти композитсионии асар	333
Фикрҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣи Восифӣ.	334
Тарғиби илму ҳунар, панду андарзҳои ҳақимона	336
Аҳамияти «Бадоеъулвақоъ» ҳамчун сарчашмаи илмиву адабӣ	340
Услуб ва забони «Бадоеъулвақоъ»	342
Восифӣ ҳамчун шоир. Мазмун ва мундариҷаи идеявии ашъори Восифӣ	344

Тўйчӣ Мирон, Суннатуллоҳи Давлатзода

АДАБИЁТИ ТОЧИК

(китоби дарсӣ барои синфи 9)

Муҳаррир	<i>Малика Меликова</i>
Муҳаррири техникӣ	<i>Умар Азизов</i>
Тарроҳ	<i>Фурӯзонфар Неъматов</i>
Саҳифабанд	<i>Раҳмонали Ҳусайнов</i>

Ба матбаа 00.00.2014 супорида шуд.

Ба чоп 00.00.2014 иҷозат дода шуд.

Андозаи 60x90 $\frac{1}{16}$. Коғазӣ офсет. Чопи офсет.

Ќузъи чопӣ 22. Адади нашр 00.000 нусха. Супориши №00

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон,
7340243, ш. Душанбе, кӯчаи А. Дониш, 50.

Тел.: 222-14-66

E-mail: maorif@mail.tj